

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 54
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΘΕΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ
ΕΞΑΡΧΙΑΣ

14ος-19ος αιώνας



ΑΘΗΝΑ 1995

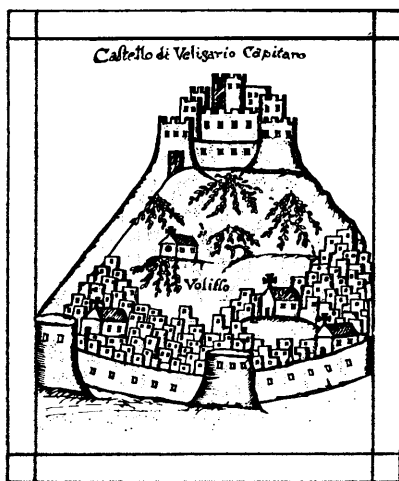
Ο ΘΕΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΕΞΑΡΧΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 54
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΕΞΑΡΧΙΑΣ

14ος - 19ος αιώνας



ΑΘΗΝΑ 1995

Ἡ ἔκδοση πραγματοποιήθηκε με τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ
Ἰδρύματος Ι. Φ. Κωστοπούλου

ISBN 960 - 7094 - 32 - 8

© ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, Ε. Ι. Ε. - ΑΘΗΝΑ 1995

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(σ. 9-14)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

(σ. 15-35)

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

- Πρώτο κεφάλαιο: Οί βυζαντινές άπαρχές τοῦ θεσμοῦ 39
Τὰ πατριαρχικά δίκαια ἐπεκτείνονται τὸν 14ο αἰώνα καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια, σὲ οἰκισμοὺς • Ἱστορικὲς συγκυρίες ποὺ εἰνόησαν τὴν ἐπέκταση αὐτῆ • Ἡ καθιέρωση τοῦ νέου θεσμοῦ προσκρούει στὴν ἀντίδραση τῶν ἀρχιερέων • Προσπάθειες ἐξισοροῦσής.
- Δεύτερο κεφάλαιο: Ἡ πατριαρχικὴ ἐξουχία στὸ πλαίσιο τοῦ ὀθωμανικοῦ καθεστῶτος 51
Τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας νομιμοποιεῖται, κατ' ἀρχὴν, μετὰ τὴν Ἐλωση • Ἡ οἰκονομικὴ λογικὴ τῆς Πύλης • Οἱ ὀθωμανικὲς πηγὲς σιωποῦν γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουχίας • Ἡ ἐξαίρεση.
- Τρίτο κεφάλαιο: Ἐπὸ τὴν Ἐλωση ὡς τὴν αἰχμὴ τοῦ 1646 58
Πατριαρχικὲς ἐξουχίες μαρτυροῦνται ἤδη λίγο μετὰ τὴν Ἐλωση • Οἱ περιπτώσεις τὸν 16ο αἰώνα ἀξάνονται • Τὸ φαινόμενο φθάνει στὴν αἰχμὴ του λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα.
- Τέταρτο κεφάλαιο: Ἐπὸ τὴν κάμψη ὡς τὴν κατάρρευση τοῦ 1862 67
Ἀρχὴ τῆς κάμψης, ὁ "τόμος" τοῦ 1646 • Οἱ περιπτώσεις πατριαρχικῶν ἐξουχιῶν τὸ β' μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα • Ἀφθονες οἱ καταργήσεις ἐξουχιῶν τὸν 18ο αἰώνα, λιγοστὲς οἱ νέες ἐξουχίες • Ἡ κάμψη τοῦ θεσμοῦ καὶ ἡ τυπικὴ κατάρρευση, τὸ 1862.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Πρῶτο κεφάλαιο:	Ἡ ἔνταξη τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας στοῦ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας	79
	<i>Προνόμιο τοῦ πατριάρχη νὰ ἰδρύνει ἐξαρχίες • Ἡ νομιμότητα ἀντλεῖται ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ μὲ τὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐνισχύεται μὲ τὴν παλαιότητα πὸν ἀποκτᾷ ὁ θεσμὸς καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ νεότερες σινοδικεῖς ἀποφάσεις • Ὁ θεσμὸς, τμῆμα τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ἐκκλησίας.</i>	
Δεύτερο κεφάλαιο:	Ἡ ἵδρυση μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας	85
	<i>Οἱ πρόσφορες συνθήκες • Ὑποθέσεις γιὰ τὴν καταγραφή τῶν ἐξαρχιῶν στὴ Γραμματεία τοῦ πατριαρχείου • Ἐπιλογή ἐξάρχου • Ἐγγράφα πὸν τὸν κατοχέωσαν • Δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις του • “Καθολικὸς ἔξαρχος” ὀνομαζόταν ὁ εὐεργετηθεὶς μὲ μιὰ ἐξαρχία.</i>	
Τρίτο κεφάλαιο:	Τὰ οἰκονομικὰ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας	93
	<i>Πηγές γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τῆς ἐξαρχίας • Εἰσοδήματα καὶ ἐκτίμηση τῆς πραγματικῆς τὸς ἀξίας • Οἰκονομικὲς συνέπειες γιὰ τοὺς χριστιανοὺς μιᾶς ἐξαρχίας.</i>	
Τέταρτο κεφάλαιο:	Οἱ εὐεργετηθέντες	105
	<i>Ὁφφικιάλιοι, ἄρχοντες καὶ “πιστοὶ δουλентаὶ” οἱ εὐεργετούμενοι • Ὑψηλὸ τὸ ποσοστὸ τῶν ὀφφικιαλίων τὸν 18ο αἰῶνα • Ἡ ἐκχώρηση ἀποδίδει τιμὴ καὶ ἐξασφαλίζει ζωάρκεια • Ἐνίοτε ἡ διοίκηση ἐκχωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐξάρχους σὲ ἐπιτρόπους • Δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις τῶν ἐπιτρόπων.</i>	

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΕΣ ΕΞΑΡΧΙΕΣ

(σ. 119-249)

ΠΙΝΑΚΕΣ

Α' Γενικὸ εὐρετήριο	253
Β' Πηγές πὸν χρησιμοποιοῦνται	266
Γ' Χειρόγραφα πὸν χρησιμοποιοῦνται ἢ ἀναφέρονται	279
Δ' Χάρτης τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν	281

Εἰσαγωγή

Μὲ τὸν ὄρο πατριαρχικὴ ἐξαρχία δηλώνεται συνήθως ἡ περιστασιακὴ ἀποστολὴ ἐνὸς προσώπου μὲ ἐντολὴ νὰ διεκπεραιώσῃ, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ πατριάρχου, μιὰ συγκεκριμένη ὑπόθεση: νὰ ἐπιληφθεῖ καὶ νὰ λύσῃ ἐπιτόπου κάποια διαφορά, νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν εἰσπραξὴ χρηματικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ πατριαρχείου κτλ. Τὸ ἀντικείμενο ὡστόσο τῆς παρούσας μελέτης δὲν εἶναι αὐτό· εἶναι ἕνας θεσμὸς ὁμώνυμος, ποὺ πολὺ λίγο ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς ιστορικούς. Ἄς δοῦμε λοιπὸν ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς «πατριαρχικῆς ἐξαρχίας» μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ.

Οἰκιστικὲς μονάδες ὀρθόδοξων χριστιανικῶν πληθυσμῶν, μικρὲς συνήθως σὲ ἔκταση, διάσπαρτες μέσα στὴν ἐπικράτεια τῆς αὐτοκρατορίας —τῆς βυζαντινῆς πρῶτα καὶ κατόπιν τῆς ὀθωμανικῆς—, δὲν ὑπάγονταν σὲ κάποια ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια οὔτε διοικοῦνταν ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἀρχιερέα· ἀνῆκαν ἀποκλειστικὰ στὴ δικαιοδοσίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ οἰκιστικὲς αὐτὲς μονάδες ὀνομάζονταν ἀρχικὰ «πατριαρχικὰ καστέλλια», «πατριαρχικὰ χωρία», «πατριαρχικὰ νησία»· ἀργότερα, στὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα, ὀνομάστηκαν «πατριαρχικὲς ἐξαρχίες» καὶ ὁ πατριάρχης τὶς ἐκχωροῦσε συνήθως σὲ λαϊκούς, ἐφ' ὅρου ζωῆς, μὲ τὸ δικαίωμα νὰ προσπορίζονται τὰ ἐκκλησιαστικὰ τοὺς εἰσοδήματα καὶ μὲ καθήκον νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν πνευματικὴ διοίκηση τῶν χριστιανῶν. Αὐτὸ εἶναι, πολὺ συνοπτικὰ διατυπωμένο, τὸ περιεχόμενον τῆς «πατριαρχικῆς ἐξαρχίας» ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης αὐτῆς.

Ὅπως θὰ διαπιστωθεῖ, οἱ ἀπαρχὲς τοῦ φαινομένου ἀνάγονται στὸν βυζαντινὸ 14ο αἰῶνα. Μετὰ τὴν Ἄλωση, ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία ὄχι μόνον ἐπέζησε ἀλλὰ, στὴ διάρκειαν τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, διαμόρφωσε εὐκρινέστερα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς καὶ ὀλοκλήρωσε τὴ μορφή της —γιὰ νὰ καταργηθεῖ ὀριστικὰ μὲ τοὺς Γενικοὺς (ἢ Ἐθνικοὺς) Κανονισμοὺς τοῦ 1860-1862¹. Ἡ ἀδιάλειπτη παρουσία τοῦ φαινομένου γιὰ πέντε καὶ πλέον

1. Γιὰ τοὺς Γενικοὺς Κανονισμοὺς, ποὺ ψηφίστηκαν τὸ 1860 καὶ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὸ σουλτάνο τὸ 1862, βλ. στὸ τέταρτο κεφάλαιον τοῦ πρώτου μέρους, σ. 74-75.

αϊώνες, με συγκεκριμένα και σταθερά λίγο πολύ χαρακτηριστικά, επι-
τρέπει νομίζω να αποκαλέσουμε την πατριαρχική έξαρχία θεσμό και να
μελετήσουμε συστηματικά την ιστορία του και τους μηχανισμούς λειτουρ-
γίας του.

Τò γεγονός ότι ο θεσμός τῆς πατριαρχικῆς έξαρχίας δὲν ἔχει γίνει ὡς τώ-
ρα ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἐρευνητικὸ πε-
δίο εἶναι ἐντελῶς χέρσο. Πρῶτος ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν διαπίστωνε τὸ 1892:
«οὐδεὶς ἕως τῆς σήμερον ἔθιξε τὸ θέμα τοῦτο» και τόνιζε τὴν ἀνάγκη νὰ
γραφτεῖ ὁ κατάλογος τῶν πατριαρχικῶν έξαρχιῶν¹. Εἴκοσι χρόνια ἀργό-
τερα, συνεχίζοντας τις ἔρευνες πού εἶχε ἀρχίσει με τὸ πιὸ πάνω δημοσίευ-
μα, ὁ ἴδιος ἐρευνητῆς ἐξέδωσε και σχολίασε μιὰ ἀναγραφή τῶν έξαρχιῶν
πού ἐκχωροῦνταν στοὺς ὀφφικιαλίους τοῦ πατριαρχείου, τὴν ὁποία εἶχε
καταγράψει ὁ Ἄθ. Κομνηνός-Ύψηλάντης τὸ 1729². Ὅπως στὴν πρώτη,
ἔτσι και στὴ δευτέρα μελέτη του ὁ Γεδεὼν δὲν ἀποκαλύπτει ὅλες τις πη-
γές τῶν πληροφοριῶν του· ἡ ἐντύπωσή του ὅτι ἡ ἀναγραφή τοῦ Κομνη-
νοῦ-Ύψηλάντη ἀποδίδει τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκε, δηλαδὴ τὸ 1729, εἶναι,
ὅπως θὰ δοῦμε, λανθασμένη. Ὡστόσο, σὲ αὐτὸν ὀφείλουμε τὴν ἐπισήμαν-
ση τοῦ φαινομένου καθὼς και ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις γιὰ τὴν οὐσία τοῦ
θεσμοῦ τῆς πατριαρχικῆς έξαρχίας.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Περικλῆς Ζερλέντης ἐξέδιδε πατριαρχικά γράμ-
ματα πού ἀναφέρονταν σὲ πατριαρχικὲς έξαρχίες³. Καὶ τὸ 1921 στὴ με-
λέτη του *Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν και Τριπολιτζᾶς και αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσι-
σης, Ἐξερῶν, Βελιγόστιδος παρακολουθεῖ τὴν ιστορία τῶν έξαρχιῶν Τρι-
πολιτσᾶς και Ἀκοβας και τις μεταπτώσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τους κα-
θεστώτος*. Τὰ πορίσματά του δὲν εἶναι πάντοτε ὀρθά· ὅμως ἔχουμε μιὰ
πρῶτη συγκέντρωση τῶν σχετικῶν πηγῶν γιὰ τις δύο αὐτὲς έξαρχίες.

1. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Τὰ σφάλματα τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων, *Κήρυξ* 3 (1892),
82 ἐπ.

2. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐξαρχίαι πατριαρχικαὶ πρὶν 180 ἐτῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀ-
λήθεια* 32 (1912), 67-69, 148-152 και 33 (1913), 250-252, 264-266.

3. Π. Γ. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἡ νῆσος Σίφνος πατριαρχικὴ έξαρχία, *Ἱστορικὰ
Ἔργεναι περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης*, Ἐρ-
μούπολη 1913, 216-217. Τὸ 1906 ὁ ἴδιος ἐρευνητῆς εἶχε δημοσιεύσει τὸ κείμενο
«σιγιλλιώδους γράμματος» τοῦ 1721 μετὸ ὁποῖο ἡ έξαρχία Καβάλας «συνενοῦτο»
μετὸ τὴν μητρόπολη Ἐάνθης και Περιθεωρίου, Π. Γ. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἐξαρχία Καβά-
λας, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 26 (1906), 143-145. Βλ. και ὅσα συμπληρωματικὰ
ἀνακοίνωσε, τὴν ἴδια χρονιά, ὁ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, Ἐξαρχία Καβάλας,
στὸ ἴδιο, 168.

Παρόμοια ήταν η συμβολή του για την εξαρχία Ζαρνάτας, όταν την επόμενη χρονιά, το 1922, δημοσίευσε τη μελέτη του «Η μητρόπολις Ζαρνάτας και αἱ ἐν Μάνη ἐπισκοπαί»¹.

Τὸ 1931 ὁ Κων. Ἀμαντος, στή μελέτη του για τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Χίου, δίνει ἕνα περιεκτικὸ περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς εξαρχίας Βολισσοῦ καὶ Πυργίου², περίγραμμα ποῦ ἐμπλουτίστηκε τὴν ἐπόμενη χρονιά, τὸ 1932, ἀπὸ τὴν ἔκδοση ἀνεκδότων πατριαρχικῶν γραμμάτων περὶ τῆς ἐν Χίῳ εξαρχίας Πυργίου, Βολισσοῦ καὶ Ψαρῶν» ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀνδρεάδη³. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο, ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ περιοδικοῦ Ἑλληνικά, ὁ Σωκράτης Κουτέας, περιηγούμενος τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς ΒΔ Μάνης, φώτισε μὲ δξύνουια κάποιες πτυχές τῆς ἱστορίας τῶν εξαρχιῶν Ζαρνάτας καὶ Ἀκοβας, τὶς ὁποῖες δὲν εἶχε ἐντοπίσει στίς μελέτες του ὁ Ζερλέντης⁴.

Ἀπὸ τὴν εξαρχία Τριπολιτσᾶς ἄρχισε καὶ ὁ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, τὸ 1938, τὴν ἐνασχόλησή του μὲ θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ ἀπὸ τότε ἔχει δημοσιεύσει πολλὰ πατριαρχικά ἔγγραφα ποῦ ἀναφέρονται σὲ εξαρχίες, κυρίως τῆς Πελοποννήσου⁵.

Τὸ 1964 ἡ εξαρχία Βολισσοῦ καὶ Πυργίου ἀπασχόλησε καὶ πάλι τὴν ἔρευνα· τὴ φορά αὐτὴ ἡ Ἀγγελικὴ Νικολοπούλου δημοσίευσε ἀνέκδοτα σχετικὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Σταυράκη Ἀριστάρχη ποῦ ἀφοροῦσαν τὴν ὑστερὴ ἱστορία τῆς εξαρχίας⁶.

Ὁ Δημήτριος Πολέμης δημοσίευσε τὸ 1978 καὶ σχολίασε ἀνέκδοτη ἀναγραφή πατριαρχικῶν ἐξαρτημάτων τοῦ 16ου αἰῶνα, ὕλικὸ πολὺτιμο γιὰ τὴν ἱστορία τῶν εξαρχιῶν τῆς Μ. Ἀσίας⁷.

Πρόσφατα, μία πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἔτυχε ἐκτενοῦς διαπραγμα-

1. Εἶναι δημοσιευμένη στὸ ἔργο του *Τάξις ἱεραρχικὴ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν*, Ἐρμούπολη 1922.

2. Τὸ δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ Ἑλληνικά 4 (1931), 47-68, μὲ τὸν τίτλο: Ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου.

3. Καὶ αὐτὴ ἡ μελέτη εἶναι δημοσιευμένη στὰ Ἑλληνικά 5 (1932), 61-68.

4. Σ. ΚΟΥΤΕΑΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης, Ἑλληνικά 6 (1933), 261-324.

5. Τὸ πρῶτο σχετικὸ δημοσίευμα ἦταν Ἡ μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἔνωσις τῆς πατριαρχικῆς εξαρχίας Τριπολιτσᾶς, *Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher* 14 (1938), 348-357.

6. Στὴ μελέτη τῆς Γύρω ἀπὸ τὴν εξαρχία Πυργίου καὶ Βολισσοῦ, *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 2 (1964), τχ. 4, 43-52.

7. Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, Ἀναγραφή πατριαρχικῶν ἐξαρτημάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, Ἑλληνικά 30 (1977-1978), 99-119.

τεύσεως· πρόκειται για την έξαρσία Μετσόβου, τῆς ὁποίας τῆ «θρησκευτικο-εθνική καὶ κοινωνική προσφορά» μελέτησε ὁ Μιχ. Γ. Τρίτος, ἀπὸ τὴν ἴδρυση ὡς τὴν κατάργησή της¹. Τέλος, ὁ Ἄθ. Ἀγγελόπουλος σὲ πρόσφατη ἀνακοίνωσή του, στὸ συμπόσιο γιὰ τὸν ἑορτασμό τῶν 500 χρόνων τῆς Πάτμου, μίλησε γιὰ τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδας κáνοντας καὶ μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ θεσμοῦ².

Ἐλεγε ὡστόσο ἀπὸ τῆ βιβλιογραφία ἢ συστηματικὴ συγκέντρωση τοῦ σχετικοῦ ὕλικου, ἢ ἀναγραφή ὄλων τῶν οἰκισμῶν ποὺ ἀποτελέσαν κάποτε πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ ἡ συνολικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου.

Σὲ αὐτὰ τὰ βασικὰ αἰτήματα τῆς ἔρευνας φιλοδοξεῖ ἡ παρούσα μελέτη νὰ δώσει ἀπαντήσεις. Ξεκινήσαμε ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἐξαρχιῶν καὶ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὶς ἔρευνές μας εἶναι, γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, κατὰ πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ παρέθεσε ὁ Μ. Γεδεῶν: 126 ἔναντι 36. Ἀκόμα, οἱ πηγές ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς ἐπέτρεψαν νὰ δώσουμε τὸ περίγραμμα τῆς ἱστορίας ὅσων ἐξαρχιῶν δὲν εἶχαν μελετηθεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἱστορία ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἤδη γίνεῖ ἀντικείμενο ἔρευνῶν. Μὲ βάση τὸ ὕλικὸ αὐτὸ ἐπιχειρήσαμε μιὰ γενικότερη θεώρηση τοῦ φαινομένου, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐμφάνισής του ὡς τὸν 19ο αἰῶνα ὅταν ὁ θεσμὸς οὐσιαστικὰ καταργεῖται.

Ἡ μελέτη ἀρθρώθηκε σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τοῦ θεσμοῦ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου, τὸν βυζαντινὸ 14ον αἰῶνα, ὡς τὴν κατάργησή του θεσμοῦ μὲ τοὺς Ἐθνικοὺς Κανονισμοὺς, τὸ 1862. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐντοπίζω τὶς ἀρχαιότερες σωζόμενες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου ποὺ θὰ ὀδηγήσει σύντομα στὴ δημιουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὶς συνθήκες ποὺ, μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς, ἐπέτρεψαν στὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας νὰ ἐπιζήσει μέσα στὸ νέο κρατικὸ πλαίσιο. Ἡ πορεία τοῦ θεσμοῦ, ἀπὸ τὴν ἐπομένῃ τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ πατριαρχείου ὡς τὸ 1646, ἐξετάζεται στὸ τρίτο κεφάλαιο. Ἀπὸ τὸ 1646 καὶ μετὰ ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται σημεῖα κάμψης ποὺ, μολονότι δὲν ἔχουν ραγδαία ἐξέλιξη, ὀδηγοῦν ἀργὰ στὴν ἀποδυνάμωση τοῦ θεσμοῦ, ὡς τὸ 1862 ποὺ ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση

1. Μ. Γ. ΤΡΙΤΟΣ, *Ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία Μετσόβου (1659-1924)*, διδ. διατριβή, Ἰωάννινα 1990.

2. Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς ἐκδόθηκε στὸν τόμο *Ἀναδρομὴ. Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον πρ. Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Ἰάκωβον Βαβανάτσου*, Μέγαρο 1991, 61-70, μὲ τὸν τίτλο: Οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες στὴν νησιωτικὴ Ἑλλάδα.

ἐπικύρωσε τὴν κατάργησή του. Ἡ φθίνουσα αὐτὴ πορεία ἐξετάζεται στὸ τέταρτο κεφάλαιο.

Στὸ δεύτερο μέρος παρουσιάζω τὸ μηχανισμό λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ στὸ διάστημα τῶν τεσσάρων αἰώνων πού στάθηκε ἐνεργὸς στὸ πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐξετάζω πῶς ὁ θεσμὸς ἀποτέλεσε μέρος τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ἐκκλησίας. Στὸ δεύτερο διερευνῶ τοὺς πρόσφορους ὅρους πού ἐπέτρεπαν στὸν πατριάρχη νὰ ἰδρῦει πατριαρχικὲς ἐξαρχίες. Ἀκολουθεῖ, στὸ τρίτο κεφάλαιο, ἡ παρουσίαση τῆς οικονομικῆς διάστασης τοῦ θεσμοῦ, ἐνῶ στὸ τέταρτο σκιαγραφοῦνται τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα νέμονταν τὰ εἰσοδήματα τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν.

Στὸ τρίτο μέρος παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ, κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρά, οἱ 126 περιπτώσεις οἰκισμῶν πού ἀποτέλεσαν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες τὴν περίοδο πού μελετοῦμε. Γιά κάθε οἰκισμὸ ἀναφέρεται ἡ ἀρχαιότερη μνεία τοῦ ἐξαρχικοῦ του καθεστώτος, οἱ μεταπτώσεις τοῦ καθεστώτος αὐτοῦ καὶ ἡ πορεία πού ἀκολούθησε ὡς τὴν ὀριστικὴ του κατάλυση.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ μελέτη αὐτὴ δὲν συμπεριέλαβα τίς περιπτώσεις τῶν οἰκισμῶν πού εἶχαν χαρακτηριστεῖ πατριαρχικοὶ ἀλλὰ ὑπάγονταν σὲ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι, στὶς περιπτώσεις αὐτές, τὸ ρόλο τοῦ ἐξάρχου δὲν τὸν ἀσκοῦσε ἓνα φυσικὸ πρόσωπο πού τὸ ἐπέλεγε ὁ πατριάρχης ἀλλὰ ἓνα μοναστήρι. Πιστεύω ὅτι τὸ ζήτημα τῶν ἐξαρχιῶν αὐτῶν ἐντάσσεται καλύτερα στὴν προβληματικὴ τῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν καὶ ὄχι τῶν πατριαρχικῶν οἰκισμῶν ὑπὸ τὴν ἔννοια πού ἐξετάζονται ἐδῶ, ὡς προνομιακῶν ἐκχωρήσεων ἀπὸ μέρους τοῦ πατριάρχη σὲ φυσικὰ πρόσωπα. Τέτοιες περιπτώσεις εἶναι οἱ ἐξαρχίες Πάτμου καὶ Γηρομερίου, οἱ οἰκισμοὶ δηλαδή πού ὑπάγονταν ἀντίστοιχα στὶς δύο μονές· οἱ ἐξαρχίες τοῦ Πόντου πού ὑπάγονταν στὶς μονές Βαζελῶν, Περιστερώτα καὶ Σουμελᾶ· τὰ πατριαρχικὰ χωριά Κορομίστα¹ καὶ Βρα-

1. Τὰ χωριά Κορομίστα καὶ Βρανόκαστρον μνημονεύονται σὲ σιγίλλιο τοῦ 1544 νὰ ὑπάγονται στὴν πατριαρχικὴ μονὴ τῆς Κοσίνιτσας. Ἀργότερα, σὲ σιγίλλιο τοῦ 1567 ἀναφέρεται ἡ Χωρεμίστα (= Κορομίστα) καὶ ἀκόμα τὰ χωριά Ποσιανὰ (σημ. Μποσιανὸς) καὶ Νύσσα (σημ. Νικίσιανη)· τὸν 19ο αἰώνα ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Σ' ἀναγνώρισε τὴν ὑπαγωγή τοῦ Παλιοχωρίου στὸ μοναστήρι καὶ ὁ Γερμανὸς Δ' τῆς Τζερέπλιανης. Γιά τὰ ὄνόματα τῶν οἰκισμῶν καὶ τὴν ἀντιστοιχία τους μετὰ τὰ σημερινὰ βλ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱερὰ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσεως, μετὰ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ περὶ αὐτῆς πόλεων καὶ χωρῶν*, Κωνσταντινούπολη 1896, 46-48· βλ. ἀκόμα Γ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 21962, 105, 106 καὶ 87 ἀντίστοιχα.

νόκαστρον, Ποσιανά, Νύσσα, Παληοχώριον και Τζερέπλιανη, πού υπάγονταν στην πατριαρχική μονή τῆς Κοσίνιτσας· τὰ χωριά Ντόλενι, Ἀρχάγγελος, Ντερνίτζοβο και Ἀλέτη πού υπάγονταν στή μονή Μαυριωτίσσης· τὸ χωριὸ τῆς Κρήτης Μουρνιές πού ἦταν ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου· ἀκόμα, ἡ ἐξαρχία Σαμοκοβίου πού υπαγόταν στὸ μοναστήρι τῆς Ρίλας και τὸ χωριὸ Σαρακίνιστα, ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ σταυροπηγιακὴ μονή τῆς Παναγίας Σπηλαιωτίσσης.

Παρὰ τὴν ἐξαίρεση τῶν πῶς πάνω ἐξαρχιῶν, τὰ ποικίλα ζητήματα, νομικά, πολιτικά, κοινωνικά και οἰκονομικά, μὲ τὰ ὁποῖα διαπλέκεται ὁ θεσμός, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὴ μεγάλη του διάρκεια μέσα στὸ χρόνο, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ συγκεντρωθεῖ ἕνα ποικίλο και ὀγκῶδες ὑλικό, τὸ ὁποῖο προσπάθησα νὰ τιθασεύσω και νὰ τὸ παρουσιάσω μὲ τρόπο συνοπτικὸ και εὔχρηστο.

Ἡ ἐνασχόλησή μου μὲ τὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ἄρχισε πρὶν ἀπὸ ἄρκετὰ χρόνια, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Θεσμοὶ και Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία: 15ος-19ος αἰ.» πού ἐκπονεῖται στὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν. Τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς μου τὰ υπέβαλα και ἐγκρίθηκαν ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ ἀπὸ τὸ Τμῆμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Χρωστῶ λοιπὸν πολλὰ σὲ πολλοὺς και σήμερα, πού ἡ μελέτη μου στὴν ὀλοκληρωμένη της μορφή βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, θὰ ἤθελα νὰ τοὺς εὐχαριστήσω ἀπὸ καρδιάς. Ἰδιαίτερα τὸν Χ. Γ. Πατρινέλη πού ἐπόπτευσε τὴ διατριβὴ μου, τὸν Βασίλη Παναγιωτόπουλο πού διάβασε τὴν ἐργασία μου πρὶν ὀδηγηθεῖ στὸ τυπογραφεῖο, τοὺς ἄλλους φίλους πού προσκόμιζαν «ἐγγραφα κεράμια» ὅσο χτιζόταν. Κυρίως ὁμως χρωστῶ πολλὰ στοὺς συναδέλφους τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος· ἐκεῖ βρῆκα τὴν κρίσιμη μάζα τῶν πηγῶν γιὰ νὰ ἀνοιχτῶ στὴν περιπέτεια τῆς ἐρευνας αὐτῆς, ἐκεῖ βρῆκα τὶς ἰδανικὲς συνθήκες, τὸ γόνιμο καθημερινὸ διάλογο, γιὰ νὰ πορευτῶ ἀσφαλέστερα στὸ δρόμο μου. Ἄς δεχτοῦν ὅλοι τὶς εὐχαριστίες μου.

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

- ΑΒΟΥΡΗΣ, *Λευκάς* Σ. Ν. ΑΒΟΥΡΗΣ, *Λευκάδος και Ίθάκης Μητρόπολις*, ΘΗΕ, 8, Ἀθήνα 1966, 252.
- ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Νικόλαος Κριτίας. Βιογραφικά και έργογραφικά, ΜΝΕ 1 (1984), 281-402 και 2(1986), 197-304.
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξαρχίες* ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Οἱ πατριαρχικές ἐξαρχίες στὴν νησιωτικὴ Ἑλλάδα, Ἀναδρομὴ. Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον πρ. Ἀθηνῶν... Ἰάκωβον Βαβανάτσον*, Μέγαρο 1991, 61-70.
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Διαμόρφωσις* ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ διαμόρφωσις τῶν ὁρίων τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου, Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς*, Πρακτικὰ Α' τοπικοῦ συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1980, 169-185.
- ΑΔΑΜΑΝΤΙΑΔΗΣ, *Ἐπαρχία Προύσης* ΒΕΝ. Φ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΑΔΗΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Προύσης*, ΜΧ 8 (1959), 97-128.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Φιλαδέλφεια* ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Οἱ ἐν Βενετίᾳ ἀρχιερατεύσαντες μητροπολίται Φιλαδελφείας (1577-1790)*, ΝΠ 4(1922), 595-624.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πατριαρχικά* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς ἱερᾶς Μ. Λαύρας*, ΕΑ 23(1903), 419-422, 446-447, 507, 514-516, 522-524 καὶ ΕΑ 24(1904), 34, 182-183, 196-197, 216-217, 254-256, 263-265, 297-298, 333-336, 351-352.
- ΑΜΑΝΤΟΣ, *Προνομιακοὶ ὀρισμοὶ* Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Οἱ προνομιακοὶ ὀρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν*, Ἑλληνικά 9(1936), 103-166.
- ΑΜΑΝΤΟΣ, *Χίος* Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου*, Ἑλληνικά 4(1931), 47-68.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Βιβλιογραφία* Ι. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979.

Καταχωρίζονται οἱ μελέτες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, λεξικογραφημένες κατὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ ἀναλύονται οἱ συντομογραφίες.

- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Ἀνέκδοτα* ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα περί τῆς ἐν Χίῳ ἐξαρχίας Πυργίου, Βολισσοῦ καὶ Ψαρῶν*, *Ἑλληνικά* 5(1932), 61-68.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος* ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς ἐν Χίῳ ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1940.
- ΑΠ *Ἀρχεῖον Πόντου*, Ἀθήνα.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐμφάνιση* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐμφάνιση τῆς σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν "τουρκοκρατούμενη" ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἱδεολογίας*, Ἀθήνα 1980.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Εὐρήματα* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Μολυβδοκοκκινυλοπελεκητής* 1(1989), 26-36.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Κῶδιξ* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ "ἱερὸς κῶδιξ" τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μιστὸ τοῦ 1Ε' αἰῶνα: τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, 1, Ἀθήνα 1987.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ βλ. καὶ *Χειρόγραφο Γ*, ΑΡΣΤΟΙΟΠΟΥΛΟΣ
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Χρονογραφία* Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου...*, 2, 2, Ἀθήνα 1856.
- ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ Μ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, 2 μέρος, Κωνσταντινουπόλη 1933-1935.
- ΑΣΤΕΡΙΟΣ, *Ἐξαρχία Τρικέρων* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΣ, *Ἐξαρχία Τρικέρων*, *ΕΑ* 26(1906), 334-335.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ* ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΕΣΗΣ, *Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Σκύρου Γρηγορίου*, *Ἐκκλησία* 26(1949), φ. 16.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Ἀρχιερεῖς* ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΕΣΗΣ, *Ἀρχιερεῖς τῶν μητροπόλεων Βιζύης, Λαοδικείας, Σάρδεων καὶ Φιλαδελφείας*, *Ἐκκλησία* 53(1976), 133, 167, 191, 240-242.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Λήμνος* ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΕΣΗΣ, *Ἡ ἱερὰ μητρόπολις Λήμνου διὰ μέσον τῶν αἰώνων*, Ἀθήνα 1957.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Σκύρος* ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΕΣΗΣ, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Σκύρου*, Ἀθήνα 1961.
- ΒΑΜΒΑΚΑΣ, *Σιμωνόπετρα* Δ. ΒΑΜΒΑΚΑΣ, *Ἱερὰ μονὴ Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου*, *Ἀθωνικά Σύμμεικτα* 1, Ἀθήνα 1985, 105-153.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Λημογραφικά* ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ δοκιμασίαι τους ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Δημογραφικὴ μείωση τοῦ ἑλληνισμοῦ*, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, 10, Ἀθήνα 1974, 90-91.

- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωσοτουρκικός* ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1787-1792 και οι Έλληνες, *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, 11, 'Αθήνα 1975, 85-97.
- ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Χαριστική* ΣΩΤ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, 'Ο θεσμός τής χαριστικής (δωρεάς) τών μοναστηρίων εις τούς Βυζαντινούς, *Θεσσαλονίκη* 1985.
- ΒΕΗΣ, *Έκφρασις* Ν. Α. ΒΕΗΣ, 'Έκφρασις κώδικος τής μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας, *ΛΙΕΕ* 6 (1901), 186-208.
- ΒΕΗΣ, *Σωφρόνιος Β'* Ν. Α. ΒΕΗΣ, Συνοδικόν γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Σωφρονίου Β' περί τῶν παροικιῶν Καστελλορίζου και Λειβησιου ἐν σχέσει πρὸς τὴν μητρόπολιν τῆς Πισιδίας και τὸν 'Αθανάσιον (Κομνηνόν) 'Υψηλάντην, *ΜΧ* 4 (1948), 1-8.
- ΒΕΗΣ, *Τρίπολις* Ν. Α. ΒΕΗΣ, 'Η Τρίπολις πρὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, *'Αθηᾶ* 18(1906), 608-616.
- ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, *Άμοργός* Ι. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, *Άμοργός. Ιστορικά ἔρευναι περὶ τῆς νήσου*, 'Αθήνα 1918.
- ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Έγγραφα* ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Ι. Αὐτοκρατορικά*, 'Αθήνα 1980.
- ΓΑΒΑΛΑΣ, *Σίκινος* ΖΑΦ. ΓΑΒΑΛΑΣ, *Περὶ τῆς νήσου Σικίνου*, 'Αθήνα 1885 [νεότερη ἔκδοσις: *Η νήσος Σίκινος*, 'Αθήνα 1931].
- ΓΑΒΑΛΑΣ, *Φολέγανδρος* ΖΑΦ. ΓΑΒΑΛΑΣ, Φολέγανδρος, *ΛΙΕΕ* 2(1885), 475-515.
- ΓΑΪΤΑΝΟΥ, *Έπαρχία Δέρκων* ΑΘΗΝΑ ΓΑΪΤΑΝΟΥ-ΓΙΑΝΝΙΟΥ, 'Απὸ τὴν 'Ανατολικὴν Θράκην. 'Η ἐπαρχία Δέρκων, *Θρακικά* 12(1939), 161-209.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Άδριανούπολις* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, 'Η ἐκκλησία τῆς ἐν Θράκῃ 'Αδριανουπόλεως, *ΕΑ* 24 (1904), 371-376, 381-384, 414-419.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Άποσημείωμα* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, 'Αποσημείωμα περὶ τῶν ἀρχιερέων Πισιδείας, *ΕΑ* 10(1890), 45-47.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Άρχαιότερος κώδηξ* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, 'Ο ἀρχαιότερος κώδηξ τοῦ 'Εθνικοῦ Ταμείου, *ΕΑ* 10(1890), 146-148, 154-158.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, 2 τόμοι, Κωνσταντινούπολη 1888-1889.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Έγγραφοι λίθοι* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Έγγραφοι λίθοι και κεράμια*, Κωνσταντινούπολη 1892 [στό ἐξώφυλλο: 1893].
- ΓΕΔΕΩΝ, *Έξαρχία* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, 'Έξαρχιαὶ πατριαρχικαὶ πρὶν 180 ἐτῶν, *ΕΑ* 32(1912), 67-69, 148-152 και *ΕΑ* 33 (1913), 250-252, 264-266.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Ίωαννίκιος* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, 'Ίωαννίκιος ὁ Λήμνου, *ΕΑ* 8 (1887-1888), 314-316.

- ΓΕΔΕΩΝ, *Λέρος-Κάλυμνος* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἡ μητρόπολις Λέρου καὶ Καλύμνου, *ΕΑ* 9(1888-1889), 106-107, 118-120.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Μητροπόλεις* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Μητροπόλεις Αἰγαίου Πελάγους (Καρπάθου καὶ Κάσσου), *ΕΑ* 32(1912), 349-352.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεΐα* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεΐα τῶν πρὸ ἐμοῦ*, Ἀθήνα 1936.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεΐα* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Μνημεΐα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς Καλύνδαις νήσοις, *ΕΑ* 4(1883-1884), 1-9, 434-438, 449-453.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Παῖσιος Α΄* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ὁ πατριάρχης Παῖσιος Α΄, Μυτιλήνη 1940 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Δελτίον. Περιοδικὸν τῆς Ἱ. μητροπόλεως Μηθύμνης*).
- ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Κωνσταντινούπολη 1883.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Πένητες* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, *1453-1913*, Ἀθήνα 1939.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Κωνσταντινούπολη [1885-1890].
- ΓΕΔΕΩΝ, *Σαμουήλ* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Σαμουήλ τοῦ Κυπρίου γράμματα δύο ἀνέκδοτα, *ΕΑ* 9(1888-1889), 141-142, 147-148, 167.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Σφάλματα* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Τὰ σφάλματα τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων, *Κήρυξ* 3(1892), 65-67, 81-83, 100-104, 115-118, 138-139, 145-147.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Σχολεΐα* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Τὰ ἀρχαιότερα ἐνοριακὰ σχολεΐα, *ΕΑ* 10(1890), 210-213, 228-229.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1884.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Χρυσσοκουλαῖος* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Γεράσιμος Κυζίκου ὁ Χρυσσοκουλαῖος, *ΕΑ* 3(1882-1883), 793-795.
- ΓΕΔΕΩΝ βλ. καὶ ΕΥΓΕΝΙΟΣ, *Ζωοδόχος Πηγή*.
- ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Τὰ περίξ* ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ Ἡλιουπόλεως, Τὰ περίξ τῆς Κωνσταντινουπόλεως χωρία κατὰ τουρκικὸν χειρόγραφον τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, *ΕΕΒΣ* 21 (1951), 296-299.
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Β. Θράκη* ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς βορείου Θράκης καὶ ἐν γένει τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς, *Θρακικά* 8(1937), 110-189.
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Ἡπειρος* ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν Ἡεΐρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, *ΗΧ* 12(1937), 11-103.
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Κατάλογοι* ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς ἀνατολ. καὶ δυτ. Θράκης, *Θρακικά* 6(1935), 37-136.

- ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Συμβολή* ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *Συμβολή εις τούς πατριαρχικούς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως από τής Αλώσεως καί ἐξῆς (1454-1936)*, 2 μέρη, Κωνσταντινούπολη 1935-1938.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Κατάλογοι Θεσσαλίας* Ν. Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας, *ΕΠ* 10(1914), 253-312.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ βλ. ΧΡΥΣΟΧΟΥΤΑΝΗΣ-ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Ἄθωνικά.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄκοβα Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀκώβων ἐπισκοπή, *ΘΗΕ* 1, Ἀθήνα 1962, στ. 1214-1215.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀμύκλαι Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἔνωσις τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Τριπολιτσᾶς, *ΒΝJ* 14(1938), 348-357.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐν Γορτυνίᾳ ἐπισκοπή Ἀκώβων, *Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον* 2 (1947), 10.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο μπεράτια Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο μπεράτια τοῦ Δρόστρας Βαρθολομαίου, *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), 355-379.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησία Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωσιν, *Πελοποννησιακὰ* 18 (1989-1990), 1-167 καὶ 19(1991-1992), 1-224.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐξαρχία Τριπολιτσᾶς Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία Τριπολιτσᾶς καὶ ὁ ἔθνομάρτυς μητροπολίτης Ἀνθιμος, *Εἰς μνήμην Κ. Α. Ἀμαντοῦ, 1874-1960*, Ἀθήνα 1960, 381-390.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπάνω Χρέπα Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ μονὴ Ἐπάνω Χρέπας, *Μνημοσύνη* 1(1967), 199-234.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Καλλίνικος Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ Ἰωαννίνων Καλλίνικος, *ΗΕ* 3(1954), 447-452, 576-585, 698-702.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Καρπάθος - Κάσος Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Καρπάθου καὶ Κάσου μητρόπολις, *ΘΗΕ*, 7, Ἀθήνα 1965, στ. 366-369.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λιτίτζα Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λιτίτζης μητρόπολις, *ΘΗΕ*, 8, Ἀθήνα 1966, στ. 314-315.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μαρωνεία Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μαρωνείας μητρόπολις, *ΘΗΕ*, 8, Ἀθήνα 1986, στ. 803-806.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονὴ Λουκοῦς Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ κατὰ τὴν Κυνουρίαν μονὴ τῆς Λουκοῦς, *Πελοποννησιακὰ* 6 (1963-1968), 129-190.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Πατριαρχικὴ Σχολή Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, 1, Ἀθήνα 1966.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Πέντε πατριαρχικά Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Πέντε πατριαρχικὰ γράμματα (1607-1659) ἀφορῶντα εἰς τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας, *Ξένιον. Festschrift für Pan. J. Zeros*, 1, Ἀθήνα-Φράμμπουργκ-Κολωνία 1973, 497-525.

- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σημειώσεις* Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σημειώσεις σχετικά με την ιστορία των κατά τον ΙΖ' κυρίως αιώνα εκκλησιών Φιλίππων, Δράμας, Ζιχών και Νευροκοπίου, 'Η Καβάλα και η περιοχή της, Πρακτικά Β' τοπικού συμποσίου, Καβάλα 1987, 89-140.*
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Στασιώς* Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ο Στασιώς της 'Ακοβας και η οικογένεια Λαμπαρδοπούλου της Δημητσάνης, *'Ελληνικά* 13(1954), 129-159.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέσσαρα πατριαρχικά γράμματα* Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέσσαρα πατριαρχικά γράμματα (1717-1737) και σχετικές εξ αυτών ειδήσεις, 'Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μοντσόπουλο, 1, [Θεσσαλονίκη] 1990, 459-476.*
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσά* Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *'Ιστορία της Τριπολιτσάς, 1, 'Αθήνα 1972.*
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *'Εκκλησία 'Αργους* ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *'Η εκκλησία 'Αργους και Ναυπλίας, 'Αργος 1957.*
- ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *"Εγγραφα 3* ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος ήτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ 'Αρχειοφυλακείου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικά ἐγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς 'Εκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας, καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, 'Αχιδίων καὶ Πεκίου, 1564-1863..., Κωνσταντινούπολη 1905.*
- ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Καβάλλα* ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *'Εξάρχια Καβάλλας, ΕΑ 26(1906), 168.*
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Μονεμβασία* ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *'Η μητρόπολις Μονεμβασίας και αἱ ὑπ' αὐτὴν ὑπαγόμεναι ἐπισκοπαὶ μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος, Θεολογία 7(1929), 139-151.*
- ΔΙΑΜΑΝΤΑΡΑΣ, *"Εγγραφα* ΑΧ. Σ. ΔΙΑΜΑΝΤΑΡΑΣ, *"Εγγραφα ἐκκλησιαστικά και ἐπιγραφὰι χριστιανικαὶ τῆς νήσου Μεγίστης (Καστελλορίζου), ΔΙΕΕ 6(1901), 156-162.*
- ΔΙΕΕ *Δελτίον τῆς 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας τῆς 'Ελλάδος, 'Αθήνα.*
- ΔΚΜΣ *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, 'Αθήνα.*
- ΔΟΣΙΘΕΟΣ, *'Ιστορία* ΔΟΣΙΘΕΟΣ πατριάρχης 'Ιεροσολύμων, *'Ιστορία περὶ τῶν ἐν 'Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Βουκουρέστι 1715.*
- ΔΡΑΚΟΣ, *'Εκκλησιαστικά σελίδες* ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΔΡΑΚΟΣ, *'Εκκλησιαστικά σελίδες ήτοι Σύμψηξι ιερῶν ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον, 'Επτὰ μοναστήρια Μοσχονησίων καὶ 'Επίσημα ἐγγραφα ἐν οἷς σιγίλλια, ὑπομνήματα καὶ χρυσόβουλλα, τχ. 1, 'Αθήνα 1891.*

- ΔΡΑΚΟΣ, *Μικρασιανά* ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΔΡΑΚΟΣ, *Μικρασιανά ἢ Γενική Πραγματεία περὶ Ἑκατονήσων, τανῶν Μοσχονήσια, τχ. 1, Ἀθήνα 1895.*
- ΕΑ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Κωνσταντινούπολη.
- ΕΑΙΕΑ Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, Ἀθήνα.
- ΕΕΒΣ Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα.
- ΕΚΕΕ Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, Λευκωσία.
- ΕΜΑ Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα.
- ΕΠ Ἐπετηρὶς [Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός], Ἀθήνα.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀπάμεια ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, [Περὶ τινων μητροπολιτῶν Ἀπαμείας (Βιθυνίας), ΔΙΕΕ 3(1889), 219-225.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Βρούλλειον - Τρύγλεια ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Βρούλλειον-Τρύγλεια*, Ἀθήνα 1934.
- ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, Πέργη ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΛΑΝΗΣ μητρ. Πέργης, *Ἡ Πέργη τῆς Παμφυλίας*, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΕΥΓΕΝΙΟΣ, Ζωοδόχος Πηγή ΕΥΓΕΝΙΟΥ ἱερέως [- Μ. ΓΕΔΕΩΝ], *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, Ἀθήνα 1886.
- ΕΦ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, Ἀλεξάνδρεια.
- ΕΦΣΚ Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Κωνσταντινούπολη.
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ἀνέκδοτα Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, *Ἑλληνικά* 2(1929), 127-166, 385-434· 3(1930), 115-152, 421-457· 4(1931), 229-248, 377-398· 5(1932), 175-204 καὶ 6(1933), 121-144, 189-204.
- ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Καφὰς ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Γιὰ τὴν μητρόπολη τοῦ Καφὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ΑΠ 29 (1969), 280-293.
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἀμύκλαι Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσης, Ἐζερῶν καὶ Βελιγόστιδος*, Ἀθήνα 1921.
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἀνασύστασις Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἀνασύστασις τῆς μητροπόλεως Ἄργους καὶ Ναυπλίας κατὰ τὸ 1541, Ἀθῆνὰ 27 (1915), 202-207.
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἐρευναι Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης*, Ἐρμούπολη 1913.
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Καβάλλας Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἐξαρχία Καβάλλας, ΕΑ 26 (1906), 143-145.

- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Κάρπαθος-Κάσος* Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, 'Αρχιεπίσκοποι Καρπάθου και Κάσου, 1537-1821, *Νησιωτική Έπετηρίς*, 1, 'Ερμούπολη 1918, 285-308.
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Σημειώματα* Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Σημειώματα περί Ἑλλήνων ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν*, Ἀθήνα 1922.
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Τάξις* Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Τάξις ἱεραρχική τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν. Ἡ μητρόπολις Ζαργάτας καὶ αἱ ἐν Μάνῃ ἐπισκοπαί*, 'Ερμούπολη 1922.
- ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία 3.2* Γ. Ι. ΖΟΛΩΤΑΣ, *Ἱστορία τῆς Χίου, συνταχθεῖσα ἐπιμελείᾳ... ΑΙΜΙΛΙΑΣ Κ. ΣΑΡΟΥ...*, τ. 3· μέρος δεύτερο, Ἀθήνα 1928.
- ΗΕ *Ἡπειρωτική Ἔστία*, Ἰωάννινα.
- ΗΧ *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, Ἰωάννινα.
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, *Μητρόπολις Ζιχνῶν* ΤΡ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Ἡ ἱερὰ μητρόπολις Ζιχνῶν καὶ οἱ μητροπολίται αὐτῆς, *ΣΧ* 1(1953), 163-180.
- ΘΗΕ *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*.
- ΙΩΑΝΝΗΣ, *Ἐκκλησία Σάμου* ΙΩΑΝΝΗΣ Σιδηροκάστρου, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Σάμου*, Σάμος 1967.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *Τραπεζοῦς* Σ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζοῦτος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας*, Κωνσταντινούπολη 1870.
- ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη* ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, Πατριακῆς Βιβλιοθήκης Συμπλήρωμα, *ΕΦ* 12(1913), 385-396, 525-541.
- ΚΑΛΦΟΓΛΟΥ, *Ἄποικος* ΙΩ. ΚΑΛΦΟΓΛΟΥ, *Ὁ Ἄποικος, ἦτοι αἱ ἐν τῇ νοτίῳ Ρωσσίᾳ καὶ Κανκάσῳ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ ἀποικίαι καὶ αἱ ἄλλαι διαλάμψασαι ἑλληνικαὶ ἐπισκοπαί, ἀρχιεπισκοπαὶ καὶ μητροπόλεις*, Βατούμ 1919.
- ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΗΣ, *Χαλδία* Γ. ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΗΣ, Συμβολὴ εἰς μελέτην περὶ τῆς μητροπόλεως Χαλδίας, *ΑΠ* 15(1950), 84-97.
- ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, *Ἀνάλεκτα* ΚΩΝ. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, *Χιακὰ Ἀνάλεκτα*, Ἀθήνα 1890.
- ΚΑΠΠΑΝΕΡΗΣ, *Ἀνέκδοτα* ΣΩΚΡ. Ν. ΚΑΠΠΑΝΕΡΗΣ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Θάσου κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰῶνα, *Θασιακὰ* 7(1992), Πρακτικὰ Α' συμποσίου Ἐθνακῶν Μελετῶν, 293-314.
- ΚΑΡΑΒΙΑ, *Βασίλειος Λούπου* ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΡΑΒΙΑ, Βασίλειος Λούπου, *ΜΕΕ*, 6, Ἀθήνα 1928, 772-773.
- ΚΛΕΟΒΟΥΛΟΣ, *Λόγος* Ε. ΚΛΕΟΒΟΥΛΟΣ, *Λόγος εἰς τὸ ἱερὸν μνημόσυνον τοῦ ἀοιδίμου Νικολάου τοῦ Ἀριστάρχου, Μ. Λογοθέτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολη 1866.

- ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥ-
ΛΟΣ, *Βιθυνικά*
- Μ. ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ-ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Βιθυνικά ἢ Ἐπίτομος μονογραφία τῆς Βιθυνίας καὶ τῶν πόλεων αὐτῆς*, Κωνσταντινούπολη 1867.
- ΚΝΗΤΗΣ, *Χριστιανούπολις*
- ΧΡΗΣΤΟΦΟΡΟΣ ΚΝΗΤΗΣ, Ἡ μητρόπολις Χριστιανουπόλεως, *ΕΑ* 30-31(1910), 69-72.
- ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ,
Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν
- ΑΘ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Θ' καὶ Ι', ἤτοι τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870.
- ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Κρίση*
- Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, Ἡ ὀθωμανικὴ κρίση τοῦ τέλους τοῦ ΙϚ' αἰῶνα καὶ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, *Ιστορικά*, τχ. 3(1985), 45-76.
- ΚΟΝΟΡΤΑΣ
- βλ. καὶ ΚΟΝΟΡΤΑΣ.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μ. Ἀσία*
- Π. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήνα 1921.
- ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀλληλογραφία*
- ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀλληλογραφία* (ἐκδ. ΟΜΕΔ), 1, Ἀθήνα 1964.
- ΚΟΥΓΕΑΣ, *Μάνη*
- Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης, *Ἑλληνικά* 6(1933), 261-324.
- ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Ἰωάννης ΙΓ'*
- ΣΤ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' ὁ Γλυκὺς*, Ἀθήνα 1975.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Ἱστορία
Σουμελᾶ*
- ΕΠ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα ἱερᾶς βασιλικῆς πατριαρχικῆς σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σουμελᾶ*, Ἀθήνα 1898.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Βιογραφία*
- ΕΠ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Βιογραφία τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῆς ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων*, Ἀθήνα 1898.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Λέρος*
- ΕΜΜ. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ἡ ἐπισκοπὴ Λέρου (Λέρνης) καὶ ἡ ἀνύψωσις αὐτῆς εἰς μητρόπολιν (Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπάλαιας), *Ἡ Παράγια τοῦ Κᾶστρου*, Ἀθήνα 1989, 19-28.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Νίκαια*
- ΕΜΜ. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Νίκαια (Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία), *ΘΗΕ*, 9, Ἀθήνα 1966, στ. 457-459.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Συμβολή*
- ΕΜΜ. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου*, Ἀθήνα 1968.
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, *Μελετήματα*
- ΙΩ. ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, *Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα*, τχ. 5. *Μαλακασιακά*, 2. *Μέτσοβον καὶ Σεράκου*, Ἀθήνα 1888 [φωτ. ἀνατ. Ἰωάννινα 1971].
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, *Πολιτικὴ
ἐξάρτησις*
- ΙΩ. ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Πολιτικὴ ἐξάρτησις καὶ διοικήσις Μαλακασίου, *Παρασσός* 10(1887), 376-388 [φωτ. ἀνατ. Ἡπειρωτικὰ Ἀγαθοεργήματα, 1, Ἰωάννινα 1971].

- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Γενεαλογικά* ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Γενεαλογικά σημειώματα Νικολάου Μαυροκορδάτου και 'Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, *ΕΠ* 3(1899), 139-141.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Καλλίνικος* ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου, *ΝΕ* 9 (1912), 178-181.
- ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, *Ναυπλία* Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, *Ἡ Ναυπλία*, Ἀθήνα 1898.
- ΛΙΑΤΑ, *Σέριφος* ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΙΑΤΑ, *Ἡ Σέριφος κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (17ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1987.
- ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Συμβολή* ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*, Ἀλεξάνδρεια 1932.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Λατινικὰ ἔγγραφα* ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Τὰ λατινικὰ ἔγγραφα τοῦ Πατριάρχου Ἀρχαίου, *Σύμμεικτα* 2(1970), 349-378.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, *Πελοποννησιακά* 3-4(1958-1959), 95-147.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Μητροπολίται Φιλαδελφείας* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἡ ἐν Βενετία Ἑλληνικὴ κοινότης καὶ οἱ μητροπολίται Φιλαδελφείας, *ΕΕΒΣ* 37(1969-1970), 170-210 καὶ (προσθήκη) 473-474.
- ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Βίος* [Γ. ΑΛ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ,] Βίος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων στὸ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων Ἐπιστολαὶ Ρ', ἐκδ. Θ. ΛΙΒΑΔΑΣ, Τεργέστη 1879.
- ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Πάρεργα* ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου Πάρεργα*, ἐκδ. J. BOUCHARD, Ἀθήνα-Μόντρεαλ 1989.
- ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τουρκικά* *Τουρκικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου*, κατὰ μετάφρασιν ΧΡ. Β. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθήνα 1920.
- ΜΕΕ* *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια.*
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Ὑπομνήματα* Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων. Ἀμοργός, Ἀθήνα 1884.
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή καὶ Χειρόγραφο Γ.*
- ΜΝΕ* *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα.
- ΜΟΣΧΙΔΗΣ, *Λῆμνος* Α. ΜΟΣΧΙΔΗΣ, *Ἡ Λῆμνος*, Ἀλεξάνδρεια 1907.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Κατάλογοι* *Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας. Κατάλογοι τῆς πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης* (ὑπὸ Θ. ΜΟΣΧΟΝΑ), 3, Ἀλεξάνδρεια 1946.
- ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Εἰκοσιφοίνισσα* ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱερὰ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοίνισσης, μετὰ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ περὶ αὐτῆς πόλεων καὶ χωρῶν*, Κωνσταντινούπολη 1896.

- ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Πληροφορίες* ΣΤ. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, Πληροφορίες για τὸν ἀντιγραφέα Σταμάτη, ἱερέα Ζωγράφου καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν μοναστηριῶν Ἱω. Θεολόγου Πάτμου καὶ Χοζοβιώτισσας Ἀμοργοῦ, ἀπὸ ἀγνωστο χφ τοῦ 17ου αἰῶνα, *Μυριόβιβλος* 9(1986), 29-35.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Καβάλα* Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Τὸ τοπωνύμιον Καβάλα, Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιότης της, Πρακτικὰ Α' τοπικοῦ συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1980, 129-132.
- ΜΠΑΜΙΧΑΣ, *Δέλινο* Θ. ΜΠΑΜΙΧΑΣ, Κῶδιξ τοῦ ναοῦ τῆς πόλεως Δελβίνου, *ΗΧ* 5(1930), 56-75 [ἐπανέκδ. ΜΠΑΡΑΣ, *Δέλινο*, 74-95].
- ΜΠΑΡΑΣ, *Δέλινο* ΒΑΣ. ΜΠΑΡΑΣ, *Τὸ Δέλινο*, Ἀθήνα 1966.
- ΜΠΟΝΗΣ, *Ἀμφιλόχιος* Κ. ΜΠΟΝΗΣ, Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου "Περὶ ψευδοῦς ἀσκήσεως", *Θεολογία* 45(1975) 19 ἐπ.· 49(1978), 22-29, 209-217, 417-422, 625-634.
- ΜΠΤ Μετόχι Παναγίου Τάφου, στὴν Κωνσταντινούπολη.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Ἀνακαμίνευσις* Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Σκωριῶν ἀνακαμίνευσις, *ΝΠ* 1(1929), 489-503, 563-572 καὶ 2(1930), 26-33.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Γράμμα* Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Γράμμα δωρεᾶς μονῶν καὶ χωριῶν, *ΕΦΣΚ*, Παρ/μα τ. 24-26 (1896), 131-132.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Κατάλογοι* Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, ἐπιμελεῖα ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *ΕΕΒΣ* 12(1936), 139-238.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Κουρούτσεσμε* Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Ἱστορικὰ εἰδήσεις περὶ Κουρούτσεσμε, *Παρησσός* 11(1887), 93-106, 187-201, 295-315, 472-490, 514-550.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Σχολεῖα* Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Ὀκτὼ κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν σχολείων κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, *Τεσσαρακονταετηρίς τῆς καθηγησίας Κ. Σ. Κόντου*, Ἀθήνα 1909, 390-408.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ βλ. καὶ ΜΥΣΤΑΚΙΔΕΣ.
- ΜΧ* *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, Ἀθήνα.
- ΝΕ* *Νέος Ἑλληνομνήμων*, Ἀθήνα.
- ΝΗΦΑΚΗΣ, *Μανιάτικα* ΝΙΚΗΤΑΣ ΝΗΦΑΚΗΣ, *Μανιάτικα ἱστορικὰ σιτουρηγῆματα*, Ἀθήνα 1964.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐξαρχία Πυργίου* ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Γύρω ἀπὸ τὴν ἐξαρχία Πυργίου καὶ Βολισσοῦ, *ΧΕ* 2(1964), τχ. 4, 43-52.
- ΝΠ* *Νέος Ποιμὴν*, Κωνσταντινούπολη.
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐγγραφα* ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, 2. *Δημοσίων λειτουργῶν*, Ἀθήνα 1980.

- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία* ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1965.
- ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Βενετία* ΑΡΤΕΜΗ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας (1797-1866)*, Θεσσαλονίκη 1978.
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Δοκίμιον* ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινὸς περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης*, Ἀθήνα 1884 [ἐπιπλέονδ. *HE* 7(1958), 12-16, 117, 208, 289, 380, 461, 666, 742, 852].
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Τὰ σωζόμενα* ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, Ἀθήνα 1871.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡπειρος* ΦΩΤΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἡπείρου. Ἱδρύσεις, ὀργανώσεις καὶ ἐξέλιξις αὐτῆς*, Ἀθήνα 1982.
- ΠΑΑ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα.
- ΠΑΙΖΗ, *Ἀνεπίσημα* ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476*, Ἀθήνα 1988.
- ΠΑΙΖΗ, *Ἐξαρχία Θάσου* ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Θάσος ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία*, *Θασιακά* 7(1992), Πρακτικὰ Α' συμποσίου Ἐθνασιακῶν Μελετῶν, 155-160.
- ΠΑΙΖΗ, *Συνοδικὴ πράξις* ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μιὰ συνοδικὴ πράξις (1493) τοῦ Μαξιμίου Δ' ποῦ ἀποδίδεται στὸν Νήφωνα Β'*, *Μνήμων* 11(1987), 74-82.
- ΠΑΙΖΗ βλ. καὶ *Χειρόγραφο Γ*.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πελοπόννησος* ΒΑΣ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1985.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἐγγαμος κλῆρος* ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1986.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπανάσταση 1770* ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1770 καὶ ὁ ἀντίκτυπός της στὴς ἑλληνικὰς χῶρες*, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, 11, Ἀθήνα 1975, 58-85.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Δούκας Νεβέρ* ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ κίνηση τοῦ δούκα τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Νίκαια* ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Νίκαια ἦτοι μονογραφία ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ, παλαιογραφικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ τῆς πόλεως αὐτῆς*, *ΕΦΣΚ* 33(1914), 135-151.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Παπαδόπουλος-Κομνηνός* ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Παπαδόπουλος-Κομνηνός (1651-1740), *ΕΦ* 1(1913), 523-542.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Χαλδίας*
ἀρχιερέυς ΑΝΘΙΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ Χαλδίας ἀρχιερέυς τῶν μεταλλουργῶν, *ΑΠ* 13(1948), 55-60.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα* ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχνολογίας, 5 τόμοι, Πετρούπολη 1891-1898.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη* ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, 5 τόμοι, Πετρούπολη 1891-1915.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἐγγραφα* ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἐγγραφα περὶ δύο ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν, στὸ Δ. ΓΡ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, 2, Ἀθήνα 1890, 224-229.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Π. Ν. Παπαγεωργίου* ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, (βιβλιοκρισία:) Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι μετὰ τῶν προαστείων... Ἐν Λιψία... 1894, *VV* 1(1894), 673-683 καὶ 2(1895), 629-632.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Συμεῶν* ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Περὶ τῆς τρίτης πατριαρχίας Συμεῶν τοῦ Τραπεζουντίου, *ΔΙΕΕ* 3(1889), 478-486.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Τακτικὸν* ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Τακτικὸν τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ κατάλογος ἀρχιερέων ἀκμασάντων ἐν αὐταῖς μετὰ τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος, *ΔΙΕΕ* 3(1890), 468-478.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ βλ. καὶ ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ.
- ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Μισθοὶ* ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΡ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Μισθοὶ διδασκάλων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *ΗΕ* 21(1972), 413-421.
- ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Τιμαὶ* ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΡ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Τιμαὶ ἀγαθῶν καὶ ἀμοιβαὶ ἐργασίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *ΗΕ* 22(1973), 204-218.
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοὶ* *Οἱ Κανονισμοὶ τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς Διασποράς*, ἔκδ. Χ. Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, 1, Θεσσαλονίκη 1984.
- ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Πρόστεια* Α. Γ. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Τὰ θρακικὰ πρόστεια τοῦ Βυζαντίου, *ΕΦΣΚ* 12(1877-1778), 33-42.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Γαβριὴλ Γ'* Δ. Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Γαβριὴλ Γ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *ΕΕΒΣ* 10(1933), 304-320.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἀγαλλιανός* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθήνα 1966.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Εἰδήσεις* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προύσας (15ος-17ος αἰ.), *ΔΚΜΣ* 7(1988-1989), 9-50.

- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἐκκλησία* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἐκκλησία, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, 11, Ἀθήνα 1975, 123-134.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἱερεμίας Α΄* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χρονολογικά ζητήματα τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α΄ (1522-1546), *Μνημοσύνη* 1(1967), 249-262.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πατριαρχικά* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Πατριαρχικά γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ΙϚ'-ΙΗ' αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἱερακος, *ΕΜΑ* 12 (1962), 116-165.
- ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Φίλιππος Κύπριος* Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Φιλίππου τοῦ Κυπρίου, μία μαρτυρία γιὰ τὸ "Μεγα Νόμιμον", *Πρακτικά Β΄ διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ συνεδρίου*, 2, Λευκωσία 1986, 361-374.
- ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀναγραφή* Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, Ἀναγραφή πατριαρχικῶν ἐξαρτημάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, *Ἑλληνικά* 30 (1977-1978), 99-119.
- ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀνέκδοτα* Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ τῆς ἐν Ἄνδρῳ μονῆς τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, *Ἑλληνικά* 23 (1970), 57-77.
- ΠΟΛΕΜΗΣ, *Μητροπόλις Ἐφέσου* Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως Ἐφέσου κατὰ τὸν δέκατον ἔκτον αἰῶνα, *ΕΕΒΣ* 45(1981-1982), 313-363.
- ΠΟΥΚΑΡΠΟΣ, *Δανιὴλ* ΠΟΥΚΑΡΠΟΣ Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως, Ὁ Τριπόλεως καὶ Ἀμυκλῶν Δανιὴλ, *Θεολογία* 7 (1929), 124-138.
- ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, *Σύνοψις* Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, Σύνοψις τοῦ κώδικος τῆς ἐπισκοπῆς Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου, *ΗΧ* 5(1930), 76-113.
- Ρ.-Π. Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 6 τόμοι, Ἀθήνα 1852-1859.
- ΡΑΛΛΗΣ, *Ἐξαρχοὶ* Κ. Μ. ΡΑΛΛΗΣ, Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξάρχων, *ΠΑΑ* 11(1936), 146-152.
- ΡΟΔΟΥΙΝΟΣ, *Λιτίτσα* Ν. ΡΟΔΟΥΙΝΟΣ, Ὀλίγα περὶ τῆς μητροπόλεως Λιτίτσης, *Θρακικά* 12(1939), 94-102.
- ΣΑΘΑΣ, *Ἱερεμίας Β΄* Κ. ΣΑΘΑΣ, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄ (1572-1594)*, Ἀθήνα 1870.
- ΣΑΘΑΣ, *Μ.Β. 3* Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, 3, Βενετία 1872.
- ΣΓΟΥΡΟΣ, *Χίος* Κ. ΣΓΟΥΡΟΣ, *Ἱστορία τῆς νήσου Χίου*, Ἀθήνα 1937.
- ΣΙΔΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Καρὰ Χισὰρ* Ε. Α. ΣΙΔΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Περὶ τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀρμενίᾳ Νικοπόλεως (Καρὰ Χισὰρ-ἰ-Σαρκή), *ΕΦΣΚ* Ἀρχαιολ. Παρ/μα τ. 17(1887), 134-143.

- ΣΚΑΦΙΔΑΣ, *Ίστορία Μετσόβου* ΒΑΣ. ΣΚΑΦΙΔΑΣ, Ίστορία του Μετσόβου, *HE* 10 (1961), 965, 1055 και 11(1962), 16 έπ.
- ΣΚΑΦΙΔΑΣ, *Προνόμια* ΒΑΣ. ΣΚΑΦΙΔΑΣ, Τὰ προνόμια του Μετσόβου, *HE* 1(1952), 657-660.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑΣ, *Διαθήκαι* Σ. Χ. ΣΚΟΠΕΤΕΑΣ, Διαθήκαι εκ τῆς Δυτικῆς Μάνης, *ΕΑΙΕΑ* 6(1955), 100-121.
- ΣΚΟΡΔΕΛΗΣ, *Σημειώματα* ΒΛ. ΣΚΟΡΔΕΛΗΣ, Χρονικά Σημειώματα, *ΔΙΕΕ* 4(1892), 288-290.
- ΣΤΑΘΗ, *Όδοιπορικὸ* ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ, Τὸ ἀνέκδοτο ὄδοιπορικὸ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ, *MNE* 1(1984), 127-280.
- ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακὰ* ΕΠ. Ι. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακὰ ἦτοι Ίστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παραρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, 2, Σάμος 1881· 4, Σάμος 1886.
- ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σύλλεκτα* ΕΠ. Ι. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Ἐκκλησιαστικὰ Σύλλεκτα, Σάμος 1891.
- ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, *Θράκη* Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θράκης, *Θρακικά* 14(1940), 5-230.
- ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Σίφνος* ΣΙΜΟΣ ΜΙΑΤ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Ίστορία τῆς Σίφνου, Ἀθήνα 1990.
- ΣΧ *Σερραϊκὰ Χρονικά*, Ἀθήνα.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φυγάδες* Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Οἱ φυγάδες. Δράμα εἰς μέρη πέντε μετὰ μακρῶν Προλεγομένων περὶ Πόντου*, Ἀθήνα 1870.
- ΤΡΙΤΟΣ, *Ἐξαρχία Μετσόβου* Μ. Γ. ΤΡΙΤΟΣ, *Ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία Μετσόβου (1659-1924)*, διδ. διατριβή, Ἰωάννινα 1990.
- ΤΡΙΤΟΣ, *Τὰ φερμάνια* Μ. Γ. ΤΡΙΤΟΣ, Τὰ σωζόμενα φερμάνια τῶν προνομίων τοῦ Μετσόβου, *Πρακτικὰ Α' συνεδρίου Μετσοβτικῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1993, 397-414.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Ἀχαικὲς μονεῖς* ΑΓΑΜ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Τὰ χειρόγραφα τῶν Ἀχαικῶν μονῶν Ὀμπλοῦ, Χρυσοποδαρίτισσας καὶ Νοτενῶν, *Μνημοσύνη* 8(1980-1981), 259-282.
- ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Δύο σιγίλλια* Ν. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Ἠπειρωτικά. Δύο σιγίλλια Μ. Σωσίνου ἐν Πογδοριανῇ καὶ Μέτσοβον, *Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον 1896*, Ἀθήνα 1895.
- ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ, *Κληροδότημα* Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ, *Τὸ κληροδότημα τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967.
- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Πληροφορίες* Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Πληροφορίες καὶ ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἀπὸ δύο κώδικες τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, *MNE* 2(1986), 163-195.

- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἀποικισμός* Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ὁ μετὰ τὴν Ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἀποικισμὸς αὐτῆς κατὰ τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς, *Πεπραγμένα Θ' διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, 2, Ἀθήνα 1956, 615-629.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Διάγραμμα* Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Σύντομον διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *ΔΙΕΕ* 14(1960), 3-32, 156-163.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἐκκλησία Κρήτης* Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, 1. Αἱ πηγαι, Ἀθήνα 1974.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Μητρόπολις Ἐφέσου* Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Μητρόπολις Ἐφέσου, ἐπαρχία Ἀσίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, *ΕΕΒΣ* 43 (1977-1978), 5-119.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Νέαι Εἰδήσεις* Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νέαι Εἰδήσεις περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, *Μνημοσύνη* 1(1967), 1-40.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Πατελλάρος* Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νεόφυτος ὁ Πατελλάρος καὶ τὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης, *Μνημοσύνη* 1(1967), 32-40.
- ΦΙΛΟΘΕΟΣ, *Κῶδιξ Σερρών* ΦΙΛΟΘΕΟΣ Νικομηδείας, Ὁ ἀρχαιότερος κῶδιξ τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως Σερρών, *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς διὰ τὸ ἔτος 1879*, 1, Κωνσταντινούπολη 1878.
- ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Βραβεῖον Πάτμου* ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Βραβεῖον τῆς ἱερᾶς μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθήνα 1980.
- ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα* ΙΩΑΚΕΙΜ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐγγραφα τοῦ πατρι-αρχικοῦ Ἀρχειοφυλακείου, *ΕΑ* 19(1899), 22-24, 59-63, 99-102, 142-144, 186-189, 245-249, 294-298, 367-371, 422-424. *ΕΑ* 20(1900), 69-71, 93-95, 126-127, 202-204, 239-242, 298-303, 343-347, 395-398, 434-437, 475-479, 515-521 καὶ *ΕΑ* 21(1901), 33-37, 121-123.
- ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Σχολή* Μ. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, *Ἀλήθεια* 1(1880-1881), 6 ἐπ. καὶ *ΕΑ* 1(1881), 180 ἐπ.
- ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Περισυναγωγή* Μ. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγή, *Ἀλήθεια* 1(1880-1881), 2-4, 17-18, 33-34, 49-51, 65-67, 104-106, 117-120.
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Βενετοτουρκικὸς* ΙΩ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ὁ πρῶτος Βενετοτουρκικὸς πόλεμος (1463-1479) καὶ οἱ μεταπολεμικὲς κρίσεις, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, 10, Ἀθήνα 1974, 261-276.
- ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Μακεδονία* ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιουσίας ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 1962.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *Διδάξαντες* ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Οἱ ἐν τῷ ἑλληνο-

- σχολείω Μετσόβου διδάξαντες καὶ διδασκόμενοι,
HX 15(1940), 59-158.
- ΧΕ** *Χιακή Ἐπιθεώρησις, Ἀθήνα.*
- Χειρόγραφο Γ** Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ - ΜΑΧΗ ΠΑΓΙΖΗ, "Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο ποῦ ἐλάσθη: τὸ «Χειρόγραφον Γ, τοῦ Γερασίου Ἀργολίδου». Ἐνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ, *Ἑλληνικά* 45(1995), 85-109.
- ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, Βεράτια** Π. ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, Σουλτανικὰ βεράτια, *EKEE* 7(1973-1975), 119-250.
- ΧΙΟΝΗΣ, Καβάλα** ΚΩΝ. ΧΙΟΝΗΣ, *Ἱστορία τῆς Καβάλας*, Καβάλα 1968.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄετοῦ ἐπισκοπὴ** Τ. Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄετοῦ ἐπισκοπὴ, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, 1, Ἀθήνα 1964, 247-251.
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Συναγματίον** ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Ἱεροσολύμων, *Συναγματίον περὶ τῶν ὄφρικίων, κληρικῶν καὶ ἀρχοντικῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ ἁγίας ἐκκλησίας...*, Τεργεβίστε 1715.
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Τραπεζοῦς** ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Τραπεζοῦντος, Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, *ΑΠ* 4-5(1933), 3-905.
- ΧΡΥΣΟΧΟΓΔΗΣ-ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Ἀθωνικά** ΚΡ. ΧΡΥΣΟΧΟΓΔΗΣ - Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Ἱερὰ μονὴ Καρακάλλου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, *Ἀθωνικά Σύμμεικτα* 1, Ἀθήνα 1985, 7-104.
- Actes de Zographou** W. REGEL, E. KURTZ, B. KORABLEV, *Actes de Zographou*, Πετρούπολη 1907 [Actes de l' Athos, 4].
- AHRWEILER, Charisticariat** HÉLÈNE AHRWEILER, Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 10 (1964), 1-27 [=Études sur les structures administratives et sociales de Byzance. Variorum Reprints, Λονδίνο 1971].
- APOSTOLOPOULOS, Hypothèses** D. APOSTOLOPOULOS, *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de "bien commun" en rapport avec l'idéologie née après la Prise de Constantinople*, Παρίσι 1976.
- BARKAN, Μορφές** O. L. BARKAN, Οἱ μορφές ὀργάνωσης τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τὸ ΙΕ' καὶ τὸ ΙΖ' αἰῶνα, *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1979, 45-86.

- BLANCARD, *Mavroyeni* TH. BLANCARD, *Les Mavroyeni. Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)*, Παρίσι 1909.
- BNJ *Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher*, Βερολίνο-Ἀθήνα.
- BRYER, *Pontos* ANTHONY BRYER - DAVID WINFIELD, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, 1, Washington 1985.
- BUCHON, *Recherches* J. A. C. BUCHON, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, 2, Παρίσι 1845.
- CAMARIANO, *Mavrocordato* N. CAMARIANO, *Alexandre Mavrocordato, le Grand Drogman. Son activité diplomatique (1673-1709)*, Θεσσαλονίκη 1970.
- CRUSIUS, *Annales Suevici* M. CRUSIUS, *Annales Suevici sive chronica rerum gestarum antiquissimae et inclutae Suevicæ gentis*, 2, Φραγκφούρτη 1596.
- DARROUZÈS, *Notitiae* J. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum Ecclesie Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981.
- DARROUZÈS, *Regestes* J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du patriarchat de Constantinople*, 5: *Les registes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977· 6: *Les registes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979.
- DE XIVREY, *Mémoire* BERGER DE XIVREY, *Mémoire sur une tentative d'insurrection organisée dans la Magne de 1618-1619*, Παρίσι 1841.
- Dictionnaire* *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, Παρίσι.
- EO *Echos d'Orient*, Παρίσι
- FONKIČ, *Problemy* B. FONKIČ, *Grečeskie gramoty sovetskikh khranilish, Problemy paleographii i codicologii v CCCP*, Μόσχα 1974.
- GENÇ, *Ἰσόβια ἐκμίσθωση* MEHMET GENÇ, *Συγκριτική μελέτη τῶν στοιχείων τῆς ἰσόβιας ἐκμίσθωσης προσόδων καὶ τοῦ ὄγκου τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα, Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1980, 278-300.
- GEORGIRENES, *Description* JOSEPH GEORGIRENES, *A Description of the Present State of Samos, Nicaria, Patmos and Mount Athos*, Λονδίνο 1678.
- GERLACH, *Tagebuch* ST. GERLACH, *Tagebuch*, Φραγκφούρτη 1674.
- HUNGER, *Exarchenlisten* H. HUNGER, *Die exarchenlisten des Patriarchen Kallistos I. im Patriarchatsregister von Konstantinopel, Καθηγήτρια. Essays presented*

- to Joan Hussey for her 80th birthday, [Ἀθήνα] 1988.
- HURMUZAKI, *Documente* EUD. HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria Românilor...*, τ. 14.1, Βουκουρέστι 1915, τ. 14.2 Βουκουρέστι 1917.
- JANIN, *Cérasonte* R. JANIN, Cérasonte (Κερασοῦς), *Dictionnaire*, 12, Παρίσι 1953, στ. 154-155.
- JANIN, *Chaldia* R. JANIN, Chaldia (Χαλδία, Χαλδεΐα), *Dictionnaire*, 12, Παρίσι 1953, στ. 280-281.
- KONORTAS, *Considérations* P. KONORTAS, *Considérations ottomanes au sujet du statut du patriarcat orthodoxe de Constantinople (15e-16e siècles): Quelques hypothèses*, 5^ο Διεθνές συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, Ἑλληνικὲς ἀνακοινώσεις, Ἀθήνα 1990, 213-226.
- KONORTAS, *Rapports* P. KONORTAS, *Les rapports juridiques et politiques entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et l'administration ottomane de 1453 à 1600 (d'après les documents grecs et ottomans)*, 2 τόμοι, Παρίσι 1985.
- LAMIUS, *Gabriel Severus* IOANNES LAMIUS, *Gabrielis Severi et aliorum graecorum recentiorum epistolae*, Φλωρεντία 1754.
- LAURENT, *Chrétiens* V. LAURENT, *Les chrétiens sous les sultans (1553-1592)*, *EO* 28(1929), 398-406.
- LEAKE, *Morea* W. M. LEAKE, *Travels in the Morea*, 1, Λονδίνο 1830.
- LEGRAND, *Bibliographie XV-XVI* E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... XVe et XVIIe siècles*, 4, Παρίσι 1906.
- LEGRAND, *Bibliographie XVII* E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique...XVIIe siècle*, 2, Παρίσι 1984 καὶ 4, Παρίσι 1896.
- LEGRAND, *Gabriel d'Achride* E. LEGRAND, *Une bulle inédite de Gabriel patriarche d'Achrida*, *REG* 4 (1891), 182-188.
- LEGRAND, *Zygomalas* E. LEGRAND, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas* [Παρίσι 1889].
- LEHMAN, *Friedensvertrag* W. LEHMAN, *Der Friedensvertrag zwischen Venedig und Türkei von 2 Oktober 1540*, Στουτγάρδη 1936 [Bonner Orientalische Studien 16].
- LEMERLE, *Charisticaires* PAUL LEMERLE, *Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les charisticaires*, *Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, Comptes rendus des seances de l'année 1967*, Παρίσι 1967, 8-28.
- LEMERLE, *Documents* P. LEMERLE, *Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux*· βλ. στὸ *Le monde de Byzance, Histoire et Institutions*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.

- LEMERLE, *Juge* P. LEMERLE, Le Juge général des grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III· βλ. στὸ *Le monde de Byzance, Histoire et Institutions*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.
- LEMERLE, *Philippe* P. LEMERLE, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Παρίσι 1945.
- LEMERLE, *Recherches* P. LEMERLE, Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I. Le tribunal imperial, II. Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal· βλ. στὸ *Le monde de Byzance, Histoire et Institutions*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.
- MANO, *Documente* C. MANO, *Documente din secolele al XVI-XIX privitoare la familia Mano*, Βουκουρέστι 1907.
- MAXIM, *Ochrid* MIHAI MAXIM, Les relations des pays roumains avec l'archevêché d'Ochrid à la lumière de documents turcs inédits, *RESEE* 19(1981), 653-671.
- MM FR. MIKLOSICH - IOS. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca mediæ aevi sacra et profana*, 1, 2 [Acta Patriarchatus Constantinopolitani], Βιέννη 1860-1862.
- MYSTAKIDÈS, *Notes* B. A. MYSTAKIDÈS, Notes sur Martin Crusius, ses livres, ses ouvrages, ses manuscrits, *REG* 11(1898), 279-306.
- OMONT, *Liste* H. OMONT, Liste des métropolitains et évêques grecs du patriarcat de Constantinople vers 1725, *ROL* 1(1898), 313-320.
- OUDOT, *Acta* J. OUDOT, *Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta*, 2, Πόμνη 1967.
- PAPADOPOULOS-KÉRAMEUS, *Documents* A. PAPADOPOULOS - KÉRAMEUS, Documents patriarcaux (Leontopolis en Pologne. Cafá en Crimée), *Trudy VI archeologičeskago sjezda v Odesse*, 2, 'Οδησσός 1888, 177-181.
- Paysages* PAUL BELLIER, RENÉ - CLAUDE BONDOUX, JEAN-CLAUDE CHEYNET, BERNARD GEYER, JEAN-PIERRE GRÉLOIS, VASSILIKI KRAVARI, *Paysages de Macédoine* (présenté par J. LEFORT), Παρίσι 1986.
- PERENTIDIS, *Hexabible* ST. PERENTIDIS, Un manuscrit de l'Hexabible d'Harménopoulos en la possession de Théodose Zygomalas, "Μνήμη" *Georges A. Petropoulos*, 2, Αθήνα 1984, 209-228.
- PERENTIDIS, *Zygomalas* ST. PERENTIDIS, *Théodose Zygomalas et sa paraphrase de la Sinopsis minor*, Αθήνα 1994.

- PÉTRIDÈS, *Alagia* S. PÉTRIDÈS, *Alagia, Dictionnaire*, 1, Παρίσι 1912, στ. 1289.
- REG *Revue des Études Grecques*, Παρίσι.
- RESEE *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Βουκουρέστι.
- REGEL, *Analecta* W. REGEL, *Analecta Byzantino-Russica*, Πετρούπολη 1891.
- ROL *Revue de l'Orient Latin*, Παρίσι.
- RUSSOS, *Studii* D. RUSSOS, *Studii Istorice Greco-Române*, 2 τόμοι, Βουκουρέστι 1939.
- SAINT-VINCENT, *Morée* BORY DE SAINT-VINCENT, *Expédition scientifique de Morée*, Παρίσι 1834.
- SLOT, *Archipelagus* B. J. SLOT, *Archipelagus turbatus*, 1, Κωνσταντινούπολη 1982.
- TAFRALI, *Thessalonique* O. TAFRALI, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Παρίσι 1913 [άναντ. Θεσσαλονίκη 1993].
- THOMAS, *Originalurkunde* GEORG THOMAS, Eine Griechische Originalurkunde zur Geschichte der Anatolischen Kirche, *Abhandlungen der Historischen Classe der K. B. Akademie der Wissenschaften*, Μόναχο 1835.
- Turcograecia* M. CRUSIUS, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584.
- VAPORIS, *Codex Gamma* N. VAPORIS, Codex (Γ) Gamma of the ecumenical patriarchate of Constantinople, *The Greek Orthodox Theological Review* 18(1973), 3-88 καὶ 19(1974), 89-154.
- VAPORIS, *Ziskind* N. VAPORIS, A Study of the Ziskind Ms No. 22 of the Yale University Library, *The Greek Orthodox Theological Review* 12(1967), 1-40 καὶ 13(1968), 41-124.
- VRYONIS, *Decline* SP. VRYONIS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρικλεϋ-Λόϋς "Αντζελεϋ-Λονδίνο 1971.
- VRYONIS, *Mines* SP. VRYONIS, The question of Byzantine Mines, *Speculum* 37(1962), 1-17.
- VV *Vizantijskij Vremennik*, τ. 1-23, Πετρούπολη.
- V 47 χφ Vind. Hist. Gr. 47.
- V 48 χφ Vind. Hist. Gr. 48.
- WINFIELD βλ. BRYER, *Pontos*.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Οι βυζαντινές άπαρχές του θεσμοῦ

Τὰ πατριαρχικά δίκαια ἐπεκτείνονται τὸν 14ο αἰώνα καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σταυροπηγιακά μοναστήρια, σὲ οἰκισμούς • Ἱστορικές συγκυρίες ποὺ ἐδῶνθησαν τὴν ἐπέκταση αὐτή • Ἡ καθιέρωση τοῦ νέου θεσμοῦ προσκορῶει στὴν ἀντίδραση τῶν ἀρχιερέων • Προσπάθειες ἐξισορροπησης

Κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους τὰ «πατριαρχικά δίκαια» δὲν ἀναφέρονται μόνο στὰ πατριαρχικά ἢ σταυροπηγιακά μοναστήρια καὶ τὰ ἐξαρτήματά τους. Ἀρχίζουσι νὰ καλύπτουσι καὶ ἕνα νέο ἀντικείμενο: μικρὲς γεωγραφικὲς περιοχὲς κατοικημέναι ἀπὸ ὀρθόδοξους πληθυσμούς. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐμφανίζονται καὶ οἱ ὄροι «πατριαρχικά χωρία», «πατριαρχικά καστέλλια» ἢ «πατριαρχικὴ χώρα». Τὸ πρῶτο λοιπὸν θέμα ποὺ τίθεται εἶναι νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ φαινομένου, τῆς ἐπεκτάσεως δηλαδὴ τῶν πατριαρχικῶν δικαίων καὶ σὲ οἰκισμούς.

Περὶ τὸ 1321 στὸν «ἱερὸν κώδικα» ποὺ τηροῦσε ἡ γραμματεία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καταγράφηκαν, σὲ δύο ἐνότητες, τὰ ὀνόματα κάποιων χωριῶν καὶ μοναστηριῶν. Οἱ δύο καταχωρίσεις σημειώθηκαν κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς («Τὰ ἐν τῇ νήσῳ Λήμνῳ πατριαρχικά») ἢ πρώτη καὶ («Τὰ περὶ τὴν Βάρναν πατριαρχικά καστέλλια» ἢ δευτέρη¹. Χρονολογία δὲν ἀναγράφηκε, ἀλλὰ ἡ πρώτη τουλάχιστον καταχώριση θὰ πρέπει νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἐκλέχθηκε νέος μητροπολίτης στὴ Λῆμνο τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1321².

Μολοντί πέρα ἀπὸ τὰ ὀνόματα οἱ δύο αὐτὲς καταγραφὰς δὲν σώζουσι καμιὰ ἄλλη πληροφορία, ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς τους γίνονται φανερὰ ὅτι πρόκειται ὄχι μόνο γιὰ μοναστήρια ἀλλὰ καὶ γιὰ χωριά πατριαρχικά ποὺ δὲν ὑπάγονταν στὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειαι μέσα στὶς ὁποῖες βρισκόνταν ἀλλὰ ἐξαρτόνταν ἀπευθείας ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ γιὰ μὲν τὰ μοναστήρια τὸ φαινόμενο εἶναι ἤδη γνωστὸ· γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὅμως χωριῶν καὶ «καστελλίων» πατριαρχικῶν δὲν εἶναι γνωστὴ, ὅσο

1. Σώζονται στὸ φ. 47^v τοῦ χφ. Vind. hist. gr. 47 (στὸ ἐξῆς V 47) καὶ ἔχουσι δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς MM 1, 95. Πρβ. ὅσα ἀναφέρει ὁ DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2101 Critique.

2. Εὐστοχα ἔχει ἐπισημάνει τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ J. Darrouzès προσπαθώντας νὰ χρονολογήσει τὶς δύο αὐτὲς καταγραφὰς· βλ. DARROUZÈS, *στὸ ἴδιο*.

γνωρίζω, μνεία παλαιότερη από τις δύο αυτές καταχωρίσεις. "Ας επισημανθεί πάντως ότι εκείνος που καταχώρισε τους δύο αυτούς καταλόγους πατριαρχικών χωριών, καστελλίων και πατριαρχικών μοναστηριών δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να διευκρινίσει την έννοια των καταγραφόμενων πατριαρχικών χωριών· ή «παράλειψη» πρέπει να δηλώνει ότι ή έννοια δὲν ἦταν άγνωστη ή καινοφανής τὸ 1321. 'Ο συσχετισμὸς άλλωστε πὸν κάνει ὁ Dargouzes μεταξύ τῆς καταχώρισης στὸν κώδικα τῶν πατριαρχικῶν καστελλίων τῆς Λήμνου καὶ τῆς ἐκλογῆς νέου μητροπολίτη στὸ νησί ἐνισχύει, νομίζω, τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ χωριά αὐτὰ εἶχαν ὑπαχθεῖ στὸν πατριάρχη: ὁ νεοεκλεγμένος ἀρχιερέας ἔπρεπε νὰ γνωρίζει ὅτι τὰ καταχωρισθέντα «πατριαρχικά» δὲν ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία του, ἀλλὰ ἀποτελοῦσαν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες.

Τὸ 1347 μαρτυροῦνται καὶ ἄλλα «πατριαρχικά χωρία». Τῆ φορὰ αὐτὴ μάλιστα οἱ πληροφορίες πὸν σώζονται εἶναι περισσότερο σαφεῖς καὶ λεπτομερεῖς. "Αν στὸν κατάλογο τῶν «ἐν τῇ νήσῳ Λήμνῳ πατριαρχικῶν» ἔπρεπε νὰ προσέξει κανεὶς ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν μοναστηριῶν παρεμβάλλονται καὶ κάποια ὀνόματα οἰκισμῶν¹, στὸ κείμενο τοῦ 1347

1. Τὸ «Πτέριν» (σημ. Φτέρη), τὰ «Καλύβια τοῦ Ρωσοπούλου» (σημ. Ρουσοπούλιον), τὸ «Σωληνάριον», τὰ «χωρία τοῦ Βισσίνου» (σημ. Φισίνη;), «τοῦ Σκανδάλη» καὶ τὰ λοιπὰ χωρία» περὶ τὴν Ἁγία Μελιτηνὴ εἶναι ὀνόματα χωριῶν πὸν ξεχωρίζουν σαφῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα ὀνόματα, πὸν δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ χωριά ή μοναστήρια. "Ας σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μοσχίδης, *Λήμνος*, 161, ἀναφέρει ὅτι τὸ Πτέρι ἦταν μετόχι τῆς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου. "Ἰσως ὅμως νὰ πρόκειται γιὰ συμπέρασμα τὸ ὁποῖο στηρίχθηκε σὲ πληροφορίες πὸν περιέχονται σὲ ἔγγραφα χαλκευμένα, ὅπου τὸ Πτέρι ἀναφέρεται ὡς μετόχι τῆς πατριαρχικῆς μονῆς. "Αν ἐξετάσουμε ὅμως ὅσα στοιχεῖα παρέχουν τὰ αὐθεντικά βυζαντινά ἔγγραφα πὸν σώζονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς τῆς Πάτμου, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι πούθενά δὲν διαφαίνεται ὅτι τὸ Πτέρι ἦταν μετόχι τῆς μονῆς: α) στὸ σιγίλλιδες γράμμα τοῦ δούκα τῆς Λήμνου Μιχαὴλ Μακρεμβολίτη, τοῦ ἔτους 1285, ἀπογράφονται τὰ κτήματα πὸν κατεῖχε ή μονὴ Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων, «ή εἰς τὸ Πτέριν διακειμένη» (ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐγγραφα*, 2, 219, στ. 4-5)· β) ὁ ὄρισμὸς τοῦ Ἄνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου πὸν ἐκδόθηκε τὸ 1321 ἀναφέρεται στοὺς παρόικους πὸν δωρήθηκαν μαζί μὲ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων στὴ μονὴ τῆς Πάτμου, πάροικοι «οἷτινες καὶ προσκάθηται εἰς τὰ χωρία... τὸ Πτέριν» (ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Ἐγγραφα*, 1, 314, στ. 10-11)· γ) τὸ χρυσόβουλλο σιγίλλιο πὸν ἐξέδωσε ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας δύο χρόνια ἀργότερα ἀναφέρει ὅτι ή μονὴ Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου κατέχει στὴ Λήμνο μετόχι ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων «φῶτινι πρόσσεισιν... καὶ ἔτεροι πάροικοι εὐρισκόμενοι εἰς τὸ χωρίον... τὸ Πτέριν» (στὸ ἴδιο, 141, στ. 7-8· στὰ σχόλια, 144-145, περιγράφεται τὸ ἱστορικὸ τῶν κτήσεων τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὴ Λήμνο, ὅπως διαγράφεται στὰ σχετικά ἔγγραφα).

μνημονεύονται ρητά πατριαρχικά χωριά. Ὁ πατριάρχης Ἰσίδωρος Α' ἀναθέτει στὸ μητροπολίτη Σεβαστείας «διοικεῖν καὶ τὰ ἐντὸς τῆς ἐνορίας αὐτοῦ... πατριαρχικά ἐξαρχικά δίκαια» καὶ ἀμέσως μετὰ διευκρινίζει: «ἤγουν τὸ χωρίον τὰ Κόμανα καὶ τὸ ἕτερον χωρίον τὴν Δόκειαν καὶ τὰ ἕτερα, ὅσα εὐρίσκονται πατριαρχικά»¹. Τὰ χωριά αὐτά, μολονότι βρισκόνταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια τοῦ μητροπολίτη Σεβαστείας, ὑπάγονταν στὸν πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε μὲ ρητὴ ἐντολὴ νὰ παραχωρήσει τὴ διοίκησή τους στὸν τοπικὸ ἀρχιερέα· χωρὶς αὐτὴν καμιά δικαιοδοσία δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει ὁ μητροπολίτης στὰ χωριά.

Ἐνα ἄλλο πατριαρχικὸ γράμμα ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι παρόμοιες πατριαρχικὲς κτήσεις ὑπῆρχαν καὶ στὴ Θάσο: ὁ πατριάρχης ἐκχωρεῖ τὸ 1365 τὴν «διοίκησιν καὶ διεξαγωγὴν» τῶν πατριαρχικῶν δικαίων στὸν ἀρχιεπίσκοπο Μαρωνείας². Ἐνα σημεῖωμα στὴν πίσω ὄψη τοῦ φύλλου ποῦ περιέχει τὸ ἐντάλμα τοῦ Μαρωνείας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἀνάλογα «πατριαρχικά δίκαια» ὑπῆρχαν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Νευροκοπίου, τὰ ὁποῖα ἐκχωρήθηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ ἀνάλογο ἐντάλμα στὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ὄροι ποῦ χρησιμοποιοῦνται στὸ σωζόμενο πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1365 δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ὅτι στὰ πα-

¹ Ἄν τώρα παρακολουθήσουμε τὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα ποῦ χαλκεύτηκαν προκειμένου νὰ κατοχυρώσουν τὶς κτήσεις ποῦ εἶχε ἡ μονὴ τῆς Πάτμου στὴ Λήμνο, παρατηροῦμε πῶς τὰ ἔγγραφα συγγέουν τὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, ποῦ ἦταν μετόχι τῆς Πάτμου, μὲ τὸν τόπο ὅπου βρισκόταν, δηλαδὴ τὸ Πτέρι. Ἔτσι, στὸν χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' τοῦ Παλαιολόγου ποῦ χαλκεύτηκε περὶ τὸ 1329 σημειώνεται: «τὸ ἕτερον μετόχιον ὃ ἐπονομάζεται Πτέρεις καὶ ἐπικεικλημένον τοῦ Τιμίου Ταξιάρχου τῶν ἄνω Δυνάμεων Μιχαήλ» (στὸ ἴδιο, 168, στ. 9-10). Ἡ ἴδια ἀκριβῶς διατύπωση ἀντιγράφηκε στὸν χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, ἔγγραφο χαλκευμένο περὶ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωση χρόνους (στὸ ἴδιο, 159, στ. 36). Ἡ φράση παραλλάχθηκε λίγο στὸν ἐπίσης χαλκευμένο χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' τοῦ Παλαιολόγου ποῦ φέρει χρονολογία 1331: «τὸ ἕτερον μετόχιον, τὸ εἰς ὄνομα τιμῶμενον τοῦ τιμίου Ταξιάρχου... καὶ ἐπικεικλημένον τὴν Πτέριν» καὶ λίγο πιὸ κάτω «αὐλίται τοῦ εἰρημένου μετοχίου τῆς Πτέρης» (στὸ ἴδιο, 176-177, στ. 8-9 καὶ 21· πρβ. καὶ τὶς σχετικὲς πληροφορίες ποῦ δίνει ἡ Ἔρα Βρανούση ἐκδίδοντας τὰ πιὸ πάνω ἔγγραφα). Εἶναι, νομίζω, φανερὸ πῶς τὸ μετόχι τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ ταυτίστηκε μὲ τὸ τοπωνύμιον Πτέριν καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ Πτέρι ἦταν μετόχι τῆς μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου.

1. Τὸ πατριαρχικὸ γράμμα δημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς MM 1, 257-258· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2284, ὅπου στὴν Critique ὁ Darrouzès διερωτᾶται πῶς αὐτὲς οἱ πρόσοδοι πέρασαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου.

2. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος, ποῦ σώζεται στὸ φ. 244^r τοῦ χφ. V 47, δὲν τὸ ἔχουν δημοσιεύσει οἱ MM· πρβ. DARROUZÈS *Regestes*, N. 2496. Πρόσφατα ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ΚΑΠΑΝΕΡΗ, Ἐνέκδοτα, 295-296.

τριαρχικά δίκαια τῆς Θάσου περιλαμβάνονταν, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά, ὁπωσδήποτε πάντως καὶ χωριά, ἀφοῦ καλοῦνται νὰ ὑπακούουν καὶ νὰ ὑποτάσσονται στὸν νέο ἑξαρχο οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ καὶ ὄχι μόνο κάποιοι μοναχοὶ σταυροπηγιακῶν μοναστηριῶν. Ἡ γενικευτικὴ αὐτὴ διατύπωση ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀντικείμενο τῶν πατριαρχικῶν δικαίων ἦταν ὀλόκληρη ἡ Θάσος καὶ ὄχι κάποιοι μεμονωμένοι οἰκισμοὶ ἢ κάποια σταυροπηγιακὰ μοναστήρια. Πρὸς τὴν κατεύθυνση μάλιστα αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ ἓνα ἐνταλτήριο γράμμα πού ἐκδίδει ὁ ἴδιος πατριάρχης ἑξὶ χρόνια ἀργότερα. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐξάγεται, μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια, ὅτι τὰ πατριαρχικά δίκαια κάλυπταν τὸ σύνολο τοῦ νησιοῦ, καθὼς ἀναφέρεται ὅτι στὸ μητροπολίτη Χριστουπόλεως ἀνατίθεται ἡ ἑξαρχικὴ διοίκηση «τῆς νήσου Θάσου»¹. Οἱ ἐνδεχόμενες ἐπιφυλάξεις πού μπορούμε νὰ ἔχουμε, κατὰ πόσον ἓνα ὀλόκληρο νησί ἦταν δυνατὸν νὰ χαρακτηριστεῖ πατριαρχικό, αἴρονται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἓνα ἄλλο νησί ὑπαγόταν ὀλόκληρο στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου: πρόκειται γιὰ τὴν Ἰμβρο πού, ἀπὸ πατριαρχικὴ πράξη τοῦ 1397, πληροφοροῦμαστε ὅτι, «πατριαρχικὴ ἑξαρχία τελοῦσα», μετέπεσε τὴ χρονιά ἐκείνη σὲ καθεστῶς ἀρχιεπισκοπῆς².

Ἀπὸ τὸ 1369 σώζεται ἡ πληροφορία ὅτι δόθηκε στὸ μητροπολίτη Μεσημβρίας καὶ Ἀγχιάλου κατ' ἐπίδοσιν ἡ μητρόπολη Βάρνης «καὶ τὰ περὶ αὐτήν» καὶ ἀκόμα, «τὸ Πετρίν, ἡ Προβάτους, ὁ Κάλαθας, ὁ Κίτζι-βας, ὁ Ἐμμων καὶ ὁ Καρβουνᾶς»³. Ἡ ὀνομαστικὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἑξὶ χωριῶν πρέπει νὰ δηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ χωριά πατριαρχικά, πού παραχωροῦνται καὶ αὐτὰ στὸ μητροπολίτη ὡς ἑξαρχία καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ διακρίνονται ἀπὸ τὴν ἄλλη κατηγορία, πού τοῦ παραχωρεῖται κατ' ἐπίδοσιν—τὴ μητρόπολη Βάρνης καὶ «τὰ περὶ αὐτήν». Εἶναι πάντως ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ γραφέας πού ἀντέγραψε αὐτὸ τὸ κείμενο στὸν κώδικα σημεῖωσε στὴν πίσω ὄψη τοῦ φύλλου ὅσα εἶχαν ξανά καταχωριστεῖ στὸν κώδικα περὶ τὸ 1321 κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «τὰ περὶ τὴν Βάρναν πατριαρχικά καστέλλια»⁴.

1. Γιὰ τὸ ἐνταλτήριο αὐτὸ γράμμα πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2610· τὸ κείμενο δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς MM.

2. Τὸ κείμενο σώζεται στὸ φ. 108^v-109^r τοῦ χφ. V 48 (βλ. MM 2, 272-273· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 3034).

3. Τὴν πληροφορία ἀντλοῦμε ἀπὸ «παρασημείωσιν» πού σώζεται στὸ φ. 259^r τοῦ χφ. V 47 καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς MM 1, 502· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2547. Τὴν «παρασημείωσιν», ἀχρονολόγητη στὸν κώδικα, τὴ χρονολογεῖ στὸ 1369 ὁ DARROUZÈS, στὸ ἴδιο, *Date*.

4. Βλ. πρὸ πάντων, σ. 39.

Ἄν ὅμως δὲν μπορούμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι ὅτι τὰ χωριά πού παραχωρήθηκαν στὸ μητροπολίτη Μεσημβρίας ἦταν πατριαρχικά, τὰ «καστέλλια» τῆς ἴδιας περιοχῆς πού εἶχαν καταγραφεῖ τὸ 1321 διατηροῦσαν τὸ ἴδιο καθεστῶς πενήντα χρόνια ἀργότερα. Στὸν ἱερὸ κώδικα σώζεται καταγραμμένο ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1370, μὲ τὸ ὁποῖο παραχωρεῖται στὸ μητροπολίτη Βάρνης («ἑξαρχία καὶ διοικήσεις») πέντε πατριαρχικῶν καστελλίων πού βρισκόνταν στὴν ἐπαρχία του: τῆς Γαλιάρκας, τῆς Τρίστρας, τῆς Καβάρνας, τῆς Κρανέας καὶ τῶν Γερανίων. Εἶναι τὰ ἴδια καστελλία πού εἶχαν καταγραφεῖ τὸ 1321 ὡς πατριαρχικά¹.

Ἦστερα ἀπὸ τὶς περιπτώσεις πού ἐντοπίσαμε, βάσιμα νομίζω μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἀπὸ τὶς ἀρχές περίπου τοῦ 14ου αἰώνα, τὰ πατριαρχικά δίκαια δὲν περιορίζονταν μόνο σὲ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ σὲ οἰκισμούς. Στὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰώνα διαπιστώνουμε ὅτι τὸ φαινόμενο ἔχει κίβλας καθιερωθεῖ καὶ ἔχει ἀποκτήσει τὸ ὄνομα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ μείνει στὴν ἱστορία: «πατριαρχικὴ ἑξαρχία». Σὲ κείμενο τοῦ 1397 ἀναφέρεται πὼς ἡ Ἱμβρος, «πατριαρχικὴ ἑξαρχία τελοῦσα τὸ πρότερον», μετατράπηκε σὲ ἀρχιεπισκοπή². Ὁ συντάκτης μάλιστα τοῦ κειμένου δὲν θεωρεῖ ὅτι ἀναφέρει μιὰ ἔννοια ἄγνωστη ἢ νέα, ὥστε νὰ χρειάζεται νὰ τὴ διευκρινίσει.

Ἄς ἀναζητήσουμε τώρα τὶς ἱστορικὲς συγκυρίες πού συνέτειναν ὥστε, στὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰώνα, οἱ πατριάρχες νὰ ἐπεκτείνουν τὰ πατριαρχικά δίκαια καὶ νὰ καθιερώσουν ἓνα νέο θεσμό, τὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἑξαρχίας.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν 14ο αἰώνα τὰ βυζαντινὰ ἐδάφη τῆς Μ. Ἀσίας πέφτουν, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, στὰ χέρια τῶν τουρκικῶν φύλων· οἱ συνθήκες αὐτὲς ἀνάγκασαν τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἀναζητήσει νέους τρόπους γιὰ νὰ διοικήσει τοὺς ἐναπομείναντες χριστιανικοὺς πληθυσμούς, καθὼς οἱ γενικότερες συνθήκες δὲν εὐνοοῦσαν τὴν ἐγκατάσταση ἐκεῖ ἀρχιερέως· τότε φαίνεται πὼς ὠριμάζει σιγὰ σιγὰ ἡ λύση νὰ περάσουν οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ ἀπευθείας στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη,

1. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος τοῦ 1370, μὲ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ νέα παραχώρηση τῶν πέντε πατριαρχικῶν καστελλίων, ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς MM 1, 528· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2586. Γιὰ τὴ δραστηριότητα πού παρατηρεῖται στὴ μητροπόλη Βάρνης καὶ στὴν περιοχή τῆς τὰ χρόνια ἐκεῖνα βλ. DARROUZÈS, *στό ἴδιο*, N. 2547 *Critique*.

2. Βλ. πὺρ πάνω, τὴ σημ. 2 τῆς σ. 42.

προκειμένου να διοικούνται πιο εύελικτα από πρόσωπα που εκείνος επέλεγε.

Το παράδειγμα όμως της εξάρτησης χριστιανικών πληθυσμών άπει-
θείας από τον πατριάρχη το συναντούμε και σε οικισμούς που βρίσκονταν
μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, τα χωριά και τα κα-
στέλλια της Λήμνου, της Ίμβρου, της Θάσου δείχνουν ότι το φαινόμενο
της πατριαρχικής εξουσίας δεν ήρθε για να καλύψει μόνο κάποιες ανάγ-
κες που προκλήθηκαν από τις κατακτήσεις αλλά είχε αιτίες πολλαπλές.

Για τους οικισμούς που βρίσκονταν μέσα στα όρια της αυτοκρατο-
ρίας την αιτία πρέπει να την αναζητήσουμε στη συρρίκνωση των οικονο-
μικών του πατριαρχείου και στις αγωνιώδεις προσπάθειες που κατέβαλλαν
οι πατριάρχες να ενισχύσουν με κάθε τρόπο τα εισοδήματα της Μ. Έκ-
κλησίας. Από τις αρχές κιόλας του αιώνα ο Νήφων Α΄ προσπάθησε, ίσως
όχι με πολύ νομότυπο τρόπο, να ικανοποιήσει την ανάγκη αυτή¹· οι διάδο-
χοί του όμως, ο Ίωάννης ΙΓ΄ ο Γλυκός το 1315 και ο Ήσαϊας το 1324,
έξασφάλισαν την ευρεία συναίνεση της συνόδου για να διατεθούν στη Μ.
Έκκλησία εισοδήματα που θα ανακούφιζαν «την στενότητα και ύφεση
των προσόδων»¹. Με αυτή ίσως τη λογική, οι άρχιερείς καλούνται να πα-
ραχωρήσουν κάποιους οικισμούς της εκκλησιαστικής τους έπαρχίας στον
πατριάρχη, με σκοπό τα εισοδήματα των οικισμών αυτών να ενισχύσουν
το πατριαρχικό ταμείο.

Στις πιο πάνω συγκυρίες θα πρέπει να προστεθεί και ένας άλλος πα-
ράγοντας, η παρουσία την εποχή εκείνη ισχυρών προσωπικοτήτων στον
πατριαρχικό θρόνο, που μπόρεσαν με την πολιτική τους σύνεση να καθιε-
ρώσουν την επέκταση των πατριαρχικών δικαίων και σε οικισμούς και να
άκυρώσουν αντιδράσεις που προκλήθηκαν από άρχιερείς που θεώρησαν
πώς θίγονταν με τη δημιουργία του νέου θεσμού.

Άς δούμε όμως την ανέλιξη του φαινομένου μέσα στο χρόνο. Ένα
καλό παράδειγμα προσφέρει η Μ. Άσία.

Το Κοτυάειο και οι Χώναι ήταν, ως τα μέσα τουλάχιστον του 14ου
αιώνα, μητροπόλεις². Το 1370 όμως στον νέο μητροπολίτη που εκλέγεται

1. Το απόσπασμα είναι από συνοδική πράξη του 1315 που δημοσιεύεται από τους ΜΜ 1, 3-6· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2032. Για τις άλλες δύο πράξεις που αναφέρονται στην ενίσχυση των εισοδημάτων του πατριάρχη βλ. DARROUZÈS, στο ίδιο, N. 2010 και 2119. Για το θέμα αυτό βλ. και ΚΟΥΤΡΟΥΣΗΣ, *Ίωάννης ΙΓ΄*, 357-358.

2. Ός μητροπόλεις εμφανίζονται στα «τακτικά» της εποχής· βλ. DARROUZÈS, *Notitiae*, στα αντίστοιχα λήμματα.

στο Κοτυαίο δίδονται κατ' ἐπίδοσιν αἱ Χῶναι καὶ μαζί τὰ Σύναδα καὶ ἡ Ἱεράπολις, ἐπειδὴ ὁ ἐναπομείνας χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἦταν προφανῶς τόσο εὐάριθμος, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ συντηρήσει ἕδρες ἀρχιερέων¹. Ὡστόσο, τὸ 1384 ἔνα σημείωμα στὸν ἱερὸ κώδικα ἀναφέρει ὅτι τὸ Κοτυαίο καὶ αἱ Χῶναι, «πατριαρχικὰ ὄντα», δόθηκαν στὸ μητροπολίτη Λαοδικείας «ἐξαρχικῶς», μαζί μὲ τὰ ἐπίσης «πατριαρχικὰ» Κοῦλα καὶ Κόληδα. Τὸ ἐπίρρημα «ἐξαρχικῶς», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παράλληλη χρῆση τοῦ ὄρου «πατριαρχικά», μᾶς ὀδηγεῖ μὲ βεβαιότητα στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ τόποι αὐτοὶ μέσα σὲ διάστημα 14 χρόνων μετατράπηκαν σὲ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες². Δύο χρόνια ἀργότερα ἔνα ἄλλο σημείωμα ἀναφέρει πῶς τὸ Κοτυαίο καὶ ἡ περιοχὴ του ἐκχωρήθηκαν στὸ μητροπολίτη Προύσης «ἐξαρχικῶς» πάλι³. Τέλος, τὸ 1394, τὰ «πατριαρχικὰ δίκαια» Κοῦλα, Κόληδα καὶ Σύναδα δίδονται «ἐξαρχικῶς» στὸ μητροπολίτη Φιλαδελφείας, ἐνῶ αἱ Χῶναι παραμένουν στὴ δικαιοδοσίᾳ τοῦ μητροπολίτη Λαοδικείας⁴. Εἶναι, νομίζω, φανερὸ πῶς, μέσα στὴ γενικὴ ἀναστάτωση πού προκάλεσαν οἱ κατακτήσεις στὴν περιοχὴ, οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Κοῦλα καὶ τὴν Κόληδα) μετατράπηκαν ἀπὸ ἕδρες ἀρχιερέων σὲ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες.

Δύο στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στὸ κείμενο τοῦ 1394 θεωρῶ ὅτι ἐπιβεβαιώνουν τὸ πιὸ πάνω συμπέρασμα. Τὸ πρῶτο: στὸ μητροπολίτη Φιλαδελφείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Κοῦλα, τὴν Κόληδα καὶ τὰ Σύναδα, δόθηκε «ἐξαρχικῶς» καὶ ἡ Σινᾶ, «ἐπισκοπὴ οὖσα πρῶτον τῆς Ἱεραπόλεως». Ἡ Ἱεράπολις ὅμως, ἕδρα παλαιότερα καὶ αὐτὴ μητροπόλεως⁵, εἶχε κοινὴ μοῖρα

1. Ἡ συνοδικὴ πράξις τοῦ μητροπολίτη Κοτυαίου σώζεται στὰ φ. 277^v-278^r τοῦ χφ. V 47 ἀλλὰ δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ· βλ. ὅμως γι' αὐτὴν στὸ DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2600. Γιά τίς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν περιοχὴ βλ. VRYONIS, *Decline*, 317 ἐπ.

2. Τὸ ἐπίρρημα «ἐξαρχικῶς» δὲν χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικὰ γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι μίᾳ ἐκχώρησις ἔχει ὡς ἀντικείμενο μιὰ πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Ὑπάρχουν περιπτώσεις πού τὸ ἐπίρρημα χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν παροχὴ μιᾶς ἐντολῆς ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ κρίσιμου 14ου αἰώνα: τὸ 1400 ἀνατίθεται στὸ μητροπολίτη Ἡρακλείας νὰ διενεργεῖ «πάντα τὰ ἀρχιερατικὰ [τῶν χηρευουσῶν ἐκκλησιῶν ἐν τε τῇ Θράκῃ καὶ τῇ Μακεδονίᾳ] ἐξαρχικῶς, μέχρις ἂν, θεοῦ διδόντος, χειροτονηθῶσιν ἐν ταύταις γνήσιοι ἀρχιερεῖς». Τὸ κείμενο δημοσιεύεται ἀπὸ τοὺς MM 2, 449-451· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 3178.

3. Δημοσιεύεται στὸ MM 2, 90· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2806.

4. Βλ. τὸ κείμενο στὸ MM 2, 209-210· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2958.

5. Τὴν ὕστατη μνηστὴς Ἱεραπόλεως ὡς ἕδρα μητροπόλεως τὴ σώζει ἡ «Ἐκθεσις τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως τοῦ κυροῦ Ἀνδρονίκου τρίτου τοῦ Παλαιολόγου»· βλ. DARROUZÈS, *Notitiae*, Notitia 19, 413 (54).

μέ τὰ Σύναδα καί τίς Χῶνες ὅταν τὸ 1370 ἀνατέθηκε στὸν νεοεκλεγέντα μητροπολίτη Κοτυαεῖου «ὅπως ἐπιλάβηται αὐτῶν», καθὼς χήρευαν ἐλλείψει ἱκανοῦ ποιμνίου. Ἡ παραχώρηση ἐκείνη εἶχε γίνει «κατ' ἐπίδοσιν». Καθὼς ὅμως τὸ Κοτυαεῖο καί αἱ Χῶναι ὕστερα ἀπὸ λίγο χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικά καί καθὼς τὸ 1385 ἐντοπίζουμε μιὰ νέα παραχώρηση τῆς Ἱεραπόλεως «ἐξαρχικῶς», εὐλογο φαίνεται πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ νέα διαδικασία μετάπτωσης μιᾶς μητροπόλεως, τῆς Ἱεραπόλεως, σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία¹. Τώρα, μὲ τὸ κείμενο τοῦ 1394 πληροφοροῦμαστε ὅτι τὴν ἴδια τύχη ἀκολούθησε καί μιὰ ἐπισκοπὴ της: ἡ Σινᾶ παραχωρεῖται καί αὐτὴ «ἐξαρχικῶς».

Τὸ δεύτερο στοιχεῖο πού ἐνισχύει τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ μετατράπηκαν σὲ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καί πού, παράλληλα, μᾶς προσφέρει κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀντίδραση τῶν ἀρχιερέων νὰ δεχτοῦν τὸν νέο θεσμὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο: τὸ σημείωμα τοῦ 1394 πού σώζεται στὸν ἱερὸ κώδικα καθιστᾷ σαφές ὅτι ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας «ἔλαβε τὸ Κουλαῖ, τὴν Κόλιδα καί τὰ Σύναδα ὡς πατριαρχικά καί οὐχ ὡσπερ ἐζήτει αὐτὰ πρότερον, ὡς ἀνήκοντα δῆθεν τῇ κατ' αὐτὸν ἐκκλησίᾳ». Καί ἀκόμα, ὑπάρχει μιὰ ἄλλη, ἔμπρακτὴ ἀπόδειξη ὅτι οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ ἐκχωρήθηκαν στὸ μητροπολίτη Φιλαδελφείας ὡς ἐξαρχίες καί ὅχι κατ' ἐπίδοσιν· εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὑποχρεώνεται νὰ καταβάλλει κάθε χρόνο ὀρισμένο χρηματικὸ ποσὸ στὸν πατριάρχη: «ἔταξε ὑπὲρ αὐτῶν διδόναι κατ' ἔτος εἰς τὸ πατριαρχικὸν κελλίον ὑπέρπυρα εἴκοσι»². Προφανῶς ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι οἱ τόποι αὐτοὶ ἀνήκαν στὴν περιφέρειά του· ὁ ἀντίλογος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅμως δὲν εἶναι ὅτι ἀνήκαν σὲ ἄλλη ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια, ἀλλὰ πὼς εἶναι «πατριαρχικά», γεγονός πού ἔχει ὡς συνέπεια νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ καταβάλλει κάθε χρόνο στὸ «πατριαρχικὸν κελλίον» τὰ εἴκοσι ὑπέρπυρα.

Στὸν πίνακα πού ἀκολουθεῖ φαίνεται παραστατικὰ πὼς σταδιακά, μέσα στὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ αἰώνα, οἱ ἐπτά οἰκισμοὶ πού ἐξετάζουμε ὡς χαρακτηριστικὸ δεῖγμα μετατράπηκαν ἀπὸ ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες σὲ ἐξαρχίες.

1. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴ νέα παραχώρηση τῆς Ἱεραπόλεως, τὸ 1385, ὑπάρχει σὲ σημείωμα πού σώζεται στὸ φ. 32^v τοῦ V 48. Τὸ σημείωμα εἶναι διαγραμμένο, ἐπειδὴ μιὰ μεταγενέστερη πράξη, ἡ παραχώρηση τοῦ 1394, ἀκύρωσε τὴν ἰσχύ του. Τὸ κείμενο τοῦ σημειώματος δημοσιεύεται στοὺς MM 2, 87· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2781.

2. Γιὰ τὸ κείμενο βλ. πιὸ πάνω, σ. 45, σημ. 4.

	Ιεράπολις	Κόληθα	Κοτυάειο	Κούλα	Σινᾶ	Σύναδα	Χῶναι
Παλιὰ καθεστῶς	M		M		E	M	M
1370	ἐ		M				
1384		ἐ	ἐ	ἐ			ἐ
1385	ἐ						
1386			ἐ				
1394		ἐ		ἐ	ἐ	ἐ	

(M = μητρόπολη E = ἐπισκοπή ἐ = ἐξαρχία)

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὸ δεῖγμα ποὺ παρακολοιυθήσαμε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μ. Ἀσίας εἶναι ὅτι, στὶς κατακτημένες περιοχές, κάποιες ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες μετατράπηκαν σὲ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες¹, μεταβολὴ ποὺ ἔγινε σταδιακὰ καὶ ἦταν ἀσφαλῶς ἀποτέλεσμα μιᾶς συνειτῆς πολιτικῆς ποὺ ἀκολούθησαν οἱ πατριάρχες· ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ ἀποσοβῆσει τὴν ἀντίδραση τῶν ἀρχιερέων ποὺ θίγονταν ἀπὸ τὸν νέο θεσμό, καθὼς ἔχαναν οἰκισμοὺς ποὺ ὡς τότε ὑπάγονταν στὴ δική τους δικαιοδοσία.

1. Μιὰ τέτοια ἀπόπειρα, ποὺ παρουσιάζει ἐπιπλέον μιὰ ἰδιομορφία, τὴν παρεμβολὴ «καλογῆρου» τοῦ πατριάρχη, εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Κίου. Ἀρχιεπισκοπὴ τὸν 14ο αἰώνα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ «Ἐκθεσις ... Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος» (DARROUZÈS, *Notitiae*, Notitia 18, 408 (117), βρέθηκε τὸ 1381 χωρὶς ἀρχιερέα. Ὁ πατριάρχης, ἀντὶ νὰ προχωρήσει σὲ νέα ἐκλογὴ, ἔστειλε «ἐκεῖσε καλόγηρον», πρόσωπο δηλαδὴ τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης του. Ἡ παρουσία τοῦ καλογῆρου καὶ οἱ ἐξουσίες του διαφαίνονται στὴν ὁμολογία πίστεως τοῦ νεοεκλεγμένου στὴν Κίο σακελλίου, στὴν ὁποία ὑπόσχεται «ὑποταγὴν πρὸς τὸν καλόγηρον αὐτοῦ [τοῦ πατριάρχη]» (βλ. τὸ κείμενο στοὺς MM 2, 36). Τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν μετάπτωση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κίου σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐτοιμάζεται. Τὸ 1394 ἕνα σημείωμα στὸν ἱερὸ κώδικα ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Κίου δόθηκε στὸν ἐκεῖ χαρτοφύλακα «ἐξαρχικῶς» (βλ. MM 2, 221· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2966). Ἡ ὑπαγωγή της στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη φαίνεται καὶ σὲ πιττάκιο ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου χρόνου, ὅπου ἀναφέρονται «οἱ κατὰ καιροὺς ἡμέτεροι ἐξαρχοὶ Κίου» (βλ. τὸ κείμενο τοῦ πιττακίου στὸ MM 2, 237-238· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2987). Μὲ ἀφορμὴ τὴν περίπτωση τῆς Κίου ὁ Darrouzès παρατηρεῖ: «L'exemple de l'archeveché de Kios montre en tout cas que les sièges vacants tendent à tomber dans le domaine de la Grande Église ou sous le contrôle direct des délégués personnels du patriarche» (*Regestes*, N. 2966 Critique 2). Ἐξᾶλλου, μὲ ἀφορμὴ ἄλλη ἐπίδοση, σημειώνει: «On constate... que les métropoles délaissées tendent, comme en Asie Mineure, à tomber sous le contrôle direct du patriarche» (*Regestes*, N. 2981 Critique 1).

Στο πλαίσιο εξάλλου αυτής της πολιτικής κατά την πρώτη περίοδο της εμφάνισης του φαινομένου οι πατριάρχες ανέθεταν τα «πατριαρχικά δίκαια» σε γειτονικούς άρχιερείς, ενώ ταυτόχρονα απέφευγαν να χαρακτηρίζουν ευθέως «πατριαρχικές» τις περιοχές που ενέτασσαν στη δικαιοδοσία τους. Ο άπόηχος αυτής της πολιτικής έχει αποτυπωθεί στα κείμενα των πατριαρχικών γραμμάτων με τα όποια ανέθεταν τα νέα τους καθήκοντα στα πρόσωπα που επέλεγαν. Εκεί παρατηρούμε να υποκρύπτονται «πατριαρχικά δίκαια» σε παραχωρήσεις που χαρακτηρίζονται («κατά προεδρίαν», να χρησιμοποιείται το επίρρημα «έξαρχικώς» με έλαστικότητα προκειμένου να αποδοθούν διαφορετικού χαρακτήρα παραχωρήσεις, ή τέλος να έκχωρούνται «κατ' επίδοσιν») μητροπολιτικές έδρες που είχαν ουσιαστικά μετατραπεί ήδη σε πατριαρχικές έξαρχίες.

Οι αντίδράσεις ώστόσο των άρχιερέων φαίνεται πώς δέν έλειψαν. Η περίπτωση της Γιάλτας μάς έπιτρέπει να διαπιστώσουμε μιá δψη τους, την ύπονόμευση του θεσμού μέσω της απογύμνωσης των έξαρχιών. Συγκεκριμένα, τó 1384 ó πατριάρχης Νεΐλος ανέθεσε σε δύο άπεσταλμένους του να έξετάσουν κατά πόσο οι ναοί που βρίσκονταν στην «πατριαρχικήν χώραν της Γαλίτας»¹ παραμένουν υπό την πατριαρχική διοίκηση ή ó μητροπολίτης Γοθθίας, ó όποιος είχε όριστεί και έξαρχος της πατριαρχικής Γιάλτας, απέσπασε από αυτήν κάποιους ναούς ύπέρ της έπαρχίας του. Και ó πατριάρχης διευκρινίζει: «ούδè γάρ, ότι καθιερώθησαν παρά του άρχιερέως Γοθθίας, έξάρχου όντος πατριαρχικού, δια τουτό εισί και του Γοθθίας οι ναοί». Διότι, όσοι μèn καθιερώθηκαν από τόν Γοθθίας αλλά βρίσκονταν «έν τή πατριαρχική χώρα, άκείνοι πατριαρχικοί εισίν»². Φαίνεται πώς ó μητροπολίτης Γοθθίας, συγκεντρώνοντας ταυτόχρονα στο πρόσωπό του και την ιδιότητα του έξάρχου της πατριαρχικής Γιάλτας, ενήργησε για να ενισχύσει την έπαρχία του. Τó 1386 ó πατριάρχης επανέρχεται στο ίδιο θέμα: αναθέτει στόν νέο μητροπολίτη Γοθθίας την «έξαρχίαν και διοίκησιν» της Γιάλτας και του ζητά να περιφρουρήσει και να άποκαταστήσει

1. Η πόλη αυτή της Ταυρικής έκχωρήθηκε, σύμφωνα με γράμμα που σώζεται στόν ιερό κώδικα, τó 1371 στο μητροπολίτη Σουγδαίας, χωρίς όμως τó κείμενο του γράμματος να διευκρινίζει τó χαρακτήρα της έκχώρησης. Τó κείμενό του δέν τó δημοσίευσαν οι MM· πρβ. όμως DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2624. Στο γράμμα αυτό ή Γιάλτα αναφέρεται ως «Γαλίττα». Για τις κατακτήσεις των Τατάρων και την έπιβολή των Γενουατών στην περιοχή τόν 14ο αιώνα βλ. τή μελέτη της ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία*, 50-52· για την έκκλησιαστική όργάνωση της περιοχής, στο ίδιο, 82 έπ.

2. Τó κείμενο του γράμματος του 1384 έχουν δημοσιεύσει οι MM 2, 67-68· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2779.

τὴν πατριαρχικὴ ἐποπτεία στοὺς ναοὺς ὅπου προγενέστεροι ἀρχιερεῖς, μολονότι κατεῖχαν («ἐξαρχικῶς» τὴ Γιάλτα, «θυσιαστήρια συνεστήσαντο... ἐπ' ὀνόματι ἑαυτῶν»)¹. Εἶναι φανερὸ πῶς ἡ ἀνάθεση ἐξαρχιῶν σὲ τοπικοὺς ἀρχιερεῖς ἀποσοβοῦσε ἐνδεχόμενες ἀντιδράσεις, παράλληλα ὅμως τοὺς πρόσφερε τὴ δυνατότητα νὰ ὑπονομεύουν μὲ ἄλλες μεθοδεύσεις ἕνα θεσμὸ πού ἐβλεπαν πῶς ἐνίσχυε ὅλο καὶ περισσότερο τὴ θέση τοῦ πατριάρχου².

Προφανῶς ὕστερα ἀπὸ τέτοιες ἐμπειρίες ἡ πολιτικὴ τῶν πατριαρχῶν θὰ ἀλλάξει: θὰ ἀρχίσουν νὰ ἀναζητοῦν πρόσωπα περισσότερο ἐμπιστα καὶ λιγότερο ἰσχυρὰ γιὰ νὰ τοὺς ἐκχωρήσουν τὶς πατριαρχικὲς κτήσεις. Ἡ περίπτωσις τῆς Γιάλτας προσφέρει καὶ πάλι ἕνα καλὸ δεῖγμα: πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα ὁ κύκλος τῶν μητροπολιτῶν-ἐξαρχῶν τῆς Γιάλτας κλείνει· τὸ 1395 ἡ ἐξαρχία ἐκχωρεῖται σὲ ἕνα ἱερομόναχο³.

Σὲ ἕνα σχόλιο πού σώζεται στὸ περιθώριο ἐνὸς ἐξαρχικοῦ ἐντάλματος διαβάζουμε: «Μοναστηρίων ἐξαρχοὺς ὁ πατριάρχης ἐξέπεμπεν, ἀλλ' οὐ χωριῶν ἰθυστάς, ὡσπερ καὶ νῦν· οὐδὲ γὰρ εἶχε κατὰ τόπους χωρία· ἀ δὲ νῦν ἔχει, τῶν κατὰ τόπους ἀρχιερέων ἐσφετερίσατο». Καὶ ὁ σχολιαστὴς συμπληρώνει δικαιολογώντας τὸ σχόλιό του: «εἰ γὰρ εἶχε ποτέ, ἦν ἂν καὶ τούτων μνεῖα ἐν τῷ παρόντι παλαιγενεῖ πατριαρχικῷ ἐντάλματι». Τὸ σχόλιο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ παλαιογραφικὰ τεκμήρια, ἐπειδὴ σώζεται ἀντιγραμμένο στὴ «Νομικὴ Συναγωγὴ» τοῦ Δοσιθέου, κώδικα πού γράφτηκε τὸν 17ο αἰῶνα⁴. Ἡ σύνταξίς του ὅμως πρέπει νὰ ἔγινε τὴν ἐποχὴ πού ἐμφανίστηκε τὸ φαινόμενο τῆς ἐπεκτάσεως τῶν πατριαρχικῶν δικαίων καὶ σὲ οἰκισμοὺς καὶ ὀπωσδήποτε πρὶν καθιερωθεῖ καὶ γίνε θεσμὸς. Διότι εἶναι φανερὸ ὅτι στὴ συνείδηση τοῦ γραφέα ἡ ἔννοια τοῦ «πατριαρχικοῦ χωρίου» εἶναι καινοφανής. Ἐξάλλου, ὁ ὅρος («εσφετερίσατο» τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ ὁ σχολιαστὴς δείχνει πῶς, ἐνῶ ἡ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου σὲ μοναστήρια θεωροῦνταν φυσικὴ καὶ ἀδιαμφισβήτητη, ἀντίθετα ἡ δικαιοδοσία του σὲ χωριὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν ὥς τότε καθιε-

1. Τὸ κείμενο τοῦ ἐντάλματος πρὸς τὸν νέο μητροπολίτη Γοθίας βλ. στὸ MM 2, 74-75· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2797.

2. Ὁ DARROUZÈS, μὲ ἀφορμὴ τὴν περίπτωσις τῆς Γιάλτας, ἐκφράζει τὴν ἀποψη ὅτι αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ ἐκχωρήσεις δημιουργοῦσαν προβλήματα: «la remise des droits patriarcaux aux métropolités locaux n'entraînait que des abuts et des querelles» (*Regestes*, N. 3003 Critique).

3. Τὴν πληροφορία σώζει ἕνα σημείωμα στὸ φ. 100^v τοῦ V 48· βλ. τὸ κείμενό του στὸ MM 2, 249· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 3003.

4. Τὸ σχόλιο σώζεται στὸ φ. 53^v τοῦ χφ ΜΠΤ 2 καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λήμμα 75.

ρωμένη τάξη. Ἐξάλλου, τὸ ρῆμα «ἐσφετερίσατο» ποῦ ἐπέλεξε ὁ σχολιαστής ἀποδίδει τὴν ἔνταση τῶν ἀντιδράσεων, ὅταν ἀκόμα ὁ θεσμὸς ἔτεινε νὰ καθιερωθεῖ. Χαρακτηρισμὸς βαρῦς, ποῦ δὲν ἤθελε νὰ λάβει ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι πολλαπλὰ αἷτια ὀδηγοῦσαν στὴν καθιέρωση τοῦ νέου θεσμοῦ.

Γεγονὸς πάντως παραμένει ὅτι στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα τὸ φαινόμενο ἔχει γίνεи πιά θεσμὸς. Ἄν θελήσει κανεὶς νὰ ἀνατρέξει στὸ παρελθὸν καὶ νὰ ἀναζητήσει τυχὸν συγγένειες μὲ παλαιότερους θεσμοὺς, ἡ χαριστική, ποῦ ἄκμασε κυρίως τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα, παρουσιάζει ἀρκετὲς ἀναλογίες μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἑξαρχία¹. Ὁ νέος πάντως θεσμὸς θὰ στηρίζεи τὴ νομικὴ του θεμελίωση στὸ ἐθιμικὸ δίκαιο τῶν σταυροπηγιακῶν μοναστηριῶν². Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ἡ διοικητικὴ διάρθρωση τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ ὡς τότε εἶχε μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια ὡς ὀργανωτικὴ μονάδα, ἐμπλουτίζεται καὶ μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἑξαρχία³.

1. Μολοντί περιεχόμενο τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) ἦταν ἡ ἐχώρηση μοναστικῶν κέντρων καὶ ὄχι ἡ διαχείριση πατριαρχικῶν οἰκισμῶν, ὅπως συνέβαινε μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἑξαρχία, στοὺς δύο θεσμοὺς μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τίς ἀκόλουθες ὁμοιότητες: α) καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀνατίθεται ἡ διοίκηση, ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ διαχείριση εἶναι φυσικὸ καὶ ὄχι νομικὸ πρόσωπο· β) τὸ πρόσωπο ποῦ εὐεργετεῖται εἶναι κατὰ κανόνα λαϊκὸς καὶ ὄχι κληρικὸς· γ) καὶ στὸν χαριστικάριο καὶ στὸν ἑξαρχο ἐκχωρεῖται ἡ διαχείριση καὶ ὄχι ἡ κυριότητα· δ) ἡ ἐχώρηση ἰσχύει ἐφ' ὅρου ζωῆς τους —στὴν περίπτωσι τῆς χαριστικῆς περὶ καὶ «ἐπὶ δισίν» ἢ «ἐπὶ τρισίν προσώποις». Γιά τὸν θεσμὸ τῆς χαριστικῆς βλ. ἐνδεικτικὰ τίς μελέτες τῶν LEMERLE, *Charisticaires*, AHRWEILER, *Charisticariat*, ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Χαριστική*.

2. Γιά τὴ νομικὴ θεμελίωση τοῦ θεσμοῦ βλ. πιὸ κάτω, σ. 79-82.

3. Ἡ νέα αὐτὴ διοικητικὴ μονάδα γιά νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία καὶ νὰ ἀποτελέσει ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια χρειαζόταν, στὴ βυζαντινὴ περίοδο, τὴ βούληση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ περίπτωσι τῆς Ἰμβρου δηλώνει μὲ ἐνάργεια τὴν παρεμβολὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας προκειμένου τὸ νησι νὰ ἀκολουθήσει πορεία ἀντίθετη ἀπὸ αὐτὴν ποῦ παρακολουθήσαμε ὡς τώρα, νὰ μετατραπεῖ δηλαδὴ ἀπὸ πατριαρχικὴ ἑξαρχία σὲ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια. Μιὰ συνοδικὴ πράξι μὲ χρονολογία 1397 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ὁ κράτιστος καὶ ἅγιός μου αὐτοκράτωρ καὶ βασιλεὺς... τὴν θεόσωστον νῆσον Ἰμβρον ἰδὼν» ἀποφάσισε ὅτι «ἐπισκοπικῆς ἐπισκέψεως δεῖται». Ὡς τότε ἡ Ἰμβρος ἦταν πατριαρχικὴ ἑξαρχία· ὕστερα ὁμως ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ βασιλέως ἡ σύνδοσι τὴν «προεβίβασεν» σὲ ἀρχιεπισκοπή. Τὸ κείμενο τῆς πράξεως ἔχουν δημοσιεύσει οἱ MM 2, 272-273· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 3034, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ περίπτωσι τῆς Ἰμβρου ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ δεῖγμα ποῦ προσφέρουν οἱ βυζαντινὲς πηγὲς γιά τὴ δημιουργία μιᾶς ἀρχιεπισκοπῆς.

Ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία στὸ πλαίσιο τοῦ ὀθωμανικοῦ καθεστῶτος

Τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας νομιμοποιεῖται, κατ' ἀρχήν, μετὰ τὴν Ἀλωση • Ἡ οἰκονομικὴ λογικὴ τῆς Πύλης • Οἱ ὀθωμανικὲς πηγὲς σιωποῦν γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας • Ἡ ἐξαίρεση

Στὸ χρονικὸ διάστημα μέσα στὸ ὁποῖο ἐμφανίστηκε στὸ χῶρο τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τὸ φαινόμενο τῆς ἐπεκτάσεως τῶν πατριαρχικῶν δικαίων καὶ σὲ «πατριαρχικὰ χωρία», ἡ ἐπέλαση τῶν Ὁθωμανῶν ἀπλώθηκε στὸ χῶρο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔφτασε, στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώ-
να, ὡς τὴν πρωτεύουσα τοῦ πανίσχυρου κάποτε ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν ἦταν βέβαια τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ ἐδάφους ποὺ κατακτοῦσαν οἱ Ὁθωμανοί. Ἡ πτώση ὅμως τῆς πρωτεύουσας, ὅπου βρισκόταν καὶ ἡ ἕδρα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, κατέληξε νὰ συμβολίζει τὴν ὑπαγωγή τῶν Βυζαντινῶν στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Ἡ τύχη, συνεπῶς, τοῦ νέου θεσμοῦ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρ-
χίας συνδέθηκε μετὰ τὶς γενικότερες ρυθμίσεις τὶς ὁποῖες ἡ νέα πολιτικὴ ἐξουσία ἀποφάσισε, προκειμένου νὰ ἐντάξει στὴν ὑπὸ διαμόρφωση αὐτο-
κρατορία τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τοῦ πρώην βυζαντινοῦ κράτους¹.

Οἱ ρυθμίσεις αὐτές, γιὰ τὰ θέματα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, μπο-
ροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὴν ἀπόφαση νὰ ἀνασυσταθεῖ τὸ πατριαρχεῖο Κων-
σταντινουπόλεως καὶ νὰ συνεχίσει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία νὰ διοικεῖται
μετὰ τὴν παλαιὰ διοικητικὴ τῆς διάρθρωση. Παράλληλα, τὸ γεγονός
ὅτι τὸ δίκαιο τῆς νέας ἐξουσίας ἀναγνώριζε φυσικὰ καὶ ὄχι νομικὰ πρό-
σωπα ὁδήγησε στὴν ἐκ τῶν πραγμάτων ἐνίσχυση τῆς θέσης τοῦ πατριάρ-
χη στὴν ἱεραρχία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Σὲ αὐτὸν ἀνατέθηκε «τὸ
τῆς Ἐκκλησίας κράτος»² καὶ αὐτὸς ἦταν προσωπικὰ ὑπεύθυνος ἔναντι
τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης. Ἔτσι, ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἀπὸ τὴ μιὰ με-

1. Γιὰ τὶς ρυθμίσεις αὐτές καὶ τὴν πολιτικὴ τους διάσταση βλ. APOSTOLO-
POULOS, *Hypothèses*, 45 ἐπ.

2. Ἡ ἔκφραση ἀνήκει στὸν Κριτόβουλο τὸν Ἰμβριο. Τὴ χρησιμοποιεῖ στὸ ἔρ-
γο του *Ἱστορίαι* Β 2, 2 περιγράφοντας τὶς σχέσεις τοῦ Πορθητῆ μετὰ τὸν πρῶτο πα-
τριάρχη μετὰ τὴν Ἀλωση (ἐκδ. D. R. Reinsch, Βερολίνο 1983, 91).

ριά έγινε αποδεκτή από την οθωμανική εξουσία ως τμήμα της νομιμοποιημένης βυζαντινής διοικητικής διάρθρωσης της Ἐκκλησίας καί, από την άλλη, καθώς ενδιέφερε προσωπικά τὸν πατριάρχη, ισχυροποιήθηκε στὸ μέτρο πού ἡ θέση τοῦ πατριάρχη ἐνισχύθηκε στὸ πλαίσιο τῆς οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τίς ὑποθέσεις αὐτές τις ἐπιβεβαιώνει ἡ μελέτη τῶν ἐγγράφων τῆς Πύλης πού ἀναφέρονται στίς σχέσεις της μὲ τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ἔχουν σωθεῖ —ἢ λαθάνουν— ἐπίσημα ἐγγράφα τῆς οθωμανικῆς ἀρχῆς πού νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώτη εἰκοσαετία μετὰ τὴν Ἑλωση¹, τότε πού, σύμφωνα μὲ ἑλληνικές πηγές, τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως δὲν τὸ συνέδεε κάποια, ἐμφανῆς τουλάχιστον, οἰκονομικὴ σχέση μὲ τὴν Πύλη². Ἀπὸ τὴ μετὰ τὸ 1474 περίοδο, ὅταν δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησία ἄρχισε νὰ καταβάλλει ἐτήσιο φόρο στὴν Πύλη, τὸ ἀρχαιότερο ἐπίσημο σωζόμενο ἐγγράφο εἶναι ἓνα βεράτι τοῦ Σουλεϊμάν Α', μὲ ἡμερομηνία 15 Ὀκτωβρίου 1525, πού ἐκδόθηκε γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὸν Ἱερεμία Α' στὸν πατριαρχικὸ θρόνο³. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀρχαιότερη σωζόμενη πηγὴ ἀνατρέχει στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὸ πα-

1. Βλ. ὅσα ἔχω ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα στὴ μελέτη μου *Ἀνεπίσημα*, 51 σημ. 2.

2. Σὲ συνοδικὴ ἀπόφαση τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1474 μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ἀποδέχεται τὴν καταβολὴ πρὸς τὴν Πύλη ἐτήσιου φόρου, τοῦ «χαρατζίου», σημειώνεται ὅτι «τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἐλευθέραν π ρ ὀ τ ε ρ ο ν οὔσαν, ν ὦ ν φόρου ὑποτελῆ... ἀποφῆναι, χρυσίνους δισχιλίους κατ' ἐνιαυτὸν τελεῖν εἰς τὴν Πόρταν τάξαντες...». Ὁ ὑπαινιγμὸς ἀναφέρεται στὸν Μανουὴλ Χριστόνυμο καί τὴ «πατρία» του, πού εἶχε τὴν πρωτοβουλία νὰ προσδέσει τὸ πατριαρχεῖο στὸν φορολογικὸ μηχανισμό τοῦ οθωμανικοῦ κράτους. Τὰ χρονικὰ «πρότερον» καὶ «νῦν» ἀνατρέχουν βεβαίως στὴ μετὰ τὴν Ἑλωση περίοδο καὶ ὡς τὸ 1474. Χρονολογικὰ ὠστόσο κείμενα τοῦ 16ου αἰῶνα ἀναφέρουν ὅτι, ἐπὶ Συμεῶν Α', τὸ 1466 οἱ ὑποστηρικτές του εἶχαν τὴν πρωτοβουλία νὰ προσφέρουν στὴν Πύλη ποσὸ 1.000 φλωρίων προκειμένου νὰ κερδίσουν τὴν ἐκλογὴ του στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, προσφορὰ πού φαίνεται πὼς καθιερώθηκε καὶ βάρυε κάθε ἐκλεγόμενο πατριάρχη· *Ἐκθεσις Χρονικὴ* (ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, Λονδίνο 1902), 28. Πρβ. καὶ *Ἱστορία Πολιτικῆ Κωνσταντινουπόλεως* (ἐκδ. Μ. Crusius, Βασιλεία 1584), 22, *Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία* (ἐκδ. Μ. Crusius), 125 καὶ Χρονογράφος Ψευδοδαρωθέου (*Βιβλίον Ἱστορικόν*, Βενετία 1637), υιβ'. Γιὰ τὸ «πесκέσιον» πού ἄρχισε νὰ καταβάλλεται ἀπὸ τὸν Συμεῶν Α' βλ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Προνομακοὶ ὀρτισμοί*, 145-146. Τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1474 βλ. στὴν πρόσφατη ἐκδόσή της ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Κώδιξ*, 90 ἐπ. Τὸ χωρίο, στ. 19-21. Γιὰ τὸν Μανουὴλ Χριστόνυμο, τὸν μετέπειτα πατριάρχη Μάξιμο Γ', βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Ἀγαλλιανός*, 81-85.

3. Τὸ βεράτι τὸ ἐντόπισε ἡ Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, ἡ ὁποία καὶ ἐτοιμάζει τὴν ἐκδόσή του. Γαλλικὴ περίληψη τοῦ βερατίου ἔχει δημοσιεύσει, ὁ ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Rapports* 1, 456-459.

τριαρχεῖο εἶχε ἤδη ἀγκιστρωθεῖ στὸν φορολογικὸ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ἐνδιέφερε τὴν ἐκδούσα ἀρχὴ ἦταν νὰ ἐξασφαλίσει τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου καὶ νὰ διευκολύνει τὸν πατριάρχη νὰ ἐκπληρώνει τὴν ὑποχρέωσή του αὐτή. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, γινόταν ἀόριστη ἀναφορὰ στὰ «ἀνέκαθεν κρατοῦντα», προφανῶς σὲ ὅσα καθιερώθηκαν τὴν πρώτη εἰκοσαετία μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν σώζονται ὀθωμανικὲς πηγές.

Εἶναι χρήσιμο νὰ παρακολουθήσουμε τίς συγκεκριμένες ἱστορικὲς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἐκδόθηκε αὐτὸ τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο σχετικὸ ὀθωμανικὸ ἔγγραφο.

Ἄσπαστος Ἰερεμίας Α' εἶχε ἐκλεγεῖ καὶ ἀνεβεῖ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο στίς 31 Δεκεμβρίου 1522. Στὴ διάρκεια ὅμως ἀποδημίας του, οἱ ἀντίπαλοί του στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπικαλούμενοι διάταξη τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἐπέτυχαν νὰ θεωρηθεῖ ἔκπτωτος¹. Τὴ θέση του κατέλαβε, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1524, ὁ Ἰωαννίκιος Α'. Ἄσπαστος Ἰερεμίας, ὅταν πληροφορήθηκε, στὰ Ἱεροσόλυμα ὅπου βρισκόταν, τὰ διαδραματισθέντα, φρόντισε νὰ συγκαλέσει ἐκεῖ πανορθόδοξη σύνοδο, ἡ ὁποία χαρακτήρισε παράνομη τὴν ἀνοδο τοῦ Ἰωαννίκιου στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο καὶ ἀποφάσισε τὸν ἀφορισμὸ του². Παράλληλα ὁ Ἰερεμίας ἔκρινε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπιστρέψει στὴν Κωνσταντινούπολη καθῶς, χωρὶς τὴν αὐτοπρόσωπη παρουσία του καὶ τὴ βοήθεια τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀνακτήσει τὸ θρόνο του. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔφτασε τὸ θέρος τοῦ 1525 ἀλλὰ ἡ ἀποκατάστασή του ἔγινε μετὰ τὴν 7η Σεπτεμβρίου, ἀφοῦ δηλαδὴ ἐπέστρεψε καὶ ὁ μέγας βεζίρης Ἰμπραήμ πασάς στὴν πρωτεύουσα. Τὸ βεράτι ἐπομένως ποὺ ἐκδόθηκε στίς 15 Ὀκτωβρίου 1525 ἀποτελεῖ τὴν πράξη μὲ τὴν ὁποία κατοχυρωνόταν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχὴ ἡ ἐκ νέου ἀνάληψη τοῦ πατριαρχείου ἀπὸ τὸν Ἰερεμία Α'.

Στὸ βεράτι γίνεται συνεχῆς ἀναφορὰ στὸ ὅτι ἡ παραμονὴ τοῦ Ἰερεμίας στὸ πατριαρχεῖο καὶ ἡ ἀπρόσκοπτη ἄσκηση τῆς ἐξουσίας του συναρτᾶται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἔγκαιρη ἐκπλήρωση τῶν οἰκονομικῶν του ὑποχρεώσεων ἔναντι τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου. Μὲ ἄλλα λόγια, στὸ ἔγγραφο δὲν διακρίνεται κάποια ἐπέμβαση τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς στὰ τῆς διαρθρώ-

1. Ἐπικαλέστηκαν διάταξη τοῦ ις' κανόνα τῆς Πρωτοδευτέρας Συνόδου σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «εἰ τις τῶν ἐπισκόπων... ὑπὲρ τὸ ἐξάμηνον ἐν ἐτέρῳ διατρίβῃ τόπῳ... τῆς τοῦ ἐπισκόπου τιμῆς τε καὶ ἀξίας ἀλλοτριωθήσεται παντελῶς», βλ. Ρ.-Π., 2, 696.

2. Βλ. ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πατριαρχία τοῦ Ἰερεμία Α' στὴν ἐξονυχιστικὴ μελέτη τοῦ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, Ἰερεμίας Α', 249 ἐπ.

σεως τῆς διοίκησης τῆς ἐκκλησίας. Ἀντίθετα, τονίζεται ἡ οἰκονομικὴ σχέση πού συνέδεε τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὴν Πύλη.

Ἀπὸ τὸ 1544, δύο δεκαετίες περίπου ἀργότερα, ἔχουμε τὸ δεύτερο σωζόμενο ἐπίσημο κείμενο τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς, κείμενο πού μᾶς δίνει ἓνα μοναδικὸ τεκμήριο: ὁ πατριάρχης ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν Πύλη χρησιμοποιεῖ τὴ λογικὴ πού τῆς εἶναι οἰκεία προκειμένου νὰ διεκδικήσῃ καὶ νὰ κερδίσει αὐτὰ πού τοῦ εἶχαν παραχωρηθεῖ καὶ ἔναντι τῶν ὁποίων κατέβαλλε ἐτήσιο φόρο. Πρόκειται γιὰ ἓνα φερμάνι τοῦ 1544 πού ἀπευθύνεται στοὺς βοεβόδες τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσει ὅτι οἱ περιοχές τους ὑπάγονται τελικὰ στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Στὸ κείμενο τοῦ φερμανίου ἐμπεριέχεται καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ τότε πατριάρχου — πού δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Α' — ὅπως τὴ διατύπωσε πρὸς τὴν Πύλη: «Ἀνέλαβα τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλω κάθε χρόνο στὸ αὐτοκρατορικὸ θησαυροφυλάκιο ὡς μουκατὰ τὸ ποσὸ τῶν 4.000 χρυσῶν νομισμάτων, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ εἶμαι πατριάρχης τῆς περιφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν τόπων καὶ τῶν περιοχῶν πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὴν, καθὼς καὶ τῶν χωρῶν τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας. Γι' αὐτὰ μοῦ δόθηκε τὸ αὐτοκρατορικὸ βεράτι. Ὅμως, στὴ συνέχεια, ὁ πατριάρχης Πρόχορος, πού εἶναι πατριάρχης τῆς Ἀχρίδας, ἔδωσε 100 χρυσὰ νομίσματα ἐπιπλέον γιὰ νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸ πατριαρχεῖο του τὰ βιλαέτια τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας — πράγμα τὸ ὁποῖο ἐπέτυχε. Τὸ γεγονός ὅμως αὐτό, πού εἶναι ἀντίθετο μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὸ βεράτι πού κατέχω καὶ ἀντίθετο μὲ τὰ ἔκπαλαι κρατοῦντα, ἀποτελεῖ γιὰ μένα ἀδικία». Ἡ ἀδικία, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ φερμάνι, ἀποκαθίσταται: ἡ Μολδαβία καὶ ἡ Βλαχία ἐπανῆλθαν στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ βεβαίως ὑποσχέθηκε ὅτι τὸ ποσὸ πού θὰ καταβάλλει ἐτησίως δὲν θὰ εἶναι πλέον 4.000 ἀλλὰ 4.100 χρυσὰ νομίσματα¹.

Στὴν ἴδια λογικὴ βασίστηκε καὶ ὁ Ἱερεμίας Β', ὅταν θέλησε νὰ πείσει τὴν Πύλη νὰ ἀποπέμψῃ στὸ Ἅγιο Ὄρος τὸν προκάτοχό του Μητροφάνη Γ'. Ἡ διαταγὴ πού ἐκδόθηκε πρὸς τὸν καθὴ τοῦ Σκουτάρεως τὸ 1574 ἀνέφερε ὅτι ὁ Μητροφάνης «ἀποπλαναῖ μητροπολίτας τε καὶ ἐπισκόπους καὶ ἄλλους μοναχοὺς... κωλύων καὶ τὴν παρ' αὐτῶν εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον πληρωμὴν τοῦ ἀναγκαίου χαρατζίου»².

1. Τὸ κείμενο τοῦ φερμανίου ἔχει δημοσιεύσει, ἀπὸ ἐπίσημο ἀντίγραφο του, ὁ MAXIM, *Ochrid*, 658 ἐπ.

2. Γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου δημοσίευσε ὁ LAURENT στὴ μελέτη του *Chrétien*, 403 καὶ στὰ ἑλληνικὰ ὁ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος*, 12-13.

Δέν είναι βέβαια δυνατό στη μελέτη αυτή να αναφέρουμε αναλυτικά όλα τα σωζόμενα σχετικά οθωμανικά επίσημα έγγραφα, μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι ότι η βασική λογική τους δέν άλλαζε¹. Παρέμεινε ή ίδια ακόμα και όταν επιχειρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στην οικονομική πολιτική τής αυτοκρατορίας στά τέλη του 17ου αιώνα, με την καθιέρωση ισόβιου εκπλειστηριασμού των προσόδων, του μαλικιανέ². Για τὸ οθωμανικό φορολογικό σύστημα τὸ πατριαρχεῖο ἐκχωροῦνταν ὡς ἐνιαῖος μουκατάς και για τούς χριστιανούς ἴσχυε πάντα αὐτὸ πὸ ἐγραψε ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ' στὸ δόγη τῆς Βενετίας Ἰωάννη Μοντσενίγο τὸ 1480: «εἰ δέ γε και χρήματα διδῶσιν οἱ χριστιανοὶ ὑπὲρ τῆς συστάσεως τῆς ἐκκλησίας, οὐ φόγου τοῦτο και κατηγορίας ἐστὶν ἄξιον, ἀλλὰ ἐπαίνων και ἐγκωμίων». Για νὰ συνεχίσει πὸ κάτω: «οἱ δέ γε χριστιανοὶ νῦν ἀντὶ αἱμάτων χρήματα διδῶσιν, ἔν' ἡ πίστις φυλαχθείη...»³.

Μέσα ἀπὸ μιὰ τέτοια ὀπτική οἱ οθωμανικὲς πηγὲς εἶναι φυσικό νὰ σιωποῦν για τὰ τῆς διοικητικῆς διάρθρωσης τῆς Ἐκκλησίας και κατὰ συ-

1. Αὐτὸ δέν σημαίνει ὅτι τὰ κείμενα ὄλων τῶν βερατίων εἶναι ταυτόσημα. Φέρουν συχνὰ τὰ ἴχνη τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς πὸ ἐκδόθηκαν. Για παράδειγμα, τὸ 1757 ὅταν τὸ πατριαρχεῖο ἀναλαμβάνει ὁ Σεραφεῖμ Α', ὕστερα ἀπὸ μιὰ περίοδο ἐντονων διαμαχῶν μεταξύ τῶν Φαναριωτῶν ἀπὸ τὴ μιὰ και τοῦ Κυρίλλου Ε' με τούς «βαναύσους», τούς ἐκπροσώπους τῶν συντεχνιῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸν ἐλεγκχο τοῦ πατριαρχείου ἔχουν πλέον κερδίσει οἱ Φαναριῶτες. Στὸ βεράτι λοιπὸν πὸ δίνεται στὸν Σεραφεῖμ νομιμοποιεῖται ἡ παρεμβολὴ πέντε μητροπολιτῶν στὴ διαδικασία ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου, παρεμβολὴ πὸ ἀποτελοῦσε ἀσφαλιστικὴ δικλείδα για τὸν ἐλεγκχο τοῦ πατριαρχείου ἀπὸ τούς Φαναριῶτες. Τοῦ βερατίου αὐτοῦ σῶζεται ἐπίσημο ἀντίγραφο, τοῦ ὁποῦ ἑλληνικὴ μετάφραση δημοσίευσε ὁ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, *Βεράτια*, 230 ἐπ. Για τὰ γεγονότα πὸ προηγήθηκαν τοῦ 1757 βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἐκκλησία*, 126.

2. Στὰ Ἰπομνήματα *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* (ἐκδ. Σάθας, *Μ.Β.* 3, 402 ἐπ.) ὁ Σέργιος Μακραιὸς περιγράφει τούς τριγμούς πὸ προκάλεσε στὴν Ἐκκλησία ἡ ἀπόπειρα νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ 1697 και στὸ χῶρο τοῦ πατριαρχείου ὁ μαλικιανέ, νὰ μὴν ἀποτελεῖ δηλαδή τὸ πατριαρχεῖο ἀδιάσπαστο σύνολο προσόδων ἀλλὰ νὰ δίνονται οἱ μητροπόλεις ἀπὸ τὴν Πύλη στὸν πλειοδοτοῦντα ἀρχιερέα, ὁ ὁποῖος θὰ ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση τῆς ἀπευθείας καταβολῆς πεσκεισίου και ἐτήσιου χαρατζίου. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου αὐτοῦ θὰ διασποῦσε τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀποφεύχθηκε τελικὰ με τὴν καταβολὴ πολλῶν χρημάτων («ὥστε μεταπεῖσαι τὰς γνώμας τῶν δυναστευόντων»). Ἡ Ἐκκλησία ὅμως ἀνέλαβε τὴν καταβολὴ πρόσθετου φόρου, τοῦ «μυρίου» βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἐκκλησία*, 127-128. Τὸ νέο, ὠστόσο, πνεῦμα τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς φαίνεται ὅτι ἄφησε κάποια ἴχνη και στὴν Ἐκκλησία. Βλ. γ' αὐτὰ στὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους, σ. 70 και στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους, σ. 101.

3. Τὴν ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδώσει ὁ THOMAS, *Originalurkunde*, 176-178.

νέπεια και για την πατριαρχική έξαρσία. Σε αυτή τη γενικά διαπιστούμενη σιωπή υπάρχει μία και μόνο εξαίρεση, στην οποία πρέπει να σταθούμε.

Τη λύση τής σιωπής τής ὀθωμανικῆς διοίκησης τὴν προκάλεσε μιὰ διαμάχη μεταξύ τοῦ μητροπολίτη Χίου Διονυσίου καὶ τοῦ μεγάλου λογοθέτη τοῦ πατριαρχείου Γεώργιου Καρατζᾶ. Γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐκδόθηκαν τέσσερα φερμάνια, μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα δεκαπέντε ἡμερῶν, ποὺ δίνουν ἓνα καλὸ δεῖγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Πύλη ἀντιλαμβανόταν τὴν ἔννοια τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρσίας.

Ὁ Χίου Διονύσιος κατόρθωσε τὸ 1746 νὰ προσαρτήσῃ στὴν ἐκκλησιαστικὴ του περιφέρεια τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρσία τῆς Βολισσοῦ, τοῦ Πυργίου καὶ τῶν Ψαρῶν. Ἐκδόθηκε σχετικὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ἀπὸ τὸν Παῖσιο Β' καὶ ὁ Διονύσιος φρόντισε νὰ διασφαλίσῃ τὴν προσάρτηση αὐτὴ καταβάλλοντας στὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο 2.000 ἄσπρα προκειμένου νὰ ἐκδοθεῖ τὸ φερμάνι καὶ νὰ γίνῃ ἡ σχετικὴ ἐγγραφὴ στὰ ἐπίσημα κατὰστιχα.

Τὸ 1755 ὁ Γεώργιος Καρατζᾶς, ἀναλαμβάνοντας τὸ ὄφειο τοῦ μεγάλου λογοθέτη, φαίνεται πὺς διεκδίκησε τὴν ἐξαρσία ποὺ κατὰ παράδοση συνόδευε τὸ ἀξίωμά του. Ὁ τότε πατριάρχης Κύριλλος Ε', τὸν Μάρτιο τοῦ ἔτους ἐκείνου, ἐξέδωσε σιγίλλιο μὲ τὸ ὁποῖο ἐπανέφερε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὴ Βολισσό, τὸ Πυργὶ καὶ τὰ Ψαρά, ἀποσπώντας τα ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Χίου. Ὁ Διονύσιος, ἀντιδρώντας στὴν ἀπόφαση τοῦ πατριάρχη, κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐκδοση φερμανίου ποὺ τὸν ἀναγνώριζε ὡς νόμιμο δικαιοῦχο τῶν εἰσοδημάτων τὰ ὁποῖα ἀπέφεραν οἱ τρεῖς αὐτοὶ οἰκισμοί¹. Ὁ πατριάρχης ὠστόσο διεκδίκησε καὶ πέτυχε τὴν ἐκδοση νέου φερμανίου, μὲ τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζοταν ὅτι σὲ αὐτὸν ἀνήκαν οἱ τρεῖς οἰκισμοί, τὰ εἰσοδήματα τῶν ὁποίων εἶχε ἐκχωρήσει στὸν μ. λογοθέτη. Τὰ προηγούμενα φερμάνια ἀκυρώθηκαν, ἀφοῦ καταβλήθηκαν στὸ δημόσιο ταμεῖο τὰ 2.000 ἄσπρα, τὸ ποσὸ ποὺ εἶχε ἀρχικὰ καταβάλλει ὁ Διονύσιος γιὰ νὰ περάσουν οἱ τρεῖς οἰκισμοὶ στὴ δικαιοδοσία του.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρακολουθήσουμε, μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν φερμανίων, πὺς ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀντιλαμβάνεται τὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρσίας.

Ὅταν ὁ πατριάρχης Κύριλλος Ε', ἡ ὁ ἴδιος ὁ Γεώργιος Καρατζᾶς, γνωστοποίησε στὴν Πύλη τὴν ἀπόφαση νὰ ἐπανεέλθουν στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία οἱ τρεῖς οἰκισμοί, τὸ φερμάνι ἀναφέρει ὅτι ἔγινε ἐλεγχος στὸ

1. Τίς ἐνέργειες τοῦ Διονυσίου πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση τίς περιγράφουν τὰ τρία πρῶτα φερμάνια τοῦ 1755, ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν ὁποίων ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τουρκικά*, ἔγγρ. ἀρ. 32, 33 καὶ 34.

«μουκατὰ¹ τῶν δύο ἱερῶν πόλεων καὶ διεπιστώθη... ὅτι ἐξεδόθη κατὰ τὸ ἔτος 1142 (1729-1730) διάταγμα ὅπως τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα “Ἐξαρχία” ὑπὸ τῶν ραγιαδῶν τῶν ὡς εἴρηται χωρίων καταβαλλόμενα κυβερνητικὰ δικαιώματα εἰσπράττωνται ὑπὸ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ πατριάρχου τῶν Γραικῶν Κωνσταντινουπόλεως»². Ἐπειδὴ ὅμως ὁ πατριάρχης Παῖσιος ὑπέβαλε στὴν Πύλη ἀναφορὰ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία προσαρτήθηκαν στὴ μητρόπολη Χίου οἱ τρεῖς οἰκισμοὶ καὶ καθὼς ὁ μητροπολίτης Χίου κατέβαλε στὸ δημόσιο ταμεῖο 2.000 ἄσπρα θέλοντας νὰ κατοχυρώσει τὴν προσαρτήση αὐτή, ἐκδόθηκε τὸ φερμάνι ποὺ ἀναγνώριζε τὴ δικαιοδοσία του.

Ἡ Πύλη λοιπὸν ἐνεργεῖ ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχου, τὸν ὁποῖο ἀναγνωρίζει ὡς μόνη νόμιμη ἀρχή· καταγράφει στὰ ἀρχεῖα τῆς τὸν οἰκισμὸ καὶ τὸ πρόσωπο ποὺ ὁ πατριάρχης δηλώνει ὅτι εἶναι ἀρμόδιο νὰ εἰσπράττει τὰ κυβερνητικὰ δικαιώματα· τέλος, παρέχει τὴ νομιμότητα τῆς εἰσπραξῆς αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων μὲ τὴν ἐκδοση φερμανίου. Ἀναγνωρίζει τὴν ἰδιαίτερη κατηγορία τῶν ἐξαρχιῶν ὡς οἰκισμῶν τῶν ὁποίων τὰ κυβερνητικὰ δικαιώματα εἰσπράττει ὄχι ὁ μητροπολίτης ἀλλὰ ἀντιπρόσωπος τοῦ πατριάρχου. “Ὅσο γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν ἐξάρχων καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῶν ἐξαρχιῶν, τὰ ἀγνοεῖ ἐντελῶς. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ μιὰ διάταξη ποὺ περιέχεται στὸ πρῶτο φερμάνι ὑπὲρ τοῦ μητροπολίτη Χίου Διονυσίου· ἀπαριθμῶντας τὶς ἐξουσίες τοῦ μητροπολίτη σημειώνει: «οἱ ἔ ξ α ρ χ ο ι Πυργίου, Βολισσοῦ καὶ Ψαρρῶν ὀφείλουσι, κατὰ τὰ θρησκευτικὰ αὐτῶν θέσμια, νὰ ἀναγνωρίζωσιν αὐτὸν ὡς ἴδιον μητροπολίτην, διορίζοντα καὶ παύοντα αὐτούς, οὐδενὸς δικαιουμένου νὰ ἐπεμβαίνει εἰς τοῦτο»³. Διάταξη ποὺ δείχνει ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀγνοοῦσε τὴ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ διεῖπε τὸ θεσμὸ: ὅτι οἱ ἐξάρχοι διορίζονταν καὶ παύονταν μόνον ἀπὸ τὸν πατριάρχη, ἀποκλειστικὸ δικαιούχο τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν καὶ ὅτι ἡ ἐνταξίση ἐνὸς οἰκισμοῦ στὴ δικαιοδοσία κάποιου μητροπολίτη ἀπέκλειε τὴν παρουσία ἐξάρχου, ἀφοῦ ὁ οἰκισμὸς ἀποτελοῦσε πλέον ὀργανικὸ τμήμα μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας⁴.

1. Βλ. πρόχειρα ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Considerations*, 222.

2. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τουρκικά*, ἔγγρ. ἀρ. 34.

3. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τουρκικά*, ἔγγρ. ἀρ. 32.

4. Ὁ Κομνηνὸς-Ύψηλάντης σώζει τὴν πληροφορία ὅτι σὲ μιὰ ἀκόμα περίπτωση ζητήθηκε ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἴδρυση, τὴ φορὰ αὐτή, μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Ὁ Γεώργιος Καρατζᾶς προσέτρεξε πάλι στὴν Πύλη ζητώντας τὴ μετατροπὴ τῆς μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως σὲ ἐξαρχία ποὺ θὰ ἐκχωροῦνταν στὸ γαμβρὸ του Μανουὴλ Μάνο. “Ὅμως ὁ Χίος Δημήτριος Σκαναβῆς ἀνέτρεψε τὰ σχέδιά του. Περισσότερα βλ. στὸ ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, 515.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἐκ τῆν Ἐλωση ὠς τῆν αἰχμη τοῦ 1646

Πατριαρχικὲς ἐξαρχίεσ μαρτυροῦνται ἤδη λίγο μετὰ τῆν Ἐλωση • Οἱ περιπτώσεις τὸν 16ο αἰῶνα αὐξάνονται • Τὸ φαινόμενο φθάνει στὴν αἰχμη τοῦ λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα

Ἡ πρώτη ἔγγραφη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξη πατριαρχικῆς ἐξαρχίας μετὰ τὴν Ἐλωση ἀνάγεται στὸ 1476. Εἴκοσι δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ πατριαρχείου, σὲ ἓνα γράμμα ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεωσ ἀναφέρεται ὅτι τὰ Μουδανιά ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Πρόκειται γιὰ τὴν πόλη τῆσ Βιθυνίας ποῦ χτίστηκε στὰ ἐρείπια τῆσ βυζαντινῆσ Ἀπάμειας μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆσ ἀπὸ τὴν ἐπέλαση τῶν Ὀθωμανῶν τὸ 1318. Στὸ γράμμα μάλιστα αὐτὸ ἀναφέρεται ὅτι τὰ Μουδανιά ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία «πρὸ πολλῶν καὶ ἀμνημονεῦτων τῶν χρόνων»¹. Δὲν γνωρίζουμε ἄλλα στοιχεῖα ποῦ νὰ μᾶσ ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια ὅσα ὑπονοεῖ ἡ ἀόριστη αὐτὴ διατύπωση· γεγονὸσ πάντως εἶναι ὅτι τὰ Μουδανιά βρισκονταν ὑπὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶσ πρὶν ἀπὸ τὸ 1476, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο πληροφοροῦμασθε ὅτι ὁ πατριάρχης Ραφαὴλ Α' (ἀρχὲσ 1475-ἀρχὲσ 1476) εἶχε ἐκχωρήσει τὴν ἐξαρχία σὲ ἓναν πρῶην ἀρχιερέα, ἐκχώρηση τὴν ὁποία μὲ νεότερη ἀπόφασὴ τοῦ ἀνακάλεσε καὶ μετέτρεψε τὰ Μουδανιά σὲ μητρόπολη². Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶσ θὰ ἐπανέλθει στὰ Μουδανιά τὴν ἀνοιξη τοῦ 1476, ὅταν ὁ διάδοχος τοῦ Ραφαὴλ Μάξιμος Γ' θὰ ἐπαναφέρει τὴν «ἀρχαίαν... τάξιν τε καὶ συνήθειαν» στὴν πόλη αὐτὴ τῆσ Βιθυνίας³.

1. Πρόκειται γιὰ συνοδικὴ ἀπόφαση ποῦ ἐκδόθηκε πρὶν ἀπὸ τὴσ 15 Μαρτίου 1476 καὶ γνωστοποιήθηκε στοὺσ χριστιανοὺσ κατοίκουσ τῶν Μουδανιῶν. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ κειμένου, τὴν παράδοση καὶ τὴσ ἐκδόσεισ του βλ. ΠΑΙΖΗ, Ἐνεπίσημα, 85 ἐπ.

2. Δεδομένοσ ὅτι ὁ Ραφαὴλ Α' στίσ ἀρχὲσ τοῦ 1476 ἀπομακρύνθηκε, ἡ ἀρχικὴ ἐκχώρηση πρέπει νὰ ἔγινε τὸ 1475, καθὼσ κάποιουσ χρόνοσ ἀσφαλῶσ μεσολάβησε ὠσ τὴν ἀπόφασὴ τοῦ νὰ μετατρέψει τὴν ἐξαρχία σὲ μητρόπολη.

3. Ἡ ἀναφορὰ σώζεται σὲ πιττάκιο τοῦ Μαξίμου Γ' πρὸσ τοὺσ χριστιανοὺσ τῆσ ἐξαρχίας, ποῦ πρέπει νὰ ἐκδόθηκε ἀμέσωσ μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ πατριάρχῃ στὸ ἀξίωμά του (14 Μαρτίου 1476). Γιὰ τὴ χρονολόγηση καθὼσ καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸ κείμενο βλ. ΠΑΙΖΗ, στὸ ἴδιο, 104 ἐπ.

Ἐκ τὸ δευτέρου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα ἔχουμε βásiμεις ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν, στὴν Πελοπόννησο τὴ φορὰ αὐτή. Γιὰ τὸν Μέγα Ζυγὸ, τὴν Καλαμάτα, τὸ Πήδημα καὶ τὴ Μικρὰ Μαΐνη εἴμαστε βέβαιοι· πρέπει ὅμως νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα πατριαρχικά χωριά στὴν περιοχή. Οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς δὲν εἶναι λεπτομερεῖς καὶ ρητὲς ὅπως ἦταν γιὰ τὰ Μουδανιά, προέρχονται ὅμως καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν ἐγκυρότητά τους.

Συγκεκριμένα: ὁ Μάξιμος Γ', ὁ ἴδιος πατριάρχης ποὺ φρόντισε νὰ ἀποκαταστήσει τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὰ Μουδανιά, ἐκχώρησε μεταξὺ 1476 καὶ 1482 μιὰ ομάδα πατριαρχικῶν χωριῶν ποὺ βρισκόνταν στὴν Πελοπόννησο, γύρω ἀπὸ τὴν Καλαμάτα, στὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ¹. Στις πληροφορίες ποὺ σώζονται δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα ὅλων αὐτῶν τῶν πατριαρχικῶν χωριῶν· μόνον ἓνα ἀναφέρεται, ὁ Μέγας Ζυγός, τὸν ὁποῖο ὁ διάδοχος τοῦ Μαξίμου Συμεὼν Α' ἀπέσπασε ἀπὸ τὸν Ἰωάσαφ γιὰ νὰ τὸν ἀποδώσει στὸ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας². Ἐντὶ τοῦ Μεγάλου Ζυγοῦ ὁ Συμεὼν ἔδωσε στὸν Ἰωάσαφ τὴν Καλαμάτα, τὸ Πήδημα, τὴ Μικρὰ Μαΐνη καὶ τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ ἀνήκαν κάποτε στὴν ἐπισκοπὴ τῆς Κορώνης³. Ἡ πηγὴ ποὺ περιγράφει τὴν ἀνταλλαγὴ καὶ δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἐκχώρησι τοῦ Μαξίμου δὲν ἀναφέρει ρητὰ ὅτι οἱ οἰκισμοὶ ἦταν

1. Δὲν ἔχει σωθεῖ τὸ ἐναλτήριο γράμμα πρὸς τὸν Ἰωάσαφ· ὅσες πληροφορίες γνωρίζουμε τίς ἀντλοῦμε ἀπὸ πιττάκιο τοῦ Συμεὼν Α' πρὸς τὸν Ἰωάσαφ· βλ. στὸ λῆμμα Καλαμάτα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παράδοσι καὶ τὴν ἐκδοσι τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

2. Σύμφωνα μὲ τὸν Συμεὼν ἡ ἀπόδοσι τοῦ Μεγάλου Ζυγοῦ στὴ μητρόπολι Λακεδαιμονίας ἔγινε προκειμένου νὰ μπορέσει ὁ μητροπολίτης νὰ ἀναποκριθεῖ στὴν ὑποχρέωσι του νὰ συνεισφέρει γιὰ τὸ ἐτήσιο «χαράτζιο» ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ πληρώνει τὸ πατριαρχεῖο πρὸς τὴν Πύλη.

3. Στὸ πιττάκιο τοῦ Συμεὼν, μετὰ τὴν ὀνομαστικὴ ἀπαρίθμησι τῶν τριῶν οἰκισμῶν, ἀναφέρεται: «...καὶ ἀπλῶς πᾶσαν τὴν τοῦ Κορώνης ἐνορίαν καὶ ἐπαρχίαν, ὅσον οἱ κρατοῦντες ἡμῶν δεσποτεύουσιν». Ἡ διευκρίνισι αὐτὴ ἀποδίδει τὴν ἐντελῶς ρευστὴ κατὰστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν περιοχή. Τὸ 1479 εἶχε ὑπογραφεῖ ἡ τουρκοβενετικὴ εἰρήνη· ἡ Κορώνη παρέμενε ὑπὸ βενετικὴ κυριαρχία, ὅμως οἱ γύρω τόποι εἶχαν ὑποταχθεῖ στοὺς Ὀθωμανούς. Οἱ ὄρεινὲς ὡστόσο περιοχές, ἰδιαίτερα τῆς Μάνης, πρόβαλλαν ἀντίστασι. Ὁ πατριάρχης λοιπὸν χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴ διατύπωσι γιὰ νὰ διευκρίνισι ὅτι ἡ ἐξαρχικὴ κυριαρχία τοῦ ἱερομονάχου θὰ ἀσκειται στὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἐπαρχίας Κορώνης ποὺ τώρα εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς. Γιὰ τὰ πολεμικὰ γεγονότα στὴν περιοχή βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Βενετοτουρκικός*, 274-275 καὶ 278-279. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Κορώνης καὶ τὰ προβλήματα ποὺ τίθενται γιὰ τὴ δύσκολη ἐκείνη περίοδο βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης*, 100 ἐπ.

πατριαρχικές έξαρχίες ούτε μνημονεύει τὸν Ἰωάσαφ ὡς ἔξαρχο· τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἓνας ἀπλὸς ἱερομόναχος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ εἰσπράττει «πᾶν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον καὶ εἰσόδημα», νὰ καλεῖ γιὰ τὶς τυχόν χειροτονίες ὅποιον ἀρχιερέα ἤθελε, καθὼς καὶ τὸ ὅτι στὸν ἴδιο εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ πνευματικὴ ἐπιστασία τῶν χριστιανῶν τῶν περιοχῶν αὐτῶν ὑποδηλώνει, νομίζω, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ οἰκισμοὺς ποὺ εἶχαν χαρακτηριστεῖ πατριαρχικὰ χωρία καὶ εἶχαν ἐκχωρηθεῖ ὡς ἔξαρχία¹.

Αὐτὲς εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ σώζονται γιὰ τὶς πατριαρχικές ἔξαρχίες στὸ δευτέρου μιστὸ τοῦ 15ου αἰώνα. Γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε πάντως ὀρθὰ τὸν σχετικὰ μικρὸ ἀριθμὸ τους πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη τὸν ἀντίστοιχα μικρὸ ἀριθμὸ τῶν πηγῶν ποὺ ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια μετὰ τὴν Ἑλωση.

Τὸν 16ο αἰώνα ὁ ἀριθμὸς τῶν πατριαρχικῶν ἔξαρχιῶν ἀρχίζει νὰ αὐξάνεται· ἀλλὰ καὶ οἱ σωζόμενες πηγές εἶναι περισσότερες. Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴν πύκνωση ποὺ παρουσιάζει τὸ φαινόμενο στὸ γεγονὸς ὅτι διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες. Οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Σουλεϊμάν Α', ποὺ ἀπέδωσαν νέα ἐδάφη στὴν αὐτοκρατορία, ἦταν μιὰ σημαντικὴ ἀφορμὴ γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν πατριαρχικῶν ἔξαρχιῶν. Ἔτσι, ὅταν στὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐνετικὴ κυριαρχία στοὺς Ὀθωμανοὺς, τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀνέλαβε τὴν πνευματικὴ τους ἐπιστασία. Ὁμως, ἀντὶ νὰ δημιουργήσῃ μιὰ νέα ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία στὴν ὁποία θὰ ὑπάγονταν ὅσοι χριστιανοὶ κατοικοῦσαν στὸ νησιωτικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου² ἢ νὰ ἐντάξῃ τὰ νησιά αὐτὰ στὶς πλησιόχωρες, ὑπάρχουσες ἤδη, ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες, τὰ ὀνόμασε «πατριαρχικὰ νησία», κατὰ τὸ πρότυπο τῶν «πατριαρχικῶν χωρίων».

Τὰ νησιά ποὺ ἐντάχθηκαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχῃ ἦταν ὁ Ἄ-

1. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ σώζονται στὶς πηγές τίποτε δὲν δείχνει ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ἦταν ἀπεσταλμένος τοῦ πατριάρχῃ, μὲ μοναδικὴ ἀποστολὴ νὰ συγκεντρώσῃ τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα κάποιας χρονικῆς περιόδου καὶ νὰ τὰ ἀποδώσῃ στὸ πατριαρχεῖο. Τὰ καθήκοντα καὶ οἱ ὑποχρεώσεις του ὑποδηλώνουν σαφῶς ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἔξαρχο καθολικό, καρπωτὴ δηλαδὴ τῶν εἰσοδημάτων τῆς ἔξαρχίας.

2. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομές ποὺ ὑφίσταντο τὰ νησιά εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μειωθεῖ αἰσθητὰ ὁ πληθυσμὸς τους καί, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, τὰ νησιά νὰ ἐρημωθοῦν. Ὅταν ὅμως ἐντάχθηκαν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἄρχισαν νὰ ἀνασυνοικίζονται καὶ νὰ πυκνῶναι πάλι ὁ πληθυσμὸς τους, ἰδιαίτερα στὴ δεκαετία 1571-1580· βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δημογραφικά*, 91 καὶ SLOT, *Archipelagus*, 13.

γιος Εὐστράτιος καὶ ἡ Θάσος στὸ βόρειο Αἰγαῖο, νοτιότερα ἡ Σάμος καὶ ἡ Ἰκαρία καὶ ἀπὸ τὶς Κυκλάδες ἡ Ἄμοργός, ἡ Ἀνάφη, ἡ Ἡράκλεια, ἡ Ἰος, ἡ Μύκονος, ἡ Σέριφος, ἡ Σίκινος, ἡ Σίφνος καὶ ἡ Φολέγανδρος· τέλος, ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα ἡ Ἀστυπάλαια¹. Οἱ πηγές δὲν μᾶς βεβαιώνουν ἂν τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὰ Ψαρά· μαρτυροῦνται πάντως ὡς πατριαρχικά πρὶν ἀπὸ τὸ 1585, γεγονός που ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ τὰ ἐντάξουμε στὴν ομάδα τῶν νησιῶν που χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικά μετὰ τὴν κατάκτησή τους ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς.

Λίγο ἀργότερα, ὅταν ἡ Χίος ἐνσωματώθηκε τὸ 1566 στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως «τὴν μὲν... πᾶσαν ἐπαρχίαν εἰς μητρόπολιν ἐτίμησεν...», ἐνῶ δύο χωριά, ἡ Βολισσός καὶ τὸ Πυργί, χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικά καὶ ἀποτέλεσαν πατριαρχικὴ ἐξαρχία².

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες που δημιουργοῦνται στὰ νέα ἐδάφη, τὸν 16ο αἰώνα μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἐξαρχιῶν καὶ σὲ ἐδάφη που εἶχαν ἀπὸ παλαιότερα κατακτηθεῖ. Γιὰ μιὰ ομάδα χωριῶν που βρίσκονταν στὴ Μ. Ἀσία ἔχουμε τὴν πληροφορία πὼς ἦταν πατριαρχικά· πρόκειται γιὰ τοὺς Ἐλεγκμούς, τὸ Νύμφιο, τὸν Κουλά, τὴν Κόληδα, τὸ Παλαιόκαστρο, τὸ Πελαδάριο καὶ τὸν Μέγα Κωνσταντίνο. Ἡ πληροφορία ἔχει ἕνα τεκμήριο ἐγκυρότητας: τὴ σημείωσε, πρὶν ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1577, σὲ χειρόγραφό του ὁ πλησιόχωρος μητροπολίτης Ἐφέσου, ἀρχιερέας που δὲν εἶχε κανένα λόγο νὰ προβάλλει οἰκισμοὺς τῆς περοχῆς του ὡς «πατριαρχικοὺς» ἂν αὐτὸ δὲν ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα³.

Στὴν περίοδο ὅμως πρὶν ἀπὸ τὸ 1563 ἀνατρέχει καὶ ἡ παρουσία πατριαρχικῶν χωριῶν στὴ χερσόνησο τῆς Κριμαίας. Δέκα χωριά ἀπὸ τὴν ἐρμηωθεῖσα ἀρχιεπισκοπὴ Σουγδαίας καὶ Φούλλων εἶχαν χαρακτηριστεῖ πατριαρχικά· οἱ πλησιόχωροι ὅμως μητροπολίτες Γοτθίας καὶ Καφᾶ τὰ «κατέσχον ἀδίκως». Ὁ Μητροφάνης Γ', μὲ γράμμα που πρέπει νὰ ἐκδόθηκε στὸ διάστημα 1565/1566, ἐπιβεβαίωσε τὴν πατριαρχικὴ τους ἐξάρτηση καὶ διέσωσε ἔτσι τὶς μόνες πληροφορίες που ἔχουμε γιὰ τὴν προῖστο-

1. Ἡ Ἀστυπάλαια τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε περισσότερες σχέσεις μὲ τὶς Κυκλάδες καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ἄμοργό· βλ. ἀναλυτικότερα στοιχεῖα στὴ μελέτη τοῦ SLOT, *Archipelagus*, 13.

2. Οἱ πληροφορίες παραδίδονται ἀπὸ γράμμα τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως που ἐκδόθηκε τὸ 1622· γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐκδοσή του βλ. στὸ λῆμμα Βολισσός σ. 146, τὴ σημ. 1.

3. Γιὰ τὸ σημείωμα αὐτὸ τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΠΟΛΕΜΗ, Ἐναγραφή.

ρία τῶν πατριαρχικῶν αὐτῶν χωριῶν στή χερσόνησο τῆς Κριμαίας¹. Ὁ ἴδιος πατριάρχης, στή διάρκεια πιθανότατα τῆς ἴδιας, τῆς πρώτης, πατριαρχίας του (1565-1572), ὀνόμασε τή Σάμο —παλαιά κτήση τῆς αυτοκρατορίας πού εἶχε ὁμως ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό τοὺς κατοίκους της καί μόλις τότε εἶχε ἀνασυνοικιστεῖ— πατριαρχική ἐξαρχία².

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἔχουμε τὴν ἀσφαλῆ μαρτυρία ὅτι ἡ Τριπολιτσά ἦταν ἐξαρχία καί εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸ νοτάριο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιο Ζυγομαλά³. Πότε ἀκριβῶς χαρακτηρίστηκε ἐξαρχία δὲν τὸ γνωρίζουμε· ἐπειδὴ ὁμως ἡ πηγὴ πού παραδίδει τὴ μαρτυρία ἀναφέρει ὅτι ὁ Ζυγομαλάς ἦταν νοτάριος ὅταν τοῦ ἐκχωρήθηκε ἡ ἐξαρχία, πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ ἐξαρχικό καθεστῶς στὴν Τριπολιτσά ὑπῆρχε περὶ τὰ 1563-1575, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ζυγομαλάς κατεῖχε τὸ ἀξίωμα αὐτό.

Στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας, στὴν περιοχὴ τῆς Καβάλας, μιὰ ἄλλη μεγάλη ὁμάδα χωριῶν ὑπάγεται στὴν ἐξουσία τοῦ πατριάρχη μετὰ τὸ διαμελισμὸ τῆς μητροπόλεως Φιλίππων. Οἱ πηγές δὲν παραδίδουν τότε ἀκριβῶς ἔγινε ὁ διαμελισμὸς αὐτός· τὸ 1577 πάντως ὁ Γαβριήλ Καλωνάς ἀνέφερε σὲ ἐπιστολὴ του ὅτι βρισκόταν στὸ Ὅρφάνι ὡς ἐξάρχος καί τοποτηρητὴς «τῶν δεκατεσσάρων κωμῶν τοῦ πατριαρχείου»⁴.

Στὶς ἀκτὲς τοῦ Πόντου, τρεῖς οἰκισμοὶ κοντὰ στὴν Κερασούντα, ἡ Καλλιούπολις, τὰ Κόραλα καί ἡ Τρίπολη φαίνεται πὼς ἀνῆκαν στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία πρὶν ἀπὸ τὸ 1595, ἀφοῦ τὴ χρονιὰ αὐτὴ ὁ Ἱερεμίας Β' ἐπιβεβαίωσε τὴ δικαιοδοσία τοῦ ἐξάρχου τους⁵. Κοντὰ σὲ αὐτούς, ἀνατολικότερα, ἕνας ἀκόμα οἰκισμὸς, τὸ Ρίζαιον, πρέπει νὰ ἔγινε πατριαρχικὴ ἐξαρχία μετὰ τὸ 1588⁶. Τέλος, τὸ διάστημα 1598-1601 ὁ Ματθαῖος Β'

1. Τὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Documents*, 178-179.

2. Περισσότερα γιὰ τὴν πληροφορία αὐτὴ καί γιὰ τὴν πηγὴ πού τὴν παραδίδει βλ. στὸ λῆμμα Σάμος.

3. Ἡ πληροφορία περιέχεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Ναυπλίου καί Ἄργους πρὸς τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά, πού δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μαρτίνο Κρούσιο στὴν *Turcograecia*, 320 ἐπ.

4. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολὴ πού ἀπηύθυνε στὸν Μαρτίνο Κρούσιο, ὁ ὁποῖος καί τὴ δημοσίευσε στὴν *Turcograecia*, 95. Γιὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Καλωνᾶ βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Ἀμφίπολις.

5. Γιὰ τὸ «ἐπιβεβαιωτήριον γράμμα» τοῦ Ἱερεμίας Β', τὴν παράδοση τοῦ κειμένου του καί τὴν ἐκδόσή του, βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὸ λῆμμα Κερασούς.

6. Ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕνα *terminus post quem*, ἀφοῦ σὲ γράμμα τοῦ Θεολήπτου Β' ὑπὲρ τῆς μονῆς Σουμελᾶ γίνεται λόγος, τὸ 1588, γιὰ τὸν ἀρχιερέα

ἀπέσπασε μὲ ἀπόφασή του τὴν Κάλυμνο ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης καὶ τὴν ὀνόμασε «πατριαρχικὸν νησίον»¹.

Ἐναφέραμε ὡς τώρα τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες πού ἰδρύθηκαν στὴ διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα καὶ ἀκόμα ὅσες ἐξαρχίες μαρτυροῦνται ὅτι διατηροῦσαν τὸ καθεστῶς τους τὸν αἰώνα αὐτό. Γιὰ νὰ ἀποδώσουμε ὅμως μὲ ἀκρίβεια τὴν καμπύλη πού διέγραψε τὸ φαινόμενο, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ καὶ τὶς περιπτώσεις τῶν ἐξαρχιῶν πού γνωρίζουμε ὅτι, στὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα, καταργήθηκαν.

Μιὰ ἀπόπειρα κατάργησης τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τεσσάρων «πατριαρχικῶν νησιῶν» ἔκανε ὁ Παχώμιος Β'. Στὴ διάρκεια τῆς παράνομης παραμονῆς του στὸ πατριαρχεῖο (τέλη Φεβρουαρίου 1584-μέσα Φεβρουαρίου 1585) δημιούργησε μιὰ ἀρχιεπισκοπὴ στὴν ὁποία ἐνέταξε τὴ Σάμο, τὴν Ἰκαρία, τὰ Ψαρά καὶ τὴν Ἀστυπάλαια. Ἡ κατάργηση ὅμως αὐτὴ κράτησε ὅσο καὶ ἡ παράνομη πατριαρχία του· ὁ διάδοχός του Θεόκλητος Β' φρόντισε νὰ ἀποκαταστήσει τὸ «παραλόγως καὶ παρὰ κανόνας τολμηθέν»². Ὡστόσο τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα θὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ πού λίγα χρόνια πρὶν εἶχε θεωρηθεῖ ἀντικανονικό: ἡ Σάμος μαζὶ μὲ τὴν Ἰκαρία ἔπαψαν νὰ ἀποτελοῦν ἐξαρχίες καὶ ἀπάρτισαν ἀρχιεπισκοπὴ, ἐνῶ ἡ Ἀστυπάλαια καὶ τὰ Ψαρά διατήρησαν τὸ ἐξαρχικὸ τους καθεστῶς. Τὴν ἴδια δεκαετία, ἡ Βολισσὸς καὶ τὸ Πυργὶ ἔπαψαν νὰ ἀποτελοῦν πατριαρχικὴ ἐξαρχία: ὁ μητροπολίτης Χίου ἐπέτυχε νὰ καταργηθοῦν οἱ δύο αὐτὲς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ νὰ ἐνωθοῦν οἱ δύο οἰκισμοὶ στὴν ἐπαρχία του ὡς ἐνοριακοί. Τέλος, τότε περίπου, ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Καλαμάτας ἔπαψε νὰ ὑφίσταται, ὅταν ἐνώθηγε καὶ αὐτὴ στὴ μητρόπολη Μονεμβασίας³.

Ὡστόσο ἡ αἰχμὴ τοῦ φαινομένου, στὴ γραφικὴ του ἀπεικόνιση, τοποθετεῖται λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα. Ἄς παρακολουθήσουμε τὴν ἀνοδικὴ του πορεία.

τῆς μητροπόλεως «Ροιζαίου». Terminus ante quem ἀποτελεῖ τὸ «τακτικὸ» τοῦ Φιλίππου Κυπρίου, στὸ ὁποῖο τὸ Ρίζαιο ἀναφέρεται ὡς ἐξαρχία. Βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

1. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἐγγράφου τοῦ Ματθαίου Β' καθὼς καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στὸ λῆμμα Κάλυμνος τὴ σημ. 1.

2. Τὸ γράμμα τοῦ Θεοκλήπου Β' ἐκδόθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1585· τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΣΑΘΑΣ, *Ἱερεμίας Β'*, 205-208 (τὸ ἀπόσπασμα: 207) ἀπὸ τὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 215^v-216^v.

3. Ὡς τμῆμα τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας ἐμφανίζεται στὰ παλαιὰ τακτικά· πρβ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης* σ. 104 ἐπ.

Στην Πελοπόννησο τρεις οικισμοί, ή "Ακοβα και τὰ χωριά 'Ατζι-χολος και Λαγκαδάς, ἀποτέλεσαν πατριαρχική ἐξαρχία πού τὸ 1608 εἶχε ἤδη ἐκχωρηθεῖ σὲ ἔξαρχο, ὅπως σαφῶς ἐξάγεται ἀπὸ τὸ κείμενο πατριαρχικοῦ πιττακίου τοῦ 1611¹. Στὸν ἴδιο χῶρο, τῆς Πελοποννήσου, δύο ἀκόμα οικισμοὶ μαρτυροῦνται τὸ 1621 πὼς ἦταν ἐξαρχίες· πρόκειται γιὰ τὴ Ζαρνάτα και τὸ οἰκιστικὸ σύνολο τῆς Γιατζιτζῆς. Γιὰ τὴ Ζαρνάτα μάλιστα ἔχουμε ἀκόμα στοιχεῖο, τὴν ὑπογραφή ἑνὸς «ἐξάρχου Ζαρνάτας» πού σώζεται στὴν ἐπιστολή πού ἀπηύθυναν τὸ 1618 οἱ Μανιάτες στὸ δούκα τοῦ Nevers, στοιχεῖο πού ἐπιτρέπει νὰ ἀναγάγουμε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς τουλάχιστον στὴ χρονολογία αὐτή². Στὴν ἴδια ἐπιστολή ὑπογράφει και ὁ «πατριαρχικὸς ἔξαρχος Ζυγοῦ», ἐπιβεβαιώνοντας ὅτι και ὁ Μ. Ζυγὸς διατηροῦσε τὸ 1618 τὸ ἐξαρχικὸ του καθεστῶς.

Τὸ 1616 ὁ Τιμόθεος Β' ἐπανάφερε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸ Ἴνεο τοῦ Πόντου, ἀποσπώντας το ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Ἀμασειᾶς πού τὸ εἶχε σφετεριστεῖ.

Τὸ 1621 δύο ἀπὸ τὰ «πατριαρχικὰ νησία» τοῦ Αἰγαίου πελάγους μαρτυροῦνται ὅτι διατηροῦσαν τὸ ἐξαρχικὸ τους καθεστῶς. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἀμοργὸ και τὴν Ἀστυπάλαια, ὁ ἔξαρχος τῶν ὁποίων ὑπογράφει μὲ τὴν ἰδιότητά του αὐτὴ στὸ βρέβιο τῆς μονῆς Χοζοβιώτισσας³.

Τὸ 1622 οἱ ἐξαρχίες τῆς Χίου Βολισσὸς και Πυργί, τίς ὁποῖες εἶχε ἀποσπάσει ὁ μητροπολίτης Χίου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ἀποκαθίστανται και λίγους μῆνες ἀργότερα προστίθενται σὲ αὐτές τέσσερα ἀκόμα χωριά τῆς Χίου⁴.

Τὸ 1638 ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Τσακωνιάς χαρακτηρίστηκε πατριαρχικὸς, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ κείμενο σιγιλλιώδους γράμματος τοῦ Κυρίλλου Α'⁵.

1. Τὸ πιττάκιο εἶναι τοῦ Νεοφύτου Β' και τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Στασινός*, 130-131. Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου ἀλλὰ και γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα "Ακοβα.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν «πρώην Μαῖνης Ἰωνᾶ», πού ὑπέγραψε και ὡς ἔξαρχος Ζαρνάτας. Γιὰ τὴν ἐκδοση τῆς ἐπιστολῆς τῶν Μανιατῶν βλ. στὸ λῆμμα Ζαρνάτα σ. 162, τὴ σημ. 1.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν ἱερομόναχο Λεόντιο. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μαρτυρία και βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα βλ. στὸ λῆμμα Ἀμοργός.

4. Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ἀποκατέστησε ὁ πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης, μὲ γράμμα πού ἐξέδωσε τὸν Φεβρουάριο τοῦ ἔτους ἐκείνου· περισσότερο γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ γράμματος βλ. στὸ λῆμμα Βολισσός.

5. Τὸ κείμενο τοῦ σιγιλλιώδους αὐτοῦ γράμματος εἶναι ἀνέκδοτο. Σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 208^{r-v} (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*-

Ἐξάλλου πρὶν ἀπὸ τὸ 1644 μαρτυρεῖται ὅτι οἱ πῖθὸ κάτω μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὲς εἶχαν μετατραπεῖ σὲ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες: ἡ Ἀττάλεια καὶ ἡ Μάκρη στὴ Λυκία, ἡ Κερασούντα καὶ τὸ Ρίζαιο στὸν Πόντο, ἡ Καβάλα στὴ Μακεδονία καὶ τὰ Φάρσαλα στὴ Θεσσαλία. Ἡ μαρτυρία εἶναι ἀξιόπιστη, ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν πρωτονοτάριο τοῦ πατριαρχείου Φίλιππο Κύπριο, ὁ ὁποῖος ὁμῶς δὲν προσδιορίζει ἀπὸ πότε ἔγιναν ἐξαρχίες. Ἐκεῖνο πού ἔκανε ὁ Φίλιππος Κύπριος ἦταν, ἀντιγράφοντας ἕνα «τακτικόν», νὰ τὸ «ἐνημερώσει» σημειώνοντας τὴν ὑπάρχουσα κατάστασις· ἔτσι, τὸ διάστημα 1639-1644 στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ἡ ἐργασία αὐτῆ τοῦ Φιλίππου Κυπρίου, ἀποτελεῖ ἕνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ μετατροπὴ ὄλων αὐτῶν τῶν περιοχῶν σὲ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες¹.

Τὸ 1642 χαρακτηρίζεται πατριαρχικὸ τὸ Ἀρβανιτοχώρι στὸ Τόρνοβο, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο σιγιλίου πού ἐξέδωσε ὁ Παρθένιος Α΄².

Ἀκόμα, τρεῖς οἰκισμοὶ στὸ χῶρο τῆς νοτιοδυτικῆς Μ. Ἀσίας, ἡ Ἀλάγια, τὸ Λιβίσι καὶ τὸ νησί τοῦ Καστελόριζου, ἀποτελοῦσαν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ὡς τὸ 1646.

Παράλληλα μὲ τὴν πληθώρα τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν πού συναντοῦμε νὰ δημιουργοῦνται ἢ νὰ συντηροῦνται ὡς τὸ 1646, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τρεῖς καταργήσεις πού ἔγιναν μέσα στὸ διάστημα 1610-1636 καὶ οἱ ὁποῖες, βέβαια, δὲν ἀλλοιώνουν τὴ μεγάλη πύκνωση πού παρουσιάζει τὸ φαινόμενο ὡς τὴ χρονολογία πού ἀναφέραμε. Συγκεκριμένα: ἡ Κάλυμνος καὶ ἡ Ἀστυπάλαια ἐντάχθηκαν τὸ 1610 στὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης, ὅταν ὁ μητροπολίτης Ρόδου κατόρθωσε νὰ πείσει τὸν πατριάρχη ὅτι τὰ νησιά αὐτὰ «ἀνέκαθεν» ἀνῆκαν στὴ μητρόπολή του³. Ἕνας ἄλλος δραστήριος ἀρχιερέας, ὁ μητροπολίτης Φιλίππων Κλήμης, κατόρθωσε στὸ διάστημα τῆς ἀρχιερατίας του (1618-1626) νὰ ἐνσωματώσει στὴν ἐπαρχία

γῆ, λῆμμα 509). Οἱ κάτοικοι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη ὑπέβαλαν αἴτημα πρὸς τὸ πατριαρχεῖο γιὰ νὰ παραμείνει ὁ οἰκισμὸς τους ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴ ἐξουσία· βλ. τὶς σχετικὲς πληροφορίες στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

1. Γιὰ τὸν πρωτονοτάριο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὰ σχετικά μὲ τὸ «τακτικόν» πού πῆρε ὡς βάση τῆς ἐργασίας του καὶ τὸ χρόνο πού τὸ «ἐνημέρωσε» βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα Ἀττάλεια. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξαρχίες τὸ βέβαιο χρονικὸ ὄριο εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Φιλίππου Κυπρίου· βλ. ὡστόσο στὰ οἰκεῖα λήμματα κάποιες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν παλαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ τους καθεστῶς.

2. Τὸ κείμενο τοῦ σιγιλίου ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, 4, 373-376.

3. Τὸ σχετικὸ σιγιλιοῦδες γράμμα καταγράφηκε στὸν Κώδικα Α΄ τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γεδεών· βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια.

του δικτῶ ἀπὸ τὰ δεκατέσσερα πατριαρχικά χωριά τῆς περιοχῆς¹. Τέλος, περὶ τὸ 1636 καταργήθηκε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὴ Δίβρη, τὸ Μεσοπόταμο καὶ τὰ ἐνδιάμεσα χωριά, ὅταν παραχωρήθηκαν στὸν ἐπίσκοπο Χιμάρας².

Αὐτὴ εἶναι ἡ πορεία πού διεγράψε ὁ θεσμὸς μέσα στὸ χρόνο· πορεία τῆς ὁποίας ἡ γραμμικὴ ἀποτύπωση ἀγγίζει τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τὸ 1646 —πρὶν ἀρχίσει ἡ κατιούσα πού ἀσφαλῶς σχετίζεται μετὰ τὴν ἀπόφασή πού πῆρε ὁ Παρθένιος Β΄ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, νὰ ὑπαχθοῦν οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες στοὺς πλησιόχωρους ἀρχιερεῖς³.

1. Γιά τὴ δράση τοῦ ἀρχιερέα αὐτοῦ βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ λῆμμα Καβάλα, σημ. 1.

2. Ἡ πληροφορία σώζεται σὲ σιγίλλιο πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Διονύσιο Γ΄ τὸ 1664 γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει ὅτι τὰ πατριαρχικά αὐτὰ χωριά ἀνήκαν πλέον στὴν ἐπαρχία τοῦ ἀρχιερέα τῆς Χιμάρας· βλ. στὸ λῆμμα Δίβρη περισσότερες πληροφορίες. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸ χρονικὸ αὐτὸ διάγραμμα παρέθεσα μόνο τίς περιπτώσεις γιὰ τίς ὁποῖες οἱ πληροφορίες ἦταν ρητές. Παρέλειψα νὰ ἀναφέρω περιπτώσεις ἀσαφεῖς καὶ ἀμφίβολες γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ ἡ ἀκρίβεια τῆς εἰκόνας. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν ἡ Λίτιτσα, τὸ Πραστεῖο, ἡ Τρίγλεια, ἡ Φιλαδέλφεια. Στὰ οἰκεία ὅμως λήμματα παραθέτω ὅσες πληροφορίες ἔχω συγκεντρώσει γι' αὐτές.

3. Γιά τὴν ἀπόφασή αὐτὴ βλ. περισσότερα στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἐκ τῆς κάμψης ὡς τῆς κατάργησής τοῦ 1862

Ἀρχὴ τῆς κάμψης, ὁ "τόμος" τοῦ 1646 • Οἱ περιπτώσεις πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν τὸ β' μιστὸ τοῦ 17ου αἰῶνα • Ἀφθονες οἱ καταργήσεις ἐξαρχιῶν τὸν 18ο αἰῶνα καὶ λιγότες οἱ νέες ἐξαρχίες • Ἡ κάμψη καὶ ἡ τυπικὴ κατάργησις, τὸ 1862

Ἡ πληθώρα τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν ποὺ παρουσιάζεται στὸ τέλος τοῦ 16ου καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα μετατρέπεται, μετὰ τὸ 1646, σὲ φθίνουσα πρόοδο. Οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ποὺ εἶχαν ἰδρυθεῖ καὶ ὑφίσταντο ὡς τότε ἀρχίζουν νὰ καταργοῦνται, ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη. Φαίνεται πῶς, μετὰ τὶς ἀλλεπάλληλες οικονομικὲς κρίσεις καὶ τὴ δεινὴ κατάστασις στὴν ὁποία, κατ' ἐπέκτασι, περιῆλθαν μερικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες, τὸ πατριαρχεῖο ἀποφάσισε νὰ διαθέσει κάποιες ἐξαρχίες προκειμένου νὰ ἐνισχύσει τὶς μητροπόλεις ποὺ ἔφθιναν. Ἡ πρόνοια αὐτὴ ὑπηρετοῦσε καὶ ἕναν πρακτικὸ σκοπὸ: νὰ μποροῦν οἱ δυσπραγοῦντες ἀρχιερεῖς νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς οικονομικὲς τοὺς ἐτήσιες ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ πατριαρχεῖο, ὑποχρεώσεις ποὺ ἄφηναν ἐκτεθειμένον τὸν ἴδιον τὸ θεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας ὅταν δὲν ἐκπληρώνονταν.

Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ λοιπὸν τὸ ἐπιχειρήμα ποὺ ἐπικαλοῦνταν οἱ ἀρχιερεῖς, ὅτι δηλαδὴ ἡ ὑπάρξει πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν στὴν ἐπαρχία τοὺς καί, κατ' ἐπέκτασι, ἡ στέρησι τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων συντελοῦσαν στὴν ἀδυναμία νὰ ἐκπληρώσουν τὶς ὑποχρεώσεις τοὺς, τὸ πατριαρχεῖο ἄρχισε εἴτε νὰ καταργεῖ ἐξαρχίες καὶ νὰ τὶς ἀποδίδει ὡς ἐνοριακὲς στοὺς ἀρχιερεῖς τῆς περιοχῆς, εἴτε νὰ ἐπιβάλλει τὸ διορισμὸ τοὺς ὡς ἐπιτρόπων τῶν ἐξάρχων. Ἡ τελευταία λύσις θεσμοθετήθηκε μετὰ τὴν ἐκδοσις συνοδικοῦ τόμου.

Τὸν Αὐγούστου τοῦ 1646 δέκα πατριαρχικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους παύουν νὰ εἶναι ἐξαρχίες· ὁ πατριάρχης Παρθένιος Β' συνενώνει τὰ νησιὰ Ἀμοργό, Ἀνάφη, Ἀστυπάλαια, Ἡράκλεια, Ἴο, Μύκονο, Σέριφο, Σίφνιο, Σίφνο καὶ Φολέγανδρο σὲ μία ἀρχιεπισκοπὴ, τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου¹. Τὸν Δεκέμβριον τῆς ἰδίας χρονιᾶς ὁ Ἰωαννίκιος Β', μόλις ἀνέβηκε

1. Ἀντίγραφο τοῦ «συνοδικοῦ τόμου» μετὰ τὸν ὁποῖο ἰδρυόταν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ σώζεται στὸ φ. 135^{r-v} τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομι-*

στον πατριαρχικό θρόνο, κατάργησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς σὲ τρεῖς ἀκόμα οἰκισμούς: μετέτρεψε σὲ μητρόπολη τὴ Μαρώνεια καὶ ἐνέταξε σὲ αὐτὴν τὰ πατριαρχικά νησιά τῆς Θάσου καὶ τῆς Σαμοθράκης. Ὁ ἴδιος πατριάρχης τὸν Ἰούνιο τοῦ 1647 μετέτρεψε τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Πλάτζας σὲ ἐνορία τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας¹.

Τὸ κύμα αὐτὸ τῆς ἐντάξης πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν σὲ μητροπόλεις ποὺ παρατηρεῖται μετὰ τὸ 1646 πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ ἕναν συνοδικὸ τόμο ποὺ ἐκδόθηκε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Παρθενίου Β', πιθανότατα στὸ τέλος τῆς πρώτης πατριαρχίας του (8 Σεπτεμβρίου 1644 - 16 Νοεμβρίου 1646), τόμος ποὺ ὄριζε νὰ ἀποδοθοῦν οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες στοὺς πλησιόχωρους ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι καὶ θὰ νέμονταν τὰ ἐκκλησιαστικά τους εἰσοδήματα: «τοὺς πλησιάζοντας... ἀρχιερεῖς κεκτῆσθαι τὴν ἐπιστασίαν αὐτῶν, οὐ μὴν δὲ τοὺς τυχόντας, ἱερωμένους ὄντας ἢ λαϊκοὺς». Τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ αὐτοῦ τόμου δὲν ἔχει σωθεῖ· ἡ μεία του σώζεται σὲ γράμμα τοῦ Παΐσιου Α'², ἦταν ὅμως, ἀσφαλῶς, ἀποτέλεσμα τῆς πίεσης ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ ἀρχιερεῖς προκειμένου νὰ ἀποκτήσουν τὴ διοίκηση τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς δυνάμει τους ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς «τυχόντων» ὄλων ἐκείνων ποὺ νέμονταν ὡς τότε πατριαρχικὲς ἐξαρχίες, ἀνάμεσά τους καὶ ὀφφικιαλίων τοῦ πατριαρχείου.

Ὁ Ἰωαννίκιος Β' τὴ δευτέρη φορὰ ποὺ ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο προχώρησε σὲ μία ἀκόμα κατάργηση· τὸ 1652 μετέτρεψε τὴν ἐξαρχία τῆς Λήτιτζας σὲ ἀρχιεπισκοπή³. Ὁ Παΐσιος Α' ποὺ τὸν διαδέχθηκε ἔμεινε πιστὸς στὸ πνεῦμα τοῦ συνοδικοῦ τόμου τοῦ Παρθενίου καὶ παραχώρησε τὴ διοίκηση τῆς ἐξαρχίας Καβάρνας στὸ μητροπολίτη Βάρνης· ὡστόσο, στὰ τέλη τοῦ 1652 ἀποκατέστησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στοὺς Ἐλεγκμοὺς καὶ στὴν Τρίγλεια⁴.

κὴ *Συναγωγή*, λήμμα 246) καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεῖα*, 451-452.

1. Στὰ λήμματα Μαρώνεια καὶ Πλάτζα ἀντίστοιχα σημειώνεται ἡ παράδοση τῶν σχετικῶν κειμένων καὶ ἡ ἐκδοσὴ τους.

2. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ ἐπιβεβαιωνόταν ἡ ἔνωση τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Καβάρνας μὲ τὴ μητρόπολη Βάρνης· τὸ κείμενό του σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 173r-v τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 341).

3. Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ ἐγγράφου τῆς μετατροπῆς τῆς Λίτιτζας σὲ ἀρχιεπισκοπή καὶ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του βλ. τὰ σχετικὰ στὸ λήμμα Λήτιτζα.

4. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Παΐσιου τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Καβάρνα βλ. πῦθ πάνω, τὴ σημ. 2. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἐλεγκμοὺς καὶ τὴν Τρίγλεια, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἐξαρχικοῦ τους καθεστώτος ἔγινε μὲ σιγυλιῶδες γράμμα, γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐκδοση τοῦ ὁποῦ βλ. στὸ λήμμα Ἐλεγκμοί.

Στὴ διάρκεια τῆς τρίτης πατριαρχίας του, ὁ Ἰωαννίκιος Β΄ ἐπιβεβαίωσε τὴν κατάργηση τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας τῆς Φιλαδέλφειας καὶ τὴν ἔνωσή της μὲ τὴ μητρόπολη Ἐφέσου, πού εἶχε γίνεи στὰ 1642-1644. Ὡστόσο ὁ Κύριλλος Γ΄ πού τὸν διαδέχθηκε μετέτρεψε πάλι, μέσα στὶς δεκατέσσερις μέρες πού πατριάρχευσε, τὴ Φιλαδέλφεια σὲ ἐξαρχία.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1654 ἀνεβαίνει γιὰ δευτέρα φορά στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ὁ Παΐσιος Α΄. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἀνασυγκροτεῖται, μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654 πέντε χωριὰ τῆς δυτικῆς Κρήτης περνοῦν, μὲ τὴ συναίνεση τοῦ τοπικοῦ ἀρχιερέα, στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία· πρόκειται γιὰ τὸ Ἀτσιπόπουλο, τοὺς Δραπανιάδες, τοὺς Μαγαρίτες, τὸν Γαλατὰ καὶ τὸν Στύλο ὁ ὁποῖος σύντομα ἀντικαθίσταται, στὸν κατάλογο τῶν πατριαρχικῶν χωριῶν, ἀπὸ τὸ Ἀνερικούρου¹. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1655 ὁ ἴδιος πατριάρχης κατάργησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς πού εἶχε ἐπαναφέρει στὴ Φιλαδέλφεια ὁ Κύριλλος Γ΄ καὶ τὴν ἐπανένταξε στὴ μητρόπολη Ἐφέσου².

Ὅταν ὁ Ἰωαννίκιος Β΄ ἀνέλαβε γιὰ τέταρτη φορά τὸν πατριαρχικὸ θρόνο (Μάρτιος 1655-Ἰούλιος 1656), κατάργησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῶν χωριῶν πού βρισκόνταν στὰ προάστια τῆς Κωνσταντινούπολης γιὰ νὰ τὰ ἐντάξει στὴ μητρόπολη Δέρκων καὶ Νεοχωρίου· ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ φαίνεται πῶς ἦταν ὁ Ἅγιος Στέφανος, τὸ Φλώρι καὶ τὸ Μικρὸ Ζεῦγμα. Ἡ ὑπαγωγή αὐτῆ θὰ ἀρθεῖ, γιὰ τὸν Ἅγιο Στέφανο τουλάχιστον, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1659 ἀπὸ τὸν Παρθένιο Δ΄³. Ὡστόσο ὁ ἴδιος πατριάρχης δύο χρόνια πρίν, τὸ 1657/1658, εἶχε καταργήσει τὴν παλαιὰ πατριαρχικὴ

1. Σῶζεται τὸ κείμενο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος «παραχώρησε» τὰ χωριὰ αὐτὰ στὸν πατριάρχη. Δὲν πρόκειται ὁμως, βέβαια, γιὰ παραχώρηση ἀλλὰ γιὰ συναίνεση. Τὸ κείμενο ἔχει δημοσιεύσει πρῶτος ὁ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Γράμμα*, 131-132. Γιὰ τὸν πραγματικὸ χαρακτῆρα τοῦ κειμένου αὐτοῦ καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις του βλ. στὸ λῆμμα Ἀτσιπόπουλον. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι πατριαρχικὰ χωριὰ κατεῖχε στὴν Κρήτη καὶ ὁ λατίνος πατριάρχης Βησσαρίων· τὰ εἶχε ἀγοράσει γιὰ νὰ τὰ κληροδοτήσει στοὺς διαδόχους του. Γιὰ τὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας αὐτῆς καὶ γιὰ τὸν κατάλογο τῶν χωριῶν βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΤΣΙΡΠΑΝΑΗ, *Κληροδοτήματα*, 56 καὶ 60 ἐπ. Κανένα πάντως χωριὸ δὲν ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνα πού ἔγιναν ἀργότερα πατριαρχικὰ ἀπὸ τοὺς πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως.

2. Γιὰ τὰ στοιχεῖα πού ὀδηγοῦν στὴ χρονολογία αὐτῆ βλ. στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα.

3. Τὸ κείμενο τοῦ Παρθενίου ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, 73-76, μὲ χρονολογία ὁμοῦ 1699. Γιὰ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα πού θέτει τὸ κείμενο αὐτὸ βλ. στὸ λῆμμα Ἅγιος Στέφανος.

έξαρχία τῶν Μουδανιῶν, ὑπάγοντάς τὴν στὴ μητρόπολη Προύσης¹. Τὸ 1664 ὁ Διονύσιος Γ' πού διαδέχθηκε τὸν Παρθένιο θὰ καταργήσῃ ἄλλη μία έξαρχία: τὸ Τομάροβο θὰ ὑπαχθεῖ στὴ μητρόπολη Προϊλάβου².

Στὰ χρόνια πού ἀκολουθοῦν, τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῶν χωριῶν γύρω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη θὰ γνωρίσει μιὰ νέα διακύμανση: ὁ Διονύσιος Δ', με πράξη πού ἐξέδωσε στὴ διάρκεια τῆς α' πατριαρχίας του, θὰ τὰ ἐπαναφέρει στὴ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Δέρκων³.

Παρόμοιες διακυμάνσεις παρατηροῦνται καὶ στὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τοῦ Ἰνεοῦ. Ὁ πατριάρχης Ἰάκωβος στὸ διάστημα 1679-1681 θὰ ἐνώσει τὴν έξαρχία αὐτὴ τοῦ Πόντου με τὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας, τὸ 1684 ὁ Διονύσιος Δ' θὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ έξαρχικὸ τῆς καθεστῶς: τὴν ἴδια ὅμως χρόνια ὁ Παρθένιος Δ' θὰ τὴν ἀποδώσῃ πάλι στὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας⁴.

Στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἔχουμε τὰ πρῶτα δείγματα μιᾶς νέας τακτικῆς πού ἐγκαινιάζουσι οἱ ἀρχιερεῖς προκειμένου νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἐπιρροή τους καὶ σὲ έξαρχίες πού τὶς κατέχουν ἤδη έξαρχοι. Εἴτε τοὺς προσφέρουν ἕνα ἐφάπαξ ποσὸ με ἀντάλλαγμα τὴν παραίτηση ἀπὸ τὰ έξαρχικά τους δικαιώματα, εἴτε ἀναλαμβάνουν αὐτοὶ τὴ διοίκηση τῆς έξαρχίας, με τὴ δέσμευση νὰ καταβάλλουν στὸν έξαρχο ἕνα ποσὸ ἐτησίως. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὶς ἀλλαγές πού ἐπῆλθαν τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους με τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μαλκιανέ, τοῦ ἰσόβιου δηλαδὴ ἐκπλειστηριασμοῦ τῶν προσόδων⁵. Τὰ πρῶτα σωζόμενα δείγματα αὐτῆς τῆς τακτικῆς χρονολογοῦνται στὰ 1698 καὶ 1699. Τὸ 1698 ἡ έξαρχία Κερασούντας δόθηκε στὸ μητροπολίτη Τραπεζούντας, με τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀποδίδει στὸν έξαρχο τὸ ἐτήσιό του: τὴν ἐπόμενη χρονιά ἕνας ἄλλος έξαρχος «ἐπώλησε» στὸ μητροπολίτη Δέρκων τὸ δικαίωμα πού τοῦ εἶχε ἐκχωρηθεῖ, νὰ εἰσπράττει τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Στέφανο, τὸ Φλώρι καὶ τὰ ἄλλα πατριαρχικά χωριά τῆς περιοχῆς, χωριά ὅμως πού δὲν κατονομάζονται —ὡς «χάσια»

1. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ χρόνο τῆς ἐνταξῆς τῶν Μουδανιῶν στὴ μητρόπολη Προύσης βλ. στὸ λῆμμα Μουδανιά.

2. Ἡ μετατροπὴ αὐτὴ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ μητροπολίτη Προϊλάβου Γερασίμου. Ἐπτά χρόνια ἀργότερα ὁ Γεράσιμος θὰ ἐκλεγεῖ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

3. Μνεῖα τῆς πράξης αὐτῆς σώζεται σὲ ἔγγραφο τοῦ Καλλινίκου Β', γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. στὸ λῆμμα Ἅγιος Στέφανος.

4. Γιὰ τὶς μεταπτώσεις αὐτὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος στὸ Ἰνεο βλ. στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

5. Περὶσσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ αὐτὴ πολιτικὴ βλ. πῶ κάτω, σ. 101.

αναφέρονται στο κείμενο. Με την πράξη αυτή το έξαρχικό καθεστώς τῶν οικισμῶν θὰ λήξει ὀριστικά¹. Στὰ χρόνια πού θὰ ἀκολουθήσουν τὰ δείγματα αὐτῆς τῆς τακτικῆς πολλαπλασιάζονται.

Ὡστόσο, τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1699, μιὰ πατριαρχικὴ έξαρχία ἀποκαθίσταται: ὁ Ἄετὸς τῆς Ἀκαρνανίας, πού εἶχε χάσει τὴν πατριαρχικὴ του έξάρτηση «χερσὶ φιλάρπαξι», ἀποκαθίσταται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Β', ὕστερα ἀπὸ αἴτημα τῶν κατοίκων του².

Ὁ 18ος αἰώνας βρίσκει τὰ Φάρσαλα νὰ ἔχουν χάσει τὸ έξαρχικὸ τους καθεστῶς, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς: τὸ 1702 πάντως μαρτυρεῖται ἀρχιερέας «πρώην Φερσάλων». Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἄετὸς φαίνεται πὼς χάνει σύντομα τὸ έξαρχικὸ του καθεστῶς, ἀφοῦ τὸ 1708 μνημονεύεται ἐπίσκοπος Ἄετοῦ³.

Ὁ Γαβριήλ Γ' στὸ διάστημα τῆς πατριαρχίας του (1702-1707) μετέτρεψε σὲ ἐνοριακὰ ἔξι πατριαρχικὰ χωριά πού βρίσκονταν στὴν Κρήτη, στὴν ἐπαρχία Ρεθύμνης: τὸ Ἀντάνασο, τὸ Ἀτσιπόπουλο, τὴν Ἐπισκοπὴ, τὴν Καρωτὴ, τὴν Κυριὰνα καὶ τὰ Περιβόλια. Τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα ὁ Κύριλλος Δ', πού τὸ 1713 μετέτρεψε τὸ πατριαρχικὸ χωριὸ Καινούριο τῆς ἐπαρχίας Μεραμπέλου σὲ ἐνοριακὸ τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας, γιὰ νὰ τὸ ἀποκαταστήσει ὅμως ὡς έξαρχία λίγο ἀργότερα: τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ μετὰ τὰ ἔξι χωριά τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης: τὰ ὀνόμασε πάλι πατριαρχικά⁴.

Μέσα στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ ἴδιου αἰώνα τὸ Ἴνεο, πού εἶχε ἐνταχθεῖ στὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας τὸ 1684, ἀποτελοῦσε καὶ πάλι έξαρχία, καθεστῶς πού ἔμεινε πλέον ἀδιατάρακτο ὡς τὸ 1841⁵. Ἀντίθετα, τὸ 1721 ὁ μητροπολίτης Ξάνθης κατόρθωσε νὰ ἐνώσει ὀριστικά στὴ μητρόπολή του τὴν έξαρχία τῆς Καβάλας, μαζί μετὰ δεκατρία πατριαρχικὰ χωριά πού τὴ συναπάρτιζαν, τὸ Βασιλάκι, τὸ Βοσορόμο, τὸ Δουκάλο, τὴν

1. Τὸ γράμμα τῆς «ἐνώσεως» τῆς Κερασούντας στὴ μητρόπολη Τραπεζούντας διευκρινίζει ὅτι, σὲ περίπτωσι πού ὁ ἀρχιερέας δὲν θὰ τηροῦσε τὸν ὄρο νὰ καταβάλλει τὸ ἐτήσιο στὸν έξαρχο, «ἐκπίπτει τὴν Κερασούντα ταύτην τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ...». "Ὅσο γιὰ τὸν έξαρχο πού «ἐπώλησε» τὴν έξαρχία του, σημειώνεται ὅτι εἰσέπραξε τὴν ἀποζημίωσή του «οὐχὶ τινὶ λόγῳ πράσεως, ἀπρατον καὶ γὰρ τὸ χρῆμα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀδούλωτον, ἀλλ' ἀμοιβῆς τινος λόγῳ». Γιὰ τὰ κείμενα αὐτὰ βλ. στὰ οἰκεῖα λήμματα.

2. Γιὰ τὴν παράδοσι καὶ τὴν ἐκδοσι τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου βλ. στὸ λῆμμα Ἄετὸς.

3. Στὰ λήμματα Φάρσαλα καὶ Ἄετὸς βλ. τίς σχετικὲς πληροφορίες.

4. Τίς μεταβολὲς αὐτὲς περιγράφω στὰ λήμματα Ἀντάνασο καὶ Καινούριον.

5. Βλ. ἀναλυτικὲς πληροφορίες στὸ λῆμμα Ἴνεον.

Κέργριανη, τὸ Κουρί, τὸ Μοκοσύλου, τὴν Μπόμπλιανη, τὸ Ὀρφάνι, τὸ Πισιλινοῦ, τὴν Ποδογόριανη, τὸ Πολύστυλο, τὸ Σφαμένο καὶ τὸ Τζάνου. Ἀνέλαβε ὁμως τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλει στὸν ἔξαρχο πού ὡς τότε τὰ κατεῖχε τὸ ἐτήσιό του¹.

Τὸ 1724 ὁ Ἱερεμίας Γ' ἀπέδωσε πάλι τὸν οἰκισμὸ τῆς Κρήτης Καινούριο στὸν ἐπίσκοπο Πέτρας, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ κατέβαλλε, καὶ αὐτός, στὸν ἔξαρχο τὸ ἐτήσιό του. Οἱ κάτοικοι ὁμως τοῦ Καινούριου, δυσανεστημένοι ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐπισκόπου, ζήτησαν καὶ ἔγινε πάλι τὸ 1730 τὸ χωριὸ τους πατριαρχικό. Ὁμως ὁ ἀρχιερέας τῆς Πέτρας ἔπεισε τὸν πατριάρχη νὰ ἀναιρέσει τὴν πράξη του καὶ ἔτσι τὸ Καινούριο παρέμεινε στὴν ἐπισκοπή του².

Τὸ 1746 μιὰ σημαντικὴ ἔξαρχία, πού ἐκχωροῦνταν στοὺς μεγάλους λογοθέτες τοῦ πατριαρχείου, ἔχασε τὸ ἔξαρχικό της καθεστῶς: ἡ ἔξαρχία Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψαρῶν ἐντάχθηκε στὴ μητρόπολη Χίου. Ὁ ἰσχυρὸς μητροπολίτης Χίου Διονύσιος Σαμουρκάσης ἔπεισε τὸν ἔξαρχο Μιχαὴλ Μάνο καὶ τὸν πατριάρχη Παῖσιο Β' νὰ δεχτοῦν τὴν ἔνταξη αὐτή. Ὅταν ὁμως, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μάνου, τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου λογοθέτη ἀνέλαβε ὁ Γεώργιος Καρατζάς, τὸ ἔξαρχικό καθεστῶς ἀποκαταστάθηκε καὶ οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ συνέχισαν νὰ ἐκχωροῦνται στοὺς μεγάλους λογοθέτες τοῦ πατριαρχείου, ὥσπου νὰ καταργηθεῖ ἡ ἔξαρχία μὲ τοὺς Γενικοὺς Κανονισμοὺς³.

Τὸ 1749 ἡ ἔξαρχία τῆς Τριπολιτσᾶς «ἐνώθηκε» μὲ τὴ μητρόπολη Χριστιανοπούλεως, ὁμως ὁ ἔξαρχός της διατήρησε τὸ δικαίωμα νὰ εἰσπράττει ἀπὸ τὸ μητροπολίτη τὸ ἐτήσιό του. Τὸ καθεστῶς αὐτὸ διάρκεσε ὡς τὸ 1763, ὁπότε ἡ Τριπολιτσά ὀνομάστηκε ἀρχιεπισκοπή⁴.

Τὰ Μοσχονήσια τὸ 1763 ἐντάχθηκαν στὴ μητρόπολη Σμύρνης, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι ὁ μητροπολίτης θὰ κατέβαλλε ἐφ' ὄρου ζωῆς στὸν ἔξαρχο τὸ ἐτήσιό του⁵.

1. Τὸ σιγίλλιο τῆς «ἐνώσεως» ἐξέδωσε ὁ Ἱερεμίας Γ'· τὸ δημοσίευσε πρῶτος ὁ ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Καβάλλα*, 143-144. Τὴν ὑποχρέωση τῆς εἰσπραξῆς τοῦ ἐτησίου θὰ διατηροῦσε ὁ ἔξαρχος ἐφ' ὄρου ζωῆς, προφανῶς γιὰ νὰ πληρωθεῖ ὁ ὄρος τῆς ἀρχικῆς ἐκχώρησης πρὸς αὐτὸν τῆς ἔξαρχίας Καβάλας.

2. Γιὰ τὶς μεταπτώσεις αὐτὲς καὶ τὶς πηγές πού παραδίδουν τὶς σχετικὲς πληροφορίες βλ. στὸ λῆμμα Καινούριον.

3. Τὶς πηγές πού παραδίδουν τὶς πληροφορίες καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στὸ λῆμμα Βολισσός.

4. Τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς Τριπολιτσᾶς ὑπέστη πολλὰ ἀλλαγές, γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. στὸ λῆμμα Τριπολιτσά.

5. Τὸ σιγίλλιο πού ἐπικύρωσε τὴν ἔνταξη αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν

Τὸ 1774 ὁ ἔξαρχος τῆς Κερασούντας, τῶν Κοράλων καὶ τῆς Τριπόλεως προτίμησε, ἀντὶ νὰ εἰσπράττει ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα τῆς Τραπεζούντας τὸ ἐτήσιό του —ὅπως ἔκαναν οἱ προκάτοχοί του ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὡς τῆ στιγμὴ ἐκείνη—, νὰ παραχωρήσει ὀριστικὰ τὰ δικαιώματά του στὸ μητροπολίτη ἔναντι ἑνὸς ἐφάπαξ ποσοῦ¹. Τὸ 1775 ἐξάλλου οἱ ἔξαρχιες τοῦ Σεμπὶν Καραχισάρ, τῶν χωριῶν τοῦ Μελετίου ποταμοῦ καὶ οἱ μαχαλάδες τοῦ Χαψάμανα δόθηκαν στὸ μητροπολίτη Νεοκαισαρείας «πρὸς ἐλάφρωςιν καὶ κυβέρνησιν μικράν»². Ἔτσι, χάθηκαν οἱ τελευταῖες ἔξαρχιες στὸν Πόντο, καθὼς τὸ Ρίζαιο εἶχε ἤδη ἐξιλαμιστεῖ³.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1801 ὁ Καλλίνικος Δ΄ ἀναλαμβάνει τὸν πατριαρχικὸ θρόνο· ἀπὸ τὶς πρῶτες πράξεις του εἶναι νὰ ὀνομάσει πάλι ἔξαρχία τὸν οἰκισμὸ τῆς ἐπαρχίας Μεραμπέλου Καινούριο· ὅμως ὁ πλησιόχωρος ἐπίσκοπος Πέτρας, τοῦ ὁποῖου οἱ προκάτοχοι τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχαν κατορθώσει νὰ ἐντάξουν τὸ Καινούριο στὴν ἐπισκοπὴ τους, μετέπεισε τὸν πατριάρχη ὁ ὁποῖος, τὸ 1803, τοῦ ἀποδίδει τὸ χωριὸ ὡς ἐνοριακό⁴. Τὸ 1804 ὁ ἴδιος πατριάρχης ὑπήγαγε τὴν Τριπολιτσά στὴν ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν, ὅπως ὅμως διευκρίνιζε στὸ ἔγγραφο του, τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς συνέχιζε νὰ ὑφίσταται στὴν Τριπολιτσά: «ἐπιστατεῖν ἀρχιερατικῶς διοικεῖν τε καὶ οἰκονομεῖν τὰ τῆς ἔξαρχίας» ἀνέφερε ἡ πράξη⁵.

Στὴν ἔξαρχία Μετσόβου μιὰ ἀπόπειρα νὰ μετατραπεῖ τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς προκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῶν κατοίκων καὶ ἔτσι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος τοῦ Μετσόβου καὶ τῆς περιοχῆς

Κωνσταντῖνο Οἰκονόμου (ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Τὰ σωζόμενα*, 413-417)· περισσότερα βλ. στὸ λῆμμα Μοσχονήσια.

1. Τὸ σχετικὸ σιγίλλιο εἶχε ἐκδώσει ὁ πατριάρχης Σαμουήλ καὶ τὸ πρωτότυπὸ του σωζόταν, ὡς τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, στὴ μητρόπολη Τραπεζοῦντος· ἔμεινε ὅμως ἀνέκδοτο καὶ μόνο τὸ περιεχόμενο του διέσωσαν κάποιοι μελετητές. Βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Κερασοῦς.

2. Τὸ σχετικὸ γράμμα ἐξέδωσε ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος Β΄ καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΗ, *Χαλδία*, 91-94. Περισσότερα βλ. στὸ λῆμμα Σεμπὶν Καραχισάρ.

3. Βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἐκκλησία*, 124.

4. Ἐκτοτε τὸ Καινούριο φαίνεται πὼς δὲν ξανάγινε πατριαρχικό.

5. Τὸ γράμμα τοῦ Καλλίνικου Δ΄ δημοσίευσε ὁ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Κουρούτσες*, 537-541. Εἶναι ἀξιοσημειώτο ὅτι ἡ Τριπολιτσά ὀνομάζεται ἔξαρχία ἀκόμα καὶ στὶς πράξεις ἀνακήρυξης τῆς σὲ ἀρχιεπισκοπῆ, γεγονός που προκάλεσε ἀρκετὴ σύγχυση ὡς πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸ τῆς καθεστῶς. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ λῆμμα Τριπολιτσά.

του άποσοβήθηκε· τὸ 1808 ἐπιβεβαιώθηκε μάλιστα ἀπὸ τὸν πατριάρχη ὅτι τὸ Μέτσοβο παρέμενε ὑπὸ καθεστῶς ἐξαρχικό¹.

Τὸ κύμα ὡστόσο τῶν καταργήσεων πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν συνεχίζεται: τὸ πατριαρχικὸ νησί τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου φαίνεται πῶς τότε ἐντάχθηκε στὴ μητρόπολη Λήμνου, ἡ Ζαρνάτα ἔχασε τὸ 1811 τὸ ἐξαρχικό της καθεστῶς καὶ ὀνομάστηκε ἀρχιεπισκοπή· τέλος, ἡ Τριπολιτσά, μετὰ τίς ἀλλεπάλληλες («ὑπαγωγές») της στοὺς πλησιόχωρους ἀρχιερεῖς, ἀνακηρύχθηκε τὸ 1817 μητρόπολη χάνοντας πλέον ὀριστικά τὸ ἐξαρχικό της καθεστῶς².

Ἐκτοτε δὲν ἔχουμε πληροφορίες γιὰ ἀλλαγές ἢ καταργήσεις ἐξαρχιῶν, ὥσπου νὰ φθάσει τὸ ὀριστικὸ τέλος ποὺ ἐπέφεραν στὸ θεσμὸ οἱ Γενικοὶ Κανονισμοί.

Οἱ Γενικοὶ ἢ Ἐθνικοὶ Κανονισμοὶ ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ ἀποφασίστηκαν ἀπὸ τὸ σουλτάνο Ἀβδούλ Μετζήτ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα προκειμένου νὰ ἐξυγιανθεῖ καὶ νὰ ἐκσυγχρονιστεῖ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Τὸ φιρμάνι ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1856 γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν αὐτὲς οἱ μεταρρυθμίσεις ὄριζε στὴ διάταξη Β' ὅτι ὅλες οἱ μὴ μουσουλμανικὲς κοινότητες ὄφειλαν νὰ προσαρμόσουν τὴ διοίκησή τους στὸ πνεῦμα τῶν μεταρρυθμίσεων ὑποβάλλοντας γιὰ ἔγκριση Κανονισμούς. Οἱ Κανονισμοὶ ποὺ ὑποβλήθηκαν ἀπὸ τὸ «Ρωμαϊκὸν Πατριαρχεῖον» ἀποφασίστηκαν ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση καὶ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὸ σουλτάνο τὸ 1862· δημοσιεύθηκαν τὴν ἴδια χρονιά ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο.

Ἀπὸ τὸ ἀρθρο ιγ' τοῦ Κανονισμοῦ Ε' πληροφοροῦμαστε ὅτι οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες «κοινῇ ἀποφάσει τῆς Συνελεύσεως καταργήθησαν» καὶ παραχωρήθηκαν στοὺς γειτνιαζόντες ἀρχιερεῖς. Τὸ σκεπτικὸ τῆς κατάργησης ἦταν πῶς ὁ πατριάρχης δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκη ἰδιαίτερων προσωπικῶν εἰσοδημάτων, ἀφοῦ στὸ ἐξῆς θὰ εἰσέπραττε ἐτήσιο σιτηρέσιο³.

1. Ἄρκετοὶ μελετητὲς ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι τὸ Μέτσοβο μετατράπηκε σὲ ἐπισκοπή· τὴν ἐπιχειρηματολογία μου περὶ τοῦ ἀντιθέτου βλ. στὸ λήμμα Μέτσοβον.

2. Γιὰ τίς ἀλλαγές αὐτὲς βλ. στὰ σχετικὰ λήμματα.

3. Κῶδιξ ΤΕ', σ. 202-205, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεποφυλακίου. Τὸ γενικὸ πνεῦμα τῶν Ἐθνικῶν Κανονισμῶν ἦταν ἡ ἐξυγίανση τοῦ κλήρου. Στὸ πνεῦμα αὐτό, καὶ μὲ σκοπὸ «οἱ ἱεράρχαι μὴ ὦσιν μήτε ἐπαῖται καὶ ἔνδεοι καὶ στεροῦμενοι, μήτε ἄρπαγες καὶ τύραννοι», ἀποφασίστηκε ἡ κατάργηση τῶν εἰς εἶδος εἰσοδημάτων τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν περισσότερων «τυχερῶν» καὶ παράλληλα ἡ ἐνίσχυσή τους μὲ τὰ εἰσοδήματα τῶν καταργούμενων ἐξαρχιῶν. Τὸ κείμενο τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν δημοσιεύθηκε μὲ τὸν τίτλο *Γενικοὶ Κανονισμοὶ περὶ Διευθετήσεως τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Ἐθνικῶν Πραγμάτων τῶν ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν θρόνον διατελούντων ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ὑπηκόων τῆς Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου, ἀπὸ τὸ πατριαρχ-*

“Όσο για τις έξαρχίες τις οποίες κατείχαν ως τότε κληρικοί, ιερωμένοι ή λαϊκοί, καταργήθηκαν και αυτές, χωρίς αποζημίωση για τους κατέχοντες. Ίδιαίτερη ώστόσο μεταχείριση επιφυλάχθηκε στον μ. λογοθέτη Νικόλαο Ἀριστάρχη, ό οποίος ζήτησε από τή Συνέλευση και πέτυχε να του έγκριθει έτήσια αποζημίωση 16.000 γροσίων, ίση με τὰ εισοδήματα που του απέφεραν οι έξαρχίες που ως τότε κατείχε: ή Καβάρνα, ή Ἰωνόπολις και ή έξαρχία τῆς Βολισσού, του Πυργίου και τῶν Ψαρών. Ἡ έπιχορήγηση αυτή θα του δινόταν εις αναγνώριση τῶν υπηρεσιῶν του προς τήν Ἐκκλησία και είχε χαρακτήρα προσωποπαγή. Ἡ μέριμνα αυτή για τον μ. λογοθέτη πρέπει, ασφαλῶς, να συσχετιστεῖ με τον ένεργό ρόλο που έπαιξε ό Ἀριστάρχης στη σύνταξη τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν καθώς και με τις σχέσεις του με ισχυρά πρόσωπα του διοικητικοῦ μηχανισμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας¹.

Ἔτσι, τὸ 1862 μπορεί να θεωρηθεῖ ή τυπική χρονολογία λήξεως ένός θεσμοῦ, ό οποίος λειτούργησε ως τιμημα τῆς διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ πέντε και πλέον αἰῶνες.

χικό τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη τὸ 1862. Τὸ έπανεξέδωσε ό ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοί*, 78-109· στίς σ. 109-110 δημοσίευσε και τὸν Κανονισμό περι μοναστηρίων, που δέν τὸν περιεῖχε ή έκδοση του 1862 αλλά ή γ' έκδοση του 1900. Για τὸ θέμα βλ. περισσότερο στὸ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοί*, Εἰσαγωγή, 11 έπ.

1. Κῶδιξ ΤΕ', σ. 220-223· πρβ. και σ. 153 σημ. 1.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Ἡ ἔνταξη τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας στό διοικητικό σύστημα τῆς Ἐκκλησίας

Πρόνομι τοῦ πατριάρχου νά ἰδρύνει ἐξαρχίες • Ἡ νομιμότητα ἀντλείται ἀρχικά ἀπό τὸ συσχετισμὸ μὲ τὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐνισχύεται μὲ τὴν παλαιότητα πού ἀποκτᾷ ὁ θεσμὸς καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ νεότερες συνοδικές ἀποφάσεις • Ὁ θεσμὸς, τμῆμα τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ἐκκλησίας

Ἀπὸ τὴν ἀνασύσταση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1454 καὶ ὡς τὸ 1862 ὁπότε καταργήθηκε τυπικὰ ὁ θεσμὸς, 126 χριστιανικοὶ οἰκισμοὶ διοικῆθηκαν κατὰ καιροὺς ὡς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες. Τὸ γεγονός αὐτό, ἀπὸ μόνου του, δηλώνει ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἀποτέλεσε ἓκ τῶν πραγμάτων τμῆμα τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἐρώτημα, λοιπόν, πού τίθεται εἶναι σὲ ποιούς κανόνες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου στηρίχθηκε ἡ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ γραπτὸ βυζαντινὸ κανονικὸ δίκαιο ἀπουσιάζει ἡ ἐννοια τοῦ πατριαρχικοῦ χωρίου, καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Ἄς ἀναζητήσουμε λοιπόν στὰ ἴδια τὰ κείμενα μὲ τὰ ὁποῖα ἰδρύνονταν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες τὴ δικαιολογητικὴ βάση πού προβάλλαν καὶ τὸ πλαίσιο τῶν διατάξεων πού ἐπικαλοῦνταν προκειμένου νὰ δικαιολογήσουν καὶ νὰ νομιμοποιήσουν τὴν ἴδρυση.

Ἀπὸ τίς περιπτώσεις πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν πού ἐντοπίσαμε, μόνου γιὰ τίς δύο σώζεται τὸ ἔγγραφο τῆς ἴδρυσῆς τους. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Τσακωνιάς, πού ὀνομάστηκε πατριαρχικὸ χωρίο τὸ 1638. Στὸ σιγίλλιο πού ἐξέδωσε ὁ Κύριλλος Λούκαρης ἀναφέρεται ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ «ἠθέλησαν, ὡς ἔθ ο ς τῆ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χ(ριστοῦ) Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ π ρ ο ν ὀ μ ι ο ν ἀδιάβλητον τοῦ κατὰ καιροὺς π(ατ)ριάρχου, ἀπαρεμποδίστως ὅσον καὶ ὁπότε δεῖ τὰ τοιαῦτα ποιεῖν, ὀνομάσαι καὶ ἀποκαταστήσαι π(ατ)ριαρχικόν...»¹. Δὲν γίνεται, λοιπόν, στὸ κείμενο αὐτὸ καμιὰ ἀναφορά σὲ κανονικὲς διατάξεις ἀλλὰ μό-

1. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 208r^v τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 509) καὶ, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ.

νο στο έθιμικά καθιερωμένο σχετικό προνόμιο του πατριάρχη. Στη δεύτερη περίπτωση, του Ἀρβανιτοχωρίου, τὸ σιγίλλιο πὸν ἐξέδωσε ὁ πατριάρχης Παρθένιος Α΄ ἀνέφερε: «Π(ατ)ερικοί τε καὶ συνοδικοὶ κανόνες διαταττόμενοι φαίνονται τὸν κατὰ καιροὺς οἰκουμενικὸν π(ατ)ριάρχην οὐ μόνον ἐκκλησίας καὶ λοιπὰ ἱερά καταγώγια λαμβάνειν τῶν ἐκασταχοῦ μ(ητ)ροπόλεων, ἀρχιεπισκοπῶν τε καὶ ἐπισκοπῶν καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ διαφεντεύσει τε καὶ δεσποτεία κατατάττειν καὶ ὑποτιθέναι καὶ σ(αυ)ροπήγια π(ατ)ριαρχικὰ ἀποκαθιστᾶν ταῦτα, ἀλλὰ καὶ ἄ σ τ ε α καὶ χ ὄ ρ α ς συναριθμεῖν τε τῇ περιωπῇ τῆς π(ατ)ριαρχικῆς μεγαλειότητος»¹. Εἶναι φανερό, καὶ ἀπὸ τὶς δύο περιπτώσεις, ὅτι δὲν μνημονεύονται ρητὰ συγκεκριμένοι κανόνες ἀλλὰ γίνεται μόνον μιὰ ἀόριστη ἐπίκλησή τους («... κανόνες διαταττόμενοι φ α ί ν ο ν τ α ι»). Παράλληλα, προβάλλεται τὸ προνόμιο πὸν ἔχει ὁ πατριάρχης νὰ ἰδρῦει, μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας ἄλλων ἀρχιερέων, «ἱερά καταγώγια» —σταυροπήγια, «ἄστεα καὶ χώρας»— καὶ νὰ τὰ ὑπάγει στὴ δικαιοδοσία του.

Τὸ προνόμιο αὐτὸ τοῦ πατριάρχη, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ σταυροπήγια, ἀνάγει τὴ νομικὴ του θεμελίωση στὸ βυζαντινὸ ἐθιμικὸ δίκαιο. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστήριζε, ἤδη τὸν 13ο αἰῶνα, ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών: στὴν ἐρμηνεία τοῦ λα΄ κανόνα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων γνωμοδοτοῦσε ὅτι τὸ προνόμιο τοῦ πατριάρχη νὰ κατέχει πατριαρχικὰ σταυροπήγια πὸν βρίσκονταν μέσα στὶς ἐνορίες μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ τὴν ἐποχὴ του. Καὶ μάλιστα, διευκρίνιζε ὅτι οἱ διαμαρτυρίες κάποιων μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων ἐναντίον τοῦ προνομίου αὐτοῦ δὲν εἰσάκουονταν, διότι τὸ δικαίωμα αὐτὸ τοῦ πατριάρχη εἶχε ἐπιβληθεῖ «διὰ μακρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἀγράφου συνηθείας, τῆς ἀντὶ κανόνων κρατησάσης ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων καὶ μέχρι τοῦ νῦν»². Γιὰ τὰ πατριαρχικὰ χωριά ὁ Βαλσαμών δὲν ἀναφέρει φυσικὰ τίποτε, ἀφοῦ τὴν ἐποχὴ του τὸ φαινόμενο δὲν εἶχε ἀκόμα ἐμφανιστεῖ. Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης ὁμοίως, πὸν γράφει τὴν ἐποχὴ πὸν ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται, ἐπιβεβαιώνοντας καὶ αὐτὸς ὅτι στὴ «μακρὰ συνήθεια» ἀνάγεται τὸ προνόμιο τοῦ πατριάρχη νὰ ἰδρῦει σταυροπήγια, ἀφήνει γιὰ πρώτη φορὰ νὰ διαφανεῖ ὅτι τὸ προνόμιο αὐτὸ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ οἰκισμοὺς³.

1. Ἀντίγραφο τοῦ σιγίλλιο σὴνίζεται στὸ χφ. ΜΠΤ 411, φ. 139^v καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *Βιβλιοθήκη*, 4, 373-378.

2. Βλ. Ρ.-Π., 2, 40-41.

3. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βλαστάρη εἶναι τὸ ἀκόλουθο: «Μόνω δὲ τῷ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ συνηθείας ἐφεῖται μακρᾶς, σταυροπήγια τε διδόναι καὶ τὴν ἀναφορὰν καὶ μνήμην τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἔχειν, οὐ μόνον

Φαίνεται λοιπόν πιθανό πώς, όταν τὰ πατριαρχικά δίκαια επέκταθηκαν, πέρα από τὰ σταυροπηγικά μοναστήρια, καί σέ πατριαρχικά χωριά, θεωρήθηκε σκόπιμο νά προβληθεῖ μιὰ «καθ' ἑλξιν» νομιμότητα τοῦ νέου θεσμοῦ ἀπό τὸν ἐθιμικὰ νόμιμο θεσμὸ τῶν σταυροπηγιῶν. Τὸ συσχετισμὸ διευκόλυνε τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὁ πατριάρχης, ἦταν καί στὶς δύο περιπτώσεις ὁ φορέας τοῦ προνομίου· καί ἀκόμα, ὑπῆρχε ἐξωτερικὴ συνάφεια τῶν δύο θεσμῶν, ἀφοῦ καί τὰ σταυροπηγικά μοναστήρια καί οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ἦταν νησίδες πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας μέσα στὰ ὅρια ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν. Γιὰ τὸ λόγο προφανῶς αὐτό, γιὰ νά τονιστεῖ ἡ «καθ' ἑλξιν» νομιμότητα, συναντοῦμε συχνὰ στὰ ἐπίσημα ἐγγράφα νά ὀνομάζονται οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καί σταυροπηγία, μολοντί βεβαίως στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν ὑπῆρχε πεπηγμένος σταυρός, ὅρος ἀναγκαῖος γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ ἑνὸς μοναστηριοῦ ὡς σταυροπηγικοῦ. Ἄς δοῦμε μερικὰ παραδείγματα.

Τὸ 1565/1566 ὁ πατριάρχης Μητροφάνης Γ' ἐπιβεβαίωσε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς δέκα χωριῶν ποὺ βρίσκονταν στὶς πρώην ἐπαρχίες Σουγδαίας καί Φούλλων. Ἡ διατύπωση τῆς σχετικῆς πράξης εἶναι: «ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς μεγάλης καί καθολικῆς ἐκκλησίας ὑπεισελθόντα καί ὡς σταυροπηγία πατριαρχικά διοικεῖσθαι ὀφειλόμενα»¹. Τὸ 1585 ὁ Ἱερεμίας Β', ἀναφερόμενος σὲ μιὰ πράξη τοῦ προκατόχου του Μητροφάνη Γ', σημείωσε ὅτι ἐκεῖνος εἶχε μετατρέψει τὴ Σάμο σὲ «πατριαρχικὸν σταυροπήγιον»². Τὸ 1616 ὁ Τιμόθεος Β', σὲ γράμμα ποὺ ἐξέδωσε γιὰ νά ἀποκαταστήσει τὸ διασαλευθὲν ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸ Ἴνσο, τὸ ὀνόμαζε «πατριαρχικὸν σταυροπήγιον»³. Ὁ ἴδιος πατριάρχης τὸ 1618, σὲ σιγίλλιο ποὺ ἐξέδωσε γιὰ νά ἀνασυγκροτήσῃ τὴ μητρόπολη Φιλίππων, ἀνέφερε γιὰ ἕναν προκατόχου του: «... ἰδὼν ὁ τότε πατριάρχης τὸν λεηλατισμὸν ὃν ἐποίησαν, ἔλαβε καί ἐκεῖνος τὰ χωρία ταῦτα... καί στ(αυ)ροπήγια π(ατ)ριαρχικά

ἐφ' οἷς κέκτηται ἰδίοις χωρίοις ὁ ποὺ δὴ ποτε κειμένοις, καί τοῖς ἀκινήτοις κτήμασι τῶν ὑποκειμένων τούτω μοναστηρίων, ἀλλὰ καί ἐν ταῖς τῶν μητροπόλεων αὐτοῦ ἐνορίαις, ἔνθα ἂν παρὰ τοῦ τὸν νεῶν ἀνεγείροντος δηλαδὴ προσκληθεῖη.» (ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχείων* Α, κεφάλαιον θ', ἐκδ. Ρ.-Π., 6, 84).

1. Τὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη ἔχει δημοσιεύσει ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἀπὸ τὸ χφ 11 τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως· βλ. ΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Documents*, 178-179.

2. Τὸ κείμενο τοῦ Ἱερεμίας ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΣΑΘΑΣ, *Ἱερεμίας Β'*, 207.

3. Τὸ ἔχει δημοσιεύσει, ἀπὸ τὸ χφ ΜΠΤ 4, ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*, 4, 88-90· πρβ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 811.

εποίησε)¹. Τὸ 1659 ὁ Παρθένιος Δ', ὅταν ἀποκατέστησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸν Ἅγιο Στέφανο, ἀνέφερε: «... ἵνα τὸ κατὰ τὴν μητρόπολιν Δέρκων καὶ Νεοχωρίου κείμενον χωρίον Ἅγιος Στέφανος... λέγοιτο ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς πατριαρχικὸν σταυροπήγιον» καὶ συνέχιζε «... τὸ παρὸν τῆς ἡμῶν μετριότητος ἐν μεμβράναις γράμμα ἐπεδόθη τῷ π(ατ)ρι-αρχικῷ σταυροπηγιακῷ αὐτῷ χωρίῳ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου»². Ἀκόμα καὶ στὰ τέλη τοῦ αἰώνα, ὅταν ὁ θεσμὸς εἶχε πρὸ πολλοῦ καθιερωθεῖ, τὰ ἐπίσημα κείμενα ἀναφέρουν συχνὰ τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ὡς σταυροπήγια. Τὸ 1699 ὁ Καλλίνικος Β', ἀποκαθιστώντας τὸν οἰκισμὸ τῆς Ἀκαρνανίας Ἄετὸ ὡς ἐξαρχία, σημείωνε: «γραμμᾶτων παλαιῶν ἐμφανισθέντων ἡμῖν τῶν πάλαι ἀοιδίμων πατριαρχῶν ἐμφανῶς παριστάντων πατριαρχικὸν σταυροπήγιον ἐκ τοῦ πάλαι ἀρχαίου διατελέσαν... τὸ χωρίον Ἄετὸς...» καὶ καταλήγει «... καὶ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς μέχρι τῆς τοῦ κόσμου λήξεως ὑπάρχη ἐξ ἀποφάσεως καὶ λέγεται καὶ γινώσκειται πατριαρχικὸν καὶ σταυροπηγιακόν»³.

Ὁ συσχετισμὸς, λοιπόν, μὲ τὸν πρὸ πολλοῦ ἐθιμικὰ νόμιμο θεσμὸ τῶν σταυροπηγιῶν πρόσφερε στὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐποχὴ τῆς ἐμφάνισής της, τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποῦ εἶχε ἐξασφαλίσει τὴ νομιμότητα στὰ σταυροπήγια καὶ ποῦ ἡ ἐξαρχία δὲν διέθετε ἀκόμα: τὴν «μακρὰν συνήθειαν τὴν ἀντὶ κανόνων κρατήσαν». Μὲ τὴν πάροδο, βέβαια, τοῦ χρόνου τὰ «σταυροπηγιακὰ» χωριά ἄρχισαν νὰ ἀποκοτῶν, καὶ αὐτά, καὶ νὰ προβάλλουν τὸ στοιχεῖο τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ ἐκφράσεις «ἐξ ἀμνημονεῦτων χρόνων ἦν ἐξαρχία...» ἢ «αἱ ἐξαρχίαι αὐταὶ ἐπανήλθον εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν τάξιν» εἶναι πολὺ συχνὲς στὰ ἔγγραφα ἀνανεώσεως ἢ ἀποκαταστάσεως μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Δὲν εἶναι, μάλιστα, λίγες οἱ φορὲς ποῦ, ἐπικαλούμενα τὴν «ἀρχαίαν τάξιν», ἀποσιωποῦν ἀλλαγὲς ποῦ εἶχαν γίνει στὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς μὲ διαδικασίες νόμιμες⁴.

1. Τὸ κείμενο τοῦ σιγιλλίου σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 272r-v καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Σημειώσεις*, 99-101· βλ. περισσότερα στὸ λήμμα Ἀμφίπολις.

2. Βλ. τὸ κείμενο στὸ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, 74-75.

3. Τὸ κείμενο ἔχει ἐκδώσει ὁ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Δοκίμιον*, 210-211.

4. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς «ἀρχαίας τάξης» χρησιμοποιεῖται, βέβαια, γιὰ νὰ νομιμοποιήσει καὶ τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἐνέργεια, τὴν κατάργηση δηλαδὴ ἐνὸς ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος καὶ τὴν ἐνταξὴ τοῦ οἰκισμοῦ στὴν ἐνορία κάποιου μητροπόλεως. Ἡ θεμελίωση τῆς ἀντίληψης αὐτῆς ἀνάγεται στὸ λόγιον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Παροιμίαι, κεφ. 22, 28) «μὴ μέταυρε ὄρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου», ποῦ τὸ συναντοῦμε

Παράλληλα, η νομιμότητα του νέου θεσμού άρχισε να ενισχύεται και με αποφάσεις συνοδικές και πατριαρχικές, που αναγνώριζαν ως νόμιμο το έξαρχικό καθεστώς σε χριστιανικούς οικισμούς. Πρώιμο δείγμα για την αναγνώριση από μέρους των αρχιερέων του προνομίου του πατριάρχη να κατέχει πατριαρχικές εξουσίες σώζεται από το 1476. Ἡ σύνοδος του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως συνεδριάζει μετά την αποπομπή του Ραφαήλ Α΄ από τον πατριαρχικό θρόνο και εκδίδει απόφαση με την οποία αναγνωρίζει ότι κακῶς τὰ Μουδανιά μετατράπηκαν από τον εκδιωχθέντα Ραφαήλ σε μητρόπολη, αφού «πρὸ πολλῶν και ἀμνημονευτῶν τῶν χρόνων» ὁ οικισμὸς αὐτὸς ἦταν έξαρχία. Θεωρεῖ ὁμως ἑαυτὴν ἀναρμόδια νὰ ἀποφασίσει γιὰ τὴν ὀριστικὴ διευθέτησὴ τῆς ὑπόθεσης πρὶν ἐκλεγεῖ νέος πατριάρχης. Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ σύνοδος δεχόταν ὅτι, χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ πατριάρχη, δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἀποφασίσει γιὰ κάτι ποὺ ἀνῆκε στὴν ἀρμοδιότητά του, μολοντί ἡ σύνοδος διέθετε αὐξημένες ἀρμοδιότητες καθὼς συνεδρίαζε σὲ περίοδο μεσοπατριαρχίας. Ἡ ἐξέλιξη ποὺ εἶχε ἡ ὑπόθεση ἐπιβεβαιώνει και αὐτὴ τὸ γεγονός ὅτι ὁ θεσμὸς εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ: ὁ νέος πατριάρχης Μάξιμος Γ΄ ἀποφασίζει νὰ παραμείνουν τὰ Μουδανιά έξαρχία και νὰ ἀποδοθοῦν πάλι στὸν παλαιὸ τους έξαρχο¹.

Μετά ἀπὸ λίγο, τὸ προνόμιο αὐτὸ τοῦ πατριάρχη ὄχι μόνο ἔχει καθιερωθεῖ ἀλλὰ προβάλλεται και ὡς ὑπέρτατη ἔνδειξη τῆς ἐξουσίας του. Εἶναι χαρακτηριστικὴ μιὰ φράση ποὺ ὑπάρχει σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1659, στὸ προοίμιο τοῦ ὁποῖου ὁ Παρθένιος Δ΄ σημειώνει: «προνόμιον ἄρα και τῶν προνομίων ἐξαίρετον τῶν πατριαρχικῶν, τὸ ἐπ' ἀδείας ἔχειν τὸν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου προϋστάμενον σταυροπήγια ἐκτελεῖν ναοὺς τε και μονὰς και χώρας παντελευθέρους ἀποκαθιστᾶν...»². Εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς νομιμότητος ποὺ ἔχει πλέον ἀποκτήσει ἡ πατριαρχικὴ έξαρχία τὸ γεγονός ὅτι, και στίς περιπτώσεις ἀκόμα ποὺ καταργεῖται μιὰ έξαρχία γιὰ νὰ γίνῃ ἐκκλησιαστικὴ ἔδρα, τὸ ἐπιχείρημα ποὺ προβάλλεται δὲν εἶναι ποτὲ ἡ μὴ νομιμότητα τοῦ έξαρχικοῦ καθεστώτος· εἶναι συνήθως ἡ ἀκαταλληλότητα τῶν προσώπων ποὺ ἦταν έξαρχοι, ἢ ἡ πνευματικὴ ἀνάγκη τῶν κατοίκων τῆς έξαρχίας νὰ ἔχουν ἕναν ἀρχι-

σοχὰ νὰ παρατίθεται σὲ κείμενα πατριαρχικῶν ἐγγράφων, ὅπως γιὰ παράδειγμα σὲ πατριαρχικὸ γράμμα σχετικὸ με χωριὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης· βλ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Πληροφορίες*, 189-191.

1. Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα σώζονται στὸ φ. 224^v τοῦ χρφ Vind. hist. gr. 48 και εἶναι ἀχρονολόγητα· βλ. τὰ σχετικὰ με τὴ χρονολόγησὴ καθὼς και τὴν ἔκδοσή τους στὸ ΠΑΙΖΗ, *Ἀνεπίσημα*, 86-87 και 104-105.

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγράφοι λίθοι*, 73.

ερέα ως ποιμένα και μια πνευματική παρουσία περισσότερο έντονη από αυτήν που μπορούσε να προσφέρει ένας έξαρχος. Για παράδειγμα, όταν τον Αύγουστο του 1646 ο Παρθένιος Β' κατάργησε το έξαρχικό καθεστώς σε δέκα πατριαρχικά νησιά του Αιγαίου πελάγους, στον συνοδικό τόμο που εκδόθηκε για να ιδρυθεί ή άρχιεπισκοπή Σίφνου, στην οποία εντάχθηκαν τα νησιά, αναφερόταν ότι οι κάτοικοι στερούνταν πνευματικής έπισκέψεως και για το λόγο αυτό, αφού συνεκλήθη ή σύνοδος «διδ και τρίς, ...άπεφάνθη παρά πάντων γενέσθαι τόν συνοδικόν τούτον τόμον και έγνωμοδοτήθη τά άνωτέρω αυτά πατριαρχικά νησιά εις έν καταστήναι και άρχιεπισκοπήν όνομασθῆναι Σίφνου»¹. Τόν Δεκέμβριο τῆς ἴδιας χρονιάς ο Ίωαννίκιος Β' θέλησε να ανασυστήσει τῆ μητρόπολη Μύρων και να ενισχύσει τὰ ἐκκλησιαστικά της εισοδήματα· κατάργησε λοιπόν τὸ έξαρχικό καθεστὼς ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια, τὴν Ἀλάγια, τὸ Καστελόριζο και τὸ Λιβίσι και τὰ ἐνέταξε στὴν ἐπαρχία τοῦ Μύρων ὡς ἐνοριακά. Ἡ σχετικὴ πράξη δικαιολογοῦσε τὴ μετατροπὴ ὡς ἐξῆς: «πολλοὺς τῶν χριστιανῶν... στερουμένων πν(ευμα)τικῆς τροφῆς και διδασκαλίας, μήτε χώραν τοῦ λοιποῦ ἔχειν τοὺς κατὰ καιροὺς ἐξάρχους πράττειν τὰ δοκοῦντα αὐτοῖς»².

Μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ στάδια παγιώθηκε ἡ θέση τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας στὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας και ἦταν πλέον φυσικὸ νὰ συγκαταλέγονται και οἱ ἐξαρχίες ἀνάμεσα στὶς ἄλλες μονάδες τῆς διοικητικῆς διάρθρωσης τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀντανακλάται στὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν ἐπίσημων ἐγγράφων, ὅπου για παράδειγμα ἀναφέρεται: «Ἐπειδὴ ἡ μετριότης ἡμῶν ὀφειλομένης ἔχουσα, κατὰ τὰς κανονικὰς διατηρήσεις τε και παραδόσεις, οὐ μόνον τῶν μητροπόλεων, άρχιεπισκοπῶν τε και ἐπισκοπῶν προνοεῖσθαι, ἀλλὰ και τῶν ἀπανταχοῦ σταυροπηγιακῶν μονῶν και ἐξαρχιῶν και πατριαρχικῶν χωριῶν...»³.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκη νὰ ἀντλεῖ νομιμότητα ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ της μὲ τὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια, ἀφοῦ εἶχε πιά ἀποκτήσει αὐτόνομη θέση στὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας.

1. Τὸ κείμενον τοῦ συνοδικοῦ τόμου δημοσίευσε για πρώτη φορά ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεῖα*, 451 ἀπὸ τὸ φ. 135^{r-v} τοῦ χφ ΜΠΤ 2· βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Ἀνάφη.

2. Ἡ βολὴ ἐναντίον τοῦ προσώπου τῶν ἐξάρχων εἶναι σαφής. Τὸ κείμενο σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 227^v (πρβ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 584) και εἶναι ἀνέκδοτο.

3. Πρόκειται για ἕνα γράμμα τοῦ Νεοφύτου Γ' πὺ ἐκδόθηκε τὸ 1636 και ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀδριανούπολις*, 415-416 ἀπὸ τὸ χφ Ἰβήρων 731, φ. 67^r-68^v.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἡ ἴδρυση μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας

*Οἱ πρόσφορες συνθήκες • Ὑποθέσεις γιὰ τὴν καταγραφή τῶν ἐξαρχιῶν
στὴ Γραμματεία τοῦ πατριαρχείου • Ἐπιλογή ἐξάρχου • Ἐγγράφα πού
τὸν κατοχύρωναν • Δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις του • Ἐκκλησιαστικὸς
ἐξαρχος” ὀνομαζόταν ὁ εὐεργετηθεὶς μὲ μιὰ ἐξαρχία*

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ διερευνηθοῦν οἱ συνθήκες πού ἐπέτρεπαν στὸν πατριάρχη νὰ ἀσκήσει τὸ προνόμιο τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἐνὸς οἰκισμοῦ ὡς πατριαρχικοῦ. Καὶ ἔπειτα, στὴν περίπτωση πού ἀποφάσιζε νὰ ἐκχωρήσει τὸν οἰκισμὸ σὲ κάποιον πρόσωπο, θὰ ἐκτεθοῦν οἱ διαδικασίες πού ἀκολουθοῦνταν, ὥστε ὁ ἐπιλεγμένος ἐξαρχος νὰ ἀσκήσει νόμιμα καὶ ἀποτελεσματικὰ τὰ καθήκοντά του.

Ἀπὸ τίς 126 περιπτώσεις οἰκισμῶν πού, στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικοί, σὲ μία μόνο περίπτωση ἡ ἀνακήρυξη προβλήθηκε ὡς ἔνδειξη τιμῆς γιὰ τὸν τόπο· εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἀρβανιτοχωρίου, πού ὑπῆρξε γενέτειρα ἐνὸς εὐεργέτη τῆς Ἐκκλησίας. Συγκεκριμένα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1642 ὁ Παρθένιος Α' ἀπέσπασε ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Τζερβενού τὸ Ἀρβανιτοχώρι καὶ τὸ χαρακτήρισε χώρα σταυροπηγιακὴ καὶ πατριαρχικὴ. "Ὅπως ἐξηγοῦσε τὸ σχετικὸ ἔγγραφο πού ἐκδόθηκε, ἡ ἀνακήρυξη ἐγίνε «ἐπ' ἀμοιβῇ τῶν πολλῶν εὐεργεσιῶν καὶ βοηθειῶν» πού πρόσφερε στὸ πατριαρχεῖο ὁ βοεβόδας τῆς Μολδαβίας Βασίλειος Λούπου¹.

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, ἓνας οἰκισμὸς χαρακτηρίστηκε πατριαρχικὸς ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ αἴτημα πού ὑπέβαλαν στὸ πατριαρχεῖο οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη Τσακωνιάς, τὸν ὁποῖο ὁ Κύριλλος Λούκαρης ἀνακήρυξε πατριαρχικὸ, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1638, ἀποσπώντας τον ἀπὸ τὴ μητρόπολη Ναυπλίου καὶ Ἀργους². Ἡ ἴδια αἰτία εἶχε προβληθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Μητροφάνη Γ', ὅταν ὀνόμασε τὴ Σάμο πατριαρχικὴ· οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι «προσῆλθον τῇ καθολικῇ ἐκ-

1. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ ἔγγραφο τῆς ἐκχώρησης καὶ τίς «εὐεργεσίες» τοῦ Βασίλειου βλ. στὸ λῆμμα Ἀρβανιτοχώριον.

2. Στὸ λῆμμα Ἅγιος Ἰωάννης ἀναφέρω ἀναλυτικὰ τίς πληροφορίες πού σώζονται οἱ σχετικὲς πηγές.

κλησία ἐμπόνως ἀξιοῦντες καὶ ἱκετεύοντες τυχεῖν τοῦ ποθομένου καὶ ὑποκεῖσθαι αὐτῇ»¹. Τὸ 1659, ὅταν ὁ Παρθένιος Δ' ἐπανάφερε ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία τὸν Ἅγιο Στέφανο, οἰκισμὸς στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, σημείωνε στὸ ἔγγραφο ποὺ ἐκδόθηκε προκειμένου νὰ ἀποσπαστεῖ ὁ οἰκισμὸς ἀπὸ τὴ μητρόπολη Δέρκων καὶ Νεοχωρίου καὶ νὰ ὀνομαστεῖ πάλι ἐξαρχία: «τῶν ἐν αὐτῷ χριστιανῶν..., δεηθέντων ἐπικουρίαν». Λίγο ἀργότερα, τὸ 1699, γνωρίζουμε ὅτι καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Ἄεστοῦ «προσέδραμον» στὸ πατριαρχεῖο ζητώντας νὰ ἀποκατασταθεῖ στὸν οἰκισμὸ τους τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς. Ἀνάλογο αἶτημα ὑπέβαλαν καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Καινούριου τῆς Κρήτης πρὸς τὸν πατριάρχη Παῖσιο Β' τὸ 1730 ζητώντας νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ Καινούριο ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία².

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τὲς λιγοστὲς περιπτώσεις, ποὺ ὁ πατριάρχης θέλησε νὰ ἀποδώσει τιμὴ ἢ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ αἶτημα τῶν κατοίκων γιὰ νὰ χαρακτηρίσει ἕναν οἰκισμὸ πατριαρχικό, ἡ συρρίκνωση μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας λόγω πολιτικῶν ἢ ἄλλων γεγονότων ἦταν ἰσχυρὴ καὶ εὐλογη αἰτία γιὰ νὰ ἰδρυθεῖ μιὰ πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Σὲ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ', ποὺ πρέπει νὰ ἐκδόθηκε τὸ 1565/1566, ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Σουγδαίας καὶ Φούλλων στὴν Κριμαία, ἡ ὁποία «ταῖς... καιρικαῖς ἀνωμαλίαις» εἶχε πρὸ χρόνων πολλῶν ἐρημωθεῖ, παρέμεναν δέκα χριστιανικὰ χωριά τὰ ὁποῖα οἱ πλησιόχωροι ἀρχιερεῖς τὰ «κατέσχον ἀδίκως»: ἀρχικὰ ἦταν ὁ μητροπολίτης Γοθίας καὶ κατόπιν ὁ μητροπολίτης Καφᾶ. «Ὅμως, σύμφωνα μὲ τὸ προβαλλόμενο σκεπτικόν, τὰ χωριά ποὺ ἀπέμεναν ἀπὸ μιὰ συρρικνωμένη ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια ἔπρεπε νὰ διοικοῦνται ὡς σταυροπήγγια. Ἔτσι, ὁ Μητροφάνης τὰ ὀνόμασε πατριαρχικὰ καὶ τὰ ἐκχώρησε σὲ ἐξαρχο, ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Ἀπὸ μιὰ ἄλλη περιοχὴ, τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, ποὺ γνώρισε πληθυσμιακὲς καὶ ἄλλες ἀνακατατάξεις ὀφειλόμενες σὲ ἐπιδρομὲς καὶ σὲ μετακινήσεις πληθυσμῶν τὲς ὁποῖες ἐπέβαλε ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, δημιουργήθηκαν οἰκισμοὶ πατριαρχικοί. Ἐνα γράμμα τοῦ Τιμοθέου Β' τοῦ 1618, δικαιολογώντας τὴν ὑπαγωγή χωριῶν τῆς περιοχῆς στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία καὶ ἀναφερόμενο στὴν ταραγμένη ἐκείνη ἐποχὴ, σημείωνε: «...ἰδὼν τὸν λεηλατισμὸν [ὁ τότε πατριάρχης]... ἔλαβε καὶ ἐκεῖ-

1. Τὸ ἔγγραφο τοῦ Μητροφάνη λαμβάνει, τὴν προσφυγὴ ὅμως τῶν κατοίκων τῆς Σάμου στὸ πατριαρχεῖο περιγράφει ὁ Θεόληπτος Β', σὲ γράμμα ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1585. Ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΣΑΘΑ, *Ἱερεμίας Β'*, 205-208.

2. Τὰ σχετικὰ βλ. στὰ οἰκεῖα λήμματα. Γιὰ τὲς ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχε στοὺς κατοίκους ἐνὸς οἰκισμοῦ ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς πατριαρχικοῦ βλ. πιὸ κάτω, σ. 103.

νος τὰ χωρία ταῦτα... καὶ σταυροπήγια π(ατ)ριαρχικὰ ἐποίησεν»¹.

Πρόσφορο, ὅμως, ἔδαφος γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ ἐνὸς οἰκισμοῦ ὡς πατριαρχικοῦ καὶ τῆ δημιουργία μιᾶς ἀκόμα πατριαρχικῆς ἐξαρχίας δημιουργοῦνταν τῇ στιγμή πού ἕνας οἰκισμὸς περνοῦσε στὴν ἐπικράτεια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τῇ στιγμή ἐκείνῃ τὴν πνευματικὴ ἐπίστασία τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν πού ὑποτάσσονταν στὴν κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν τὴν ἀναλάμβανε τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ ἐνταξί τῶν οἰκισμῶν στὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας ἦταν δυνατὸ νὰ γίνεῖ μὲ τρεῖς τρόπους: εἴτε νὰ ἐνταχθοῦν σὲ προϋπάρχουσες ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες, εἴτε νὰ ἀπαρτίσουν νέα ἐπαρχία, εἴτε νὰ χαρακτηριστοῦν πατριαρχικὰ καὶ νὰ ὑπαχθοῦν στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου. Ὄταν, γιὰ παράδειγμα, τὸν 16ο αἰῶνα ἐντάχθηκαν στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους, δὲν ἰδρύθηκε νέα ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια· τὰ νησιά χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικὰ, ἀποτέλεσαν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ ἐκχωρήθηκαν κατὰ καιροὺς σὲ διάφορους ἐξάρχους². Γνωρίζουμε ὡστόσο ὅτι, σὲ μία τουλάχιστον περίπτωση, ἐπιλέχθηκε ἄλλῃ λύση, «εἶδος μειχτὸ ἀλλὰ νόμιμο»: ἰδρύθηκε νέα ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως ὁ πατριάρχης κράτησε στὴ δικαιοδοσία του δύο οἰκισμούς. Πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Χίου, γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς ὁποίας μᾶς δίνει πληροφορίες τὸ «πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν σιγίλλιδες γράμμα» πού ἐκδόθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1622 ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρη. «...Μετὰ τὴν ἄλωση αὐτῆς», τῆς Χίου δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς, «τὴν μὲν λοιπὴν πᾶσαν ἐπαρχίαν εἰς μητρόπολιν τιμήσαντος [τοῦ πατριάρχου], καὶ ἀρχιερέα ἐν αὐτῇ χειροτονήσαντος..., τὰ δὲ δύο ἐν αὐτῇ χωρία, τὸ Πυργίον καὶ τὴν Βολισσόν, χωρίσαντος ἀπὸ τῆς καθόλου ὀλομελείας τῆς νήσου αὐτῆς καὶ ἀποφνηναμένου εἶναι ἐν τῇ πατριαρχικῇ περιωπῇ καὶ διοικήσει», τὰ παραχώρησε «ἐξαρχικῶς ὡς πατριαρχικὰ σταυροπήγια» σὲ ἕναν ἱερέα τῆς περιοχῆς³.

Γεγονὸς πάντως παραμένει ὅτι ἡ δημιουργία μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ἀποτελοῦσε ἔμπρακτὴ ἐπιβεβαίωση ἐνὸς ἐθιμικὰ καθιερωμένου προνομίου καὶ εἶναι ἐνδεικτικὰ ὅσα ἀνέφερε τὸ 1659 ὁ Παρθένιος Δ΄ σὲ σιγίλλιο πού ἐξέδωσε γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸν

1. Τὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Τιμοθέου τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σημειώσεις*, 99.

2. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου, στὴν ὁποία ἐντάχθηκαν ἀργότερα τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ νησιά αὐτά, ἰδρύθηκε ἕναν περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν ὑπαγωγή τους στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ λῆμμα Ἐνάφη.

3. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ σιγίλλου τοῦ 1622 βλ. στὸ λῆμμα Βολισσός.

“Αγιο Στέφανο: «Τὰ ἀνάκαθεν πατριαρχικά προνόμια δέον φυλάττεσθαι ἀπαρασάλευτα καὶ τηρεῖσθαι ἀπαρεγγεیرهτα, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἐνεργείας πᾶσι κατάδηλα γίνεσθαι..., πᾶσα γὰρ ἕξις, ὡσαύτως καὶ ὑπόστασις, ἐνεργείας ἀμοιροῦσα, ὡς μὴ οὔσα λογίζεται»¹.

Ἐκ τῆς στιγμῆς πού ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἀποτελέσει τμημα τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ἐκκλησίας, εὐλόγο φαίνεται νὰ ὑπῆρχε στὴ γραμματεία τοῦ πατριαρχείου ἕνας κατάλογος, ὅπου θὰ καταγράφονταν οἱ τόποι πού διοικούνταν ὡς ἐξαρχίες, ἀνάλογος ἄλλωστε μὲ τὰ «τακτικά» ὅπου κατατάσσονταν οἱ μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπὲς καὶ ἐπισκοπές. Ὁ κατάλογος αὐτὸς θὰ διευκόλυνε ἀσφαλῶς τὴ γραμματεία, καθὼς θὰ συνόψιζε ἀποφάσεις πού εἶχαν καταχωριστεῖ κατὰ καιροὺς σὲ ἐνότητες τοῦ ἱεροῦ κώδικα². Ὁμως τέτοιος κατάλογος δὲν ἔχει σωθεῖ. Μιὰ ἀναγραφή τριάντα πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν πού ἀντέγραψε τὸ 1729 ὁ Ἀθ. Κομνηνός-Ἰψηλάντης σὲ χειρόγραφό του ἴσως νὰ προέρχεται ἀπὸ ἕναν τέτοιο κατάλογο. Ὁμως δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ ἀναγραφή αὐτὴ εἶναι ὀλοκληρωμένη καὶ ἀποδίδει μιὰ συγκεκριμένη ἱστορικὴ στιγμὴ ἢ ἂν ἀποτελεῖ τμημα μόνον ἑνὸς εὐρύτερου καταλόγου³.

Ἡ μοναδικὴ ἴσως πηγὴ πού ἀνάγεται σὲ συγκεκριμένο χρόνο καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ γραμματεία τοῦ πατριαρχείου εἶναι τὸ «τακτικὸ» πού ἀντέγραψε καὶ σχολίασε, στὸ διάστημα 1639-1644, ὁ πρωτονοτάριος τοῦ πατριαρχείου Φίλιππος Κύπριος· σὲ ἕξι μόνον περιπτώσεις ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν σημείωσε: «νῦν δὲ ἐξαρχία»⁴. Αὐτὸ βεβαίως δὲν σημαί-

1. Τὸ κείμενο βλ. στὸ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, 73-75· γιὰ τὰ προβλήματα τῆς χρονολόγησής τοῦ κειμένου βλ. στὸ λήμμα «Ἅγιος Στέφανος».

2. Ἀπὸ γράμμα τοῦ Τιμοθέου Β', μὲ τὸ ὁποῖο ἀνανεώθηκε τὸ 1616 τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸ Ἴνεο, πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ πατριάρχης προχώρησε στὴν ἀνανέωση αὐτῆ ὅταν διαπίστωσε ὅτι «τὸ καλούμενον Ἴνεον, ... πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τῶ ὄντι ὑπάρχει, ... ὡς ἐν τοῖς παλαιοῖς κώδιξι τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας ἐμπεριέχεται καὶ φαίνεται». Τὸ γράμμα σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 281Γ-ν καὶ εἶναι ἀνέκδοτο.

3. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδιόγραφη καταγραφή πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν, πού σώζεται στὸ σημερινὸ φ. 156Γ τοῦ χφ ΜΠΤ 510 καὶ φέρει τὸν τίτλο «Αἱ πατριαρχικαὶ ἐξαρχίαι». Τὸ σημείωμα καταλήγει μὲ τὰ ἀκόλουθα: «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα, ἁψκθ^ω [1729] ἔτει φεβρουαρίου πρώτη μεσοῦντος: — Ἀθανασίου Θεοδωρίδου:—» Τὰ προβλήματα ὡστόσο πού προκαλεῖ τὸ σημείωμα ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ περίοδο πού ἀποτυπώνει εἶναι πολλὰ· εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι δὲν ἀποδίδει τὸ ἔτος πού γράφτηκε, τὸ 1729. Πρὸς τὴν ἀπόψη αὐτὴ συνηγοροῦν οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν, πού παραδίδουν ἄλλους ἀξιωματούχους ἀπὸ αὐτοὺς πού κατέγραψε ὁ Κομνηνός-Ἰψηλάντης νὰ κατέχουν τὸ 1729 τίς μνημονεύμενες ἐξαρχίες.

4. Βλ. πῶ πάνω, σ. 65.

νει ότι την εποχή του Φιλίππου Κυπρίου οι πατριαρχικές εξαρχές ήταν μόνο έξι· τόσες ήταν οι περιπτώσεις των εκκλησιαστικών έδρων, μητροπόλεων, επισκοπών και αρχιεπισκοπών που είχαν μετατραπεί σε πατριαρχικές εξαρχές. Για το λόγο αυτό έμειναν έξω από το τακτικό του Φιλίππου Κυπρίου όλες οι περιπτώσεις πατριαρχικών οικισμών που βρίσκονταν μέσα στα όρια της επαρχίας κάποιου αρχιερέα και είχαν χαρακτηριστεί από τον πατριάρχη ως εξαρχές.

Το επόμενο θέμα που έχουμε να εξετάσουμε είναι η διαδικασία που ακολουθούσαν στην περίπτωση που ο πατριάρχης αποφάσιζε να έχωρησει κάποιον οικισμό, που είχε χαρακτηριστεί πατριαρχικός, σε έναν έξαρχο.

“Ας σημειωθεί, πρώτα, ότι το δικαίωμα επιλογής των προσώπων που θα τύχαιναν αυτής της ευνόικης μεταχείρισης ανήκε αποκλειστικά στον πατριάρχη, δικαίωμα που παρέμεινε αδιαμφισβήτητο σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του θεσμού. «Έδιδετο [ή εξαρχία] προς ους διέκρινεν ο κατά καιρούς πατριάρχης», αναγνώριζε η πατριαρχική σύνοδος το 1476¹ και τριακόσια χρόνια αργότερα, το ίδιο πνεύμα αποδιδόταν με μιá φράση που υπήρχε στο κείμενο ενός σιγίλλιου: «διδόμεναι [αί εξαρχίαι] υπό των κατά καιρούς πατριαρχών του οικουμενικού τούτου θρόνου και φιλοτιμούμεναι ὧτινι ἦν ἐκείνοις βουλευτόν»².

Το πρόσωπο που επιλεγόταν από τον πατριάρχη για να διοικήσει με τρόπο νόμιμο και αποτελεσματικό την εξαρχία που του έχωρουσαν³ έφοδιαζόταν με ένα έγγραφο, το εξαρχικό ένταλμα, στο οποίο καταγράφονταν τὰ δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του. Παράλληλα, ο πατριάρχης με πιττάκιο γνωστοποιούσε στους χριστιανούς της εξαρχίας το πρόσωπο που επέλεξε για να τους διοικεί και τους καλούσε να τον αναγνωρίζουν ως έξαρχο και να του καταβάλλουν τὰ εκκλησιαστικά δικαιώματα. Προειδοποιούσε μάλιστα ότι τυχόν άνυπακοή θα τιμωρούνταν με βαριά έπιτίμια, καθáιρεση για τους ιερωμένους και άφορισμό για τους λαϊκούς.

Οί εξουσίες με τις οποίες περιβαλλόταν ο έξαρχος περιγράφονταν αναλυτικά στα πιο πάνω έγγραφα. Η παλαιότερη περιγραφή των υπο-

1. Πρόκειται για την περίπτωση της εξαρχίας των Μουδανιών· για τη συνοδική απόφαση βλ. στο ΠΑΙΖΗ, *Ανεπίσημα*, 86.

2. Το σιγίλλιο εκδόθηκε το 1778 και αναφερόταν στις εξαρχές Καστελορίζου και Λιβισίου. Περισσότερα στοιχεία βλ. στο λήμμα Καστελλόριζον.

3. Τα κριτήρια επιλογής του συγκεκριμένου προσώπου και ο σκοπός για τον οποίο έχωρουσαν σε αυτόν μιá εξαρχία περιγράφονται στο τέταρτο κεφάλαιο, “Οί εύεργετηθέντες”.

χρεώσεων ενός ἐξάρχου ἀνάγεται στὸν 15ο αἰώνα καὶ ἀφορᾷ τὸν ἱερομονάχο Ἰωάσαφ, ἐξάρχο στὴν Καλαμάτα, τῆ Μικρὰ Ματῆν καὶ τὸ Πήδημα τὴν περίοδο 1482-1486. Σὲ πιττάκιο ποὺ ἀπηύθυνε στὸν Ἰωάσαφ ὁ πατριάρχης Συμεὼν Α' τοῦ ἀνέφερε ὅτι ὄφειλε νὰ διδάσκει στοὺς χριστιανούς τῆς ἐξαρχίας του («τὰ ψυχοφελῆ καὶ σωτήρια»), νὰ φροντίζει νὰ συμβιβάζει τίς διενέξεις καὶ τίς διαφορὲς ποὺ ἀνέκυπταν· καὶ ὅταν χρειάζοταν νὰ γίνεῖ κάποια χειροτονία, νὰ καλεῖ ἕναν κοντινὸ ἀρχιερέα τῆς ἐπιλογῆς του¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ἀσκει τὴν πνευματικὴ ἐπιστασία ποὺ περιγράφεται στὸ πιττάκιο ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐξάρχου καὶ ὄχι βέβαια τοῦ ἱερομονάχου. Ὑπὸ τὴν ἴδια αὐτὴ ἰδιότητα, φυσικά, ἔχει καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλέγει αὐτὸς τὸν ἀρχιερέα ποὺ θὰ κληθεῖ νὰ τελέσει τίς τυχόν χειροτονίες στοὺς πατριαρχικούς οἰκισμούς.

Οἱ ἐξουσίες λοιπὸν τίς ὁποῖες παραχωροῦσε ὁ πατριάρχης στὸν ἐξάρχο ἦταν παρόμοιες μὲ τίς ἐξουσίες ποὺ διέθετε ἕνας ἀρχιερέας· ἂν ὅμως ὁ ἐξάρχος ἦταν λαϊκὸς καὶ δὲν μποροῦσε ὁ ἴδιος νὰ τελεῖ ἱερατικὲς πράξεις, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλέγει ἕνα πρόσωπο ἀρμόδιο γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.

Τὸ δικαίωμα τελέσεως ἱερατικῶν πράξεων, στὴν περίπτωσι ποὺ ἡ ἰδιότητα τοῦ ἐξάρχου τὸ ἐπέτρεπε, εἶχε ἕναν πολὺ σαφὴ καὶ ἀπόλυτο περιορισμό: δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα ἐγκαθίδρυσης στὸ σύνθρονο. Τὸ δικαίωμα αὐτό, ποὺ στίς περιπτώσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν τὸ εἶχε ὁ ἀρχιερέας τοῦ τόπου καὶ δήλωνε τὴν κυριαρχία του ἐπὶ τῆς ἐπαρχίας, στὴν περίπτωσι τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ στὸν πατριάρχη καὶ συμβόλιζε, στὸ ἐπίπεδο τοῦ κανονικοῦ δικαίου, τὴν ἀντίστοιχη κυριαρχία του². Τὴν πατριαρχικὴ κυριαρχία ἐξἄλλου δήλωνε καὶ τὸ γεγο-

1. "...αὐτὸς δ' ἂν ὀφείλῃς διδάσκειν πάντα τὸν τοῦ Κυρίου λαὸν τὰ ψυχοφελῆ καὶ σωτήρια καὶ διαλύῃς καὶ συμβιβάζῃς πάσας τὰς διενέξεις αὐτῶν καὶ κρίσεις, ὡς πνευματικὸς πατήρ. Εἴ τινος δὲ χρεῖα γένηται χειροτονίας, ποιήσει τὴν τοιαύτην τις τῶν αὐτόθι κανονικῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων μετὰ μετατροπῆς σῆς". "Ὅσο γιὰ τὴν ὑπακοή τῶν χριστιανῶν στὸ πρόσωπό του, ὁ πατριάρχης φρόντιζε νὰ τὴν ἐξασφαλίσει μὲ τὴν ἀκόλουθη φράσι: "Εἰ δέ τις... ἐναντιωθῆ τῆ σῆ τιμιότητι εἰς τι καὶ τὸ τυχόν, ἐπιτιμῶ βαρυτάτῃ ὑπὸ τῆς ἡμῶν καθυποβληθήσεται μετριότητος". Τὸ κείμενο βλ. στὸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Συμεὼν*, 485-486.

2. Ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν γνώριζε καμιὰ ἐξαιρεση· εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ περίπτωσι τῆς ἐξαρχίας Καβάρνας, ποὺ ἐκχωρήθηκε τὸ 1652 στὸ μητροπολίτη Βάρνης ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐξάρχου. Μολονότι ἡ ἐξαρχία βρισκόταν στὰ ὄρια τῆς ἐπαρχίας του, ἡ ἐκχώρησή της ἔγινε, ὅπως ρητὰ διευκρινίζει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, «ἄνευ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως». Ὁ ὅρος, ἄλλωστε, αὐτὸς εἶναι ποὺ μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἔνωσι τῆς Καβάρνας μὲ τὴ μητρόπολι Βάρνης, ὅπως συνήθως πιστεύεται. Βλ. τὰ σχετικὰ καὶ στὸ λήμμα Καβάρνα.

νός ότι στις πατριαρχικές εξουσίες μνημονευόταν μόνο τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου καὶ ὄχι καὶ τοῦ μητροπολίτη, στὴν ἐπαρχία τοῦ ὁποίου ἀνῆκε γεωγραφικὰ ἡ ἐξουσία.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴ διάρκεια τῆς ἐκχώρησης μιᾶς ἐξουσίας, καθορίζοταν καὶ αὐτὴ στὰ ἐξουσιαστικὰ ἐντάλματα καί, στὴ μέγιστη πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, διαρκοῦσε ἐφ’ ὅρου ζωῆς τοῦ ἐξάρχου. Ἐφόσον ὑπῆρχε ὁ ὅρος αὐτὸς στὸ ἐξουσιαστικὸ ἐντάλμα, γινόταν σεβαστὸς ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ἀνέβαινε πρόσωπο ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε ἐπιλέξει τὸν ἐξάρχο¹. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἀποφασίζοταν νὰ καταργηθεῖ τὸ ἐξουσιαστικὸ καθεστῶς ἐνὸς οἰκισμοῦ καὶ νὰ ἐνταχθεῖ, ὡς ἐνοριακός, σὲ κάποια ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια, ὁ ἀρχιερέας τῆς δεσμευόταν νὰ ἀποζημιώνει τὸν ἐξάρχο ἐφ’ ὅρου ζωῆς, καταβάλλοντάς του ἐτησίως ἓνα ποσό².

Ἐξάρχος ποὺ σκιαγραφήθηκε στὸ κεφάλαιο αὐτό, μὲ τίς ἐξουσίες, τίς ὑποχρεώσεις καὶ τὰ δικαιώματα ποὺ περιγράφηκαν, ὀνομαζόταν «καθολικὸς ἐξάρχος». Τὸ προσαγορευτικὸ αὐτὸ τὸν διέκρινε ἀπὸ ἄλλα πρόσωπα, ποὺ εἶχαν τὸν ἴδιο τίτλο ἀλλὰ διαφορετικὲς ιδιότητες. Τέτοια πρόσωπα ἦταν α) οἱ ἐξάρχοι-ἀπεσταλμένοι τοῦ πατριάρχου, ποὺ ἀναλάμβαναν συγκεκριμένη περιστασιακὴ ἀποστολή: νὰ διευθετήσουν ἐπιτόπου κάποια ἐκκλησιαστικὴ ὑπόθεση, νὰ εἰσπράξουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ μιὰ περιφέρεια ἢ ἀπὸ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια, νὰ ἐπιβάλουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη ἐκεῖ ὅπου εἶχε διασαλευτεῖ καὶ β) οἱ προεξάρχοντες ἀρχιερεῖς σὲ μιὰ εὐρύτερη περιφέρεια, αὐτοὶ ποὺ εἶχαν τὰ

1. Ὁ κανόνας νὰ τηροῦνται οἱ ὅροι τῆς ἀρχικῆς ἐκχώρησης θεωροῦνταν ἀπαράβατος· γι’ αὐτὸ καὶ ἀνάμεσα σὲς παράνομες πράξεις ποὺ καταλόγισαν στὸν πατριάρχη Παχώμιο Β’ ὅτι διέπραξε ἦταν καὶ ὅτι «πολλοὺς τῶν τοῦ εὐαγοῦς τούτου κλήρου τὰς ἰδίας προσόδους καὶ ἐξουσίας, κακῶς ποιῶν, ἀπεστέρησε καὶ πρὸς ἐτέροους ἐπώλησε». Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ γράμμα τοῦ Θεολήπτου Β’, τοῦ 1585, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκαταστάθηκε, μετὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Παχωμίου ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο, ὁ ἐξάρχος Κωνσταντίνος στὴ Σάμο, στὴν Ἀστυπάλαια, στὴν Ἰκαρία καὶ στὰ Ψαρά. Ὑπάρχουν, ὡστόσο, περιπτώσεις ποὺ οἱ ἐξάρχοι θεωροῦσαν φρόνιμο, ὅταν ἀλάττε τὸ πρόσωπο ποὺ κατεῖχε τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, νὰ ζητοῦν ἓνα ἐπιβεβαιωτήριο γράμμα ποὺ διασφάλιζε τίς ἐξουσίες τους ἐπὶ τῆς ἐξουσίας ποὺ τοὺς εἶχε ἐκχωρηθεῖ. Ἡ φρόνηση αὐτὴ τῶν ἐξάρχων πολλαπλασίασε τὰ ἔγγραφα τεκμήρια τὰ σχετικὰ μὲ τίς ἐξουσίες καὶ ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν ἀπὸ αὐτὲς μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τέτοια, ἐπιβεβαιωτήρια, γράμματα.

2. Στὸ κεφάλαιο «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας» ἀναφέρω μερικὲς παρόμοιες περιπτώσεις.

πρωτεΐα τιμῆς ἀλλὰ καὶ τὸ δικαίωμα ἐποπτείας στὴν περιοχὴ¹. Στὴν τελευταία περίπτωση, ἡ χρῆση τοῦ ἴδιου ὄρου δὲν προκαλοῦσε εὐκολὰ σύγχυση, καθὼς χρησιμοποιοῦνταν μόνο στὴ φήμη τοῦ ἀρχιερέα (π.χ. «μητροπολίτης Μύρων καὶ ἑξαρχος πάσης Λυκίας»). Στὴν περίπτωση ὅμως τοῦ ἐξάρχου-ἀπεσταλμένου, συχνὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ συγγεόταν μὲ τὸν καθολικὸ ἑξαρχο, καθὼς καὶ οἱ δύο «εἰσὶν οἱ πρόσωπον πατριάρχου φέροντες»². Καθὼς, λοιπόν, τὸ ἐπίθετο «πατριαρχικός», προσαγορευτικὸ τοῦ ἐξάρχου-ἀπεσταλμένου, χρησιμοποιοῦνταν σὲ μερικές περιπτώσεις καθολικῶν ἐξάρχων γιὰ νὰ τοὺς προσδώσει μεγαλύτερο κύρος —λόγω τῆς φόρτισης ποὺ διέθετε ὁ ὄρος—, δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ποὺ συγγέονται οἱ διαφορετικοὶ ρόλοι τῶν ἐξάρχων³.

1. Μιὰ παρεμφερὴς περίπτωση ἐξάρχων, στοὺς ὁποίους ὁ πατριάρχης ἀνέθεσε τὴν ἐντολὴ νὰ ἐποπτεύουν τοὺς ἱερεῖς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐντοπίζεται στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα. Ὁ κατάλογος τῶν ἐξάρχων καταγράφηκε τὸ 1350, ἀνανεώθηκε τὸ 1357 καὶ σώζεται στὸν βυζαντινὸ ἱερὸ κώδικα (Vind. hist. gr. 47, φ. 171-172). Τὸν ἔχουν δημοσιεύσει οἱ MM 1, 369 ἐπ. (πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2402)· πρόσφατα δημοσίευσε σχετικὴ μελέτη ὁ HUNGER, *Exarchenlisten*, 431-480.

2. Σὲ αὐτὴ τὴν διατύπωση στηρίχθηκε, ἀσφαλῶς, ὁ Κ. ΡΑΛΛΗΣ (*Ἐξαρχοί*, 146) ὅταν διατύπωνε τὴν ἀπόψη ὅτι «ἑξαρχος καλεῖται ὁ εἰς δν μεταβιβάζεται ὑπὸ τῆς συνόδου, τοῦ πατριάρχου ἢ τοῦ μητροπολίτου ἄσκησις δικαίων αὐτοῖς προσηκόντων». Στὸ ἔργο τοῦ DU CANGE, *Glossarium* ἀποτυπώνεται ἀνάγλυφα ἡ πολλαπλὴ χρῆση τοῦ ὄρου. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς στοὺς ὁποίους ἀπαντᾷ ἡ λέξις ἑξαρχος καταγράφονται ἀπὸ τὸν ΜΠΟΝΗ, *Ἀμφιλόχιος*, 420, σημ. 9.

3. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Νεοφύτου Γ' εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς πολλαπλῆς χρήσης τοῦ ὄρου ἑξαρχος ποὺ γινόταν στὰ ἔγγραφα, ὅταν μάλιστα, ὅπως στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, προστίθετο καὶ ὁ σημασιολογικὰ συγγενικὸς ὄρος «ἐπίτροπος». Τὸ κείμενο ἀναφέρει: «Ἡ μετριότης ἡμῶν... δέον ἔκριεν ἀποκαταστήσαι ἐπίτροπον αὐτῆς καθολικὸν καὶ ἑξαρχον... τὸν μητροπολίτην Ἰωαννίνων, ὑπέριτμον καὶ ἑξαρχον Κερκύρων... ὅστις, ὡς ἑξαρχος πατριαρχικός καὶ ἡμέτερος ἐπίτροπος, ὀφείλει...». Λίγο πρὶν κάτω τὸ ἴδιο πρόσωπο ὀνομάζεται «ἑξαρχος πατριαρχικός καθολικός», καὶ μόνο ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν καθηκόντων του κατανοοῦμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πατριαρχικὸ ἑξαρχο, στὸν ὁποῖο ὁ πατριάρχης ἀνέθετε τὴν ἐπιστασία τῶν σταυροπηγιακῶν μοναστηριῶν τῆς ἐπαρχίας Ἰωαννίνων. Τὸ γράμμα ἐξέδωσε ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀδριανούπολις*, 415-416. Γι' αὐτὸ ὁ σημερινὸς μελετητῆς, ποὺ δὲν ζεῖ στὸν ἐννοιολογικὸ περίγυρο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, θὰ πρέπει νὰ συσχετίζει μὲ προσοχὴ τίς πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ καθολικὸ ἢ γιὰ πατριαρχικὸ ἑξαρχο.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τὰ οικονομικά τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας

Πηγές γιὰ τὰ οικονομικά τῆς ἐξαρχίας • Εἰσοδήματα καὶ ἐκτίμηση τῆς πραγματικῆς τους ἀξίας • Οἰκονομικὲς συνέπειες γιὰ τοὺς χριστιανοὺς μιᾶς ἐξαρχίας

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο διερευνήθηκαν οἱ συνθῆκες πού εὐνοοῦσαν τὸ χαρακτηρισμὸ ἑνὸς οἰκισμοῦ ὡς πατριαρχικοῦ καὶ ἐξετάστηκε ἡ γραφειοκρατικὴ διαδικασία πού κατοχύρωνε τὴν ἀπόφαση γιὰ ἕναν τέτοιο χαρακτηρισμὸ. Ἐδῶ θὰ ἐξεταστοῦν οἱ πρακτικὲς συνέπειες τὶς ὁποῖες εἶχε γιὰ τὸν ἔξαρχο καὶ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ οἰκισμὸς τοὺς διοικοῦνταν ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Οἱ πηγές πού μποροῦν ἄμεσα νὰ προσφέρουν ἔγκυρα στοιχεῖα εἶναι τὰ ἔγγραφα πού ἐκδίδονταν ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία προκειμένου νὰ χαρακτηριστεῖ εἴτε νὰ ἐκχωρηθεῖ ὡς ἐξαρχία ἕνας οἰκισμὸς, ἢ νὰ ἐπικυρωθεῖ τὸ ἐξαρχικὸ του καθεστῶς. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ μποροῦμε νὰ πληροφορηθοῦμε ποιὲς προσόδους ἀπέδιδε μιὰ ἐξαρχία, δεδομένου ὅτι στὸ κείμενό τους εἴτε περιγράφονται τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα πού ὀφείλουν νὰ καταβάλλουν οἱ χριστιανοὶ εἴτε καθορίζονται αὐτὰ πού δικαιούται νὰ εἰσπράττει ὁ ἔξαρχος.

Ἐπάρχει, ὥστόσο, καὶ μιὰ ἄλλη κατηγορία ἐγγράφων ἀπὸ τὴν ὁποία μποροῦμε ἔμμεσα νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὰ οικονομικά μιᾶς ἐξαρχίας· εἶναι οἱ παραιτήσεις ὀρισμένων ἐξάρχων, οἱ ὁποῖοι προτίμησαν νὰ εἰσπράξουν ἕνα ποσὸ ἐφάπαξ καὶ νὰ παραχωρήσουν τὰ δικαιώματά τους σὲ ἀρχιερεῖς. Καὶ ἀκόμα, πατριαρχικὲς ἀποφάσεις μὲ τὶς ὁποῖες μετατρέπονταν οἱ ἐξαρχίες σὲ ἐκκλησιαστικὲς ἔδρες καὶ καθοριζόταν τὸ ποσὸ πού θὰ κατέβαλλαν ὡς συνεισφορά στὸ βασιλικὸ χαράτσι. Ἐμμεσες πληροφορίες, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, πού δίνουν ὥστόσο ἕνα συγκρίσιμο οἰκονομικὸ μέγεθος γιὰ τὶς ἐξαρχίες.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὶς πρῶτες πηγές. Οἱ πρόσοδοι τὶς ὁποῖες καρποῦνταν ὁ ἔξαρχος ἑνὸς πατριαρχικοῦ οἰκισμοῦ ἦταν τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα πού ἀπέφερε. Ὁ κανόνας αὐτός διατυπώνεται μὲ τρόπο σαφὴ ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο ἤδη σχετικὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο τῆς Τουρκοκρατίας: ἕνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1476 ὅριζε ὅτι ὁ ἔξαρχος τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας τῶν Μουδανιῶν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ εἰσπράττει καὶ νὰ

καρπώνεται «τὸ ἐξ αὐτῆς ἅπαν εἰσοδήμα»¹. Μὲ τοὺς ἴδιους ὄρους ἐκχωρήθηκαν λίγο ἀργότερα, στὸ διάστημα 1482-1486, οἱ ἑξαρχίς Καλαμάτα, Μικρὰ Μαΐνη καὶ Πήδημα στὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ· τὸ πιττάκιο τοῦ Συμεῶν Α' ἀνέφερε ὅτι ὁ ἑξαρχος θὰ εἰσέπραττε «τὸ ἀπ' αὐτῶν ἐκκλησιαστικὸν πᾶν εἰσοδήμα»².

Σὲ σωζόμενα ἔγγραφα ἀπὸ μεταγενέστερους χρόνους διευκρινίζεται ποιά θεωροῦνταν ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα. Γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴν ἑξαρχία τῶν δέκα πατριαρχικῶν χωριῶν ποὺ βρισκόνταν στὴν ἐπαρχία Σουγδαίας καὶ Φούλλων ὁ ἑξαρχος δικαιούνταν νὰ εἰσπράττει «ἅπαν τὸ συναγόμενον ἐκκλησιαστικὸν δικαίωμα, τὸ ἀπὸ τε κανονικῶν τῶν ἱερέων, συνοικεσιῶν, πανηγύρεων, ζητιῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν εἰθισμένων τοῖς εἰρημένους τόποις». Τὸ πατριαρχικὸ γράμμα ποὺ παρεῖχε στὸν ἑξαρχο αὐτὸ τὸ δικαίωμα ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Μητροφάνη Γ' τὸ 1565/1566³. Ἡ ἀπαρίθμηση αὐτῆ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων, διατυπωμένη μὲ τὸν πιὸ πάνω τρόπο, ἀπαντᾷ ἕκτοτε σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἐγγράφων, εἴτε πρόκειται γιὰ ἑξαρχικά ἐντάλματα μὲ τὰ ὁποῖα ἐφοδιάζονταν οἱ νέοι ἑξαρχοὶ εἴτε γιὰ πιττάκια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ πατριάρχης γνωστοποιοῦσε στοὺς χριστιανοὺς τῆς ἑξαρχίας τὸ διορισμὸ τοῦ ἑξάρχου καὶ τοὺς παρότρυνε νὰ καταβάλλουν σὲ αὐτὸν τὰ ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα. Ὁ Νεόφυτος Β' τὸ 1611 παρότρυνε τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀκοβας νὰ καταβάλλουν «εὐγνωμόνως καὶ εὐπειθῶς... ἅπαντα τὰ ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα καὶ δικαίωματα, τὰ ἀπὸ τε κανονικῶν τῶν ἱερέων, συνοικεσιῶν, πανηγύρεων, ζητείας καὶ τῶν λοιπῶν τῶ τόπων συνήθων»⁴. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Νεόφυτος στὸ πιττάκιό του προσέφυγε σὲ μιὰ φράση ποὺ εἶχε γίνεи «τυπική» καὶ χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία σὲ πολλὰ σχετικὰ ἔγγραφα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ φράση «καὶ τὰ λοιπὰ τῶ τόπων συνήθη» ποὺ ὑπάρχει στὰ περισσότερα κείμενα, ἀποτελεῖ μιὰ ἔνδειξη ὅτι στὸν καθορισμὸ τῶν πηγῶν τῶν προσόδων ἀπὸ μιὰ ἑξαρχία ὑπῆρχε μιὰ εὐελιξία ποὺ τὴν προσδιόριζαν τελικὰ οἱ συνήθειες τῆς περιοχῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν οἰκονομικὴ της ἐπιφάνεια. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸν ὄρο αὐτὸ τὸν ἐφάρμοζε ἡ Ἐκ-

1. Πρόκειται γιὰ πιττάκιο ποὺ ἔστειλε ὁ Μάξιμος Γ' στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῶν Μουδανιῶν· βλ. πρόσφατη ἔκδοσή του στὸ ΠΑΙΖΗ, Ἐπεπίσημα, 104-105.

2. Τὸ κείμενο τοῦ πιττακίου ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Συμεῶν*, 484.

3. Τὸ γράμμα ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΡΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Documents*, 178-179.

4. Τὸ κείμενο ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Στασιῶς*, 130-131.

κλησία και στις εκκλησιαστικές περιφέρειες, από την πρώτη κιόλας περίοδο της Τουρκοκρατίας. "Όταν τον Ιούνιο του 1479 έγινε προσπάθεια να θεσπιστοῦν κανόνες που θά καθόριζαν τις αμοιβές τῶν ἱερωμένων, ὡστε νὰ ἀναχαιτιστοῦν ἔτσι τὰ φαινόμενα τῆς σιμωνίας, ἡ πατριαρχική σύνοδος ἀποφάσισε καὶ κατέγραψε στὸν ἱερό κώδικα τῆς Ἐκκλησίας ὅτι κάθε ἀρχιερέας θὰ εἰσπράττει ἕνα κανονικὸ ἀνὰ τριάντα «καπνοὺς», δηλαδή νοικοκυριά· τὸ ὕψος ὅμως τοῦ κανονικοῦ παρέμενε ἀνοιχτὸ καὶ ἀπροσδιόριστο, ὡστε νὰ ταιριάζει στὶς συνήθειες κάθε τόπου, «οἷον ἔθος τῶ τόπων»¹.

Τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα τὰ καρπωνόταν ὁ ἔξαρχος κατὰ κανόνα στὸ ἀκέραιο, χωρὶς νὰ ἀποδίδει μέρος ἀπὸ αὐτὰ στὸ πατριαρχεῖο. Στὶς περισσότερες ἐκχωρήσεις ἐξαρχιῶν ποὺ γνωρίζουμε δὲν ἀναφέρεται ὑποχρέωση τοῦ ἐξάρχου νὰ ἀποστέλλει μέρος ἀπὸ τὰ εἰσπραττόμενα στὸ πατριαρχικὸ ταμεῖο. Οἱ πηγές ὡστόσο παραδίδουν μερικές περιπτώσεις ποὺ ἡ ἐκχώρηση γινόταν μὲ τὸν ὅρο νὰ ἀποδίδεται μέρος τῶν εἰσοδημάτων στὸ πατριαρχεῖο². Ἔτσι, γιὰ τὴν ἐξαρχία τῆς Καβάρας ὁ ἔξαρχος στὸν ὁποῖο παραχωρήθηκε ὄφειλε νὰ καταβάλλει ἑτησίως 5.000 ἄσπρα («ὑποταγῆς χάριν»), ὅπως σημειωνόταν στὸ σχετικὸ κείμενο τῆς ἐκχώρησης³, ἐνῶ γιὰ τὴν ἐξαρχία Καβάλας καὶ Ὀρφανίου ὁ ἔξαρχός τους ὄφειλε, τὸ 1675, νὰ ἀποδίδει στὸ πατριαρχεῖο 22 καὶ 20 γρόσια ἀντίστοιχα⁴. Χαρακτηριστικὸ πάντως εἶναι πῶς, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν, ὁ βαρυνόμενος μὲ τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ ἔξαρχος εἶχε τὴν ιδιότητα τοῦ ἀρχιερέα, ἐν ἐνεργείᾳ ἢ πρώην. Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, τοῦ πατριαρχικοῦ χωριοῦ τῆς Κρήτης Ἀνερικούρου, τὸ σωζόμενο ἔγγραφο δὲν ἀναφέρει ὅτι ὁ ἔξαρχος θὰ εἰσπράττει χρηματικὸ ποσὸ ἀλλὰ μόνον ἀγαθὰ. Τὸ 1654 ὁ ἔξαρχος

1. Τὸ πρωτότυπο ἀντίστοιχο φύλλο τοῦ ἱεροῦ κώδικα τοῦ πατριαρχείου, μαζὶ μὲ ἄλλα, ἐντοπίστηκε πρόσφατα καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟ, *Κώδιξ*, 157-158.

2. Στὴ βυζαντινὴ περίοδο, ὅταν ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ἦταν ἀκόμα ὑπὸ διαμόρφωση, ἦταν κανόνας νὰ ἀποδίδουν οἱ ἔξαρχοι μέρος τῶν εἰσοδημάτων, συνήθως τὸ μισό, στὸ πατριαρχεῖο· βλ. στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους, σ. 44 καὶ 46. Σχετικὸς ὅρος περιέχεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς πατριαρχικὲς πράξεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

3. Ἡ Καβάρα ἐκχωρήθηκε στὸ μητροπολίτη Βάρνης τὸ 1652 ὡς ἐξαρχία· βλ. τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα στὸ λήμμα Καβάρα.

4. Ἐξαρχος ἦταν ὁ πρώην μητροπολίτης Φιλίππων καὶ Δράμας Γερμανὸς καὶ ὁ πατριάρχης ποὺ τοῦ ἐκχώρησε τὶς δύο ἐξαρχίες ἦταν ὁ Παρθένιος Δ'. Γιὰ τὸ ἔγγραφο τῆς ἐκχώρησης καὶ τοὺς ὅρους ποὺ περιεῖχε βλ. στὸ λήμμα Καβάλα.

Λασκαράκης Μουσελίμης θά καρπωνόταν έτησίως από τους χριστιανούς του χωριού 10 μέτρα λάδι¹.

Τέλος, μαζί με τις ρητά αναφερόμενες πηγές έκκλησιαστικών εισοδημάτων πρέπει να υποθέσουμε ότι εισοδήματα άπέφεραν στους έξάρχους και οί τυχόν έγχειες κτήσεις, ακίνητα και κτήματα που άφιέρωναν οί χριστιανοί σε ναούς τής έξαρχίας².

Οί παραπάνω πηγές δίνουν πληροφορίες για τó είδος τών προσόδων που είχε τó δικαίωμα να εισπράττει ένας έξαρχος, δέν μάς πληροφορούν όμως για τó ύφος που είχαν. Τó κενό αυτό μπορούμε ως ένα σημείο να τó καλύψουμε άντλώντας στοιχεία από τρεις πηγές: α) από τó «έτήσιον» του έξάρχου, τó ποσό δηλαδή που εισέπραττε κάθε χρόνο στην περίπτωση που είχε όρίσει έπιτροπο στην έξαρχία του³, β) από την «πώλησιν» μιās έξαρχίας, δηλαδή από τó ποσό που εισέπραττε ένας έξαρχος στην περίπτωση που παραιτούνταν από τά δικαιώματά του και γ) από τόν καθορισμό του ποσού με τó όποιο καλοούνταν να συνεισφέρει στις οικονομικές υποχρεώσεις του πατριαρχείου μιá νεοϊδρυθείσα έκκλησιαστική περιφέρεια, που δημιουργήθηκε στη θέση μιās ή περισσότερων πατριαρχικών έξαρχιών. Άς δούμε τί πληροφορίες προσφέρει κάθε κατηγορία πηγών.

α) Στη διάρκεια τής λειτουργίας του θεσμού παρουσιάζεται τó φαινόμενο έξαρχοί να παραχωρούν την είσπραξη τών έκκλησιαστικών εισοδημάτων και την άσκηση τών πνευματικών καθηκόντων σε τρίτα πρόσωπα, άρχιερείς ή άπλους ιερωμένους, έναντι μιās έτήσιας άποζημίωσης. Στις περιπτώσεις αυτές συνάπτονταν γραπτές συμφωνίες μεταξύ τών έξάρχων και τών έπιτρόπων, που κατοχύρωναν τά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Κείμενα τέτοιων συμφωνιών έχουν σωθει άρκετά και

1. Μιá σημείωση στον ιερό κώδικα κατασφάλιζε την τακτή καταβολή του λαδιού στον Λασκαράκη. Τó κείμενό της σώζεται στο φ. 263r του χφ ΜΠΤ 2 (πρβ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 728) και έχει δημοσιευθει από τόν ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ειδήσεις*, 36. Σύμφωνα με τόν εκδότη, κάθε μέτρο λάδι ήταν 10 όκάδες, ή έτήσια λοιπόν πρόσδος του έξάρχου ήταν 100 όκάδες λάδι.

2. Με άφορμή την άρχαιότερη γνωστή περίπτωση πατριαρχικής έξαρχίας από την περίοδο τής Τουρκοκρατίας στη μελέτη μου *Άνεπίσημα*, 63-69, είχα υπερτονίσει, ίσως, τόν παράγοντα τών έγχειων κτήσεων μιās έξαρχίας. Ή συνολική έξεταση του θεσμού έδειξε ότι οί πρόσοδοι από τις κτήσεις αυτές δέν μπορούν να άποτιμηθούν, έλλείψει στοιχείων άντίθετα, για τά εισοδήματα που προέρχονταν από έκκλησιαστικές προσόδους διαθέτουμε κάποια μεγέθη.

3. Για την έννοια του έπιτρόπου του έξάρχου βλ. στο δεύτερο μέρος, στο κεφάλαιο «Οί εύεργετηθέντες», σ. 111-115.

περιέχουν στοιχειά για τὸ θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Για παράδειγμα, γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1698 ἡ ἐξαρχία Κερασούντας ἀπέδιδε στὸν ἑξαρχό της 30 γρόσια· τὸ ποσὸ αὐτὸ ὄφειλε νὰ καταβάλλει στὸν ἑξαρχο τῆς Κερασούντας Σπαντωνῆ ὁ ἐπίτροπός του, ὁ μητροπολίτης Τραπεζούντας¹.

Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1699, ἡ ἐξαρχία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ τὸ Φλώρι γνωρίζουμε ὅτι ἀπέδιδαν ἰσοβίως στὸν ἑξαρχό τους 25 γρόσια ἑτησίως².

Τὸ 1741, πενήντα δηλαδή χρόνια ἀργότερα, ὁ ἑξαρχος τῆς Ἄκοβας Νικόλαος Κριτίας εἶχε ἀπὸ τὴν ἐξαρχία του ὡς εἰσόδημα 80 γρόσια, τὰ ὁποῖα ὁ ἐπίτροπός του, ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς, ὑποσχόταν ὅτι θὰ τοῦ κατέβαλλε κάθε Μάρτιο³.

Τὸ 1778 ἡ ἐξαρχία Καστελορίζου καὶ Λιβισίου ἀπέφερε ἑτησίως στὸν ἑξαρχό της Ἀθ. Κομνηνῆ-Ἰψηλάντη 100 γρόσια, ποσὸ πού ὑποσχόταν νὰ τοῦ καταβάλλει ὁ ἐπίτροπός του, ὁ μητροπολίτης Πισιδίας⁴.

Τὰ χρηματικὰ αὐτὰ εἰσοδήματα φαίνεται πὼς ἐπαυξάνονταν καὶ μὲ ἀγαθὰ, προϊόντα συνήθως τοῦ τόπου. Ἔτσι, ὁ ἑξαρχος τῆς Ἄκοβας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 80 γρόσια, εἶχε καὶ «τὴν συνηθισμένην φιλοδωρίαν τοῦ κατ' ἔτος στελλομένου βουτύρου», φιλοδωρία πού, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ καταβολή της, συμπεριλήφθηκε καὶ αὐτὴ στὸ ὑποσχετικὸ γράμμα πού ὑπέγραψε ὁ ἐπίτροπος.

β) Τρεῖς περιπτώσεις μεταβιβάσεως ἐξαρχικῶν δικαιωμάτων, τῶν ὁποίων σώζονται τὰ κείμενα τῆς σχετικῆς συμφωνίας, μᾶς δίνουν ἕνα ἀκόμα μέτρο γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ τὸ οἰκονομικὸ μέγεθος μιᾶς ἐξαρχίας. Τὸ 1699 ὁ ἑξαρχος τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ τοῦ Φλωρίου συμφώνησε μὲ τὸν μητροπολίτη Δέρκων καὶ Νεοχωρίου, ἀντὶ νὰ τοῦ καταβάλλει ὁ τελευταῖος, ὡς

1. Ἐναντὶ αὐτοῦ τοῦ ἑτησίου ὁ Σπαντωνῆς θὰ ἔδινε τὴ συναίνεσή του νὰ ὑπαχθεῖ ἡ ἐξαρχία του στὴ μητρόπολη Τραπεζούντας. Τὸ κύρος τῆς συμφωνίας τὸ ἐξασφάλιζε ἕνα πατριαρχικὸ γράμμα, τὸ ὁποῖο ἔχει δημοσιεῖσει ὁ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φυγάδες*, 137-139.

2. Ἡ πληροφορία ὑπάρχει σὲ δύο ἀνέκδοτα πατριαρχικά κείμενα πού σώζονται στὸν Κώδικα Γ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου. Περίληψή τους βλ. VAPORIS, *Codex Gamma*, ἀρ. 42 καὶ 45.

3. Τὴν πληροφορία ἀντλούμε ἀπὸ τὸ συμφωνητικὸ γράμμα πού ὑπέγραψε ὁ ἐπίτροπος τοῦ Κριτία ἐπίσκοπος Καρουπόλεως Ἀνανίας· τὸ ἔχει δημοσιεῖσει, ἀπὸ ἀντίγραφο πού σώζεται στὸ χφ 315 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Στασιώς*, 132-133.

4. Ἡ πληροφορία περιέχεται σὲ γράμμα πού ἐξέδωσε ὁ Σωφρόνιος Β' γιὰ νὰ διακανονίσει τὶς σχέσεις τοῦ ἑξάρχου μὲ τὸν μητροπολίτη. Τὸ πατριαρχικὸ γράμμα ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΒΕΗ, *Σωφρόνιος Β'*, 4-8.

επίτροπός του, κάθε χρόνο 25 γρόσια, να του δώσει κατ' ἀποκοπή τὸ ποσὸ τῶν 90 γροσίων¹.

Τὸ 1774 ὁ ἔξαρχος τῆς Κερασούντας Ἀντώνιος παραχώρησε τὰ δικαιώματά του ἐπὶ τῆς Κερασούντας, τῆς Τριπόλεως καὶ τῶν Κοράλων στὸ μητροπολίτη Τραπεζούντας ἀντὶ τοῦ ποσοῦ τῶν 430 γροσίων².

Δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1786, οἱ ἔξαρχίες τοῦ Καστελόριζου καὶ τοῦ Λιβισίου ἀνταλλάχθηκαν μὲ 1.000 γρόσια. Ὁ ἔξαρχός τους Κομνηνός-Ύψηλάντης εἶχε συγκατατεθεῖ, ὀκτώ χρόνια πρὶν, νὰ παραχωρήσει τὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς ἐξαρχίας του ἔναντι 100 γροσίων ἐτήσιως· ὁμοῦς τελικὰ προτίμησε νὰ εἰσπράξει ἐφάπαξ δέκα «ἐτήσια» καὶ νὰ παραιτηθεῖ τῶν διὰ βίου δικαιωμάτων του³. Ἦταν μιὰ πράξη οἰκονομικὰ συμφέρουσα γι' αὐτόν, δεδομένου ὅτι ἦταν ἤδη, τότε, 75 χρονῶν⁴.

γ) Ἀπὸ πατριαρχικὰ ἔγγραφα μὲ τὰ ὁποῖα ἀποφασίζοταν ἡ μετατροπὴ ἐξαρχιῶν σὲ ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες σώζονται πληροφορίες, ἔμμεσες βέβαια, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια κάποιων ἐξαρχιῶν. Ἡ ἴδρυση, γιὰ παράδειγμα, μιᾶς νέας ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας καὶ ἡ ἐκλογὴ ἐκεῖ ἐνὸς ἀρχιερέα εἶχε ὡς ἐπακόλουθο νὰ καθοριστεῖ τὸ ποσὸ μὲ τὸ ὁποῖο ὄφειλε νὰ συμμετέχει στὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ πατριαρχείου, ποσὸ πού, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸ εἰσέπραττε ὁ ἀρχιερέας ἀπὸ τοὺς χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας του. Κατὰ συνέπεια, ἀν γιὰ παράδειγμα τὴ νέα ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια τὴν ἀπάρτισαν δύο πρώην ἐξαρχίες καὶ τὸ ποσὸ εἰσφορᾶς ὀριζόταν σὲ 80 γρόσια, μπορούμε νὰ εἰκάσουμε μὲ κάποια βεβαιότητα ὅτι ἀντίστοιχο περίπου ποσὸ θὰ κέρδιζαν συνολικὰ οἱ ἔξαρχοι τῶν δύο ἐξαρχιῶν, πρὶν αὐτὲς μετατραποῦν σὲ ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ποσὸ πού ὀριζόταν ὡς καταβολή, καθὼς δὲν ἦταν ἐνιαῖο γιὰ ὅλες τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες, ὑποδήλωνε, κατ' ἀρχὴν, τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τῶν χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας.

Ὅταν, λοιπόν, τὸ 1646 ἐνώθησαν τὰ πατριαρχικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ ἀπάρτισαν τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου, ὁ συνοδικὸς τόμος πού

1. Τὸ κείμενο τῆς συμφωνίας σώζεται στὸν Κώδικα Γ', σ. 34, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου καὶ εἶναι ἀνέκδοτο· περίληψή του βλ. στὸ VAPORIS, *Codex Gamma*, ἀρ. 45.

2. Δὲν ἔχει σωθεῖ τὸ σιγίλλιο μὲ τὸ ὁποῖο ὑπαγόταν —μετὰ τὴν πιδ πάνω συμφωνία— ἡ Κερασούντα στὴ μητρόπολη Τραπεζούντας· γιὰ τὴ μνεία ὁμοῦς τῆς ὑπαρξῆς τοῦ σιγιλλίου βλ. τὰ σχετικὰ στὸ λῆμμα Κερασοῦς, σ. 187.

3. Τὸ γεγονός τὸ ἔχει ἀπομνημονεύσει ὁ ἴδιος· βλ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΎΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, 643-644.

4. Στὶς ἄλλες δύο γνωστὲς περιπτώσεις μεταβιβάσεως ἐξαρχιῶν δικαιωμάτων δὲν γνωρίζουμε τὴν ἡλικία τῶν ἐξάρχων.

ἐκδόθηκε ὀρίζε ὅτι ὁ ἀρχιερέας τῆς νεοϊδρυμένης ἀρχιεπισκοπῆς ὀφείλε νὰ καταβάλλει ἐτησίως 30 χρυσὰ φλωρία ὡς συμμετοχὴ στὸ βασιλικὸ χάρατσι· στὴ νέα ἀρχιεπισκοπὴ εἶχαν συνενωθεῖ δέκα πατριαρχικὰ νησιά. Τὸ ἴδιο ποσὸ ὀρίστηκε, τὴν ἴδια χρονιά, καὶ γιὰ τὴ μητρόπολη Μαρωνείας, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ συνένωση τῶν ἐξαρχιῶν τῆς Μαρώνας, τῆς Θάσου καὶ τῆς Σαμοθράκης¹.

Ἐξὶ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1652, ἡ ἐξαρχία τῆς Λίτιτζας μετατράπηκε σὲ ἀρχιεπισκοπὴ. Στὸν συνοδικὸ τόμο ποὺ ἐκδόθηκε ὀρίζονταν πὼς ὁ νεοεκλεγμένος ἀρχιερέας θὰ κατέβαλλε ὡς συμμετοχὴ στὸ βασιλικὸ χάρατσι 30 χρυσὰ φλωρία².

Ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ συλλέξαμε ὡς τώρα γνωρίζουμε κατ' ἀρχὴν ποιὲς ἦταν οἱ πηγὲς προσόδων ἑνὸς ἐξάρχου καί, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, ἔχουμε καὶ ἐνδείξεις γιὰ τὸ οἰκονομικὸ τους μέγεθος. Δὲν γνωρίζουμε ὁμῶς τὴν πραγματικὴ ἀξία τῶν προσόδων τῶν ἐξάρχων καὶ ὁ προσφορότερος τρόπος γιὰ νὰ προσεγγίσουμε αὐτὸ τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ συγκρίνουμε τὸ ποσὸ τῶν εἰσοδημάτων ποὺ σώζουν οἱ πηγὲς μὲ ἄλλα οἰκονομικὰ μεγέθη, τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ εἰ δυνατόν τῆς ἴδιας περιοχῆς. Τὴ μέθοδο αὐτὴ τὴν ἐπιβάλλουν οἱ ἰδιαίτερες συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὰ οἰκονομικὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου ὁ πληθωρισμὸς παρουσίαζε ἀλματώδη ἄνοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου κυρίως αἰῶνα καὶ μετὰ.

Ἄς ἀναφέρουμε μερικὰ δείγματα τέτοιων συγκρίσεων.

Ἡ ἐξαρχία τῆς Κερασούντας τὸ 1698 ἀπέδιδε στὸν ἐξάρχῳ τῆς 30 γρόσια ἐτησίως· τὸ πλησιέστερο χρονικὰ στοιχεῖο ἀνάγεται τρία χρόνια νωρίτερα, στὸ 1695, ὅταν στὴ Φιλιππούπολη ἀγόραζε κανεὶς ἕνα πρόβατο μὲ 15 γρόσια καὶ τὸ 1693 ἕνα ἄλογο πρὸς 40 γρόσια³. Καὶ ἀκόμα, γνωρίζουμε ὅτι στίς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας ὁ ἐτήσιος μισθὸς ἑνὸς δασκάλου τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας κυμαινόταν ἀπὸ 150 ὠς 200 γρόσια⁴. Τὸ 1741,

1. Γιὰ τίς δύο ἐπαρχίες ποὺ ἰδρύθηκαν τὸ 1646 βλ. στὰ λήμματα Ἀμοργὸς καὶ Μαρόνια ἀντίστοιχα.

2. Τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 247^v τοῦ χφ ΜΠΓ 2· βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 661. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του βλ. στὸ λῆμμα Λήτιτζα.

3. Ἡ πληροφορία σώζεται στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως· βλ. ΣΚΟΡΔΕΛΗΣ, *Σημειώματα*, 290· βλ. ἀκόμα ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Τιμαί*, 206.

4. Τὴν πληροφορία παραδίδει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία*, 122. Χρήσιμα, ἀκόμα, εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει συγκεντρώσει γιὰ τοὺς μισθοὺς τῶν διδασκάλων τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ὁ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Μισθοί*.

ὅταν ἡ Ἄκοβα ἀπέδιδε στὸν ἑξαρχο πὺλ τὴ νεμόταν 80 γρόσια τὸ χρόνο, τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 332 ὀκάδες σιτάρι; ἐνῶ ὁ ἐτήσιος μισθὸς ἐνὸς δασκάλου στὴ Μυτιλήνη κυμαινόταν γύρω στὰ 100 γρόσια¹. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἕνα σπῆτι στὸ Ἄλμυρὸ πούληθηκε γιὰ 120 γρόσια, ἐνῶ ἕνας δάσκαλος τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἀμειβόταν μὲ 250-500 γρόσια². Τὸ 1774 τὸ τίμημα τῆς «πωλήσεως» τῆς ἐξαρχίας τῆς Κερασούντας ἦταν 430 γρόσια, ποσὸ πὺλ ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὴν ἀξία 2.200 ὀκάδων σιτάρι καὶ ἦταν τὸ πενταπλάσιο τοῦ μισθοῦ πὺλ εἰσέπραττε ἐτησίως ἕνας δάσκαλος στὸ σχολεῖο τοῦ Μ. Ρεύματος³. Τὸ 1778 ἡ ἐξαρχία Καστελορίζου καὶ Λιβισίου ἀπέδιδε στὸν ἑξαρχό της Κομνηνὸς-Ύψηλάντη 100 γρόσια ἐτησίως, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι ὁ διδάσκαλος τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας εἰσέπραττε 1000 γρόσια, πὺλ περιόριζονταν στὰ 124 γρόσια γιὰ τὸν τρίτο διδάσκαλο⁴. Ὁκτὼ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1786, ὁ Κομνηνὸς-Ύψηλάντης «ἐπώλησε» τὴν ἐξαρχία Καστελορίζου καὶ Λιβισίου πρὸς 1000 γρόσια, ὅσα δηλαδὴ θὰ εἰσέπραττε ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς ἐπὶ 10 χρόνια ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῆς Βυζίτσας ὅπου δίδασκε⁵.

Ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ πὺλ ἐπιχειρήσαμε ἔγινε φανερὸ πὺς τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐξάρχων ἐμφανίζονται ἀρκετὰ χαμηλά. Οἱ πηγές ὡστόσο, στὸ σύνολό τους, ἀφήνουν νὰ διαφαίνεται ἐντονα ἕνα στοιχεῖο εὐεργεσίας σὲ κάθε ἐκχώρηση ἐξαρχίας. Ἀκόμα, ὅλες οἱ πηγές θεωροῦν ὅτι τὰ εἰσοδήματα μιᾶς ἐξαρχίας ἐξασφάλιζαν «ζωάρκειαν» στὸ νομέα της. Θεωρῶ λοιπὸν πὺς κάτι ἄλλο συνέβαινε πὺλ δὲν ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὶς σωζόμενες τουλάχιστον πηγές: εἴτε τὰ ποσὰ πὺλ ἀναφέρονταν ὡς εἰσοδήματα μιᾶς

1. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία*, 229 σημ. 1.

2. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Τιμαί*, 207 καὶ ΓΕΔΕΩΝ, *στὸ ἴδιο*, 235.

3. Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴν τιμὴ τοῦ σιταριοῦ πρέπει νὰ γίνεται μὲ πολλὴ προσοχὴ καὶ μόνο ἐφόσον γνωρίζουμε τὴν τιμὴ πὺλ εἶχε τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ εἰ δυνατόν στὴν ἴδια περιοχὴ, δεδομένου ὅτι τὸ σιτάρι ἦταν ἕνα προϊόν πὺλ ἡ τιμὴ του διαμορφωνόταν ἀνάλογα μὲ τὴν παραγωγικότητα τῆς περιοχῆς καὶ τὶς καιρικὲς συνθῆκες πὺλ τὴν ἐπηρεάζαν. Γιὰ παράδειγμα, μεταξὺ τοῦ 1778 καὶ τοῦ 1779 ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ εἶχε ὀκταπλασιαστεῖ. Ἔτσι, στὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1778 τὸ κοιλὸ, δηλαδὴ οἱ 24 ὀκάδες, πουλιόταν 4-5 γρόσια, ἐνῶ τὴν ἐπόμενη χρονιά στὴν Ἄγκυρὰ ἡ τιμὴ τοῦ κοιλοῦ ἔφτασε στὰ 32 γρόσια (βλ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Τιμαί*, 209). Τὴ φιλὴ Εὐτυχία Λιάτα, πὺλ μοῦ ἔδωσε στοιχεῖα πὺλ διέθετε γιὰ τιμὲς προϊόντων κατὰ τὴν περίοδο πὺλ μὲ ἐνδιέφερε, τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸ μισθὸ τοῦ δασκάλου στὸ σχολεῖο τοῦ Μ. Ρεύματος σώζει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Σχολεῖα*, 211.

4. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία*, 235.

5. Βλ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Μισθοί*, 417.

έξαρχίας υπολογίζονταν σέ λογιστικές μονάδες και ὄχι σέ πραγματικό νόμισμα εἴτε εἶχε καταβληθεῖ κατὰ τὴν ὑπογραφή τῆς συμφωνίας κάποιον ἐφάπαξ ποσὸ πού δὲν μνημονεύεται στὰ κείμενα.

Τὴν πρώτη ἐκδοχὴ τὴν ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι καὶ σέ ἄλλες περιπτώσεις ἐκκλησιαστικῶν προσόδων ἀναφέρεται ἓνα ποσὸ πού παραμένει σταθερὸ σέ μεγάλη διάρκεια χρόνου, χωρὶς νὰ ἀναπροσαρμόζεται. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, καὶ στὶς περιπτώσεις αὐτές, τὸ ποσὸ ὑπολογίζονταν σέ λογιστικές μονάδες, ἐπειδὴ ἀλλιῶς οἱ καλπάζοντες ρυθμοὶ τοῦ πληθωρισμοῦ θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς ἐξανέμεισε σέ σύντομο διάστημα τὴν ἀξία του, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὸ ποσὸ.

Ἡ δευτέρη ὑπόθεση ἐναρμονίζεται μὲ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ πού ἐφαρμόστηκε στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ 1695 μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ «μαλικιανέ», τοῦ ἰσόβιου δηλαδὴ ἐκπλειστηριασμοῦ τῶν προσόδων τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ μηχανισμὸς λειτουργίας τοῦ οἰκονομικοῦ αὐτοῦ συστήματος ἦταν ὁ ἀκόλουθος: τὸ κράτος ἐκπλειστηρίαζε κάποιες προσόδους καὶ ὁ καρπωτής, ὁ «μουλτεζίμ», ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλει ἓνα σταθερὸ ποσὸ ἐτησίως, χωρὶς νὰ τίθεται ζήτημα αὐξήσεων ἢ ἀναπροσαρμογῶν τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ. Ὅμως ὁ πλειστηριασμὸς ἀφοροῦσε κυρίως τὸ ἐφάπαξ ποσὸ πού θὰ καταβαλλόταν στὴν ἀρχὴ τῆς συμφωνίας, («τὸ μουασελέ»), καὶ πού θὰ ἀνταποκρινόταν στὴν τρέχουσα ἀξία τῶν προσόδων πού ἐκπλειστηριάζονταν. Ὁ πλειοδότης λοιπόν, γνωρίζοντας ἐκ τῶν προτέρων τὸ ποσὸ τῆς ἐτήσιας δόσης πού θὰ ἔπρεπε ἰσοβίως νὰ καταβάλλει καὶ ὑπολογίζοντας τὰ κέρδη ἀπὸ τὸν «μουκατάν», τὴν πρόσοδο πού διεκδικοῦσε, μποροῦσε νὰ κάνει τοὺς ὑπολογισμοὺς του μὲ σταθερὰ δεδομένα καὶ νὰ ὑπολογίσει τὸ ὕψος τοῦ μουασελέ πού τὸν συνέφερε νὰ προσφέρει. Μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ τὰ κέρδη, παρὰ τὸν καλπάζοντα πληθωρισμὸ πού χαρακτηρίζεε τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους, ἦταν γιὰ τοὺς καρπωτὲς σχετικῶς προβλέψιμα, ἐνῶ παράλληλα τὸ κράτος εἶχε ἀπὸ τὴν εἴσπραξη τῶν μουασελέ ἄμεσα ἔσοδα πού τόσο χρειαζόταν.

Θὰ μπορούσαμε λοιπόν νὰ ἀποδώσουμε στὸ γενικὸ πνεῦμα τοῦ μαλικιανέ τὸ φαινόμενο τοῦ σταθεροῦ ἐτησίου πού εἰσέπρατταν οἱ ἔξαρχοι καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι κάποιον ἐφάπαξ ποσὸ, πού καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἔξαρχιῶν καταβαλλόταν ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους πρὸς τοὺς ἔξάρχους, ἀντιστάθμιζε τὴν ἀπώλεια τῆς ἀξίας του. Ὡστόσο πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι σώζονται μαρτυρίες γιὰ καταβολὴ σταθερῶν ἐτησίων πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μαλικιανέ. Ἦδη τὸ 1611 ὁ ἔξαρχος τῆς Ἄχοβας μέγας πρωτοπαπὰς Γεώργιος ὑπέγραψε συμφωνία μὲ τοὺς δύο ἐπιτρόπους του· ἐκεῖνοι ὑπόσχονταν νὰ τοῦ καταβάλλουν ἀνελλιπῶς τὸ σταθερὸ ποσὸ πού

είχε όριστει ώς έτησιο, ένώ ό έξαρχος δεσμευόταν νά μñν άρει τñν έντολή πρòς τούς δύο έπιτρόπους¹.

Άπό τά στοιχειά πού έχουν σωθει δέν είναι δυνατò νά óδηγηθούμε με άπόλυτη βεβαιότητα πρòς τñ μία ã τñν άλλη ύπόθεση. Είται πιθανò τò πατριαρχείο νά εφάρμοζε άπό παλαιότερα τò σύστημα τñς λογιστικñς μονάδας, και μετά τñν καθιέρωση τού μαλικιανέ νά συνυπήρχαν τά δύο συστήματα. Βέβαιο, πάντως, φαίνεται πώς τά εισοδήματα άπό μιá έξαρχία πρόσφεραν στòn έξαρχο-καρπωτή «οικονομίαν τού βίου», άνετη ã λιγότερο άνετη. Είται χαρακτηριστικò πώς, τñ στιγμή πού καταργοφνται οί πατριαρχικές έξαρχίες και δέν ύπάρχει πλέον άνάγκη νά άποσιωποφνται τά εισοδήματα ã νά αναφέρονται οί πρόσοδοι σέ λογιστικò νόμισμα, έχουμε τñν πληροφορία ότι ό έξαρχος Σταυράκης Άριστάρχης έξασφάλιζε άπό τics έξαρχίες του, τò 1860, ένα εισόδημα 16 φορές ύψηλότερο άπό εκείνο με τò όποιο ζοφσε μιá φτωχή οικογένεια. Ήταν ã στιγμή πού ό Άριστάρχης, με τñν κατάργηση τών έξαρχιων, δέν χρειαζόταν νά άποτιμήσει τò εισόδημά του σέ λογιστικές μονάδες· αντίθετα, έπρεπε νά άποκαλύψει τò πραγματικò τους μέγεθος προκειμένου νά έξασφαλίσει τò ίσόποσό τους ως έπιχορήγηση².

Έκτòς άπό τics περιπτώσεις τών πατριαρχικων έξαρχιων πού αναφέραμε ως τώρα, ύπήρχε και ένας άριθμòς οικισμων πού ãταν μεν πατριαρχικοί άλλά δέν είχαν εκχωρηθει σέ έξάρχους. Στics περιπτώσεις αυτές ό πατριάρχης όριζε κάποιο ποσό καταβολñς πρòς τò πατριαρχείο, ποσό πού συχνά είχε συμβολικò χαρακτήρα και πού δινόταν πρòς τòn πατριάρχη, κυρίως για νά ύπενθυμιζεται ã πατριαρχικñ κυριαρχία έπι τού οικισμού· «ύποταγñς χάριν» είναι συνήθως ã έκφραση πού χρησιμοποιεϊται στics περιπτώσεις αυτές. «Ύποταγñς χάριν» λοιπόν όρίστηκε, για παράδειγμα, τò 1616 νά καταβάλλει πρòς τò πατριαρχείο ã έξαρχία Ίνεου 3 χρυσά φλωριά έτησίως. Και τò 1638 ό οικισμòς τού Άγίου Ίωάννη Τσακωνιās όρίστηκε νά καταβάλλει 1500 άσπρα³. Άλλοτε ã καταβολή όριζόταν σέ προϊόντα τού τόπου: τò 1659 τò πατριαρχικò χωριò τού Άγίου Στεφάνου όρίστηκε νά καταβάλλει «ύποταγñς χάριν... κοιλά κριθñς δέκα και άχύ-

1. Λεπτομέρειες για τñ συμφωνία αυτή, βλ. πιò κάτω, σ. 112 και στò λήμμα "Άκοβα.

2. Ό Άριστάρχης είχε δηλώσει πώς εισέπραττε άπό τics έξαρχίες του κάθε χρόνο 16.000 γρόσια, ένώ μιá φτωχή οικογένεια άρκοφνταν σέ 1000 γρόσια (ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, *Τιμαί*, 216). Τics λεπτομέρειες για τòn Άριστάρχη βλ. στñ σ. 75.

3. Για τics πηγές τών δύο αυτών πληροφοριων βλ. αντίστοιχα τά λήμματα "Ίνεον και "Άγιος Ίωάννης.

ρων καντάρια δέκα» και ἐπιπλέον τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὰ συνοικέσια¹.

Τέλος, γιὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν οἱ οἰκονομικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς χριστιανούς κατοίκους ἐνὸς οἰκισμοῦ ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς πατριαρχικοῦ, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη δύο δεδομένα:

α) ὅτι οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίαι φαίνεται πὼς δὲν συμμετεῖχαν στοὺς φόρους ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ ἀποδίδει τὸ πατριαρχεῖο ἐτησίως στὴν Πύλη. Τὰ ποσὰ αὐτά, τακτικὰ καὶ ἔκτακτα, καλοῦνταν νὰ τὰ εἰσφέρουν οἱ ἀρχιερεῖς ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τῶν περιφερειῶν τους· αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἀντίστοιχα καὶ οἱ χριστιανοὶ μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν ποσὰ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κατέβαλλαν οἱ χριστιανοὶ τῶν ἐξαρχιῶν, ἐφόσον ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ θὰ ὀδηγοῦνταν, διὰ μέσου τοῦ πατριαρχείου, στὴν ὀθωμανικὴ ἀρχή. Ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν ἐξαρχιῶν ἀπὸ τέτοιες ὑποχρεώσεις ἐξάγεται ἔμμεσα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἐξαρχικά ἐντάλματα δὲν ἀναφέρουν τίποτε σχετικὸ μὲ τὴν ὑποχρέωση αὐτή, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ «συνοδικὲς πράξεις» τῶν ἀρχιερέων ρητὰ προσδιόριζαν αὐτὴ τὴ δέσμευση. Ἐξάλλου, τὴν ἀπαλλαγὴ τῶν ἐξαρχιῶν ἐπιβεβαιώνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι, στὴν περίπτωσι ποὺ ἕνας ἀρχιερέας δήλωνε ἀδυναμία νὰ εἶναι συνεπὴς στὶς οἰκονομικὲς τοῦ ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ πατριαρχεῖο, ὁ πατριάρχης τὸν ἐνίσχυε ἐνώνοντας τὴν ἐπαρχία του μὲ μία ἢ περισσότερες ἐξαρχίαι. Ἄν ὅμως οἱ ἐξαρχίαι συμμετεῖχαν στὰ οἰκονομικὰ βάρη τοῦ πατριαρχείου, μιὰ τέτοια ἐνέργεια θὰ παρεῖλκε, ἀφοῦ ὁ οἰκισμὸς θὰ κατέβαλλε ἤδη τὴ συμμετοχὴ του ὡς ἐξαρχία.

β) ὅτι ὁ διορισμὸς ἐνὸς ἀρχιερέα συνεπαγόταν ἔξοδα, ὅπως ἡ καταβολὴ χρημάτων γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ τὸ σχετικὸ βεράτι, ἔξοδα ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυσι βάρυναν τοὺς χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας. Καθὼς ὁ ἐξάρχος διοριζόταν ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ ὁ διορισμὸς του δὲν χρειαζόταν ἐπιτύρωσι ἀπὸ τὴν Πύλη, οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐπαρχίας δὲν καλοῦνταν νὰ καλύψουν καὶ αὐτὰ τὰ βάρη. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀποδίδει, νομίζω, μὲ ἐνέργεια ἡ μαρ-

1. Συμβολικὴ, νομίζω, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ καταβολὴ 240 δακάδων κριθῆς καὶ 440 δακάδων ἄχρου —τὰ δέκα κοιλὰ καὶ τὰ δέκα καντάρια ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο— γιὰ ἕναν ὀλόκληρο οἰκισμὸ. Ὁ συμβολικὸς χαρακτήρας τῆς καταβολῆς τονίζεται στὸ κείμενο τῆς πατριαρχικῆς ἀποφάσεως: ἐπειδὴ ὁ οἰκισμὸς ἦταν φτωχός, τὸ ὕψος τῆς καταβολῆς ἐντάχθηκε στὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας («τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν τὰ βάρη»). Τὸ κείμενο τῆς ἀποφάσεως σώζεται στὸν Κώδικα Α', σ. 431, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεποφυλακίου· τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγράφοι λίθοι*, 73-76 ἀπὸ ἀντίγραφό του στὸ χφ ΜΠΤ 2· πρβ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 850.

τυρία τοῦ Ἰαδαμάντιου Κοραῖ, ὅταν τὸ 1790 προέτρεπε τοὺς συμπατριῶτες του στὴ Σμύρνη νὰ διαπραγματευθοῦν τὰ σχετικά μὲ τὴν ἐκλογή νέου ἀρχιερέα. Ἐνέφερε στὸν Δημήτριο Λῶτο καὶ συμβούλευε, μέσω τοῦ ἀλληλογράφου του, τοὺς συμπολίτες του νὰ γράψουν στὸν πατριάρχη ὡς ποῖο ποσὸ προτίθενται νὰ πληρώνουν γιὰ τὸ «χρέος τῆς ἐπαρχίας» τους. Ἐὰν τὸ ποσὸ ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ πρότειναν, «ἄς λείπει ὁ ἀρχιερέας· προτιμῶμεν νὰ ὑποκείμεθα ἀμέσως εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καὶ ἱκανοὶ εἶναι οἱ ἐφημέριοι ἡμῶν νὰ μᾶς ἀγιάζωσι, νὰ μᾶς βαπτίζωσι, νὰ μᾶς ὑπανδρεύωσι καὶ νὰ μᾶς θάπτωσι»¹.

1. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀλληλογραφία*, 1, ἀρ. 36, σ. 125-126· τὸ γράμμα φέρει χρονολογία 15.8.1790.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οἱ εὐεργετηθέντες

Ὁφφικιάλιοι, ἄρχοντες καὶ “πιστοὶ ἐκδουλευταὶ” οἱ εὐεργετούμενοι • Ὑψηλὸ τὸ ποσοστὸ τῶν ὀφφικιαλίων τὸν 18ο αἰώνα • Ἡ ἐκχώρηση ἀποδίδει τιμὴ καὶ ἐξασφαλίζει ζωάρκεια • Ἐνίοτε ἡ διοίκηση ἐκχωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐξάρχους σὲ ἐπιτρόπους • Δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις τῶν ἐπιτρόπων

Τὰ πρόσωπα πού γνωρίζουμε ὅτι, τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, εὐεργετήθηκαν μὲ κάποια πατριαρχικὴ ἐξαρχία εἶναι πενήντα. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἀποδίδει, ἀσφαλῶς, ἓνα μέρος μόνο ἑνὸς ἄγνωστου συνόλου προσώπων, πού τὰ ὀνόματα ἢ τὴν ὑπαρξή τους δὲν τὰ διέσωσαν οἱ πηγές. Ἀπὸ τὸ διαθέσιμο, ὥστόσο, ὕλικὸ μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα.

Ἄς καταγράψουμε πρῶτα τοὺς ἐξάρχους καὶ τὴν ιδιότητά τους, ὅπως ἐμφανίζονται μέσα στὸ ἀνάπτυγμα τοῦ χρόνου.

Ὁ παλαιότερος ἐξάρχος πού γνωρίζουμε ἀνατρέχει στὸ 1476· εἶναι ὁ ἐξάρχος τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας τῶν Μουδανιῶν. Τὸ ὄνομά του μᾶς εἶναι ἄγνωστο· ξέρουμε ὅμως ὅτι ἦταν πρῶν ἡγετὴς τῆς Ἀδριανουπόλεως¹. Ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα γνωρίζουμε ἀκόμα ἓναν ἐξάρχο, τὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ, πού τοῦ εἶχαν δοθεῖ οἱ ἐξαρχίες Καλαμάτα, Μικρὰ Ματῆνη καὶ Πήδημα².

Ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα οἱ πηγές παραδίδουν ἑπτὰ ὀνόματα ἐξάρχων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ τρεῖς ἦταν ἀξιωματοῦχοι τοῦ πατριαρχείου: ὁ νοτάριος Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ἦταν ἐξάρχος τῆς Τριπολιτσᾶς, ὁ πρωταποστολάριος Κωνσταντῖνος τῆς Σάμου, τῆς Ἀστυπάλαιας καὶ τῶν Ψαρῶν, ἐνῶ ὁ πρωτοκανόναρχος Μιχαήλ τῆς Ἀμοργοῦ, τῆς Καλύμνου καὶ τῆς Σερίφου³. Οἱ ἄλλοι τέσσερις ἦταν ὁ σακελλάριος τοῦ Καφᾶ Ἰωάννης, ἐξάρχος

1. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου αὐτοῦ βλ. τίς ὑποθέσεις πού ἔχω διατυπώσει στὴ μελέτη μου *Ἀνεπίσημα*, 90-91.

2. Στὸ λήμμα Καλαμάτα ἀναφέρονται οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐκχώρησης αὐτῆς.

3. Πληροφορίες γιὰ τοὺς ἐξάρχους πού παραθέτω καθὼς καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ὑπάρχουν στὰ ἐπιμέρους λήμματα τοῦ τρίτου μέρους. Ἐδῶ προσθέτω βιβλιογραφικὲς παραπομπές πού δὲν ἀναφέρονται ἐκεῖ. Γιὰ τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ PERENTIDIS, *Hexabible*, 209 ἐπ. καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ ἴδιου, *Zygomalas*, 11-80.

τῶν δέκα πατριαρχικῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς Σουγδαίας καὶ Φούλλων, ὁ λογοθέτης τῆς Κερασούντας Ἐξάκουστος, ἔξαρχος τῶν πατριαρχικῶν χωριῶν Τριπόλεως, Κοράλων καὶ Καλλιουπόλεως· ὁ ἱερέας Ἰωάννης Σέψης ἦταν ὁ πρῶτος ἔξαρχος τῆς Βολισσοῦ καὶ τοῦ Πυργίου, ἐνῶ ὁ Γαβριὴλ Καλωνὰς ὀρίστηκε ἔξαρχος τῶν δεκατεσσάρων πατριαρχικῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς τῆς Καβάλας.

Ἡ 17ος αἰώνας διέσωσε τὰ ὀνόματα δεκαεπτὰ ἐξάρχων. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ ἐννέα ἦταν ὀφφικιάλιοι τοῦ πατριαρχείου: ὁ μ. πρωτοπαπὰς Γεώργιος ἦταν ἔξαρχος στὴν Ἄκοβα, ὁ μ. ρήτωρ Μιχαὴλ καὶ ὁ μ. διοικητὴς Διαμαντῆς¹ ὀρίστηκαν ἔξαρχοι τῆς Σίφνου, στὸν πρωτοβεστιᾶριο Χουρμούζη ἐκχωρήθηκε τὸ Φλώρι², ἐνῶ δύο ἀδελφοί, ὁ δικαιοφύλαξ Ράλης καὶ ὁ ρήτωρ Ἀνδρόνικος, εὐεργετήθηκαν μὲ τὸ Ἴνεο³. Ὁ πρωτοκανόναρχος Δημήτριος εὐεργετήθηκε μὲ τοὺς Ἐλεγμούς ἐνῶ δύο πρωτέδικοι, ὁ Σπαντωνῆς⁴ καὶ ὁ Σοφιανός, ἔγιναν ἔξαρχοι στὴν Κερασούντα καὶ στὴ Θάσο ἀντίστοιχα. Τέσσερις ἔξαρχοι τοῦ 17ου αἰώνα ἀποκαλοῦνται «ἄρχοντες»: ὁ Μιχαὴλ Καβάκος, ἔξαρχος στὴ Βολισσό καὶ τὸ Πυργί, ὁ Μανωλάκης Μουσελίμης στὴν Πλάτζα, ὁ Λασκαράκης Μουσελίμης στὸ Ἀνερικούρου τῆς Κρήτης⁵ καὶ ὁ «κυριτζής» Χρυσόγονος στὸν Ἅγιο Στέφανο. Γνωρίζουμε ἀκόμα ἕναν πρῶην ἀρχιερέα, τὸν πρῶην ἐπίσκοπο Μαΐνης Ἰωνά, ποὺ τοῦ ἐκχωρήθηκε ἡ Ζαρνάτα. Τέλος, ἕνας ἀρχιερέας, ὁ μητροπολίτης Βάρνης, εὐεργετήθηκε μὲ τὴν ἐξαρχία τῆς Καβάρας, ἐνῶ ἕνας ἡγούμενος, ὁ Λεόντιος, μὲ τὴν Ἀμοργό.

1. Τὸ ὀφφίκιο αὐτὸ κατὰ τὸν DARROUZÈS (Ἰοφφίλια, 11 σημ. 1), ἀπαντᾷ μόνον στὸ πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας καὶ ὄχι στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὴν Ἄλωση ἡ μοναδική, ὅσο γνωρίζω, μνεία τέτοιου ὀφφικαλίου στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Διαμαντῆ.

2. Ὁ Χουρμούζης, διδάσκαλος στὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, κατέλαβε καὶ τὸ ὀφφίκιο τοῦ δικαιοφύλακα, στὸ ὅποιο τὸν διαδέχθηκε, μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του, ὁ Σπαντωνῆς· βλ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Σχολή*, 202.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Ραγκαβὴ καὶ τὸν ἀδελφὸ του Ράλη. Γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο, ὁ ὁποῖος κατέλαβε ἑπτὰ συνολικὰ ὀφφίλια τοῦ πατριαρχείου, βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πατριαρχικά*, 152-155. Τὸ ἔγγραφο τῆς ἐκχώρησης τοῦ Ἰνέου — ποὺ σώζεται στὴ σ. 100 τοῦ Κώδικα Α' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ, ὅσο γνωρίζω εἶναι ἀνέκδοτο— φέρει χρονολογία 1684· ἐκεῖ ὁ Ἀνδρόνικος ἀναφέρεται ὡς ρήτωρ.

4. Ὁ λόγιος αὐτὸς ἀξιοματοῦχος τοῦ πατριαρχείου ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του ὡς νοτάριος τοῦ πατριαρχείου. Ὑπῆρξε δικαιοφύλαξ — διαδέχθηκε τὸν Χουρμούζη— πρὶν γίνει πρωτέδικος. Ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1726, κατέλαβε ἀκόμα τὸ ὀφφίκιο τοῦ μ. ρήτορος καὶ τοῦ μ. χαρτοφύλακος· βλ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Σχολή*, 202.

5. Γιὰ τὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Μουσελίμη, βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πένητες*, 104-110.

Ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα οἱ πηγές παραδίδουν δεκαοκτὼ ὀνόματα ἐξάρχων. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ πατριαρχείου εἶναι δεκαπέντε, ἐνῶ τρεῖς εἶναι «ἄρχοντες». Ἀπὸ τοὺς δεκαπέντε ἀξιωματοῦχους οἱ ὀκτὼ ἦταν μεγάλοι λογοθέτες: ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος¹ καὶ ὁ γιός του Νικόλαος² νέμονταν τὶς ἐξαρχίες τῆς Βολισσοῦ, τοῦ Πυργίου καὶ τῶν Ψαρῶν· τὶς ἴδιες ἐξαρχίες νέμονταν, στὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα, καὶ ὁ Μιχαὴλ Μάνος, ὁ Γεώργιος Καρατζάς, ὁ Μανουὴλ Μάνος καὶ ὁ γιός του Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Στέφανος Μαυρογένης καθὼς, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο καὶ μετὰ, οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐξαρχίες ἐκχωροῦνταν στοὺς ἐκάστοτε μ. λογοθέτες τοῦ πατριαρχείου³. Ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος, μετέπειτα ἡγεμὼν τῆς Οὐγγροβλαχίας, ἦταν ἐξαρχος στὸ Μιχαλίτζι. Οἱ λοιποὶ ὀφφικιάλιοι τοῦ αἰώνα ποὺ εὐεργετήθηκαν μὲ ἐξαρχίες ἦταν: ὁ μ. διερμηνευτὴς Διαμαντῆς⁴ μὲ τὸ πατριαρχικὸ χωριὸ τῆς Κρήτης Καινούριο, ὁ μ. χαρτοφύλαξ Σπαντωνῆς μὲ τὸ Ἴνεο —τὸν προηγούμενο αἰώνα εἶχε εὐεργετηθεῖ, ὡς πρωτέκδικος, μὲ τὴν ἐξαρχία τῆς Κερασούντας—, ὁ πρωτέκδικος Λασκαράκης μὲ τὴν Καβάλα, ὁ μ. ἐκκλησιάρχης Νικόλαος Κριτίας μὲ τὴν Κερασούντα καὶ τὴν Ἀκοβα, ἐνῶ ὁ μ. σκευοφύλαξ Ἀθανάσιος Κομνηνός-Ύψηλάντης

1. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ σημαῖνον αὐτὸ πρόσωπο εἶναι πολὺ πλούσια. Ἐνδεικτικὰ μόνον σημειώνω τὴ μελέτη τοῦ CAMARIANO, *Mavrocordato*, καὶ πρόσφατα ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Νέα εὐρήματα*, 26-36, ὅπου καὶ ἡ νεότερη βιβλιογραφία.

2. Βλ. τὴν πρόσφατη ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, *Φιλοθέου Πάρεργα*, ὅπου παρατίθενται βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ βιβλιογραφία (ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Πάρεργα*, 17-31).

3. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἀνέλαβε τὸ ὀφφίκιο τοῦ μ. λογοθέτη τὸ 1691, δὲν γνωρίζουμε ὅμως πότε ἀκριβῶς ἀνέλαβε καὶ τὶς ἐξαρχίες. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς παραίτησης τοῦ Γεωργίου Καρατζά ἀπὸ τὸ ὀφφίκιο τοῦ μ. λογοθέτη πληροφοροῦμαστε ὅτι, μαζὶ μὲ τὶς ἐξαρχίες τῆς Βολισσοῦ, τοῦ Πυργίου καὶ τῶν Ψαρῶν, στοὺς μ. λογοθέτες ἄρχισαν ἐκτοτε νὰ ἐκχωροῦνται ἀκόμα ἡ Καβάρα καὶ τὸ Ἴνεο. Τὸ κείμενο τῆς παραίτησης σώζεται στὸν Κώδικα Ζ', σ. 146, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ (βλ. πῶς κάτω, σ. 149, σημ. 1).

4. Ὁ Διαμαντῆς ὑπογράφει ὡς μ. διερμηνευτὴς σὲ ἔγγραφο τοῦ 1722, τοῦ 1723, 1725 καὶ 1726, ποὺ σώζονται στὸ χφ Ziskind 22 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale· βλ. VAPORIS, *Ziskind*, 93 ἐπ. Ἐνα σημεῖωμα τοῦ ἴδιου, ποὺ σώζεται στὸ χφ 315 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «1675, ὅτε ἠρξάμην γυνῶνα ἑμαυτὸν ἑπταετῆς ὢν, ἔγωγε ὁ Διαμαντῆς, ὁ μέγας διερμηνευτὴς τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, υἱὸς τοῦ μεγάλου ρήτορος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας κυροῦ Φωτίου, τοὺς ρηθισόμενους βασιλεῖς ἐφθασα, τὸν Σουλτάν Μεχμέτην, τὸν Σουλτάν Σουλεϊμάν, τὸν Σουλτάν Ἀχμέτην, τὸν Σουλτάν Μουσταφάν, τὸν σουλτάν Ἀχμέτην». Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὸ σημεῖωμα αὐτό, τὸ 1724 ποὺ εὐεργετήθηκε μὲ τὴν ἐξαρχία τοῦ Καινούριου ὁ Διαμαντῆς ἦταν 56 χρονῶν.

ευεργετήθηκε με τὸ Καστελόριζο καὶ τὸ Λιβίσι· ὁ νομοδότης¹ Ἀντώνιος ευεργετήθηκε με τὴν Κερασούντα, ἐνῶ ὁ ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν Μάρκος με τὴν Τριπολιτσά. Οἱ τρεῖς ἄρχοντες ποὺ ευεργετήθηκαν με πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ἦταν ὁ Δράκος Σουτζος καί, στὴ συνέχεια, ὁ ἐγγονός του Γρηγόριος Σουτζος με τὴν ἐξαρχία Ζαρνάτας² καὶ ὁ μέγας ποστέλνικος Μαυωλάκης με τὰ Μοσχονήσια.

Τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ὡς τὴν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τὸ 1862, γνωρίζουμε ὅτι ευεργετήθηκαν με ἐξαρχίες ἕξι πρόσωπα: οἱ μ. λογοθέτες Ἀλέξανδρος Μάνος, Θεόδωρος Ρίζος καὶ Νικόλαος Ἀριστάρχης νέμονταν τὶς ἐξαρχίες τῆς Βολισσοῦ, τοῦ Πυργίου, τῶν Ψαρῶν καὶ τῆς Καβάρνας· ὁ Ἀριστάρχης γνωρίζουμε ὅτι κατεῖχε ἀκόμα τὴν Ἰωνόπολη. Ὁ ρήτωρ Ἀλέξανδρος νεμόταν τὴν ἐξαρχία τῆς Ἄκοβας³, ὁ διδάσκαλος Φώτιος⁴ καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν ὁ (γραμματικὸς τοῦ κοινοῦ) Ἀλέξανδρος τὴν ἐξαρχία Μετσόβου⁵. Τέλος, τὸν 19ο αἰῶνα ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ φαινόμενο νὰ ἐκχωροῦνται τὰ εἰσοδήματα ἐξαρχιῶν σὲ σχολεῖα: εἶναι ἡ περίπτωση τῶν σχολείων τοῦ Μετσόβου καὶ τῶν Τρικερῶν⁶.

Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ σημειώνεται γιὰ κάθε αἰῶνα ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων ποὺ ευεργετήθηκαν με πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ ἡ ιδιότητα ποὺ εἶχαν. Δὲν σημειώνονται οἱ δύο περιπτώσεις τοῦ 19ου αἰῶνα ποὺ τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐξαρχιῶν ἐκχωροῦνταν σὲ σχολεῖα.

1. Γιὰ τὸ ὄφφικιο τοῦ νομοδότου —ἢ νομομοδότου— ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικά*, 46, ἀναφέρει ὅτι ἦταν «ὁ διανεμὸν τοῖς πτωχοῖς ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ ταμεῖου τὰς ἐλεημοσύνας» πρβ. καὶ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *Συνταγμάτιον*, ξα'. Τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὸ ὄφφικιο αὐτὸ κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. στὸ DARROUZÈS, *Ὀφφίκια*, 208 καὶ 305.

2. Ὁ Γρηγόριος Σουτζος ἦταν γιὸς τοῦ Μιχαὴλ Σουτζου, ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας καὶ γιοῦ τοῦ Δράκου Σουτζου· βλ. γι' αὐτὸν στὸ ΚΟΥΓΕΑΣ, *Συμβολαί*, 301. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Σουτζου, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Δράκο Σουτζο, βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Τέσσαρι πατριαρχικά*, 470-476, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

3. Ἡ πληροφορία σώζεται σὲ μιὰ ἐξοφλητικὴ ἀπόδειξη τοῦ 1816, γιὰ τὴν ὁποία βλ. στὴ σ. 131 σημ. 1.

4. Δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ὅτι ὁ ἐδῶ ἀναφερόμενος Φώτιος εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο με τὸν Φώτιο Κύπριο, σχολάρχῃ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τὴν περίοδο 1793-1796· βλ. τὶς πενιχρὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Φώτιο Κύπριο στὸ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Σχολή*, 446.

5. Γιὰ τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα, πέρα ἀπὸ τὴν ιδιότητά τους, δὲν γνωρίζουμε τίποτε ἄλλο· βλ. καὶ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 50.

6. Βλ. περισσότερες πληροφορίες στὰ ἀντίστοιχα λήμματα.

	ὀφφικιάλιοι πατριαρχείου	ἄρχοντες	ἀρχιερεῖς πρώην, νῦν	ἱερεῖς, μοναχοὶ	ὀφφικιάλιοι μητροπόλεων	Σύνολο
15ος αἰ.			1	1		2
16ος αἰ.	3			2	2	7
17ος αἰ.	9	4	3	1		17
18ος αἰ.	15	3				18
19ος αἰ.	6					6
Σύνολο	33	7	4	4	2	50

Ἀπὸ τὸ σύνολο λοιπὸν τῶν πενήντα γνωστῶν προσώπων, οἱ τριάντα τρεῖς ἦταν ὀφφικιάλιοι τοῦ πατριαρχείου, ἀριθμὸς ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ 66% τοῦ συνόλου. Στους ἄρχοντες ποὺ εὐεργετήθηκαν μεῖ ἐξαρχίες ἀντιστοιχεῖ ποσοστὸ 14%, σὲ πρώην ἢ ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχιερεῖς ποσοστὸ 8%. Ποσοστὸ 8% ἀναλογεῖ σὲ ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς ἐνῶ, τέλος, οἱ δύο ὀφφικιάλιοι ἐπαρχιακῶν μητροπόλεων καλύπτουν τὸ ὑπόλοιπο 4%.

Πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ ποὺ ἐμφανίζουσι οἱ ὀφφικιάλιοι τοῦ πατριαρχείου δὲν παρουσιάζει τὴν ἴδια πυκνότητα στὴ διάρκειά τοῦ χρόνου· ἂν τὸν 19ο αἰῶνα οἱ ὀφφικιάλιοι ἀποτελοῦν τὸ 75% τῶν γνωστῶν περιπτώσεων, ὁ 18ος αἰῶνας εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀνεβάζει ἰδιαίτερα τὸ ποσοστὸ καθῶς, τὴν περίοδο αὐτῇ, οἱ ὀφφικιάλιοι ἀποτελοῦν τὸ 83,5% τοῦ συνόλου τῶν δέκα ὀκτῶ γνωστῶν ἐξάρχων τοῦ αἰῶνα. Τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ γιὰ τὸν 17ο αἰῶνα εἶναι 53%, γιὰ τὸν 16ο 43%, ἐνῶ τὸν 15ο αἰῶνα τὸ ποσοστὸ μηδενίζεται. Τὸ ὑψηλὸ, πάντως, ποσοστὸ τῶν ὀφφικιαλίων ποὺ παρατηρεῖται τὸν 18ο αἰῶνα συνετέλεσε στὸ νὰ ἐπικρατήσει ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ἐκχωροῦνταν σὲ ἀξιώματούχους καὶ μόνο¹. Ἡ ἐντύπωση ὅμως αὐτῇ κλονίζεται καὶ ἐπειδὴ τὸ ὑπόλοιπο ποσοστὸ τῶν προσώπων ποὺ κατεῖχαν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες χωρὶς νὰ εἶναι ὀφφικιάλιοι δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητο (34%), καὶ ἀκόμα ἐπειδὴ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν ἐξαρχικῶν γραμμάτων δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἐκχώ-

1. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, στὴ μελέτη του *Ἐξαρχίαι*, φαίνεται πὼς κλίνει πρὸς τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἐξαρχίες ἀποτελοῦσαν, λίγο πολὺ, τὸ μισθὸ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ πατριαρχείου. «Ὁ σκοπὸς τῆς παρούσης διατριβῆς», σημειώνει στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης του, «ἐστὶν ὁ τῶν ἐξαρχικῶν τούτων ἀριθμὸς... καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν δικαιώματα τῶν ὑπαλλήλων τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς». Στὴ μελέτη του, ἐξάλλου, *Μνεῖαι*, 13, σημειώνει: «Ἐπειδὴ οἱ κατέχοντες τὰ ἀξιώματα εἰργάζοντο εἰς τὰ πατριαρχικὰ γραφεῖα, ἔπρεπε νὰ μισθοδοτοῦνται· ἀλλ' ὁ μισθὸς ἦν εὐτελής καὶ ἐντεῦθεν ἐρμηνεύεται ἡ παραχώρησις ἐξαρχικῶν».

ρηση μιᾶς ἐξαρχίας ὡς συνακόλουθο ἐνὸς ὀφφικίου ἀλλὰ ὡς ἀνταμοιβή σέ πρόσωπα πού πρόσφεραν ὑπηρεσίες¹.

Μέ βάση αὐτό τὸ πνεῦμα ἐκχωρήθηκε, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐξαρχία τῶν δέκα πατριαρχικῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς Σουγδαίας καὶ Φούλλων σέ ἕναν ἱερέα, σακελλάριο τῆς μητροπόλεως Καφᾶ· τὸ σκεπτικὸ τῆς ἐκχώρησης τὸν χαρακτήριζε «ἡμέτερον πιστὸν ἄνθρωπον καὶ ἱκανῶς κοπιᾶσαντα καὶ δουλεύσαντα πιστῶς τῇ μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίᾳ»². Σὲ ἄλλη περίπτωση, ὅταν οἱ ἐξαρχίες τῆς Βολισσοῦ καὶ τοῦ Πυργίου ἐκχωρήθηκαν στὸν ἄρχοντα Μιχαὴλ Καβάκο, ἡ ἐνέργεια αἰτιολογήθηκε ἐπειδὴ «ὁ χρησιμώτατος καὶ περιφανῆς ἄρχων ὁ Μιχαὴλ Καββάκος..., πολλάκις καὶ συνεχῶς συνδρομὰς καὶ βοηθείας ἡμῖν ἐνεδείξατο καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῖς προβάσιν ἡμῖν δεινοῖς καὶ στενοχωρίαῖς ἐδάνεισεν ἡμῖν ἄνευ τινὸς κέρδους καὶ ὡς φαίνεται αἰεὶ βοηθῶν καὶ συντρέχων λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ ἕξεστι κατὰ δίκαιον τρόπον μὴ εἶναι καὶ αὐτὸν ἄμοιρον καὶ ἀμέτοχον ἐκκλησιαστικῆς τιμῆς καὶ ἀξίας, τούτου χάριν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν... εὐεργετῆ καὶ δωρεῖται αὐτῷ...»³. "Ἐναν ἄλλο ἄρχοντα, τὸν Δράκο Σουτζο, εὐεργέτησε ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Γ' μὲ ἐξαρχία «ὡς ἄξιον ὄντα φιλοτιμίας καὶ θερμὸν συνδρομητὴν καὶ βοηθὸν καὶ ὑποστηρικτὴν ἄοκνον τυγχάνοντα εἰς πᾶσαν χρεῖαν τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλῃς ἐκκλησίας»⁴.

1. Τὸ πνεῦμα αὐτό τῆς ἐκκλησίας ἔχει διατυπωθεῖ γλαφυρὰ στὸ προοίμιο ἐνὸς πατριαρχικοῦ γράμματος: «[Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία] ὡς μ(ή)τηρ πάντα περιθάλλει καὶ τὸ τῆς σ(ωτη)ρίας γάλα γαλουχοῦσα αὐξεῖ εἰς ἄνδρα τέλειον, κατὰ Παῦλον εἰπεῖν» καὶ «ὡς λιμὴν τφόντι γαλήνιος καὶ σ(ωτή)ριος, ἄνετος εὐρίσκεται πᾶσι, τοῖς πρὸς ταύτην δηλαδὴ καταφεύγουσι πᾶσι, καὶ τῷ ἱερῷ δὴ μάλιστα αὐτῆς ἐνυπάρχοντι κλήρω καὶ καταλόγῳ. Ἐνθεν τοι καὶ πάντων μὲν ὡς εἰκὸς προνοεῖται τῶν πόβρω τε καὶ ἐγγύς, πν(ευματ)ικῶς οἰκονομοῦσα καὶ διεξάγουσα τὰ καθέκαστα, οὐχ ἤττον δὲ καὶ τῆς σωματικῆς τῶν τροφίμων αὐτῆς υἰῶν καὶ ἐκδουλευτῶν πιστῶν ζωαρκειᾶς καὶ ἀναπαύσεως ἐπιμέλεται. Ὅντως γὰρ αὐτοῖς αἱ ἐτήσιοι καὶ ὑπεραρκεῖς προσήκουσι πρόσοδοι, Θεῷ μόνῳ καὶ τῇ καθολικῇ ταύτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ παιδόμεν εἰδόσι δουλεύειν τε καὶ ὑπηρετεῖν καὶ πρὸς μηδὲν τῶν ἕξωθεν τοῦ βίου πραγματειῶν καὶ κερδῶν προσανέχουσιν, ἢ τοῖς ἐπιγείῳ καὶ φθαρτῷ προσέχουσι βασιλεῖ καὶ ταῖς ἐπικήροις αὐτοῦ ὑπηρεσίαις καὶ πράξεσιν ἐνασχολούμενοις, ἐπειδήπερ ὁμολογουμένως τὰ οὐ(ρά)νια τῶν ἐπιγείων διαφορώτερα καθέστηκε καὶ ὑψηλότερα, καὶ μηδεμίαν σύγκρισιν ἐπιφέρειται». Τὸ γράμμα σώζεται στὸ χφ 315, φ. 328^{r-v} τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καὶ εἶναι ἀχρονολόγητο.

2. Βλ. τὸ κείμενο στὸ PΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Documents*, 179.

3. Τὸ κείμενο βλ. στὸ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα*, 59-60. Περισσότερα γιὰ τὴν ἐκχώρηση αὐτῆ βλ. στὸ λήμμα Βολισσός.

4. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς ἐξαρχίας Ζαρνάτας, τὸ 1720· τὸ κείμενο ἔχει δημοσιεῖσει ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέσσαρα πατριαρχικά*, 460-461.

Ἡ ἀνταπόδοση γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦν τὰ πατριαρχικά ἔγγραφα συνίστατο στὴν ἐκχώρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων ποῦ ἀπέφερε ἡ ἔξαρξία καὶ παράλληλα στὴν τιμὴ μὲ τὴν ὁποία περιβαλλόταν τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ὁ πατριάρχης ἐμπιστευόταν τὴ «διοίκηση» ἐνὸς πατριαρχικοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ φράση ποῦ ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἔγγραφα εἶναι ὅτι ἡ ἐκχώρηση γίνεται «ζωαρκειᾶς χάριν», «πρὸς μερικὴν ζωάρκειαν καὶ περίθαλψιν» ἢ «πρὸς ἀνακούφισιν μικράν». Στις περιπτώσεις ὅμως ποῦ ὁ εὐεργετούμενος ἦταν «ἄρχων», ὅπως ὁ Μιχαὴλ Καβάκος, τονίζεται ὅτι ἡ ἐκχώρηση ἔγινε «διὰ τὸ μὴ εἶναι καὶ αὐτὸν ἄμοιρον καὶ ἀμέτοχον ἐκκλησιαστικῆς τιμῆς καὶ ἀξίας»¹. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο τονίζεται ἡ διττὴ φροντίδα τῆς ἐκκλησίας τόσο γιὰ τοὺς ἀξιοματούχους τοῦ πατριαρχείου ὅσο καὶ γιὰ ὅσους ἄλλους προσφέρουν ὑπηρεσίες στὴν ἐκκλησία: «Ἡ καθ' ἡμᾶς αὕτη τοῦ Χ(ριστοῦ) καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία... οὐ μόνον τοὺς τροφίμους αὐτῆς καὶ ἐκδουλευτὰς ἐφάνη ἐπισκεπτομένη καὶ χορηγοῦσα αὐτοῖς τὰ πρὸς χρεῖαν αὐτῶν καὶ ζωάρκειαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκ τῶν ἀρχοντικῶν προσώπων προσερχομένους τῇ ἐκκλησίᾳ ἐξ οἰκειᾶς προαιρέσεως καὶ συνδρομῆν καὶ βοήθειαν ἐπιδεικνύοντας ἐπιμελῶς καὶ ἀόκνως ὑπὲρ αὐτῆς οὐ διέλιπεν εὐεργετοῦσα τιμῆς καὶ ἀξίας χάριν».

Πρὶν κλείσουμε τὸ κεφάλαιο τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τὰ πρόσωπα ποῦ εὐεργετήθηκαν μὲ ἔξαρξίαι, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ σὲ ἕνα παραπλήσιο θεσμὸ, τοὺς ἐπιτρόπους τῶν ἔξάρχων.

Στις περιπτώσεις ποῦ ἕνας ἔξαρχος δὲν μποροῦσε νὰ ἀσχεῖ ἐπιτόπου τις ἐξουσίες του, ἀνέθετε σὲ ἄλλο πρόσωπο τὸ ρόλο αὐτό· κατὰ κανόνα ἐπέλεγε ἕνα ἱερωμένο, ὥστε νὰ μπορεῖ αὐτὸς νὰ τελεῖ καὶ τις ἱερατικές πράξεις καὶ νὰ μὴ χρειάζεται νὰ μετακληθεῖ ἄλλος.

Τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἐξουσίες ποῦ εἶχε ὁ ἐπίτροπος ἕναντι τῶν χριστιανῶν τῆς ἔξαρξίας ἦταν τὰ ἴδια μὲ ἐκεῖνα ποῦ εἶχε καὶ ὁ ἔξαρχος, δικαιώματα ποῦ ὁ ἴδιος τοῦ μεταβίβαζε προκειμένου νὰ τὸν ἀντικαθιστᾷ. Οἱ ἐξουσίες αὐτὲς ἐπικυρώνονταν μὲ πατριαρχικά γράμματα ποῦ περιέγραφαν τὰ δικαιώματα τοῦ ἐπιτρόπου καὶ προέτρεπαν τοὺς χριστιανούς τοῦ πατριαρχικοῦ οἰκισμοῦ νὰ δείχνουν σὲ αὐτὸν τὸν ἀνάλογο σεβασμὸ καὶ νὰ τοῦ καταβάλλουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα. Σὲ ἕνα τέτοιο πατριαρχικὸ γράμμα διαβάζουμε: «... ὁ καθολικὸς ἡμῶν ἔξαρχος δέδωκεν τὴν ἐπιστασίαν καὶ διοίκησιν τῆς ἔξαρξίας αὐτοῦ ταύτης... ἐπὶ τὸ ἐπισκέπτεσθαι, ἐπιστατεῖν τε καὶ διοικεῖν αὐτὴν καὶ συνάγειν καὶ παραλαμβάνειν

1. Βλ. τὴ σημ. 3 τῆς προηγούμενης σελίδας.

πάντα τὰ συνήθη ἐκκλησιαστικά εισοδήματα καὶ δικαιώματα». Οἱ χριστιανοὶ καλοῦνταν νὰ καταβάλλουν «πάντα τὰ διατεταγμένα... πρὸς ὃν τελείαν ἄδειαν δεδωκάμεν τελεῖν πάντα τὰ ἀρχιερατικά ὡς εἰκὸς, ἀναγνώστας σφραγίζειν, μοναχοὺς καὶ μοναζούσας κείρειν, θεῖους ναοὺς καθιεροῦν, πνευματικούς πι(ατέ)ρας ἀποκαθιστᾶν δι' ἰδίων ἐνταλμάτων, ὑποδιακόνους καὶ διακόνους χειροτονεῖν καὶ εἰς τὸ πρεσβυτέρου προβιβάζειν ἀξίωμα, εὐλογεῖν τε καὶ ἀγιάζειν ὑμᾶς ἀρχιερατικῶς κρίνειν τε καὶ ἀνακρίνειν πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν κρίσιν τε καὶ ὑπόθεσιν». Σὲ περίπτωσιν ἀνυπακοῆς, παρεχόταν στὸν ἐπίτροπο τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει ἐκκλησιαστικὲς ποινές: «ἀργεῖν τε καὶ ἀφορίζειν καὶ παιδεύειν ὡς εἰκὸς πάντα ἄτακτον καὶ ἀπειθῆ φαινόμενον εἰς αὐτόν, ἱερωμένον καὶ λαϊκόν»¹.

Ἡ σχέση μεταξύ ἐξάρχου καὶ ἐπιτρόπου ρυθμιζόταν μὲ ἔγγραφη συμφωνία, στὴν ὁποία ἀναγράφονταν οἱ ἀμοιβαῖες δεσμεύσεις πού ἀναλάμβαναν καὶ οἱ δύο συμβαλλόμενοι. Ὁ ἐπίτροπος ἀναλάμβανε τὴ δέσμευση νὰ καταβάλλει σὲ τακτὰ διαστήματα στὸν ἐξάρχο τὰ ἐκκλησιαστικά εισοδήματα τῆς ἐξαρχίας ἢ κάποιον ποσὸ πού εἶχε μεταξύ τους συμφωνηθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἐξάρχος δεσμευόταν συνήθως νὰ μὴν ἀνακαλέσει τὴν ἐντολή του πρὸς τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο τοῦ ἐπιτρόπου, ἐφόσον ἐκεῖνος θὰ ἦταν συνεπῆς στὶς οἰκονομικὲς του ὑποχρεώσεις. Δεῖγμα μιᾶς τέτοιας συμφωνίας σώζεται ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐξαρχίας τῆς Ἀκοβας. Ὁ ἐξάρχος Γεώργιος, μ. πρωτοπαπᾶς στὸ πατριαρχεῖο καί, κατὰ συνέπεια, ἀναγκασμένος νὰ ζεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὄρισε τὸ 1611 δύο πρόσωπα ὡς ἐπιτρόπους του στὴν Ἀκοβα, μὲ τὰ ὁποῖα συμφώνησε κάποιους ὄρους τοὺς ὁποίους πληροφοροῦμαστε ἀπὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Νεοφύτου Β' πού ἐκδόθηκε γιὰ νὰ ἐπικυρώσει τὴ συμφωνία μεταξύ τοῦ ἐξάρχου καὶ τῶν ἐπιτρόπων του. Ὁ πρῶτος εἶχε δεσμευτεῖ «ἐν ὅσῳ ζῶν διατελεῖ, μὴ ἔχειν ἄδειαν ὅλως ἐμβαλεῖν αὐτοὺς καὶ ἀποστερηῆσαι τῆς αὐτῆς ἐπιστασίας καὶ ἐπισκέψεως», ἐνῶ οἱ ἐπίτροποι «οὔτε αὐτοὶ ἀποσκιρτῆσαι ἢ ἀποφυγεῖν ἢ καταβιβάσαι τὴν ποσότητα τοῦ ἐτησίου αὐτοῦ». Στὸ κείμενο μιᾶς ἄλλης συμφωνίας, πού συνάφθηκε τὸ 1741 μεταξύ τοῦ τότε ἐξάρχου τῆς Ἀκοβας Νικολάου Κριτία καὶ τοῦ ἐπιτρόπου του, ὁ τελευταῖος δεσμευόταν «ἀποστέλλειν κατ' ἔτος... τὸ πρὸ χρόνων ἰκανῶν διωρισμένον ἐτήσιον τῆς αὐτῆς ἐξαρχίας ἥτοι τὰ ὀγδοήκοντα γρόσια... ὁμοῦ μὲ τὴν

1. Πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐξαρχίας Ζαρνάτας, τὴν ὁποία ὁ ἐξάρχος Δράκος Σοῦτζος ἀνέθεσε στὸν ἐπίτροπό του ἐπίσκοπο Καλλίνικο· τὸ κείμενο σώζεται στὸ φ. 339^{r-v} τοῦ χφ 315 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καὶ τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέσσαρα πατριαρχικά*, 461.

λοιπήν συνηθισμένην φιλοδωρίαν τοῦ κατ' ἔτος στελλομένου βουτύρου», ἐνώ ὁ Κριτίας ὑποσχόταν «μένειν ἀναφαίρετον καὶ ἀναπόσπαστον τὴν τοιαύτην ἐπιτροπήν»¹.

Συχνὰ οἱ ἔξαρχοι ἐπέλεγαν ὡς ἐπιτρόπους τοὺς γειτονικοὺς ἀρχιερεῖς. Οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς: βρίσκονταν κοντὰ στὸν τόπο, διέθεταν κύρος πού ἀσφαλῶς θὰ διευκόλυνε τὶς σχέσεις μὲ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ἐξαρχίας, μποροῦσαν νὰ τελοῦν ὅλες τὶς ἀρχιερατικὲς πράξεις καὶ νὰ ἐπιβάλλουν ἐκκλησιαστικὲς ποινές, ὡσὰκις ἀνέκυπτε ἡ ἀνάγκη· τέλος, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποσοβοῦνταν, ἴσως, ἀντιδράσεις ἀπὸ μέρος τῶν ἀρχιερέων γιὰ ἓνα θεσμὸ πού ποτὲ δὲν τὸν εἶχαν δεχθεῖ². Ἡ τακτικὴ, ὡστόσο, αὐτὴ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἐξελίχθηκε ἐναντίον τῶν ἐξάρχων, οἱ ὅποιοι ἀποξενώνονταν ἀπὸ τὴν ἐξαρχία τους καὶ περιορίζονταν στὴν εἰσπραξὴ ἑνὸς ἐτήσιου ποσοῦ, ἐνῶ οἱ ἀρχιερεῖς καθιερώνονταν στὶς συνειδήσεις τῶν χριστιανῶν ὡς κύριοι τῆς ἐξαρχίας καὶ πνευματικοὶ ἀρχηγοὶ τους. Τὸ ἐπόμενο βῆμα, στὶς περιπτώσεις αὐτές, ἦταν νὰ πείσουν τὸ πατριαρχεῖο νὰ καταργηθεῖ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς καὶ νὰ ὑπαχθεῖ ἡ ἐξαρχία στὴν ἐπαρχία τους³.

Μιὰ ἰδιάζουσα ἔκφανση τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐπιτρόπου παρουσιάζεται στὴν ἐξαρχία Μετσόβου. Οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐξαρχίας αὐτῆς εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ ἐπιλέγουν αὐτοί, καὶ ὄχι ὁ ἔξαρχος, τὸν ἐπίτροπο πού θὰ διοικοῦσε τὴν ἐξαρχία. Ἦταν ἓνα ἰδιαιτέρο προνόμιο, πού ἐντάσσεται σὲ ἓνα σύνολο ἄλλων προνομίων πού εἶχαν ἀπνευμηθεῖ στὸ Μέτσοβο ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία⁴.

Ἐνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1808 περιγράφει τὸ δικαίωμα πού εἶχε

1. Τὰ δύο κείμενα δημοσίευσε ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Στασιόν*, 130-131 καὶ 132-133.

2. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους περιγράφω τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἀρχιερέων, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμή τῆς ἐμφάνισης τοῦ θεσμοῦ.

3. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι ἡ ἐξαρχία Καστελορίζου καὶ Λιβισίου. Ὁ ἔξαρχος Κομνηνός-Ἰψηλάντης εἶχε ὀρίσει ἐπίτροπό του τὸν μητροπολίτη Πισιδίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἰσέπραττε τὸ ἐτήσιό του. Ὁ μητροπολίτης ὅμως παραπονούνταν στὸ πατριαρχεῖο ὅτι, μολονότι ἀσκοῦσε στὴν ἐξαρχία ὅλα τὰ ἀρχιερατικὰ καὶ φρόντιζε γιὰ τὴν πνευματικὴ σωτηρία τῶν χριστιανῶν «ὡς γνήσιος ποιμὴν», ἐκεῖνοι δὲν ὑπάκουαν σὲ αὐτόν, «ὡς ἐπιτροπικὴν μόνην ἔχοντι ἐξουσίαν». («Ἐξेत्रαγώδησε» λοιπὸν αὐτὰ στὴν πατριαρχικὴ σύνοδο καὶ πέτυχε μιὰ ἀπόφαση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο ἐξαρχίες, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κομνηνοῦ-Ἰψηλάντη, θὰ μετατρέπονταν σὲ ἐνορίες τῆς μητροπόλεώς του. Περισσότερα βλ. στὸ λήμμα Καστελλόριζον.

4. Γιὰ τὰ προνόμια τοῦ Μετσόβου, βλ. τὴ βιβλιογραφία πού ἀναφέρω στὸ λήμμα Μέτσοβον.

ἀναγνωρίσει τὸ πατριαρχεῖο στοὺς χριστιανοὺς τοῦ Μετσόβου καὶ τῶν γύρω οἰκισμῶν «αἰρεῖσθαι ἓνα τῶν ἱερωμένων, ὃν ἂν ἐγκρίνωσι, δεδοκιμασμένον, πιστόν, θεοσεβῆ καὶ κόσμιον τοῖς ἡθεσι καὶ πεπαιδευμένον καὶ ἄξιον καὶ ἀποκαθιστᾶν ἑξαρχον». Ὡστόσο, ὅπως γίνεται σαφές ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου, τὸ πρόσωπο ποὺ ἐπέλεξαν δὲν ἦταν ἑξαρχος ἀλλὰ ἐπίτροπος τοῦ ἑξάρχου. «Ὅπως ἀναφέρεται πιὸ κάτω, οἱ κάτοικοι ὄφειλαν νὰ γνωστοποιήσουν τὸ ὄνομα «διὰ κοινῆς ἐνυπογράφου ἀναφορᾶς τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐπὶ τῷ διορίζεσθαι αὐτόν, κατ' ἐπιταγὴν ἐκκλησιαστικὴν, π α ρ ἄ τ ο ὕ κ α θ ο λ ι κ ο ὕ ἔ ν τ α ὕ θ α ἑ ξ ἄ ρ χ ο υ, πρὸς ὃν ἔχουσι διδόναι κατὰ ἔτος ὡς τὸ ἀπ' ἀρχῆς, ἀνὰ δεκαπέντε γρόσια ἑξαρχικὸν ἐτήσιον». Μολοντί, λοιπόν, τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο ὀνομάζει ἑξαρχο τὸ πρόσωπο ποὺ ἐπέλεξαν οἱ χριστιανοί, εἶναι φανερό, ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν παρουσία «καθολικοῦ ἑξάρχου» στὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ, κυρίως, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς θὰ προέβαινε στὸ διορισμὸ τοῦ ἐπιλεγέντος, ὅτι ὁ «ἑξαρχος» τοῦ Μετσόβου ἦταν ἐπίτροπος τοῦ καθολικοῦ ἑξάρχου, ὁ ὁποῖος καὶ παρέμενε ὁ κύριος νομέας τῆς ἑξαρχίας¹. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα μεταγενέστερο πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1818, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν «ἐπιτροπικὴ» διοίκηση τοῦ Μετσόβου ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, διοίκηση ποὺ «ἐπετρέπη δι' ἑξαρχικῆς συναινέσεως»· τὸ ἴδιο γράμμα ἐνώνει τὴν ἑξαρχία μὲ τὴ Σχολὴ τῶν ἐλληνικῶν μαθημάτων τοῦ Μετσόβου, ἔνωση ποὺ ἔγινε «τοῦ ἄχρι τοῦ νῦν καθολικοῦ ἑξάρχου, λογιωτάτου γραμματικοῦ τοῦ κοινοῦ κῦρ Ἀλεξάνδρου ὑποχωροῦντος ἀβιάστως καὶ οἰκιοθελῶς». Εἶναι φανερό πὼς χρειάστηκε ἡ συναίνεση τοῦ νομέα τῆς ἑξαρχίας, τοῦ Ἀλεξάνδρου, προκειμένου νὰ ἀλλάξει κατὰ τρόπο ὀμαλὸ τὸ ἑξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Μετσόβου².

Στὸ δικαίωμα ἐπιλογῆς ἐπιτρόπου ποὺ εἶχε κάθε ἑξαρχος, μία μόνον φορὰ γνωρίζουμε ὅτι παρενέβη τὸ πατριαρχεῖο: ὅταν διόρισε ὡς μόνιμο ἐπίτροπο τῆς ἑξαρχίας Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψαρῶν τὸν Ἰωάννη Μαυροκορδάτο, ἀδελφὸ τοῦ ἐξ ἀπορρήτων. «Ὅπως ὀριζόταν στὸ πατριαρχικὸ

1. Τὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1808 ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἑξαρχία Μετσόβου*, 176-178.

2. Ἀκόμα μία ἐνδειξὴ ὅτι ὁ «ἑξαρχος Μετσόβου» ἦταν ἀπλὸς ἐπίτροπος τοῦ καθολικοῦ ἑξάρχου ἐξάγεται ἀπὸ τὸ κείμενο μιᾶς ἀποδείξεως. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτό, ὁ «ἑξαρχος Μετσόβου» κατέβαλε στὰ παιδιὰ τοῦ ἀποθανόντος ἑξάρχου Φωτίου τὸ ἐτήσιο τῆς ἑξαρχίας· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ «ἑξαρχος» ἦταν ἐπίτροπος τοῦ καθολικοῦ ἑξάρχου, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ὁποῖου συνέχισε νὰ καταβάλλει στοὺς δικαιούχους, δηλαδὴ στὰ παιδιὰ τοῦ Φωτίου, τὸ ἐτήσιο τῆς ἑξαρχίας. Τὸ κείμενο τῆς ἀποδείξεως βλ. στὸ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἑξαρχία Μετσόβου*, 178.

γράμμα πού ἐκδόθηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, ὁ Ἰωάννης θὰ παρέμενε «διὰ βίου παντός» ἐπίτροπος στὴν ἐξαρχία, μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλει ἕνα ποσὸ ὡς ἐτήσιο «πρὸς τὸν κατὰ καιροὺς εὐρισκόμενον ἐξαρχικῶς κεκτημένον ἐν φιλοτιμίᾳ, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐκκλησίας, ταῦτα τὰ χωριά»¹. Ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὸ κείμενο, ὁ ἐξαρχος δὲν θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίσει ἄλλον ἐπίτροπο ὡς ἐπιστάτη τῶν ἐξαρχικῶν χωριῶν. Τὸ γράμμα εἶναι ἀχρονολόγητο, ὅμως πρέπει νὰ ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θέρος τοῦ 1698 ἀφοῦ ὁ Ἀλέξανδρος ὀνομάζεται στὸ γράμμα «ἐξ ἀπορρήτων», τίτλο πού τὸν ἀπέκτησε τὴ χρονιά ἐκείνη. Ἡ εὐνοϊκὴ, πάντως, αὐτὴ ρύθμιση δὲν πρέπει νὰ εἶχε μεγάλη πρακτικὴ σημασία, ἐπειδὴ ὁ ὀριζόμενος ὡς μόνιμος ἐπίτροπος Ἰωάννης Μαυροκορδάτος ἦταν ἤδη, τότε, 65 χρονῶν.

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 327^{r-v} τοῦ χφ 315 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Ὁ Ἰωάννης εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1633· βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Γενεαλογικά*, 140.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΕΣ ΕΞΑΡΧΙΕΣ

Στὸ μέρος αὐτὸ ἀναγράφονται οἱ οἰκισμοὶ ποὺ γιὰ κάποιον χρονικὸ διάστημα διοικήθηκαν ὡς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ δίνονται ὅσα στοιχεῖα εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἐξαρχικοῦ τους καθεστῶτος: ἡ ἀρχαιότερη μνεία του, ἡ πορεία ποὺ διέγραψε μέσα στὸ χρόνο, ἡ ὀριστικὴ λήξη του. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ μέρος αὐτὸ λειτουργεῖ ὡς συγκεντρωτικὸς κατάλογος ὄλων τῶν γνωστῶν ὡς σήμερα στὴν ἔρευνα οἰκισμῶν ποὺ διοικήθηκαν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, γιὰ μικρὴ ἔστω περίοδο, ὡς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν ἀνέρχεται σὲ 126. Γιὰ ὅσους λόγους ἀνέφερα ἀναλυτικὰ στὴν Εἰσαγωγή (σ. 13-14), δὲν περιέλαβα στὴ μελέτη μου, ἄρα καὶ στὴν παρούσα ἀναγραφή, τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ εἶχαν χαρακτηριστεῖ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ ὑπάγονταν σὲ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια.

Οἱ πηγές ποὺ διαθέτουμε δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια, γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις, τὴν ἀρχικὴ χρονολογία ἐγκαθίδρυσης τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀποκλείστηκε ἡ παρουσίαση τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν μὲ τὴ σειρά ποὺ ἐμφανίστηκαν μέσα στὸ χρόνο καὶ υἱοθετήθηκε ἡ λεξικογραφικὴ τους κατάταξη. Οἱ οἰκισμοὶ καταγράφονται μὲ τὸ ὄνομα, κατ' ἀρχὴν, μὲ τὸ ὅποιο παραδίδονται συχνότερα στὶς πηγές. Ὅπου κρίθηκε ἀναγκαῖο —κυρίως γιὰ νὰ διακριθοῦν ἀπὸ ἄλλους, ὁμώνυμους οἰκισμοὺς— σημειώθηκε ἡ γεωγραφικὴ περιοχὴ στὴν ὁποία βρίσκονταν.

Οἱ περιπτώσεις, λοιπὸν, ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ 1454 ὡς τὴν τυπικὴ κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τὸ 1862 εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

- | | |
|--------------------------------|-------------------------------|
| 1. Ἅγιος Εὐστράτιος | 9. Ἀνάφη |
| 2. Ἅγιος Ἰωάννης (Ἰσακωνιάς) | 10. Ἀνερικούρου (Κρήτης) |
| 3. Ἅγιος Στέφανος (Ἄν. Θράκης) | 11. Ἀνήλιον (Μετσόβου) |
| 4. Ἄετὸς (Ἄκαρνανίας) | 12. Ἀντάνασο (Κρήτης) |
| 5. Ἄκοβα | 13. Ἀρβανιτοχώριον (Τορνόβου) |
| 6. Ἀλάγια (Παμφυλίας) | 14. Ἀστυπάλαια |
| 7. Ἄμοργός | 15. Ἀτζίχολος (Ἀρκαδίας) |
| 8. Ἀμφίπολις ἢ Μαρμάριον | 16. Ἀτσιπόπουλον (Κρήτης) |

17. Ἀττάλεια
18. Βασιλάκιον (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
19. Βολισσός
20. Βοσορόμον (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
21. Γαλατάς (Κρήτης)
22. Γαλιναίνα (Πόντου)
23. Γαργάνα (Πόντου)
24. Γιατζιτζὰ ἢ Γαϊτζές (Μάνης)
25. Δαδίαι (Θράκης)
26. Δερβεντίστα (Μετσόβου)
27. Δέσμενα (Πόντου)
28. Δίβρη (Β. Ἡπείρου)
29. Διευχὰ (Χίου)
30. Δουκάλον (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
31. Δραπανιάδες (Κρήτης)
32. Ἐλεγκοί
33. Ἐπισκοπή (Κρήτης)
34. Ζαρνάτα
35. Ἡρακλείτζα
36. Θάσος
37. Ἰκαρία
38. Ἰνεον
39. Ἰος
40. Καβάλα
41. Καβάρνα
42. Καινούριον ἢ Ν. Χωρίον (Κρήτης)
43. Καλαμάτα
44. Καλλιούπολις (Πόντου)
45. Κάλυμνος
46. Καρίανη (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
47. Κάρπαθος
48. Καρωτή (Κρήτης)
49. Καστελλόριζον
50. Κερασσοῦς
51. Κόληδα (Μ. Ἀσίας)
52. Κόραλα (Πόντου)
53. Κοτυάειον (Μ. Ἀσίας)
54. Κουλάς ἢ Κοῦλα (Μ. Ἀσίας)
55. Κουρί (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
56. Κουτσοφλιανη (Μετσόβου)
57. Κυριάννα (Κρήτης)
58. Λαγκαδάς (Ἀρκαδίας)
59. Λευκάς ἢ Ἁγία Μαύρα
60. Λήτιτζα
61. Λυβίσσιον (Λυκίας)
62. Μαγαρίτες (Κρήτης)
63. Μάκρη (Λυκίας)
64. Μαλακάσιον (Μετσόβου)
65. Μάρκου (Χίου)
66. Μαρώνεια
67. Μέγας Ζυγός (Μάνης)
68. Μέγας Κωνσταντίνος (Μ. Ἀσίας)
69. Μελετίου χωριά (Πόντου)
70. Μεσοπόταμον (Β. Ἡπείρου)
71. Μέτσοβον
72. Μηλιαί (Μετσόβου)
73. Μικρά Μαίνη
74. Μικρὸν Ζεῦγμα (Ἰ. Ἀν. Θράκης)
75. Μιχαλίτζιον
76. Μοκοσόλου (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
77. Μοσχονήσια
78. Μουδανιά
79. Μπομπλιανη (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
80. Μύκονος
81. Νεοχώριον (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
82. Νύμφιος (Μ. Ἀσίας)
83. Οἰνούπολις ἢ Ἰωνόπολις
84. Ὀρμάνιοι
85. Ὀρφάνι ἢ Χρυσούπολις
86. Παλαιόκαστρον (Μυσίας)
87. Πελαδάριον (Βιθυνίας)
88. Περιβόλια (Κρήτης)
89. Περφερίτζι
90. Πήδημα (Μεσσηνίας)
91. Πισιλινιού (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
92. Πισπιλοῦς (Χίου)
93. Πλάτζα
94. Ποδογοριανη (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
95. Πολύστυλον (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
96. Πραστέιον
97. Προσήλιον (Μετσόβου)
98. Πυραμά (Χίου)
99. Πυργί (Χίου)
100. Ρίζαιον
101. Σαμοθράκη
102. Σάμος
103. Σεμπίν ἢ Σαρκί Καραχισιάρ
104. Σέριφος
105. Σιδηροῦς (Χίου)
106. Σίκινος
107. Σίφνος
108. Σουγδαίας καὶ Φούλλων χωριά
109. Σουμουτλή (Πόντου)
110. Σπαρτοῦς (Χίου)
111. Στρώμων (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
112. Στύλος (Κρήτης)
113. Σφαμένος (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
114. Τζάνου (Ἰ. Ἀν. Μακεδονίας)
115. Τομάροβον
116. Τρίγλεια
117. Τρίκερα (Μαγνησίας)
118. Τρίπολις (Πόντου)
119. Τριπολιτσά
120. Φάρσαλα
121. Φιλαδέλφεια
122. Φλώριον (Ἰ. Ἀν. Θράκης)
123. Φολέγανδρος ἢ Πολύκανδρος
124. Φυτά (Χίου)
125. Χαψάμανα (Πόντου)
126. Ψαρά

ΑΓΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ

Ἡ ἀρχαιότερη πληροφορία γιὰ τὸ ὅτι τὸ νησὶ αὐτὸ τοῦ Β. Αἰγαίου ἀποτελέσει πατριαρχικὴ ἐξαρχία προέρχεται ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα: σὲ σιγιλλιδῶδες γράμμα πού ἐξέδωσε τὸν Μάιο τοῦ 1667 ὁ Παρθένιος Δ' προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία σὲ ἓνα μονύδριο τοῦ νησιοῦ¹, ὁ Ἅγιος Εὐστράτιος χαρακτηρίζεται «πατριαρχική... νῆσος». Στὸ ἴδιο κείμενο ἀναφέρεται ἀκόμα ὅτι τὸ νέο σταυροπήγιο δὲν πρέπει νὰ τὸ ἐνοχλεῖ «ὁ ἔξαρχος τῆς νήσου ταύτης», ἐνῶ στὸ κείμενο πού εἶχε καταχωριστεῖ στὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ πατριαρχείου εἶχε σημειωθεῖ ὅτι τὸ μονύδριο βρισκόταν στὴν «πατριαρχικὴν ἐξαρχίαν τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου»².

Ἡ ἀπουσία ἄλλων σαφῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν πατριαρχικὴ αὐτὴ ἐξαρχία δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαγράψουμε μὲ ἀκρίβεια τὰ χρονικὰ ὄρια τοῦ ἐξαρχικοῦ τῆς καθεστῶτος. Γιὰ τὴν ἔναρξή του, *terminus post quem* πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ 1540, ὅταν τὸ νησὶ ἄρχισε νὰ κατοικεῖται πάλι, μετὰ τὴν ἐρήμωση πού προκάλεσε ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτηση³. Γιὰ τὴ λήξη του, ὄριο πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἔνταξη τοῦ νησιοῦ στὴ μητρόπολη Λήμνου· πότε ὅμως ἀκριβῶς ἔγινε ἡ ἔνωση αὐτὴ δὲν παραδίδεται ἀπὸ ἐπίσημο κείμενο. Μιὰ ἐνδειξη ὥστόσο μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1814· ἐνῶ σὲ ὅλα τὰ σωζόμενα ὑπομνήματα ἐκλογῆς μητροπολιτῶν Λήμνου δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἅγιος Εὐστράτιος, στὸ ὑπόμνημα τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1814, μὲ τὸ ὁποῖο ἐκλεγόταν ἀρχιερέας ὁ Μακάριος, διαβάζουμε: «τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λήμνου καὶ Ἁγίου Εὐστρατίου ἀπροστατεύτου διαμεινάσης...». Εἶναι πιθανὸ ἡ ἔνωση τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας μὲ τὴ μητρόπολη Λήμνου νὰ ἀποφασίστηκε τότε, ἢ λίγο πρὶν, γεγονός πού κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ καὶ στὸ ὑπόμνημα πού καταστρώθηκε στὸν ἱερὸ κώδικα⁴.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ μονύδριο τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος, τὸ ἐπονομαζόμενο τοῦ Φωτεινοῦ, τὸ ὁποῖο ἦταν «κατηδαφισμένον ὀλοσχερῶς» καὶ ὁ ἱερομόναχος Νικήτας φρόντισε νὰ τὸ ἀνοικοδομήσει.

2. Τὸ πρωτότυπο τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς Καρακάλλου, τῆς ὁποίας τὸ μονύδριο θὰ ἀποτελέσει ἀργότερα μετόχι· βλ. ΧΡΥΣΟΧΟΥΓΔΗΣ-ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Ἀθωνικά*, 19 (ἀρ. 7, πανομοίωτυπο στὴ σ. 20). Ἀντίγραφο τοῦ κειμένου, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφή, σώζεται στὸ φ. 79r-80r τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 124).

3. Στὸ γὰρ τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου ὑπάρχει ἐπιγραφή στὴν ὁποία ἀναγράφεται ὅτι: «... κατὰ δὲ τὸ ,αφμ' οἰκίσθη ἡ παρούσα νῆσος...», βλ. *MEE* 1, Ἀθήνα 1926, 343.

4. Τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Μακαρίου σώζεται στὴ σ. 327 τοῦ Κώδικα Θ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπείου καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΤΕΣΗ, *Λήμνος*, 52.

Πάντως, μεταξύ τῆς σαφοῦς πληροφορίας τοῦ 1667 καὶ τῆς πιθανολογούμενης τοῦ 1814 ἔχουμε τὸ σημείωμα ποὺ κατέγραψε τὸ 1729 ὁ Κομνηνός-Ύψηλάντης σὲ τετράδιό του, σημείωμα στὸ ὁποῖο καταγράφονται οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ποὺ ἐκχωροῦνταν στοὺς ὀφφικιαλίους τοῦ πατριαρχείου¹. Σύμφωνα μὲ τὸ σημείωμα αὐτό, ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου ἐκχωροῦνταν στὸ λογοθέτη τοῦ πατριαρχείου. Καθὼς ὁμως δὲν γνωρίζουμε κανένα ὄνομα ἐξάρχου τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου καὶ καθὼς εἶναι ἄγνωστο ποιά ἀκριβῶς ἱστορικὴ στιγμή ἀποδίδει τὸ σημείωμα τοῦ Κομνηνοῦ-Ύψηλάντη, ἡ πληροφορία του δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀξιοποιηθεῖ.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1638 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρης ἀνακηρύσσει τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη ποὺ βρισκόταν στὴν ἐπαρχία Ναυπλίου σταυροπηγιακὴ («καὶ τὸ χωρίον ὀνομαζόμενον Ἁγιος Ἰωάννης ἐπονομαζόμενον») πατριαρχικό². Αὐτὴ εἶναι ἡ ληξιαρχικὴ πράξη τῆς ἱδρύσεως ἐνὸς ἀκόμα σταυροπηγίου καὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἐνὸς ἀκόμα οἰκισμοῦ ὡς πατριαρχικοῦ. Σώζεται μάλιστα καὶ ἀναφορά, μὲ ἡμερομηνία 30 Μαρτίου 1638, τῶν κατοίκων «τῆς χώρας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου» μὲ τὴν ὁποία ζητοῦν ἀπὸ τὸν πατριάρχη νὰ μὴν ἐνδώσει στὶς πιέσεις τοῦ μη-

Τὸ θέμα πάντως τοῦ χρόνου τῆς ὑπαγωγῆς τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου στὴ μητρόπολη Λήμνου δὲν ἔχει λυθεῖ. Γιὰ παράδειγμα, μολοντί εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἱστορία τῆς μητροπόλεως αὐτῆς ὁ ΓΕΔΕΩΝ στὴ μελέτη τοῦ *Ἰωαννίνιος*, 314-316, σημείωνε ἄλλοῦ (*Σφάλματα*, 102): «πότε προσηρτήθη ὁ Ἁγιος Εὐστράτιος τῇ μητροπόλει Λήμνου ἄγνωστον ἐμοί». Ἄλλὰ καὶ ὁ διατελέσας μητροπολίτης Λήμνου Βασίλειος Ἀτέσης δὲν εἶναι περισσότερο σαφής. Στὴ μελέτη ποὺ ἀνέφερα πῶς πάνω, σημειώνει στὴ σ. 52: «... τῆς νησίδος τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου ἀνέκαθεν τῇ μητροπόλει Λήμνου ὑπαγομένης, παρεκτὸς περιπτώσεων, καθ' ἃς αὐτὴ ἀπετέλεσεν Πατριαρχικὴν Ἐξαρχίαν».

1. Τὸ ἰδιόγραφο αὐτὸ τετράδιο τοῦ Κομνηνοῦ-Ύψηλάντη εἶναι σήμερα ἐνσωματωμένο στὸ χφ 510 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τὸ «σημείωμα» γιὰ τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες σώζεται στὸ φ. 156^r τοῦ χειρογράφου. Ἐχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 67-68. Γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ χρονολόγησή του βλ. καὶ πῶς πάνω, σ. 88 σημ. 3.

2. Ἡ ἀνακήρυξη ἐγινε μὲ σιγίλλιδες γράμματα, τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 208^{r-v} (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 509)· ἄλλη μνεία τοῦ γράμματος κάνει ὁ ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, *Ναυπλία*, 183. Ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Λουκοῦς*, 161, προφανῶς ἐκ λάθους, χρονολόγησε τὸ κείμενο στὸ 1634· ὁμως τὸ χρονολόγησε ὀρθῶς ὅταν πρόσφατα τὸ δημοσίευσε (ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησία*, 129-130 [τ. 19]).

τροπολίτη Ναυπλίου και "Αργους και αποχαρακτηρίσει την περιοχή, αλλά να την κρατήσει υπό τη δικαιοδοσία του¹. 'Ο Κύριλλος πραγματικά δεν ενέδωσε· οί πιέσεις όμως των κατά καιρούς μητροπολιτών φαίνεται πως τελικά απέδωσαν, αφού ό "Άγιος 'Ιωάννης δεν αναφέρεται πλέον ρητά ως πατριαρχική έξαρχία².

ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

'Ο "Άγιος Στέφανος —τοποθεσία στα νότια παράλια της 'Ανατολικής Θράκης που έμελλε να γίνει διάσημη από τη διεθνή συνθήκη που υπογράφηκε εκεί τό 1878— ήταν ένας μικρός οικισμός που ή γειτνιάσή του με την Κωνσταντινούπολη του έδινε ιδιαίτερη αξία. 'Εκκλησιαστικά υπαγόταν στη μητρόπολη Δέρκων, εκτός από ένα διάστημα στη διάρκεια του 17ου αιώνα για τό όποιο έχουμε σαφείς πληροφορίες ότι είχε χαρακτηριστεί «πατριαρχικόν χωρίον».

'Η παλαιότερη μνεία του έξαρχικού του καθεστώτος είναι του 1655, όταν ό πατριάρχης 'Ιωαννίκιος Β' αποφάσισε να ενισχύσει —στην ούσια να ανασυστήσει— τη μητρόπολη Δέρκων. 'Η παλαιά αύτη μητρόπολη μετά την κατάκτηση της περιοχής από τους 'Οθωμανούς είχε περιπέσει σε αφάνεια και φαίνεται πως τότε μερικά από τά χωριά της έπαρχίας αυτής, καθώς μάλιστα βρίσκονταν γύρω από την Κωνσταντινούπολη, χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικά. Τό κείμενο του 'Ιωαννικίου Β' αναφέρει ότι στην ανασυγκροτούμενη μητρόπολη Δέρκων και Νεοχωρίου εντάσσονται και «τά πατριαρχικά χωρία, λεγόμενα χάσια» της περιοχής, τά όποια όμως δεν κατονομάζει τό κείμενο³. Προφανώς ανάμεσα σε αυτά ήταν και

1. Τό κείμενο της αναφοράς αύτης παραδίδεται στο χφ. ΜΠΤ 2, φ. 207^v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 507) και παραμένει και αυτό ανέκδοτο. Μητροπολίτης Ναυπλίου και "Αργους ήταν τότε ό Θεοφάνης, ό όποιος είχε εκλεγεί τό 1624· τό υπόμνημα έκλογής του παραδίδεται στον Κώδικα Α', σ. 152, του πατριαρχικού 'Αρχιεποφυλακίου, και στο χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 903).

2. "Ας σημειωθεί ότι τον 'Απρίλιο του 1698 μαρτυρούνται στην περιοχή πατριαρχικά δίκαια, τά όποια όμως δεν κατονομάζονται. Διορίζεται πάντως έξαρχος για την είσπραξη των εισοδημάτων τους και την αποστολή τους στο πατριαρχείο ό νεοεκλεγμένος τότε μητροπολίτης Ναυπλίου και "Αργους, πρώην Ευρίπου, 'Αμβρόσιος. Τό πρωτότυπο του έγγράφου που παραδίδει την πληροφορία σώζεται στο Κρατικό 'Αρχείο της Βενετίας και έχει έκδοθεί από τον ΛΑΜΠΡΟ, *Καλλίνικος*, 178-181.

3. 'Ο Γεδεών, μη γνωρίζοντας προφανώς άλλα στοιχεία, σημειώνει: «αι Μέτρα και τινα χωρία της μητροπόλεως Δέρκων εικάζω ότι ήσαν έξαρχία τοιαύτη, άγνωστον

ὁ Ἅγιος Στέφανος, ἀφοῦ τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1659, ὁ Παρθένιος Δ', ὕστερα ἀπὸ ἐκκληση τῶν κατοίκων, ἀποφασίζει νὰ ἐπαναφέρει τὸ χωριὸ ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴ ἐξουσία καὶ νὰ τὸ ἀνακηρύξει πάλι πατριαρχικό¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἅγιο Στέφανο πατριαρχικὸ πρέπει νὰ ἦταν καὶ τὸ δυτικὰ εὐρισκόμενο Μικρὸν Ζευῆγμα, τὸ βυζαντινὸ Ρήγιον (τουρκ. Küçük Çekmece), ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τουρκικὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τρία φερμάνια ποῦ ἀπύθυνε ὁ Ἄχμετ Γ' πρὸς τὸν καδὴ τοῦ Μικροῦ Ζεύγματος καὶ στὰ ὁποῖα στηριζόμενος ὁ Μ. Γεδεὼν θεωρεῖ ὅτι «κατὰ τὸν 15' —καὶ παλαιότερα— καὶ τὸν 17' αἰώνα τὸ Ρήγιον ἦτο ἔδρα τοῦ καζῶ Χασλάρ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξηρτώσαντο δικαστικῶς τὰ ὀνομασθέντα χάσια Πατριαρχικὰ χωρία»².

Ἐπὶ πατριαρχικὴ ἐξουσία ἦταν καὶ τὸ ἀγίασμα ποῦ βρισκόταν στὸ Φλώρι, τὸ ὁποῖο ἐκχωροῦνταν σὲ ἔξαρχο. Δὲν μποροῦμε ὅμως μὲ βεβαιό-

δὲ πότε περιέστησαν εἰς τιμὴν ἔξαρχίας... ἢ τινα τουλάχιστον χωρία αὐτῆς» (ΓΕΔΕΩΝ, *Σφάλματα*, 101). Τὸ κείμενο τοῦ Ἰωαννικίου Β' σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 262^{r-v} (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 725) καὶ εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, ροά'-ροδ' καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ΓΕΡΜΑΝΟ, *Β. Θράκη*, 64-65. Μαζὶ μὲ τὰ χωρία αὐτὰ ἀποφασίστηκε νὰ προστεθοῦν στὴ μητρόπολη Δέρκων καὶ τὰ δύο χωρία τοῦ Καταστένου Θεραπειὰ καὶ Μπουγιούκντερε (Μέγα Ρεῦμα). Ἐς σημειωθεῖ πὼς τέσσερα χρόνια νωρίτερα, τὸ 1651, σὲ συνοδικὸ τόμο μνημονεῖονται πατριαρχικὰ χάσια ποῦ κατὰ πάσα πιθανότητα ἀναφέρονται στὰ πατριαρχικὰ χωρία τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Μὲ τὸν συνοδικὸ τόμο ὀρίζεται μιὰ ἐπιτροπὴ ποῦ θὰ συγκέντρωνε τὰ εἰσοδήματα τοῦ πατριαρχείου· διευκρινίζεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ δὲν θὰ συνάξει «τὰ δικαιώματα τῶν πατριαρχικῶν χασιῶν καὶ τοῦ Καταστένου». Τὸ κείμενο σώζεται στὸ φ. 241^{r-v} τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 636) καὶ εἶναι ἀνέκδοτο.

1. Τὸ κείμενο σώζεται στὸν Κώδικα Α', σ. 431-432, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, 73-76. Ὁ Γεδεὼν διορθώνοντας τὴ χρονολογία 1629 ποῦ ἔδινε γιὰ τὸ ἔγγραφο ὁ ΣΑΘΑΣ, *Μ.Β.* 3, 567, ἀναφέρει ὡς χρονολογία τοῦ ἐγγράφου «αχξθ', ἰανουαρίω, ἰνδ. η'»· ὅμως τὸ 1669 ὁ Παρθένιος Δ' δὲν ἦταν πιά πατριάρχης. Τὴ χρονολογία διορθώνουν σὲ ,αχνθ', δηλαδὴ 1659, οἱ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 850. Πραγματικὰ καὶ ὁ Παρθένιος Δ' καὶ ἡ ἰνδικτιῶνα ιβ' ποῦ ἀναγράφεται στὸ χφ ΜΠΤ 2 ἀντιστοιχοῦν στὸ 1659. Στηριζόμενη στὴ λαυθασιμένη χρονολογία τοῦ Σάθα ἢ ΓΑΪΤΑΝΟΥ (*Ἐπαρχία Δέρκων*, 174) ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἅγιος Στέφανος «ἐπὶ πατριαρχῶν Κυρίλλου Α' Λούκαρη τὸν Ἰαν. 1629 διετέλει σταυροπήγιον πατριαρχικόν». Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, 72, προσθέτει τὴν πληροφορία ὅτι «τὸ χωρίον Ἅγιον Στέφανον ὁ Ville-Hardouin ὀνομάζει Abbaye, πιθανῶς ἡγουμενεῖον, ἐξ οὗ τεκμαίρει τις ὅτι ἦν χωρίον πατριαρχικόν». Γιὰ τὸν Ἅγιο Στέφανο βλ. καὶ ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Προόστεια*.

2. ΕΥΓΕΝΙΟΣ, *Ζωοδόχος Πηγὴ*, 223 ἐπ. Τὴν ἴδια πληροφορία ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ ΓΑΪΤΑΝΟΥ, *Ἐπαρχία Δέρκων*, 137.

τητα να υποστηρίξουμε ότι περιεχόμενο της εκχώρησης ήταν μόνο το άγιασμα ή και ο οικισμός του Φλωρίου¹. Το 1660 πάντως ο Παρθένιος Δ' εκχώρησε το άγιασμα στον ανακαινιστή του Χρυσόγону με το ίδιο μάλιστα σιγίλλιο επιβεβαίωσε και την ύπαρξη έξαρχικού καθεστώτος στον "Άγιο Στέφανο, καθώς ανέφερε πώς το Φλώρι βρισκόταν «έν τοις πατριαρχικοῖς χωρίοις πλησίον τοῦ Ἁγίου Στεφάνου», ύπονοώντας μιὰ δλόκληρη μάλιστα ομάδα πατριαρχικῶν χωριῶν στήν περιοχή².

Τὸ έξαρχικὸ καθεστῶς πάντως τῆς περιοχῆς θὰ ὑποστῆί κάποιες διακυμάνσεις, καθὼς ἡ μητρόπολη Δέρκων ἄρχισε νὰ ἰσχυροποιεῖται καὶ νὰ διεκδικεῖ ἐδάφη ποὺ παραδοσιακὰ τῆς ἀνήκαν. Ἔτσι, ὁ Διονύσιος Δ' θὰ ἀποδώσει τὸ Φλώρι στὸ μητροπολίτη Δέρκων, πράξη ποὺ θὰ ἐπιβεβαιώσει καὶ ὁ Παρθένιος Δ' ὅταν θὰ ἐπανέλθει στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο³. Ὡστόσο, ὁ πρωτοβεστιάριος τῆς Μ. Ἐκκλησίας Χουρμούζης⁴ θὰ ἐπιτύχει ἐπὶ Ἰακώβου νὰ τοῦ ἐκχωρηθεῖ καὶ πάλι τὸ Φλώρι ὡς έξαρχία, ὥσπου τὸ 1699 θὰ λήξει ὀριστικὰ τὸ έξαρχικὸ καθεστῶς στήν περιοχή, με τὴν ἐνταξή της στὴ μητρόπολη Δέρκων. Τὸ πρῶτο βῆμα ἔγινε ὅταν τὴ χρονιά ἐκείνη ὁ πατριάρχης Καλλινίκος Β' ἀπέδωσε στὸ μητροπολίτη τὸν Ἁγιο Στέφανο καὶ τὸ Φλώρι, ἀναγνώρισε ὅμως στὸν έξαρχο τὸ δικαίωμα νὰ εἰσπράττει ἐφ' ὅρου ζωῆς 25 γρόσια ἐτησίως⁵. Τὸν Ἰούνιο ὅμως τοῦ ἴδιου

1. Ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Προάστεια*, 40, βασιζόμενος κυρίως στὸ γεγονός ὅτι στὸ Φλώρι σώζονταν ερείπια μαρμάρων, κίωνων καὶ πλίνθων σημείωνε: «ὁ τόπος οὗτος ἦτο ἀναμφιβόλως κώμη». Ἀφοῦ ὅμως δώσει τὴ βυζαντινὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς, περὶ ἀπευθείας στὴ σύγχρονη, χωρὶς νὰ ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν ἐνδιάμεση περίοδο. Πρβ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, 67-68, γιὰ τὸ ἴδιο θέμα.

2. Τὸ κείμενο τοῦ Παρθενίου Δ' σώζεται στὸν Κώδικα Α' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ ἀντίγραφὸ του στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 289^r (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 840). Ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, 69-70.

3. Οἱ δύο αὐτὲς πράξεις ἀναφέρονται ἀπλῶς στὸ μεταγενέστερο γράμμα τοῦ Καλλινίκου Β', γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. τὴ σημείωση 5.

4. Τὸ ὄφρικο ποὺ κατεῖχε ὁ Χουρμούζης — "Χουρμούζης" σημειώνεται στὸν κώδικα — συμπίπτει με αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Κομνηνός-Ἰψηλάντης στὸ σημείωμά του περὶ τῶν πατριαρχικῶν έξαρχιῶν: «Τοῦ πρωτοβεστιαρίου... ὁ Ἁγιος Στέφανος...» (βλ. στὸ λήμμα Ἁγιος Εὐστράτιος τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ σημείωμα αὐτό).

5. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος σώζεται στὸν Κώδικα Γ', σ. 33-34, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ εἶναι ἀνέκδοτο· περιλήψή του ἔχει δημοσιεύσει ὁ VAPORIS, *Codex Gamma*, ἀρ. 42. Στὴν πράξη τοῦ Καλλινίκου ὑπάρχει ἡ μνεῖα μιᾶς ἄλλης πράξεως γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση, ποὺ ἐκδόθηκε ἐπὶ Ἰακώβου, δηλαδὴ post 10 Αὐγούστου 1679 - ante 3 Μαρτίου 1681, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας δὲν σώζεται. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐγγραφοὶ λίθοι*, ροά', ἀναφέρει, χωρὶς νὰ παραπέμψει σὲ κάποια πηγὴ, ὅτι «εἰς τὴν μητρόπολιν ταύτην [Δέρκων καὶ Νεοχωρίου] ὀριστικῶς προσετέθη ὁ Ἁγιος Στέφανος

χρόνου, με μιὰ συμφωνία ποὺ ὑπογράφηκε μεταξὺ τοῦ ἐξάρχου καὶ τοῦ μητροπολίτη Δέρκων Νικοδήμου, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας καταγράφηκε πρὸς ἐξασφάλιση στὸν ἱερὸ κώδικα, ὁ ἐξάρχος Χουρμούζης παραιτεῖται ἀπὸ τὰ δικαιώματά του καὶ παίρνει ὡς ἀποζημίωση τὸ ποσὸ τῶν 90 γροσίων¹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔληξε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὴν περιοχὴ ὅπου βρισκόνταν τὰ «πατριαρχικὰ χάσια»².

ΑΕΤΟΣ

Ὁ μικρὸς αὐτὸς οἰκισμὸς τῆς Ἀκαρνανίας ὑπῆρξε ἀκμαῖος κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ὅταν αὐτὴ κατακτῆθηκε ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β', τὸ 1450, ἔγινε ἡ διοικητικὴ ἔδρα τῆς περιοχῆς. Σὲ σιγίλλιο τοῦ 1699 ὁ οἰκισμὸς αὐτὸ χαρακτηρίζεται «πατριαρχικὸν καὶ σταυροπηγιακὸν χωρίον». Συγκεκριμένα, ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β' τὸ 1699 ἀποκατέστησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Ἄετοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε καταλυθεῖ («χερσὶ φιλάρπαξι ἴσως ἢ γνῶμαις πρὸς πλεονεξίαν εὐκαταφόροις»). Τὴν ἀπόφασή του ὁ πατριάρχης τὴ στήριξε σὲ παλαιὰ γράμματα ποὺ προσκόμισαν οἱ κάτοικοι τοῦ Ἄετοῦ, ὅταν προσέφυγαν στὴ Μ. Ἐκκλησία γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος καὶ τὴν ἐκ νέου ὑπαγωγὴ τους στὴν πατριαρχικὴ προστασία³. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος ἀνάγεται πρὶν ἀπὸ τὸ 1699.

τῷ 1691». Πρόκειται ἴσως γιὰ λάθος τυπογραφικό: 1691 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 1699. Τέλος, ἡ ΓΑΓΓΑΝΟΥ, *Ἐπαρχία Δέρκων*, 168, ὑποστηρίζει, χωρὶς νὰ σημειώνει καὶ αὐτὴ τις πηγές της, ὅτι ὁ Ἅγιος Στέφανος ἐπιστράφηκε «εἰς τὴν μητρόπολιν του τὸ 1675, ἐπὶ τῆς α' ἢ β' πατριαρχίας Διονυσίου Δ' τοῦ Μουσελίμη».

1. Στὸ κείμενο σημειώνεται πὼς ὁ Χουρμούζης εἰσέπραξε τὰ 90 γρόσια «οὐχὶ τινὶ λόγῳ πράσεως, ἄπρατον καὶ γὰρ τὸ χρῆμα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀδούλωτον, ἀλλ' ἀμοιβῆς τινὸς λόγῳ...». Καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἀνέκδοτο· περιλήψή του βλ. στὸ VAPORIS, *Codex Gamma*, ἀρ. 45.

2. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ χάσιων με ἐλληνικὸ πληθυσμὸ καὶ ἔλληνες σπαχῆδες στὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης ἤδη ἀπὸ τὸ 1498 βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ Ἡλιουπόλεως, *Τὰ πέριξ*, 296-299· βλ. στὸ BARKAN, *Μορφές*, 60, τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὸ φορολογικὸ κατάστιχο τοῦ 1498 (ἀρ. 44). Γενικὰ γιὰ τὸν ἐποικισμὸ τῆς περιοχῆς τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τὴν Ἄλωση βλ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἀποικισμὸς, καὶ πρόσφατα ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πελοπόννησος*, 105-110.

3. Τὸ γράμμα τοῦ Καλλίνικου Β' ἐξέδωσε ὁ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Δοκίμιον*, 343. Τὸ ἴδιο κείμενο ἐπαναδημοσίευσε ὁ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἄετοῦ ἐπισκοπή*, 249. Ὁ Ξενοπούλος ἐξέδωσε τὸ κείμενο χωρὶς νὰ ἀναφέρει ποῦ ἐντόπισε τὸ πρωτότυπο ἢ τὸ ἀντίγραφο τοῦ σιγιλλίου ἀπὸ ὅπου τὸ δημοσίευσε. Στὴ σ. 42, πάντως, τοῦ Κώδικα Γ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου σώζεται καταχωρισμένο τὸ σχετικὸ σιγίλλιο.

Γιὰ τὸ πότε χαρακτηρίστηκε ὁ Ἄετὸς γιὰ πρώτη φορὰ πατριαρχικὸ χωρὶο μόνο ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε. Ὡς τὸ τέλος πάντως τοῦ 16ου αἰώνα ὁ Ἄετὸς εἶναι βέβαιο πὼς ἦταν ἐπισκοπή, ἀφοῦ μνημονεύονται δύο ἐπίσκοποι Ἄετοῦ, τὸ 1593¹ καὶ τὸ 1599². Ὅσον ἀφορᾷ τὴ λήξη τοῦ καθεστῶτος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο ὁ Καλλίνικος Β' ἀνανέωσε τὸ 1699, ἕνα terminus μᾶς δίνει ἡ πράξη τοῦ πατριάρχη Κυπριανοῦ ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1708, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ μητροπολίτης Ἄρτης ἀποκοτοῦσε τὸ δικαίωμα νὰ χειροτονεῖ «τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπους... Ἄετοῦ»³. Κατὰ συνέπεια, τὸ 1708 ὁ Ἄετὸς εἶχε ἤδη μετατραπεῖ πάλι σὲ ἐπισκοπή.

ΑΚΟΒΑ

Ἡ Ἄκοβα τῆς Ἀρκαδίας, ἡ καὶ Ἰάκωβα ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἄλλα κείμενα, εἶχε χαρακτηριστεῖ πατριαρχικὴ ἐξαρχία τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1608· τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐξάγεται ἀπὸ τὸ κείμενο ἐνὸς πατριαρχικοῦ πιττακίου τοῦ 1611, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἐντελλόταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Δημητσάνης νὰ ἀποδώσει στοὺς ἐπιτρόπους τοῦ ἐξάρχου τῆς Ἄκοβας τὰ δικαιώματα τῆς ἑβδομης, τῆς ὄγδοης καὶ τῆς ἑνατης ἰνδικτιῶνας, τὰ ὁποῖα εἰσέπραξε παρανόμως⁴. Κατὰ συνέπεια, ἡ Ἄκοβα ἦ-

1. Σὲ πρωτότυπο ἔγγραφο ποῦ φέρει χρονολογία “,ζρα” (1592/3) καὶ σώζεται στὴ συλλογὴ Hase, σήμερα στὸ χφ Suppl. gr. 704 τῆς παρισινῆς Βιβλιοθήκης, ὑπογράφει «Ὁ Ἄετοῦ Διονύσιος». Βλ. τὴν ἔκδοση τοῦ ἔγγραφου στὸ ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ἄνεκδοτα, 132. Σὲ ἄλλο ἔγγραφο, ποῦ δὲν φέρει χρονολογία ἀλλὰ ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία Β' (1572-1595), μνημονεύεται καὶ πάλι ἐπίσκοπος Ἄετοῦ. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται: «... οἱ ἐπίσκοποι ὁ Βοντίτζης καὶ ὁ Ἄετοῦ ἐμαρτύρησαν...» (βλ. τὸ κείμενο στὴν *Turcograecia*, 260).

2. Ὁ Μαρτίνος Κρούσιος σὲ γράμμα ποῦ φέρει χρονολογία 1599 ἀναφέρει κάποιον ἀρχιδιάκονο Ἰωάσαφ ὁ ὁποῖος τότε (nunc, στὸ κείμενο τοῦ Κρούσιου) εἶχε γίνε ἐπίσκοπος Ἄετοῦ καὶ Ἀγγελοκάστρου· βλ. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Notes*, 298.

3. Τὴν πληροφορία δίνει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 618-619. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς ἡ ἀνάμνηση τῆς πατριαρχικῆς ἐξάρτησης τοῦ Ἄετοῦ ἐπιτεῖ ἀκόμα σήμερα· σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία κατοίκου τοῦ Ἄετοῦ, τὸ παλιὸ χωριὸ ἦταν πῶς κάτω ἀπὸ τὸ σημερινό, «ἐκεῖ ποῦ λέμε, τοῦ πατριαρχείου».

4. Τὸ κείμενο τοῦ πιττακίου σώζεται στὸν Κώδικα Α', σ. 50, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου καὶ ἀντίγραφὸ του στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 281^{r-v} (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λήμμα 812), ἀπὸ ὅπου τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Στασιώς*, 130-131. Στὸ χφ 1, φ. 116^v τῆς μονῆς Παναγίας Νοσσηῶν τῆς Ἀχαΐας σώζεται τὸ κείμενο τῆς ἐξοφλητικῆς ἀποδείξεως ποῦ ἔδωσε ὁ ἐξάρχος τῆς Ἄκοβας Γεώργιος ὅταν εἰσέπραξε τὸ ποσὸ τῆς ἑνατης ἰνδικτιῶνας· τὸ ποσὸ τοῦ τὸ παρέδωσε ὁ μητροπολίτης Σερρών Θεοφάνης ἐκ μέρους τῶν δύο ἐπιτρό-

ταν ήδη εξαρχία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1608 πὸ ἀρχιζε ἡ ζ' ἰνδικτιώνα καὶ εἶχε ἤδη ἐκχωρηθεῖ σὲ ἑξάρχο, στὸν ὁποῖο ἀνῆκαν τὰ δικαιώματα τῆς χρονικῆς ἐκείνης περιόδου¹. Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο, τοῦ 1611, πληροφοροῦμαστε ὅτι στὴν ἑξαρχία περιλαμβάνονταν καὶ τὰ χωριά Ἀτζίχολος καὶ Λαγκαδάς καὶ ὅτι ἑξάρχος ἦταν ὁ πρεσβύτερος Γεώργιος, μέγας πρωτοπαπὰς τοῦ πατριαρχείου².

Ἡ ἐπόμενη ἀναφορὰ στὴν ἑξαρχία τῆς Ἀκοβας περιέχεται στὸ σημείωμα πὸ κατέγραψε ὁ Κομνηνός-Υψηλάντης τὸ 1729· ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἑξαρχία τῆς Ἀκοβας ἐκχωροῦνταν στὸν μ. λογοθέτη³. Δὲν γνωρίζουμε κάποιον μ. λογοθέτη πὸ νὰ τοῦ εἶχε ἐκχωρηθεῖ ἡ Ἀκοβα· γνωρίζουμε πάντως πὸς τὸ 1741 εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸν μ. ἐκκλησιάρχη τοῦ πατριαρχείου, τὸν Νικόλαο Κριτία. Τὴν πληροφορία ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς συμφωνίας πὸ συνάφθηκε μετὰ τοῦ Κριτία καὶ τοῦ ἐπιτρόπου πὸ ὄρισε νὰ τὸν ἐκπροσωπεῖ στὴν Ἀκοβα, τὸν ἐπίσκοπο τότε Καρουπόλεως Ἀνανία. Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὸ κείμενο τοῦ συμφωνητικῶ γράμματος ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἡ Ἀκοβα βρισκόταν ὑπὸ καθεστῶς ἑξαρχικὸ ἀρκετὸ χρόνον πρὶν ἀπὸ τὸ 1741, ἀφοῦ ὁ ἐπίτροπος τοῦ Κριτία ὑπόσχεται νὰ τοῦ καταβάλλει («τὸ πρὸ χρόνων ἰκανῶν διωρισμένον ἐτήσιον τῆς αὐτῆς ἑξαρχίας»⁴).

πων τοῦ πὸ βρίσκονταν στὴν Ἀκοβα. Τὸ κείμενο ἀναφέρει: «Διὰ τῆς παρουσίας ἀποδείξεως δηλοποιῶ πὸς ἔλαβα ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Σερῶν υπερτίμου καὶ ἑξάρχου πάσης Μακεδονίας κυρίου Θεοφάνους α(σπρα) χ... τὸ ἐτήσιον τῆς ἑξαρχίας μου Ἰάκωβας ἐπ' ὀνόματι τῶν εὐλαβεστάτων δύο ἀδελφῶν αὐτοῦ τοῦ οἰκονόμου Διμιτρίανης πρεσβυτέρου κυρ Μανουὴλ καὶ κυρ Σταματίου λογοθέτου τῆς ἐνάτης δηλονότι τῆς ἐλευσομένης ἰνδικτιῶνος, ὅθεν εἰς ἀσφάλειαν ἐδόθη καὶ ἡ παρούσα μου ἀπόδειξις ἐν ἔτει (...) ἰνδ. (...)». Ἡ παρουσία τοῦ σημειώματος αὐτοῦ στὸ χειρόγραφο δηλώνει ὅτι ὁ ἑξάρχος Γεώργιος ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς κτήτορες του, πὸς θέλησε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ κρατήσῃ ἀντίγραφο τῆς ἀποδείξεως πὸς ἔδωσε. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἔχει δώσει ὁ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Ἀρχαῖκὲς μονές*, 278-279, ὁ ὁποῖος δημοσιεύει καὶ τὸ κείμενο τῆς ἀποδείξεως.

1. Ὁ ἐκδότης Τ. Γριτσόπουλος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Μ. Γεδεών, δὲν ἀξιοποίησαν τὸ ἐσωτερικὸ αὐτὸ χρονολογικὸ στοιχεῖο, τὴν καταβολὴ δηλαδὴ τῆς ἑβδομῆς ἰνδικτιῶνας, γιὰ νὰ ἀναγάγουν τὸ ἑξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Ἀκοβας ἀπὸ τὸ 1611 στὸ 1608.

2. Πληροφορίες γιὰ τὸν ἑξάρχο Γεώργιο βλ. στὴ μελέτη τοῦ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Στασιῶς*, 150 ἐπ.

3. Γιὰ τὸ σημείωμα αὐτὸ βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λήμμα Ἅγιος Εὐστράτιος.

4. Τὸ κείμενο τοῦ συμφωνητικῶ γράμματος ἔχει δημοσιεύσει, ἀπὸ τὸ χφ 315, φ. 335^{r-v} τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Στασιῶς*, 132-133. Ὁ Καρουπόλεως Ἀνανίας εἶναι ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Λακεδαι-

Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς φαίνεται πὼς ἔμεινε ἀδιατάρακτο ὡς τὸ 1754 ὅταν «αἰτήσῃ τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων κατοίκων» ἡ Ἄκοβα, μαζί με τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Ζαρνάτας, ἀποτέλεσαν τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἄκοβων καὶ Ζαρνάτας¹. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Κυρίλλου Ε' ἀναφέρει πὼς «ἐκρίθη εὐλογον... τιμηθῆναι τῷ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ὀνόματι»² καὶ ἀρχιεπίσκοπος ἐκλέγεται ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος. Ἡ μετάπτωση ὡστόσο αὐτὴ δὲν ἦταν σαφής, ἀφοῦ οἱ ἐξαρχοὶ διατηροῦσαν τὸ δικαίωμα νὰ εἰσπράττουν τὸ ἐτήσιό τους.

Τὸ μεικτὸ αὐτὸ καθεστῶς φαίνεται πὼς διάρκεσε ἀρκετὲς δεκαετίες. Ἡ πρώτη σχετικὴ ἔνδειξη σῶζεται σὲ πιττάκιο πὸ ἔστειλε ὁ πατριάρχης Σαμουήλ Α' Χαντζερής, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1764, στοὺς κληρικοὺς τῆς Ἄκοβας καὶ τῆς Ζαρνάτας· τὸ πιττάκιο ὀνομάζει τοὺς δύο αὐτοὺς οἰκισμοὺς «πατριαρχικὰς ἐξαρχίας»³. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ γνωστοποιοῦσε στοὺς κατοίκους τῆς Ἄκοβας ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νεόφυτος καθαιρέθηκε ἐξαιτίας πολλῶν κανονικῶν παραβάσεων του ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ «ἐξ ἀρχῆς παρανόμως καὶ παρὰ κανόνας ἤρπασε τὰς ἐξαρχίας αὐτὰς με ὄνομα Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ... ἠδίκησε τοὺς πρὸ τοσούτων χρόνων ἔχοντας αὐτὰς ἐξαρχικῶς τιμιωτάτους κληρικοὺς καὶ εὐγενεστάτους ἄρχοντας, κατακρατήσας ληστρικῶς καὶ ἰδιοποιησάμενος δέκα χρόνων ἐτήσια εἰσοδήματα

μονίας. Γιὰ τὸν Νικόλαο Κριτία βλ. τὴν ἐργασία τῆς ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Κριτίας*, 297 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 624, ἀναφέρει ὅτι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1720 ὁ Ἱερεμίας Γ' ἐξέδωσε πράξη «δι' ἧς ἤνωσε τῇ αὐτῇ μητροπόλει Λακεδαιμονίας τὴν ἐξαρχίαν Ἄκοβαν», χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει τὴν πηγὴν τῆς πληροφορίας. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνατέθηκε στὸ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ἡ πνευματικὴ ἐπιστοασία τῶν χριστιανῶν τῆς ἐξαρχίας ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐπιτρόπου καὶ ὄχι τοῦ ἐξάρχου καὶ τοῦτο νὰ προκάλεσε στὸν Γεδεών τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἔνωση τῆς ἐξαρχίας με τὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας.

2. Τὸ κείμενο τοῦ σχετικοῦ σημειώματος πὸ καταχωρίστηκε στὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ πατριαρχείου ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Κουρούτσεσμε*, 522 σημ. 2.

3. «...τῶν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ δύο ἡμετέρων πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν, τῆς τε Ἄκοβας καὶ τῆς Ζαρνάτας». Τὸ κείμενο τοῦ Σαμουήλ ἔχει δημοσιεύσει ἀπὸ τὸ χφ 315, φ. 334r-335r, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Στασιός*, 133-135. Οἱ ἀλλαγές τοῦ καθεστῶτος τῆς Ἄκοβας πρέπει, κατὰ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ (*Ἄκοβα*, 1214-1215), νὰ σχετιστοῦν με τὰ γεγονότα πὸ προηγήθηκαν τῶν Ὀρλωφικῶν, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχη «ἐλήφθη κατ' ἐπιταγὴν τῶν Τούρκων». Δὲν θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ παραβλέψουμε καὶ μιὰν ἄλλη διάσταση, τὴ διαμάχη πὸ εἶχε ξεσπάσει μεταξύ τοῦ Κυρίλλου Ε' καὶ τῶν Φαναριωτῶν, διαμάχη πὸ ἐληξε με τὴν ἐπικράτηση τῶν τελευταίων, τὴν ἄνοδο στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο τοῦ Σαμουήλ Χαντζερῆ καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς παλαιᾶς τάξης.

τῶν εἰρημένων καθολικῶν ἐξάρχων...». Ἡ σύνοδος, λοιπόν, ἀποφάσισε νὰ κάνει «διόρθωσιν εἰς τὴν χώραν ταύτην τῆς Ἱεροσολύμων» τὴν ἐπανέφερε στὴν τάξιν τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν καὶ τὴν ἀπέδωσε πάλιν στὸν ἐξαρχὸν τῆς Κριτίας, ὁ ὁποῖος διόρισε ὡς ἐπίτροπό του τὸν ἐπίσκοπο Δημητσάνης Ἀμβρόσιο. Οἱ χριστιανοὶ λοιπόν τῆς Ἱεροσολύμων ὀφείλουσαν νὰ καταβάλλουν στὸν Ἀμβρόσιο τὰ διορισμένα ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα.

Ἐνα ὑπόμνημα ἐκλογῆς, μὲ χρονολογία Μάρτιος 1772, εἶναι ἡ ἐπομένη ἐνδειξὴ ὅτι ἡ Ἱεροσόλυμα διατήρησε ἕνα μεικτὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς κατὰ τὸ ὅποιο οἱ ἀρχιερατικῶς προϊστάμενοι τοῦ οἰκισμοῦ, καὶ ὀνομαζόμενοι ἀρχιεπίσκοποι, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν στὸν ἐκάστοτε καθολικὸ ἐξαρχὸν τῆς Ἱεροσολύμων τὸ ἐτήσιό του. Στὸ ὑπόμνημα ἡ διατύπωση εἶναι συγκεχυμένη ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ καθεστῶς ἦταν μεικτό: «ἐπειδὴ τῶν δύο τούτων ἐν Πελοποννήσῳ κειμένων ἐξ ἀρχιῶν, τῆς τε Ζαρνάτας καὶ τῶν Ἀκώβων», ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ὑπομνήματος, «(πα)τριαρχικῶν ἀνεκὰθεν οὐσῶν καὶ διοικουμένων ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς (πα)τριαρχικῶν ἐξάρχων καὶ ἐπιτρόπων αὐτῶν, πρὸ χρόνων ἤδη τινῶν ἔφθασε χειροτονηθῆναι ἄσως ἀρχιερεὺς ἐν αὐταῖς καὶ ὀνομασθῆναι ἀρχιεπίσκοπος Ζαρνάτας καὶ Ἀκώβων Νεόφυτος...». Καὶ ἐνῶ τὸ κείμενο ὑποδηλώνει ὅτι τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς μεταβλήθηκε, διαβάζουμε πιὸ κάτω: «Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς... συνελθόντες... καὶ ψήφους κανονικὰς προβαλλόμενοι εἰς εὐρεσιν καὶ ἐκλογὴν ἀξίου καὶ ἀρμοδίου προσώπου τοῦ ἀναδεχθησομένου ἀρχιερατικῶς τῶν ἐν τῇ ἐπιρρημέναις δυσὶν ἐξ ἀρχιῶν Ζαρνάτας δηλονότι καὶ Ἀκώβων χριστιανῶν, πρῶτον μὲν ἐθέμεθα...»¹. Ὁ ἐκλεγείς ἦταν ὁ ἱερομόναχος Σύλβεστρος, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νὰ φτιάξει σφραγίδα στὴν ὁποία ἀνέγραψε ΤΑΠΕΙΝΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΚΩΒΟΥ ΣΥΛΒΕΣΤΡΟΣ. 1772².

Ὡστόσο ἡ Ἱεροσόλυμα ἐξακολούθησε νὰ ἔχει ἐξάρχους, στοὺς ὁποίους κατέβαλλαν οἱ ἀρχιερατικῶς προϊστάμενοι ἐτήσια δικαιώματα. Ἡ πληροφορία χρονολογεῖται στὸ 1816 καὶ περιέχεται σὲ μιὰ ἀπόδειξη εἰσπράξεως: ἡ χήρα τοῦ ῥήτορος Ἀλεξάνδρου Ἐλέγκω Ποστάλη βεβαιώνει —καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐπιβεβαιώνει— ὅτι εἰσέπραξε ἀπὸ τὸν Ἀναγνώστη Παπαγιαννόπουλο «τὸ ἐτήσιον τῆς ἐξαρχίας Ἀκώβων γρόσια ὀγδοήκοντα» γιὰ τὰ ἔτη 1815 καὶ 1816. Ὁ ἄντρας τῆς Ἀλέ-

1. Τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς σώζεται στὸν Κώδικα Ζ', σ. 38, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου καὶ παραμένει, ὅσο γνωρίζω, ἀνέκδοτο.

2. Ἡ σφραγίδα σωζόταν στὰ χέρια τοῦ μητροπολίτη Μαντινείας Προκοπίου· βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 29.

ξανδρος, ρήτωρ τοῦ πατριαρχείου, ἦταν προφανῶς ἔξαρχος τῆς Ἱεροσολύμων καὶ μετὰ τὸ θάνατό του τὰ δικαιώματά του πέρασαν στὴ γυναίκα του· ὁ Ἱεροσολύμων Παπαγιαννόπουλος, συγγενῆς τοῦ «ἀρχιεπισκόπου» τῆς Ἱεροσολύμων Δανιήλ, ἀνέλαβε νὰ καταβάλλει στὴ δικαιοῦχο Ἐλέγκω, κάτοικο Κωνσταντινουπόλεως ὅπως καὶ ἐκεῖνος, τὰ δύο ἐτήσια ποῦ τῆς ὄφειλε ὁ Δανιήλ¹.

Ἡ λήξη τοῦ ἔξαρχικῆς καθεστῶτος τῆς Ἱεροσολύμων καὶ τῶν γύρω οἰκισμῶν πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν ἔδραση, τὸν Μάιο τοῦ 1817, τῆς μητροπόλεως Τριπολιτσᾶς, στὴ δικαιοδοσία τῆς ὁποίας ἐντάχθηκαν οἱ οἰκισμοὶ τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου.

ΑΛΛΑΓΙΑ

Γνωρίζουμε ὅτι ἡ μικρὴ αὐτὴ παραλιακὴ πόλη τῶν νότιων ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας ὑπῆρξε πατριαρχικὴ ἔξαρχία: δύο ἐπίσημα κείμενα ποῦ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1646 καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1647 ἀναφέρουν ρητὰ πὼς ἡ Ἀλάγια παύει νὰ εἶναι πατριαρχικὴ ἔξαρχία καὶ ἐντάσσεται ὡς ἐνοριακὴ στὴν ἀνασυγκροτούμενη τότε μητρόπολη Μύρων. Ἡ παλαιὰ αὐτὴ μητρόπολη εἶχε περιπέσει σὲ ἀφάνεια γιὰ πολλὰ χρόνια· τώρα, ποῦ τὸ πατριαρχεῖο ἀποφάσισε νὰ τὴν ἀνασυστήσῃ καὶ νὰ ἐκλέξει μητροπολίτη, κρίνει σκόπιμο «υποτάξαι αὐτῇ τὰς πλησιαζούσας πατριαρχικὰς ἔξαρχίας τὴν τε Ἀττάλειαν, τὸ Καστελόρουζον, τὴν Ἀ[να]λαγίαν, τὸ Λυβίσση καὶ τὰ περίξ αὐτῶν», ὥστε ὁ νεοεκλεγμένος μητροπολίτης νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ καταβάλλει στὴ Μ. Ἐκκλησία τὴν ὀρισθεῖσα συμμετοχὴ του στὸ βασιλικὸ χράτισ. Τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ νέου μητροπολίτη Μύρων καὶ ἡ συνοδικὴ πράξις μὲ τὴν ὁποία ἐφοδιάστηκε εἶναι τὰ δύο κείμενα ποῦ σώζουν τίς πληροφορίες αὐτές².

1. Τὸ κείμενο τῆς ἀποδείξεως, τὴν ὁποία ἐντόπισε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (φάκελος Γ. Παπούλα) ὁ Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, τὸ ἐκδίδει στὴ μελέτη του *Μάνη*, 293. (Σήμερα δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ ὁ φάκελος αὐτὸς στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη).

2. Τὰ κείμενα αὐτὰ σώζονται ἀντιγραμμένα στὸ φ. 227^v καὶ φ. 144^v-145^v τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λήμμα 584 καὶ 265) καὶ εἶναι ἀνέκδοτα. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀποσημείωμα*, 45, ἀναφέρει πὼς ὁ μητροπολίτης Μύρων ἐκλέχθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1644, ἐπὶ Παρθενίου Α', καὶ τότε προσαρτήθηκαν οἱ τέσσερις ἔξαρχιες στὴ μητρόπολη Μύρων. Σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Γεδεών, «τὴν πρᾶξιν ἐπεκύρωσε μετὰ διετίαν ὁ πατριάρχης Ἰωαννίνους Β' ὁ ἀπὸ Ἱεροσολύμων». Ὡστόσο, ὑπόμνημα ἐκλογῆς μητροπολίτη Μύρων μὲ χρονολογία Ἰανουάριος 1644 δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω· ἐξάλλου, τίποτε δὲν προδίδει στὰ κείμενα τοῦ 1646 καὶ τοῦ 1647 ὅτι εἶναι ἐπικυρώσεις προηγούμενης πράξεως. Ὁ PETRIDES στὸ

Γιὰ τὶς ἄλλες τρεῖς ἐξαρχίες πού ἐντάχθηκαν μαζί με τὴν Ἀλάγια στὴ μητρόπολη Μύρων σώζονται κάποιες πληροφορίες πού ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε, ἐν μέρει ἔστω, τὴν ἱστορία τους. Γιὰ τὴν Ἀλάγια ὅμως οἱ πηγές εἶναι φειδωλές· οὔτε τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ της καθεστῶτος μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε, οὔτε ὀνόματα ἐξάρχων στοὺς ὁποίους ἐκχωρήθηκε.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Μετὰ τὴν κατάλυση τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας —στὴ διάρκεια τῆς τέταρτης δεκαετίας τοῦ 16ου αἰώνα— καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ὀθωμανῶν στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους, τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀνέλαβε τὴν ἐκκλησιαστικὴ τους διοίκηση καὶ τὴν πνευματικὴ ἐπιστασία τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τους¹. Τὰ περισσότερα, τὰ μικρὰ ἰδίως νησιά χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ πέρασαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἴδιου τοῦ πατριάρχη, ἐνῶ κάποια ἄλλα ἐντάχθηκαν σὲ ἤδη ὑπάρχουσες ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες.

Ἡ Ἀμοργὸς φαίνεται ὅτι παρέμεινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη, ἀλλὰ τὴν πρώτη ρητὴ μνεῖα προσώπου στὸ ὁποῖο ἐκχωρεῖται ἡ Ἀμοργὸς ὡς ἐξαρχία τὴν ἐντοπίζουμε στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα. Ὁ Ματθαῖος Β΄, στὴ διάρκεια τῆς δεύτερης πατριαρχίας του (1598-1601), τὴν ἐκχώρησε στὸν πρωτοκανόναρχο τῆς Μ. Ἐκκλησίας Μιχαὴλ μαζί με ἄλλα δύο «πατριαρχικὰ νησιά» τοῦ Αἰγαίου, τὴν Κάλυμνο καὶ τὴ Σέριφο². Τὸ ἐξαρχικὸ ἔνταγμα πού ἐξέδωσε ὁ Ματθαῖος λανθάνει· σώζονται ὅμως οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἀπὸ ἓνα ἄλλο γράμμα, τοῦ διαδόχου του στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο Νεοφύτου Β΄, καθὼς ὁ Μιχαὴλ φρόντισε νὰ ἐπικυρώσει τὰ δικαιώματά του³. Ὅταν λοιπὸν ὁ Νεόφυτος Β΄ ἔγινε πατριάρχης, ὁ Μι-

Dictionnaire, λῆμμα Alagia, στ. 289, συγχέει τὴν Ἀλάγια τῆς νότιας Μ. Ἀσίας — πόλη πού βρίσκεται στὰ ὄρια τῆς Παμφυλίας καὶ τῆς Κιλικίας καὶ πού ταυτίζεται με τὸ ἀρχαῖο Κορακήσιον— με τὴν πόλη πού βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας, στὴ Λαζική, καὶ πού ταυτίζεται με τὴν ἀρχαία Ροδόπολη· ἔτσι, ἀποδίδει στὴ δευτέρῃ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς πρώτης.

1. Βλ. ἀντὶ ἄλλων SLOT, *Archipelagus*, passim· γιὰ τὴ θέση τῶν ὀρθοδόξων στὴν περίοδο τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας: 57-59.

2. Βλ. στὸ λῆμμα Κάλυμνος τὰ σχετικὰ με τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκχώρησης, καθὼς τὸ θέμα συνδέεται καὶ με τὴν ἐξαρχία αὐτή.

3. Τὸ κείμενο τοῦ «συνοδικοῦ καὶ εὐεργετικοῦ γράμματος» πού ἐξέδωσε ὁ Νεόφυτος Β΄ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1602 σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 217^{r-v} (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 534).

χαήλ προσκόμισε τὸ «εὐεργετικὸν γράμμα» τοῦ Ματθαίου, τὸ ὁποῖο ὁ νέος πατριάρχης «εὐθεάσατο» καὶ βάσει αὐτοῦ ἐπιβεβαίωσε τὰ δικαιώματα τοῦ ἐκδοχέα τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας: νὰ κατέχει ἐφ' ὄρου ζωῆς τὰ τρία νησιά, νὰ εἰσπράττει ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα κτλ.

Πόσο διάρκεσε ἡ ζωὴ τοῦ Μιχαήλ δὲν τὸ γνωρίζουμε, καθὼς οἱ πληροφορίες μας γι' αὐτὸν σταματοῦν ἐδῶ· ἐκεῖνο πάντως ποὺ μπορούμε νὰ γνωρίζουμε εἶναι ὅτι τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1613 ἡ Ἄμοργός ἐξακολουθεῖ νὰ χαρακτηρίζεται πατριαρχικὴ ἐξαρχία: ὁ πατριάρχης Τιμόθεος Β' στὸ σιγίλλιο ποὺ ἐκδίδει ὑπὲρ τῆς μονῆς Χοζοβιώτισσας μνημονεύει ὅτι τὸ μοναστήρι βρίσκεται «ἐκ τῆ πατριαρχικῆς ἐξαρχίας τῆς νήσου Ἄμοργου»¹, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται καὶ ὄνομα ἐξάρχου. Κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο καθεστῶς μνημονεύεται ἡ Ἄμοργός καὶ τὸ 1621. Τῆ φορὰ αὐτῆ γνωρίζουμε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ νέου ἐξάρχου· πρόκειται γιὰ τὸν Λεόντιο, ἡγούμενο τῆς μονῆς Χοζοβιώτισσας, στὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἐκχωρήθηκε ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Ἄμοργοῦ καὶ μαζὶ ἐκείνη τῆς Ἀστυπάλαιας². Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τοῦ Λεοντίου ποὺ σώζεται σὲ φύλλο τοῦ βρέβιο τῆς μονῆς: «†Λεόντιος ἱερομόναχος καὶ ἐξάρχος Ἄμοργοῦ καὶ Ἀστυπάλαιας»³. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1634 στὸ βρέβιο τῆς μονῆς Χοζοβιώτισσας καταχωρίστηκε μιὰ πράξη στὴν ὁποία ὑπογράφει ὡς μάρτυρας ὁ «†Κυριάκος ἱερεὺς εἰκονογράφος καὶ ἐξάρχος πατριαρχικός»⁴. Ἡ διατύπωση ὅμως τοῦ τίτλου δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφής, ὥστε νὰ μᾶς ὀδηγεῖ μὲ βεβαιότητα σὲ ἓναν ἐξάρχο Ἄμοργοῦ⁵. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Λεόν-

¹ Ἐχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεῖα*, 449-450· βλ. ἀκόμα ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἐρευναι*, 47-48.

1. Βλ. τὸ κείμενο στὸ ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Ἀνέκδοτα*, 140.

2. Στὸν Μιχαήλ εἶχαν ἐκχωρηθεῖ, μαζὶ μὲ τὴν Ἄμοργό, ἡ Κάλυμνος καὶ ἡ Σέριφος· τώρα συναντοῦμε ἄλλο ζεῦγμα. Γιὰ τὴν τύχη τῶν δύο ἄλλων νησιῶν βλ. τὰ οἰκεία λήμματα.

3. Δύο ἀναφορὲς ὑπάρχουν στὸν ἐξάρχο Λεόντιο στὸ βρέβιο τῆς μονῆς: ἡ πρώτη ἔχει χρονολογία 4 Ἀπριλίου 1620 καὶ ἀναφέρει ἀπλῶς τὸν «κύρ Λεόντιο τὸν ἐξάρχο», ἐνῶ ἡ ἄλλη, μὲ χρονολογία 25 Ἰουλίου 1621, εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπογραφή του. Γιὰ τὸν Λεόντιο καὶ τὴ δράση του ὅπως διαγράφεται ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὸ βρέβιο τῆς μονῆς Χοζοβιώτισσας βλ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, *Ἄμοργός*, 42 ἐπ.· βλ. ἀκόμα ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Πληροφορίες*, 31-32.

4. Στὸ φ. 29Γ. Τὸ κείμενο τῆς πράξεως ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, *Ἄμοργός*, 136-137.

5. Ὅπως ὑπέθεσε ὁ ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ (στὸ ἴδιο, 48) ἀπὸ τὴν πράξη αὐτῆ τοῦ βρέβιο «γίνεται καὶ δεῦτερος ἐξάρχος Ἄμοργοῦ γνωστός, ὁ Κυριάκος, τοῦ ἔτους 1634».

τιος ζούσε ακόμη¹, ίσως να πρόκειται για πρόσωπο έπιφορτισμένο μόνο με κάποια ειδική αποστολή.

Τò εξαρχικό καθεστώς ώστόσο τής 'Αμοργού θά λήξει, καί μαζί τών περισσότερων νησιών τού Αίγαίου πελάγους, τόν Αύγουστο τού 1646, όταν έπί Παρθενίου Β' ίδρύεται ή άρχιεπισκοπή Σίφνου, στην όποία θά ένσωματωθούν τά πατριαρχικά νησιά 'Αμοργός, 'Ανάφη, 'Αστυάλαια, 'Ηράκλεια, 'Ιος, Μύκονος, Σέριφος, Σίκινος, Σίφνος καί Φολέγανδρος².

ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ ή ΜΑΡΜΑΡΙΟΝ

'Η παλαιότερη μαρτυρία για τò ότι τò «χωρίον» αυτό τής άνατολικής Μακεδονίας ήταν πατριαρχικό σώζεται σέ έγγραφο τού 1618· πρόκειται για ένα σιγίλλιο πού εκδόθηκε από τόν Τιμόθεο Β' τόν Μάρτιο τής χρονιάς εκείνης προκειμένου να ένταχθούν όκτώ «πατριαρχικά χωρία» τής περιοχής στή μητρόπολη Φιλίππων. Τά χωριά αυτά, σύμφωνα με τò κείμενο τού σιγίλλιου, ονομάστηκαν πατριαρχικά «πρό πολλών χρόνων», όταν ή έπαρχία τής μητροπόλεως Φιλίππων «διεμελίσθη». Τότε, μερικά χωριά σφετερίστηκε ό μητροπολίτης Ζιχνών, ένω ό πατριάρχης «ιδών τόν λεηλατισμόν... έλαβε καί εκείνος τά χωρία ταύτα, τά όντα μέσον τής έπαρχίας ταύτης [Φιλίππων] ύποκείμενα, τόν τε Στρώμονα ποταμόν, τήν 'Αμφίπολιν ήτοι τò Μαρμάριον, τήν Χρυσούπολιν ήτοι τò 'Ορφάνιον, τήν Καρίανην, τήν Μπομπλίανην, τò Νεοχώριον, τήν Ποδογορίανην καί τού Βοσορόμου καί στ(αυ)ροπήγια π(ατ)ριαρχικά έποίησε»³. Μολονότι τò χρονικό σημεϊο πού αναφέρεται στο κείμενο, ό διαμελισμός δηλαδή τής μητροπόλεως Φιλίππων, δέν έχει ως τώρα με ακρίβεια προσδιοριστεί⁴, ένα προγε-

1. 'Ενώπιόν του συντάσσεται ή πιό πάνω πράξη (βλ. στο ίδιο).

2. Τά σχετικά με τόν συνοδικό τόμο πού εκδόθηκε για τήν ίδρυση τής άρχιεπισκοπής Σίφνου καί τήν παράδοσή του βλ. στο λήμμα 'Ανάφη. 'Ο ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, 'Υπομνήματα, δέν αναφέρει τίποτε για τò εξαρχικό καθεστώς τής 'Αμοργού.

3. Τò σιγίλλιο αυτό τού Τιμοθέου σώζεται άντιγραμμένο στο χφ ΜΠΤ 2, φ. 272r-v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 772)· από αυτό τò χειρόγραφο τò έχει εκδώσει ό ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σημειώσεις*, 99-101. "Ας σημειωθεί ότι τò κρίσιμο, για τò χαρακτηρισμό τών χωριών αυτών ως πατριαρχικών, σημεϊο τού κειμένου έχει διαβαστεί από τόν εκδότη «...τού Βοσορόμου καί προτροπή πατριαρχική τά έποίησε» άντι τού όρθου «...τού Βοσορόμου καί στ(αυ)ροπήγια π(ατ)ριαρχικά έποίησε». Για τά τοπωνύμια καί τίς παραλλαγές τους, καί για τή γεωγραφική θέση τών οικισμών βλ. *Paysages*, όπου καί βιβλιογραφικές παραπομπές· για τήν 'Αμφίπολη: 148, λήμμα Géni Kioi I.

4. Στή βιβλιογραφία πού ύπάρχει για τή μητρόπολη Φιλίππων κανείς μελετητής

νέστερο κείμενο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναγάγουμε τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν χωριῶν αὐτῶν ὡς πατριαρχικῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1577. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Γαβριὴλ Καλωνᾶ πρὸς τὸν Μαρτίνο Κρούσιο, στὴν ὁποία περιγράφει κάποια γεγονότα ποὺ συνέβησαν ὅταν βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῶν Φιλιππων ὡς «ἐξάρχος καὶ τοποτηρητὴς τῶν δεκατεσσάρων κωμῶν τοῦ πατριαρχείου». Στὸ Ὁρφάνι, ὅπου ἦταν ἡ ἔδρα του, τὸν συνέλαβαν οἱ Τοῦρκοι ἐπειδὴ εἶχε βοηθήσει στὴ φυγάδευση αἰχμαλώτων. Ἡ περιπέτεια ἐκείνη τοῦ στοίχισε πολὺμηνη φυλάκιση καὶ πολλὰ χρήματα προκειμένου νὰ ἐξαγοράσει τὴν ἀπελευθέρωσή του¹. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ οἰκονομικὸ αὐτὸ βάρος ζήτησε καὶ πῆρε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία Β' γράμμα ἐλεημοσύνης, τὸ ὁποῖο ἔφερε χρονολογία Αὐγούστος 1578². Δεδομένου ὅτι ἡ φυλάκισή του διάρκεσε περίπου ἕξι μῆνες, τὰ γεγονότα ποὺ διηγεῖται στὸν Κρούσιο πρέπει νὰ συνέβησαν τὸ 1577. Κατὰ συνέπεια, «οἱ δεκατέσσερες κῶμαι» ἦταν ἤδη «τοῦ πατριαρχείου» τὸ 1577. Ὁ Καλωνᾶς παραδίδει ἕνα μόνον ἀπὸ τὰ δεκατέσσερα ὀνόματα, τὸ Ὁρφάνι· εἶναι ὁμῶς πιθανὸ ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ νὰ ἦταν καὶ ἡ Ἀμφίπολη, καθὼς μάλιστα, μαζὶ μὲ τὸ Ὁρφάνι, ἐπανῆλθε τὸ 1618 ὑπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Φιλιππων. Ἐκτοτε δὲν μαρτυρεῖται ἡ Ἀμφίπολη ὡς πατριαρχικὴ ἐξουσία.

ΑΝΑΦΗ

Οἱ πληροφορίες ποὺ σώζονται στίς πηγές γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς Ἀνάφης εἶναι ἐλάχιστες· βέβαιον, πάντως, εἶναι πὼς εἶχε χαρακτηριστεῖ «πατριαρχικὸν νησίον» καί, κατὰ συνέπεια, εἶχε ὑπαχθεῖ στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτὸ τὸν παραδίδει ὁ συνοδικὸς τόμος ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1646 προκειμένου νὰ ἰδρυθεῖ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου. Στὸ ἐπίσημο αὐτὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι στὴ νεοϊδρυμένη ἀρχιεπισκοπὴ ἐντάσσονται τὰ «πατριαρχικὰ νησιά... Ἀνάφη...»³. Ἡ πληροφορία αὐτή, συνδυαζόμενη μὲ τὸ

δὲν ἀναφέρει γιὰ τὸ χρόνο τοῦ διαμελισμοῦ τῆς· βλ. ἐνδεικτικὰ LEMERLE, *Philippe*, καὶ πρόσφατα ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Διαμόρφωσις*, 169 ἐπ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

1. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Καλωνᾶ σώζεται στὸ χφ Tubin. Mb 37, καὶ ἐκδόθηκε στὴν *Turcograecia*, 95· τὴν ἐπανεξέδωσε ὁ LEGRAND, *Bibliographie XV-XVI*, 164-165, ὅπου καὶ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Καλωνᾶ.

2. Τὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμία Β' ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν LEGRAND, *Bibliographie XV-XVI*, 165-166.

3. Τὸ κείμενο τοῦ «συνοδικοῦ τόμου» σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2,

γεγονός ότι δὲν μαρτυρεῖται νὰ ἀποτελέσει ποτὲ τμῆμα κάποιας ἐπισκοπῆς ἢ Ἀνάφη, μᾶς ὀδηγεῖ στὴ βásiμη εἰκασία ὅτι καὶ αὐτὴ ἀποτελέσει πατριαρχικὴ ἐξαρχία μετὰ τὴν κατάλυση τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν ὑπαγωγή τῶν νησιῶν στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Στὸ διάστημα τοῦ ἐνὸς περίπου αἰῶνα ποὺ διάρκεσε τὸ καθεστῶς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας κανένα ὄνομα ἐξάρχου Ἀνάφης δὲν εἶναι γνωστό.

ΑΝΕΡΙΚΟΥΡΟΥ

Τὸ χωριὸ αὐτό, ποὺ βρίσκεται νότια τῶν Χανίων, ἐκχωρήθηκε ὡς ἐξαρχία στὸν ἄρχοντα κυρίτζη Λασκαράκη Μουσελίμη στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα. Ἡ πληροφορία παραδίδεται σὲ σημείωμα ποὺ σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 263^r, σημείωμα ποὺ ἀντιγράφηκε κατὰ πάσα πιθανότητα ἀπὸ χαμένο σήμερα κώδικα τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου¹.

Τὸ σημείωμα ὡστόσο, ποὺ δὲν εἶναι χρονολογημένο, θὰ πρέπει νὰ συντάχθηκε μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654, ὅταν μιὰ ομάδα χωριῶν τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης πέρασαν στὴν πατριαρχικὴ ἐξουσία. Ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν τὸ χωριὸ Ἀνερικούρου· προστέθηκε ὅμως στὴν ομάδα, σύμφωνα μὲ τὸ πιὸ πάνω σημείωμα, ἀντὶ τοῦ χωριοῦ Στύλος ποὺ ἀρχικὰ εἶχε χαρακτηριστεῖ πατριαρχικό². Κατὰ συνέπεια, *terminus post quem* εἶναι ὁ Ἀπρίλιος τοῦ 1654, ἐνῶ *terminus ante quem* πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ χρονολογία θανάτου τοῦ Λασκαράκη Μουσελίμη, ἀφοῦ στὸ σημείωμα ἀναφέρεται πὼς σὲ αὐτόν ἐκχωρήθηκε τὸ μόλις χαρακτηρισθὲν ὡς πατριαρχικὸ χωριό. Παραμένει ὡστόσο ἄγνωστο ὡς πότε ἔμεινε πατριαρχικὸ τὸ Ἀνερικούρου.

φ. 135^{r-v} (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 246). Ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεῖα*, 451-452, ἀπὸ τὸ πιὸ πάνω χειρόγραφο. Στὸ ἴδιο χφ (φ. 135^v) σώζεται καὶ τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ πρώτου ἀρχιεπισκόπου τῆς νεοῖδρυμένης ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας, τοῦ Ἀθανασίου· τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἔχει δημοσιεῦσει ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἐρευναί*, 137 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 247).

1. Βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 728. Γιὰ τὰ ἀντιγραφικὰ πρότυπα τοῦ χφ ΜΠΤ 2 βλ. πρόχειρα στὸ ἴδιο, 34 καὶ 140. Τὸ σημείωμα ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΜΥΣΤΑΚΙΔΗ, *Γράμμα*, 132, καὶ ἐπαναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Νέαι εἰδήσεις*, 36.

2. Γιὰ τὴν πράξη τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1654 βλ. στὸ λῆμμα Ἀτσιπόπουλον.

ΑΝΗΛΙΟΝ

Βλ. τὸ λῆμμα Μέτσοβον.

ΑΝΤΑΝΑΣΟ

Ἐνα πατριαρχικὸ γράμμα, τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἀπὸ ἀντίγραφο στὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἀναγράφηκε οὔτε ἡ χρονολογία ἐκδοσῆς του οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου πού τὸ ἐξέδωσε¹, περιέχει πληροφορίες πού ἐπιτρέπουν νὰ συμπεριλάβουμε τὸ χωριὸ αὐτὸ τῆς δυτικῆς Κρήτης στὸν κατάλογο τῶν χωριῶν πού ἐξαρθόνταν ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ Ἀντάνασο λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο, ὑπαγόταν «ἐξ ἀρχῆς» στὴν ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα χωριά τῆς περιοχῆς². Κάποτε ὅμως ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴ δικαιοδοσίᾳ τοῦ ἐπισκόπου αὐτοῦ καὶ χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικά. Πότε ἀκριβῶς δὲν προσδιορίζεται στὸ κείμενο· θὰ πρέπει πάντως νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν πατριαρχία τοῦ Γαβριήλ Γ', δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1702, ἀφοῦ ὁ Γαβριήλ τὰ ἐπανένωσε στὴν ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης. Ἀπὸ τὸ ἴδιο, ὡστόσο, πατριαρχικὸ γράμμα ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ Ἀντάνασο, καὶ μαζὶ τὰ γύρω χωριά, χαρακτηρίστηκαν ξανά πατριαρχικά ἀπὸ τὸν Κύριλλο Δ' (1711-1713), γιὰ νὰ ἐπανεέλθουν ὀριστικὰ στὴ δικαιοδοσίᾳ τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης μὲ τὸ πιὸ πάνω πατριαρχικὸ γράμμα. Ἐσωτερικὰ τεκμήρια ἐπιτρέπουν νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐκδοσὴ του στὴν περίοδο 1713-1728, ὅποτε φαίνεται πὼς ἔληξε ὀριστικὰ ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ἀντάνασου καὶ τῶν ἄλλων χωριῶν —τῆς Καρωτῆς, τοῦ Ἀτσιπόπουλου, τῆς Ἐπισκοπῆς, τῆς Κυριάνας καὶ τῶν Περιβολιῶν— ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο³.

ΑΡΒΑΝΙΤΟΧΩΡΙΟΝ

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1642 ἓνα σιγίλλιο πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Παρθένιο Α'

1. Τὸ ἀντίγραφο τοῦ πατριαρχικοῦ αὐτοῦ γράμματος σώζεται στὸ χφ 287 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, σ. 535-536 καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Πληροφορίες*, 189-191.

2. Γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΤΩΜΑ-ΔΑΚΗ, *Διάγραμμα*, 3 ἐπ. Γιὰ τὰ ἄλλα μνημονεύμενα χωριά βλ. πιὸ κάτω στὸ κείμενο.

3. Τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτῆ παραθέτει ὁ ἐκδότης τοῦ γράμματος ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Πληροφορίες*, 177.

ἀποσποῦσε τὸ μικρὸ αὐτὸ χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Τορνόβου ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Τζερβενοῦ, στὴν ὁποία ὡς τότε ὑπαγόταν, καὶ τὸ χαρακτηρίζε πατριαρχικό¹. Ὁ πατριάρχης προέβη στὴν ἐνέργεια αὐτή, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῆς συνόδου, ἐπειδὴ τὸ Ἀρβανιτοχώρι ἦταν ὁ γενέθλιος τόπος τοῦ βοεβόδα τῆς Μολδαβίας Βασιλείου· λίγους μῆνες πρὶν, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1641, ὁ Βασίλειος μὲ «αὐθεντικὸν χρυσόβουλλον» ποῦ ἐξέδωσε ἀνακοίνωσε τὴν ἀπόφασή του νὰ ἀναλάβει τὴν ἀποπληρωμὴ τῶν συσσωρευθέντων ὡς τότε χρεῶν τῆς Μ. Ἐκκλησίας². Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Ἀρβανιτοχωρίου σὲ «χώραν σταυροπηγιακὴν, πατριαρχικὴν, ἐλευθέραν, ἀδούλωτον, ἀκαταπάτητον καὶ ὅλως ἀνεπηρέαστον», ὅπως ἀναφέρει τὸ σιγίλλιο, ἔγινε εἰς ἔνδειξη τιμῆς καὶ ὡς μικρὴ ἀνταπόδοση στὴ γενναιόδωρη χειρονομία τοῦ Βασιλείου³.

Δὲν γνωρίζουμε ὡστόσο ἂν τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Ἀρβανιτοχωρίου διατηρήθηκε καὶ μετὰ τὴν ἐμπλοκὴ ποῦ παρουσιάστηκε, λίγα χρόνια ἀργότερα, στὶς σχέσεις τοῦ Βασιλείου μὲ τὸ πατριαρχεῖο⁴. Στὸ «σημείωμα» πάντως ποῦ ἀπομνημόνευσε ὁ Κομνηνός-Υψηλάντης, καὶ στὸ ὁποῖο ἀναγράφονται οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίαι ποῦ ἐκχωροῦνταν στοὺς ἀξιωματούχους τοῦ πατριαρχείου, τὸ Ἀρβανιτοχώρι φέρεται νὰ ἐκχωρεῖ-

1. Τὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου παραδίδεται στὸ χφ 411, σ. 139, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *Βιβλιοθήκη*, 4, 373-376.

2. Τὸ «αὐθεντικὸν χρυσόβουλλον» ἐκδόθηκε «ἐν τῷ Γιασίῳ, μηνὶ αὐγούστῳ» καὶ σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 117r-118v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 191). Τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Ἐγγραφα* 3, 296-302.

3. Στὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι τὸ Ἀρβανιτοχώρι ὀνομάστηκε πατριαρχικὸ ἐπειδὴ ἦταν ὁ γενέθλιος τόπος τοῦ Βασιλείου· δηλώνεται ὅμως ὅτι «ἠβουλῆθημεν καὶ ἡμεῖς ἐπὶ ἀμοιβῇ τῶν πολλῶν αὐτοῦ εὐεργεσιῶν καὶ βοηθειῶν... τὴν τοῦ Ἀρβανιτοχωρίου χώραν... πατριαρχικὴν ἀποκαταστήσαι». Τὸ γεγονός ἐστὶν ὅτι τὸ Ἀρβανιτοχώρι ἦταν ὁ γενέθλιος τόπος τοῦ Βασιλείου τὸ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων στὸν πρόλογο ποῦ ἔγραψε στὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, *Κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων, καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, ἀντιδόσεις*, Βουκουρέστι 1690 (βλ. LEGRAND, *Bibliographie XVII*, 2, 467-468). Στὸ γεγονός ἀναφέρεται καὶ ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 69 καὶ *Πένητες*, 383.

4. Ὁ ἀπόηχος τῶν σχέσεων τοῦ Βασιλείου μὲ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἔχει ἀποτυπωθεῖ σὲ ἀρκετὲς ἐπίσημες πράξεις ποῦ καταχωρίσθηκαν στὸν ἱερὸ κώδικα. Τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς σώζονται στὸν Κώδικα Α' σ. 392-393, 394-395 καὶ 405-406· τίς ὑπόλοιπες τίς γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα ποῦ σώζονται στὸ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμματα 191, 192, 193, 254, 255, 550, 589, 591, 602).

ται στον μ. χαρτοφύλακα. "Εκτοτε, καμιά σωζόμενη πηγή δεν αναφέρει κάτι για το έξαρχικό καθεστώς του 'Αρβανιτοχωρίου¹.

ΑΣΤΥΠΑΛΛΑΙΑ

Σε συνοδικό έγγραφο που εκδόθηκε επί Θεολήπτου Β' τον Μάρτιο του 1585 ή 'Αστυπάλεια αποκαλείται «πατριαρχικόν νησίδιον» στο ίδιο κείμενο ως νόμιμος έξαρχος αναγνωρίζεται ο πρωταποστολάριος του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνος. Δεν είναι όμως αυτή η αρχαιότερη αναφορά στο έξαρχικό καθεστώς της 'Αστυπάλειας. Στο συνοδικό γράμμα αναφέρεται ακόμα ότι ο 'Ιερεμίας Β' ήταν εκείνος που πρώτος ευεργέτησε τον Κωνσταντίνο με την πατριαρχική νήσο Σάμο, (προσθεΐς... ταύτη) και τα «πατριαρχικά νησΐδια, την 'Ικαρίαν, 'Αστυπαλίαν και τὰ Ψηρά»². Το έγγραφο του 'Ιερεμίας λανθάνει καθώς όμως ο Θεολήπτος έγινε πατριάρχης το 1585, ή εκχώρηση από τον 'Ιερεμίας πρέπει να έγινε είτε στη διάρκεια της πρώτης πατριαρχίας του (1572-1579) είτε στη διάρκεια της δεύτερης (1580-1584). Κατά συνέπεια, η αρχαιότερη μνεία για το έξαρχικό καθεστώς της 'Αστυπάλειας ανάγεται στο διάστημα 1572-1584³.

"Εκτοτε, και για διάστημα είκοσι περίπου χρόνων, η 'Αστυπάλεια θά έχει κοινή τύχη με τα άλλα τρία νησιά —τη Σάμο, την 'Ικαρία και τὰ Ψαρά: χάνει το έξαρχικό της καθεστώς στη διάρκεια της παράνομης πατριαρχίας του Παχωμίου Β' και ίσως εντάσσεται στην επισκοπή Λέρνης⁴,

1. Για το «σημείωμα» του Κομνηνού-Υψηλάντη βλ. το λήμμα "Αγιος Ευστράτιος" απομνημονεύθηκε το 1729 αλλά δεν είναι βέβαιο πώς αποδίδει το καθεστώς που ίσχυε εκείνη ακριβώς την εποχή. "Όσο για τη σιωπή των πηγών, ίσως να σχετίζεται με τη δυσμένεια στην οποία περιέπεσε ο Βασίλειος: βλ. πρόχειρα γι' αυτόν ΚΑΡΑΒΙΑ, Βασίλειος Λούπov.

2. Το κείμενο του «γράμματος» σώζεται αντιγραμμένο στο χφ ΜΠΤ 2, φ. 214v-216v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 531). "Έχει εκδοθεί από τον ΣΑΘΑ, 'Ιερεμίας Β', 205-208, από το πιθ πάνω χειρόγραφο.

3. 'Ο Κωνσταντίνος μνημονεύεται ως πρωταποστολάριος ήδη από τον 'Ιούνιο του 1578 (*Turcograecia*, 507): έτσι η κατοχή του όφφικίου του δεν προσφέρει κάποιο τεκμήριο για τη χρονολόγηση του συνοδικού αυτού γράμματος.

4. 'Ο Μανουήλ Γεδεών, έρευνητής που είχε πρόσβαση στα πατριαρχικά αρχεία και γνώση των πηγών της εκκλησιαστικής ιστορίας, δεν τολμά παρά να «εικάζει» μόνο ότι ο Παχώμιος Β' ένωσε στην επισκοπή Λέρνης και την 'Αστυπάλεια (ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεία*, 449): την ίδια, προσεκτικά διατυπωμένη, άποψη επαναλαμβάνει και στη νεότερη μελέτη του, *Λέρος-Κάλυμνος*, 106-107 και 118-120. Για την ύπαυγωγή της 'Αστυπάλειας στην επισκοπή Λέρνης, και μάλιστα από την εποχή της καταλύσεως της

ἀποκαθίσταται ὅμως ὡς ἐξαρχία τὸν Μάρτιο τοῦ 1585 ἀπὸ τὸν Θεόκλητο Β' καὶ ἀποδίδεται πάλι στὸν πρωταποστολᾶριο Κωνσταντῖνο¹. Ἡ κοινὴ ὅμως πορεία διακόπτεται στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα καθὼς ἡ Σάμος, ἡ μεγαλύτερη σὲ ἔκταση ἐξαρχία, μετατρέπεται σὲ ἀρχιεπισκοπὴ στὴν ὁποία ἐντάσσεται καὶ ἡ Ἰκαρία². Καὶ τῆς Ἀστυπάλαιας τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ὅμως θὰ ἀνασταλεῖ τὸ 1610 καθὼς, ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ μητροπολίτη Ρόδου, τὸ πατριαρχεῖο, μὲ ἓνα σκεπτικὸ πού γεννᾷ κάποια προβλήματα, θὰ ἀποφασίσει τὴν ἐνταξὴ τοῦ νησιοῦ στὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης. Στὸ σκεπτικὸ τοῦ «σιγιλλιῶδους γράμματος» πού ἐκδόθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1610 ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων ὅτι τὴν ἐνταξὴ τῆς Ἀστυπάλαιας καὶ μαζὶ τῆς Καλύμνου στὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης τὴν ὑπαγόρευσαν «παλαιγενῆ» γράμματα τοῦ Ἱερεμίου καὶ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, τὰ ὁποία προσκόμισε ὁ ἐνδιαφερόμενος μητροπολίτης Ρόδου καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ὁποία τὰ δύο αὐτὰ νησιά ὑπάγονταν «ἐκ χρόνων ἀμνημονεύτων τῇ ἀγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ Λέρνης»³. Τέτοια γράμματα δὲν ἔχουν, ὅσο γνωρίζω, ἐντοπιστεῖ. Ἴσως ὁ Ἱερεμίας Β' στὴ διάρκεια τῆς τρίτης πατριαρχίας του (1587-1595) ἐνέταξε τὴν Ἀστυπάλαια στὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης, πράξη τὴν ὁποία προφανῶς ἐπιβεβαίωσε ὁ Μελέτιος Πηγᾶς στὴ διάρκεια τῆς τοποτηρητίας του (1596-1597)⁴, καὶ αὐτὰ τὰ γράμματα ἢ σύνοδος τοῦ 1610 τὰ χαρακτήρισε «παλαιγενῆ» γιὰ νὰ προσδώσει μεγαλύτερη νομιμότητα στὴν ἀπόφασή της⁵. Τὸν Ἰούλιο πάντως τοῦ 1621 ἡ Ἀστυπάλαια μαρτυ-

φραγικῆς κυριαρχίας, περισσότερο κατηγορηματικὸς εἶναι ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗΣ, *Συμβολή*, 134: «Ἡ Ἀστυπάλαια κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Τουρκοκρατίας τῶν νήσων [μετὰ τὸ ἔτος 1522] ὑπῆχθη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Λέρνης. Ἀπεσπάσθη ὅμως ταύτης ὑπὸ τοῦ... Ἱερεμίου Β'... Τὴν πρᾶξιν ταύτην... ἠκύρωσεν ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον Παχώμιος Β'», ἀποψη πού ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ νεότερο δημοσίευσμά του, *Λέρος*, 26, χωρὶς ὅμως νὰ παραπέμπει σὲ κάποια πηγὴ. Εἶναι πιθανὸν νὰ στηρίζεται στὸ σκεπτικὸ τοῦ γράμματος πού ἐκδόθηκε ἐπὶ Νεοφύτου Β' στὰ 1610, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως βλ. πῶς κάτω στὸ κείμενο.

1. Ἡ ἀποκατάσταση ἐγίνε μὲ τὸ «συνοδικὸν ἔγγραφο» πού σχολίασα στὴν ἀρχή.

2. Βλ. τὰ σχετικὰ στὰ λήμματα Σάμος καὶ Ἰκαρία.

3. Τὸ κείμενο τοῦ σιγιλίου σώζεται στὸν Κώδικα Α', σ. 35 τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου, καὶ ἀντίγραφό του στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 276Γ-ν (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 791). Ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεῖα*, 450-451.

4. Πράξεις τῶν ὁποίων δὲν σώθηκε κανένα ἄλλο ἔχνος.

5. Δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη ἡ ἐπίκληση ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία «παλαιγενῶν» γραμμάτων προκειμένου νὰ περιβληθοῦν μὲ μεγαλύτερο κύρος συνοδικὲς ἀποφάσεις. Στὴ συγκεκριμένη ὅμως περίπτωση ἡ ἐπίκληση δὲν γίνεται γενικά

ρείται πάλι ως έξαρχία. Τη φορά αυτή έχει έκχωρηθεῖ μαζί με την Ἄμοργό στὸν Λεόντιο¹.

Τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς Ἀστυπάλαιας παγιώνεται τελικὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1646, ὅταν ἰδρύεται ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου, στὴν ὁποία ἐντάσσεται καὶ τὸ πρῶν «πατριαρχικὸν νησίον», ἡ Ἀστυπάλαια².

ΑΤΖΙΧΟΛΟΣ

Βλ. τὸ λῆμμα ἸΑκοβα.

ΑΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΝ

Λίγα χρόνια μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ τὴν ἀνασύσταση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας³, μιὰ ομάδα χωριῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικά, μετὰ τὴ συναινέση τοῦ μητροπολίτη Κρήτης Νεοφύτου, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654⁴. Τὰ χωριά αὐτὰ ἦταν τὸ Ἀτσιπόπουλο, οἱ Δραπανιάδες, οἱ Μαγαρίτες, ὁ Γαλατὰς καὶ ὁ Στύλος⁵.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα τὸ χωριὸ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι πατριαρχικό· ὁ πατριάρχης Διονύσιος Δ΄ μάλιστα ἀποφάσισε, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ

καὶ ἀφηρημένα ἀλλὰ ἀναφέρονται ρητὰ καὶ δύο ὀνόματα, γεγονός πού περιπλέκει ἀκόμα περισσότερο τὸ θέμα.

1. Γιὰ τὸν Λεόντιο καὶ τὴν πηγὴ πού παραδίδει τὴν πληροφορία βλ. στὸ λῆμμα ἸΑμοργός.

2. Τὰ σχετικὰ μετὰ τὸν συνοδικὸ τόμο τοῦ 1646 βλ. στὸ λῆμμα ἸΑνάφη. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἀστυπάλαιας βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, ἸΑευναι, 24, 47, 58-59 καὶ 124.

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Διάγραμμα, 3 ἐπ.

4. Τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ Νεόφυτος φέρεται νὰ παραχωρεῖ «οἰκειοθελῶς» στὸν πατριάρχη Ἰωαννίκιο Β΄ χωριὰ τῆς μητροπόλεως του γιὰ νὰ γίνουν σταυροπηγιακὰ σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 262^v-263^r (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Νομικὴ Συναγωγή, λῆμμα 727) καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ΜΥΣΤΑΚΙΔΗ, Γράμμα, 131-132. Τὸ ἐπαναδημοσίευσε ὁ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νέαι εἰδήσεις, 35-36· ὁρθὰ τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ χαρακτηρίζει «περιεργότατον», διότι ἐμφανίζεται ἕνας ἀρχιερέας νὰ παραχωρεῖ στὸν πατριάρχη χωριὰ. Φαίνεται ὅμως πὼς δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ παραχώρηση ἀλλὰ γιὰ ἐγγραφὴ «ὁμολογία» τοῦ τοπικοῦ ἀρχιερέα, μιὰ ἐγγραφὴ συναινέση στὴν ἀπόφαση τοῦ πατριαρχείου, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ διεκδικήσει ἀργότερα τὴν ὑπαγωγή τῶν χωριῶν αὐτῶν στὴ δικαιοδοσία του, ἀφοῦ εἴχαν ἀποσπαστεῖ μετὰ δική του συναινέση.

5. Τὰ τοπωνύμια σχολιάζονται ἀπὸ τὸν ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Νέαι Εἰδήσεις, 37-38.

1672, να διατίθεται τὸ ἐτήσιο τοῦ πατριαρχικοῦ αὐτοῦ χωριοῦ, καὶ μαζί τοῦ Γαλατᾶ καὶ τοῦ χωριοῦ Μαγαρίτες, στὸν πατριαρχικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου «χάριν ἀεννάου λυγνοκαΐας», ὅπως ἀναφέρεται στὸ πατριαρχικὸ γράμμα¹.

Ὁ πατριαρχικὸς ὡστόσο χαρακτήρας τοῦ Ἀτσιπόπουλου ἄλλαξε τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα, ὅταν ὁ πατριάρχης Γαβριήλ Γ' (Αὐγουστος 1702-Οκτώβριος 1707) ἀποφάσισε νὰ ὑπαγάγει τὸ χωριὸ αὐτὸ καὶ μαζί τὰ ἄλλα πατριαρχικὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς στὴν ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης ὡς ἐνοριακά². Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ διάστημα Δεκέμβριος 1711 ἕως Νοέμβριος 1713, ὁ πατριάρχης Κύριλλος Δ' ἐπανεφέρε στὰ χωριὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς, ποὺ καταργήθηκε πλέον ὀριστικὰ τὴν ἐπόμενη δεκαπενταετία, ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης πρὸς τὸ πατριαρχεῖο, ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀριστικὴ ἔνταξη τῶν χωριῶν στὴν ἐπισκοπὴ του³.

ΑΤΤΑΛΕΙΑ

Ἡ πόλη αὐτὴ τῆς Παμφυλίας, χτισμένη σὲ πεδιάδα γόνιμη καὶ προφυ-

1. Τὸ γράμμα τοῦ Διονυσίου Δ' καταστρώθηκε στὸν Κώδικα Δ', σ. 18, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ, ἀπὸ ὅπου τὸ ἐξέδωσε ὁ ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Ἐγγραφα* 3, 340-342· ἀπὸ ἐκεῖ τὸ ἀναδημοσίευσε ὁ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἐκκλησία Κρήτης*, 329-330. Ἀντίγραφο τοῦ γράμματος σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 88ν-89ρ (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 140) καὶ στὸν Α' κώδικα Κριτίου, σ. 424-425, ἀπὸ ὅπου τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικά*, 112-115.

2. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς μεταπτώσεις αὐτὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστώτος στὸ Ἀτσιπόπουλο περιέχονται στὸ κείμενο ἐνὸς ἀχρονολόγητου πατριαρχικοῦ γράμματος. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ἡ ἐνέργεια τοῦ Γαβριήλ νὰ ἐπαναφέρει στὴν ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης τὰ ἀποσπασθέντα ὡς σταυροπηγιακὰ χωριὰ, τὸ Ἀντάνασο, τὸ Ἀτσιπόπουλο, τὴν Ἐπισκοπὴ, τὴν Καρωτὴ, τὴν Κυριὰνα καὶ τὰ Περιβόλια. Ἀπὸ ἐδῶ προφανῶς ἀντλήσε τὴν πληροφορία ὁ ΓΕΔΕΩΝ καὶ σημείωσε ὅτι ἐπὶ Γαβριήλ Γ' ἐκδόθηκε σχετικὴ πράξη (*Πίνακες*, 616), πληροφορία ποὺ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Γαβριήλ Γ'*, 317. Τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ ἀντίγραφο του, ποὺ σώζεται στὸ χφ 287, σ. 535-536, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας· τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Πληροφορίες*, 189-191. Ὅρθα ὁ ἐκδότης σημειώνει (στὸ ἴδιο, 177 σημ. 70) ὅτι ἡ μεταβολὴ ποὺ ὑπαινίσσεται τὸ κείμενο δὲν εἶναι αὐτὴ τοῦ 1654 «ἀλλὰ κάποια ἄλλη μεταγενέστερη». Αὐτὴ ἡ μεταγενέστερη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ἀτσιπόπουλου ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο, ὅπως διαφαίνεται στὸ ἔγγραφο τοῦ 1672 τοῦ Διονυσίου Δ'.

3. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος ἀπὸ τὸν Κύριλλο Δ' καὶ γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἔνωση τους στὴν ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης σώζεται στὸ πατριαρχικὸ γράμμα ποὺ μνημονεύεται στὴν προηγούμενη σημείωση.

λαγμένη στο μυχό του δμώνυμου κόλπου, αποτέλεσε τον 17ο αιώνα πατριαρχική έξαρσία. Η αρχαιότερη ρητή πληροφορία που σώζεται για το έξαρτικό της καθεστώς περιέχεται στο «τακτικό» που συνέταξε ο πρωτονοτάριος του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Φίλιππος Κύπριος στο διάστημα 1639-1644. Έκει διαβάζουμε: «ή Ἀττάλεια [ἦν] π' [στήν τάξην τῶν μητροπόλεων] καὶ ἔγινε ἡς', νῦν δὲ ἔξαρχία»¹. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Φίλιππος πῆρε ὡς βάση γιὰ τὴν ἐργασία του τὴν recensio II τῆς notitia episcopatum, πού περιέχεται στήν «Ἐκθεσιν» τοῦ Ἀνδρόνικου Β' τοῦ Παλαιολόγου, τακτικό τὸ ὁποῖο ἀναθεώρησε, προσαρμόζοντας το προφανῶς στήν «τάξιν» πού ἴσχυε τὴν ἐποχὴ του. Στὴν ἐποχὴ του λοιπὸν ἡ Ἀττάλεια ἦταν ἔξαρχία.

Στὸ ζητούμενο ὥστόσο ἀπὸ πότε μετατράπηκε σὲ ἔξαρχία οἱ πηγές δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναφέρουμε τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα terminus post quem, τὸ 1620, ἀφοῦ ὡς τότε ἡ Ἀττάλεια ἀποτελοῦσε τμημα τῆς μητροπόλεως Πισιδίας. Αὐτὸ τουλάχιστον ἰσχυρίστηκε τὸ 1651 ὁ τότε μητροπολίτης Πισιδίας προκειμένου νὰ διεκδικήσει τὴν ἐνταξὴ καὶ πάλι τῆς Ἀττάλειας, καὶ μαζί τῶν Μύρων καὶ τῆς Σίδης, στὴ μητρόπολή του². Εἶχε προσκομίσει «παλαιγενῆ» γράμματα τῶν πατριαρχῶν Μητροφάνη Γ', Ραφαὴλ Β', Νεοφύτου Β' καὶ Τιμοθέου Β' πού βεβαίωναν ὅτι οἱ ἐρημωθεῖσες ἐπαρχίες Μύρων, Σίδης καὶ Ἀττάλειας εἶχαν δοθεῖ στὸ μητροπολίτη Πισιδίας. Δεδομένου ὅτι τὰ «παλαιγενῆ» αὐτὰ γράμματα δὲν σώζονται ὥστε νὰ γνωρίζουμε τὴν ἀκριβῆ χρονολογία ἐκδόσεώς τους³, θὰ

1. Ἐκδ. NICOLAUS BLANCARDUS, Φραγκοφύρτη 1679, 22. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Φιλίππου Κυπρίου, τοῦ πρωτονοταρίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Βιβλιαρίδιον ἐν ᾧ περιέχεται, ὁ κατάλογος τῶν Πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ὑπ' αὐτῶν διατελοῦντες θρόνοι τῶν ἀρχιερέων οἱ πάλαι καὶ νῦν, ἐρανισθεῖς ἐκ διαφόρων χρονικῶν βιβλίων ὅσοι σώζονται καὶ τίς ἐκδόσεις του βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ ΠΙΤΣΑΚΗ, Φίλιππος Κύπριος, 362 ἐπ.

2. Τὸ αἴτημα τοῦ μητροπολίτη ἔγινε δεκτό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πατριαρχικό γράμμα πού ἐκδόθηκε τὸ 1651 καὶ τὸ ὁποῖο σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 169ν-170ρ (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Νομικὴ Συναγωγὴ, λήμμα 329). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐνταξὴ τῶν τριῶν μητροπόλεων στὴ μητρόπολη Πισιδίας συνεπαγόταν σεβαστὴ αὔξηση τοῦ οἰκονομικοῦ βάρους γιὰ τὸ μητροπολίτη: τὴν ὥρα θὰ ἔπρεπε νὰ καταβάλλει στὸ πατριαρχεῖο 40 χρυσὰ φλωρία ἐτησίως ἀντὶ γιὰ 15 πού ὡς τότε κατέβαλλε· βλ. καὶ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, Πέργη, 112-114.

3. Τὸ 1576 πάντως εἶχαν προστεθεῖ στὴ φήμη τοῦ μητροπολίτη Πισιδίας οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐπαρχίες, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὑπογραφή του, ἔτσι ὅπως τὴ διέσωσε ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς: «ὁ Πισιδίας καὶ ἔξαρχος Σίδης, Μυρέων καὶ Ἀτταλείας» περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὶς ὑπογραφὲς ἀρχιερέων πού ἀνέλαβε νὰ συλλέξει, κατ' αἴτηση τοῦ Gerlach, ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτὸς τοῦ πατριαρχείου στὴ διάρκεια τῆς ἀποστολῆς

πρέπει να θεωρήσουμε ότι όπωσδήποτε μετά το 1620, έτος λήξης τῆς πατριαρχίας τοῦ Τιμοθέου Β', ἡ Ἀττάλεια χαρακτηρίστηκε πατριαρχική ἐξαρχία.

“Ὅσον ἀφορᾷ τῇ λήξει τοῦ ἐξαρχικοῦ τῆς καθεστῶτος, μποροῦμε νὰ τὴν ὀρίσουμε μὲ ἀσφάλεια λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1646, ὅταν ὁ πατριάρχης Ἰωαννίκιος ἀποφάσισε νὰ ἐντάξει στὴν ἀνασυγκροτημένη μητρόπολη Μύρων τὶς ἐξαρχίες Ἀττάλειας, Ἀλάγιας, Καστελορίζου καὶ Λιβισίου¹.

ΒΑΣΙΛΑΚΙΟΝ

Τὸ παλαιότερο κείμενο στὸ ὁποῖο τὸ χωριὸ αὐτὸ ἀναφέρεται ὡς πατριαρχικὸ εἶναι τοῦ 1721. Πρόκειται γιὰ ἓνα σιγίλλιδες γράμμα πού ἐξέδωσε ὁ Ἱερεμίας Γ', σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἐξαρχία Καβάλας μαζί μὲ τὰ ὑποκείμενα στὴν ἐξαρχία αὐτῆ δεκατρία χωριά συνενώνονται μὲ τὴ μητρόπολη Ἐάνθης: «...ἵνα ἡ διαληφθεῖσα ἐξαρχία τῆς Καβάλας μετὰ πάντων τῶν ὑποκειμένων αὐτῇ χωρίων, ἅτινα εἰσὶ ταῦτα, ἡ Καβάλα, τὸ Πολύστυλον, τὸ Δουκάλον, τὸ Κουρί, τὸ Βοσορόπι, ἡ Ποδογορίανη, τὸ Τζάνου, τὸ Βασιλάκι, τὸ Σφαμένος, ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα ὑπάρχωσι συνημμένα καὶ ἡνωμένα τῇ μητροπόλει καὶ ἐπαρχίᾳ Ἐάνθης...», ἀνέφερε τὸ σιγίλλιο². Γνωρίζουμε, ἐπομένως, μὲ ἀσφάλεια πότε τὸ χωριὸ αὐτὸ ἔπαψε νὰ εἶναι πατριαρχικόν· ὅμως οἱ πηγές δὲν παραδίδουν πότε ἀπέκτησε τὸ Βασιλάκι τὸν ἐξαρχικὸ του χαρακτήρα. Ἀπὸ ἓνα παλαιότερο σιγίλλιο, τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1614, πληροφοροῦμαστε πὼς τὸ Βασιλάκι καὶ μαζί τὸ Κουρί, ἡ Μπόμπλιανη, τὸ Δουκάλο, τὸ Πολύστυλο καὶ τὸ Ζυγοστοῦ, ἐνῶ ἦταν ἀνέκαθεν ἐνοριακὰ τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, τὴν ἐποχὴ τοῦ «διαμελισμοῦ» τῆς ἀποσπάστηκαν «παρὰ τῶν προστατούντων καὶ διοικούντων τὰς μητροπόλεις Περιθεωρίου καὶ Καβάλας»³. Εἶναι πιθανὸν τὸ Βασιλάκι νὰ ἀκολούθησε τὴν τύχη τῆς Καβάλας,

του στὸ Αἰγαῖο πέλαγος καὶ τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς· βλ. LEGRAND, *Zygomalas*, 198-199.

1. Δύο πατριαρχικά γράμματα μαρτυροῦν τὴν ἐνταξὴ αὐτῆ· βλ. γι' αὐτὰ στὸ λῆμμα Ἀλάγια.

2. Τὸ σιγίλλιο ἐξέδωσε πρῶτος, ἀπὸ ἀντιγραφή τοῦ «ἀπαχθέντος πρωτοτύπου», ὁ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Καβάλλα*, 143-144· τὸ ἐπανεκδίδει ὁ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Λιαμόρφωσις*, 193-195.

3. Τὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου σώζεται στὸν Κώδικα Α', σ. 70, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου καὶ ἀντίγραφό του στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 286v-287r (ΑΠΟΣΤΟ-

όταν αυτή μετατράπηκε σε πατριαρχική έξαρχία, κατά το διάστημα 1626-1639¹. Η υπόθεση αυτή, τουλάχιστον με τα σωζόμενα στοιχεία, φαίνεται ή πιο πιθανή.

ΒΟΛΙΣΣΟΣ

Όταν το 1566 οι Όθωμανοί κατέλαβαν τη Χίο, την πνευματική επίστασία του χριστιανικού πληθυσμού ανέλαβε το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και το 1571 ιδρύθηκε η μητρόπολη Χίου. Ωστόσο ο πατριάρχης κράτησε υπό την άμεση δικαιοδοσία του τα χωριά Βολισσό και Πυργί, που αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα μιας πατριαρχικής έξαρχίας της οποίας τα όρια αυξομειώνονταν «ανάλογως της των έξαρχων όρέξεως και της των μητροπολιτών αδυναμίας», όπως εύστοχα σημειώνει ο Ίωακείμ Φορόπουλος². Ο πρώτος έξαρχος στον οποίο έκχωρήθηκε η έξαρχία που περιλάμβανε τη Βολισσό και το Πυργί ήταν ο Ίωάννης Σέψης, ιερέας από το Πυργί³.

Την τελευταία, ώστόσο, δεκαετία του 16ου αιώνα, κατά πάσα πιθανότητα μετά το θάνατο του Σέψη, ο μητροπολίτης Χίου Συμεών, καταγόμενος και αυτός από το Πυργί, κατόρθωσε να προσαρτήσει τα δύο πατριαρχικά χωριά στην έπαρχία του. Την ενέργεια αυτή ευνόησε, άσφαλώς, και η έντονη προσηλυτιστική δράση που είχαν αναπτύξει τα χρόνια εκείνα στη Χίο οι Ιησουίτες, δράση που ανάγκασε το πατριαρχείο να δει-

ΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 831). Έκδόθηκε από τον ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, Π. Ν. *Παπαγεωργίου*, 630-631· βλ. επανέκδοση του σιγιλίου στο ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Διαμόρφωσις*, 187-189.

1. Για το χρόνο και τις συνθήκες υπό τις οποίες ή Καβάλα μετατράπηκε σε πατριαρχική έξαρχία βλ. στο οικείο λήμμα.

2. ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Έγγραφα*, 24. "Ας σημειωθεί ότι και τον 14ο αιώνα, στη διάρκεια της γενουατικής κατοχής, οι κατακτητές ζήτησαν από τον πατριάρχη να μην εκλέξει νέο μητροπολίτη αλλά να κρατήσει το νησί υπό τη δικαιοδοσία του. Πραγματικά, το 1365 ο Φιλόθεος Κόκκινος έρισε και έστειλε στη Χίο «καλόγηρων ιδιόν του» για να «διενεργή πάντα τα πατριαρχικά δίκαια» (βλ. έκδοση του κειμένου από τους ΜΜ 2, 90-92· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes* N. 2473, 2764, 2810 και 2811). Δεδομένου μάλιστα ότι ο ίδιος πατριάρχης, τον Ίανουάριο της ίδιας χρονιάς, είχε ανάθεσει σε κάποιον άλλο τα πατριαρχικά δίκαια των μονών, «έν τοίς αυτόθι πατριαρχικοίς μοναστηρίοις» διευκρίνιζε το κείμενο (βλ. ΜΜ 1, 455-456· πρβ. και DARROUZÈS, *Regestes* N. 2477), θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο «καλόγηρος» ανέλαβε την έπιπτεία και την είσπραξή των εκκλησιαστικών δικαιωμάτων όλόκληρου του νησιού. Η ανάθεση πάντως αυτή δέν αντιστοιχούσε με την έκχώρηση μιας πατριαρχικής έξαρχίας.

3. Για τον Ίωάννη Σέψη βλ. όσα όλίγα αναφέρει ο ΣΓΟΥΡΟΣ, *Χίος*, 359.

ξει ιδιαίτερη φροντίδα για τὸ νησί καὶ νὰ θεωρήσει ἀπαραίτητη τὴν ὑπαγωγὴ ὀλόκληρης τῆς Χίου σὲ ἀρχιερέα. Τὸ 1622 ὅμως ὁ πατριάρχης Κύριλλος Α' θὰ ἄρει τὴν «προφανῆ ἀδικίαν καὶ περιφρόνησιν», ὅπως σημειώνεται στὸ σχετικὸ πατριαρχικὸ γράμμα, ἀποκαθιστώντας τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὴ Βολισσοῦ καὶ στὸ Πυργί· ἔξι μῆνες ἀργότερα θὰ τὰ ἐκχωρήσει στὸν «περιφανῆ ἄρχοντα» Μιχαὴλ Καβάκο, ποὺ καταγόταν καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ Χίο καὶ εἶχε προσφέρει σημαντικὰ ὑπηρεσίες στὴ Μ. Ἐκκλησία¹. Τὰ ὄρια μάλιστα τῆς ἐξαρχίας του θὰ διευρυνθοῦν καὶ θὰ συμπεριλάβουν τὰ ὡς τότε ἐνοριακὰ χωριὰ Σιδηρούντα, Φυτὰ, Πυραμὰ καὶ Μάρκου, ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τῆς Βολισσοῦ· ἡ διέυρυνση αὐτὴ κατοχυρώθηκε μὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Ἀνθίμου Β', ποὺ ἐκδόθηκε τὸ θέρος τοῦ 1623, στὴ διάρκεια τῆς ὀλιγόμηνης πατριαρχίας του². Ὡς πότε ἔζησε ὁ Καβάκος καὶ σὲ ποιὸν ἐκχωρήθηκε μετὰ ἡ ἐξαρχία δὲν τὸ γνωρίζουμε μὲ σαφήνεια.

Τὸ 1701 ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι στὴν ἐξαρχία εἶχαν προστεθεῖ καὶ τὰ Ψαρά. Σὲ πιττάκιο τοῦ Καλλινίκου Β' διευκρινίζεται ὅτι ὅλα τὰ πατριαρχικὰ δίκαια ποὺ βρίσκονται στὴ Χίο θὰ ὑπάγονται στὸ ἐξῆς στὸ μητροπολίτη Χίου· ἐξαιροῦνται «τὰ τρία χωριὰ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψυρῶν»³.

1. Ἄς σημειωθεῖ πῶς, ὅταν ὁ Κύριλλος Λούκαρης ἀποκατέστησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς, ὁ Χίου Συμεὼν εἶχε πεθάνει ἤδη ἀπὸ τὸ 1610. Τὸ σιγίλλιο τοῦ Κυρίλλου σώζεται στὸν Κώδικα Α', σ. 106-107, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου, ἀπὸ ὅπου τὸ ἐξέδωσε ὁ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα*, 23-24. Στὸ σιγίλλιο ἀναγράφεται ἡ χρονολογία «ζρλ', μηνί φεβρουαρίω κε'» ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτος 1622 καὶ ὄχι στὸ 1623 ὅπως ἐκ παραδρομῆς σημειώνει ὁ ἐκδότης. Τὸ «εὐεργετικόν» γράμμα πρὸς τὸν Μιχαὴλ Καβάκο ἐκδόθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του βλ. ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα*, 59-60· πρβ. ἀκόμα ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος*, ἔγγρ. ἀρ. 46, ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3.2, 5 ἐπ. καὶ ΣΓΟΥΡΟΣ, *Χίος*, 406-407 καὶ 500-501. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 69 καὶ *Σφάλματα*, 101, μνημονεύει τὸ ἔτος 1623 ὡς τὴν ἀρχαιότερη μνεία γιὰ τὴν ἐξαρχία Βολισσοῦ καὶ Πυργίου.

2. Τὸ γράμμα τοῦ Ἀνθίμου Β' ἔχει ἐκδώσει ἀπὸ τὸν Κώδικα Α', σ. 134, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου, ὁ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα*, 60-61· πρβ. καὶ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος*, ἔγγρ. ἀρ. 47.

3. Τὸ πιττάκιο αὐτὸ τοῦ Καλλινίκου Β' σώζεται στὸν Κώδικα Γ', σ. 57, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου, ἀπὸ ὅπου τὸ ἐκίδει ὁ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα*, 143-144. Τὸ ἴδιο κείμενο σώζεται καὶ στὸν Β' κώδικα Κριτίου, σ. 603-605 ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχει ἐκδώσει τὸ ἴδιο γράμμα ὁ ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία*, 3.2, 221-223. Ἐπιτομὴ τῆς πράξεως δίνει ὁ VAPORIS, *Codex Gamma*, ἀρ. 66. Τὸ γεγονός ὅτι στὸ σιγίλλιο τοῦ Καλλινίκου δὲν ἀναφέρονται ρητὰ τὰ χωριὰ Σιδηροῦς, Φυτὰ, Πυραμὰ καὶ Μάρκου δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ πῶς ἀποσπᾶστηκαν καὶ ἔγιναν ἐνοριακὰ· ἀποσιω-

Ἡ ἔνταξη τῶν Ψαρῶν στήν ομάδα αὐτῆ τῶν ἐξαρχιῶν ἀνατρέχει κατὰ πάσα πιθανότητα μία δεκαετία πρὶν: ὅταν τὸ 1691 μ. λογοθέτης τοῦ πατριαρχείου ἔγινε ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, φαίνεται πῶς τοῦ ἐκχωρήθηκαν καὶ οἱ ἐξαρχίες Βολισσοῦ καὶ Πυργίου μαζὶ μὲ τὰ γύρω χωριά, στὶς ὁποῖες προστέθηκαν καὶ τὰ Ψαρά. Πηγὴ πού νὰ ἀναφέρει ρητὰ τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν σώζεται· τὴν πληροφορία ἀντλοῦμε ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο πατριαρχικοῦ γράμματος τοῦ 1705. Στὸ ἀντίγραφο αὐτὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἐξαρχιῶν ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴ λέξη δεῖνα, σημειωμένη τρεῖς φορές. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν ἐξαρχιῶν συνδυαζόμενος μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ γράμματος, πού ἐπικύρωνε τὴν ἀνάληψη τοῦ ὀφφικίου τοῦ μ. λογοθέτη ἀπὸ τὸν Νικόλαο, γιὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ὀδηγεῖ μὲ ἀσφάλεια, νομίζω, στὴν ταύτιση τῶν τριῶν ἄδηλων ἐξαρχιῶν μὲ τὴ Βολισσό, τὸ Πυργὶ καὶ τὰ Ψαρά¹.

Μιὰ σύντομης διάρκειας ἀλλαγὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος ἐντοπίζεται τὴν ἐποχὴ πού ἀρχιερέας τοῦ νησιοῦ ἦταν ὁ Διονύσιος Σαμουρκάσης, ἀρχιερέας μὲ κύρος καὶ ἰσχύ ἀφοῦ κατὰ τὴν περίοδο 1746-1748 ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ τρία μέλη τῆς διαχειριστικῆς ἐπιτροπῆς τῶν οἰκονομικῶν τοῦ πατριαρχείου². Ὁ Διονύσιος φιλοδόξεσε νὰ ἐπεκτείνει τὴ δικαιοδοσίαν του σὲ ὅλοκληρὴ τὴ Χίο καὶ στὸ νησί τῶν Ψαρῶν. Ἔτσι, ἤρθε σὲ συμφωνία μὲ τὸν τότε ἐξαρχο Μιχαὴλ Μάνο, μ. λογοθέτη τοῦ πατριαρχείου, προκειμένου νὰ περιέλθει ἡ ἐξαρχία Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψαρῶν στὴ μητρόπολη Χίου μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μάνου³. Ὁ Διονύσιος ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ περιμένει· τὸ 1746 κατορθώνει νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Παῖσιο Β' σιγίλλιο μὲ τὸ ὁποῖο προσαρτόνταν στὴ μητρόπολὴ του ἡ Βολισσό, τὸ Πυργὶ καὶ τὰ Ψαρά ἀλλὰ καὶ τὰ χωριά Σιδηροῦς, Διευχά, Φυτά, Σπαρτοῦς, Πισπιλοῦς, Μάρκου καὶ Πυραμὰ πού ἦταν προσαρτημένα στὴν ἐξαρχία. Τὸ σιγίλλιο χαρακτηρίζει «ἀπαῖδον καὶ πάνυ ἀνοίκειον» τὸ νὰ εὐεργετοῦνται ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες «λαϊκοῖς προσώποις».

πῆθηκαν ἴσως, ὡς ἐλάσσονος σημασίας. Πάντως, τὸ 1755 ἀναφέρονται καὶ πάλι ρητὰ ὡς ὑπαγόμενα στὴν ἐξαρχία.

1. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ 315, φ. 325^{r-v} τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (HURMUZAKI, *Documente*, 14.1, 366-367). Στὸ κεφάλαιο πού ἀφιερώνει στὴν ἐξαρχία Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψαρῶν ὁ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος*, 201-217, δὲν ἀναφέρει τοὺς Μαυροκορδάτους ὡς ἐξάρχους.

2. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀρχαιότερος κώδικς*, 148-156.

3. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Μάνο καὶ γενικὰ γιὰ τὴν οἰκογένεια αὐτῆ βλ. τὸ βιβλίον πού ἐξέδωσε ἓνα μέλος τῆς οἰκογένειας, ὁ Κωνσταντῖνος Μάνος, ΜΑΝΟ, *Documente*· γιὰ τὸν Μιχαὴλ: σ. 87 ἐπ.

‘Ο μητροπολίτης Διονύσιος μάλιστα για να τονίσει την κυριαρχία του στα έξαρχικά χωριά φροντίζει να περάσουν στη φήμη του και έτσι, μετά το 1746, έμφανίζεται ως «μητροπολίτης Χίου, Βολισσοῦ, Πυργίου και Ψαρῶν»¹.

Τὸ 1754 ὁ Μιχαὴλ Μάνος πεθαίνει. Ἐνῶ ὅμως τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνισχύσει τὴν κυριαρχία τοῦ μητροπολίτη Χίου, τὸν Μάρτιο τοῦ 1755 ὁ πατριάρχης Κύριλλος Ε΄ θεώρησε τὴν ἔνταξη τῆς έξαρχίας στὴν ἐπαρχία τοῦ μητροπολίτη «ἔξω τοῦ εἰκότος», ἀποκατέστησε τὸ έξαρχικὸ καθεστῶς στὴ Βολισσό, τὸ Πυργὶ καὶ τὰ Ψαρά καὶ ἀναγνώρισε ὅτι τὰ χωριά Σιδηροῦς, Διευχά, Φυτά, Σπαρτοῦς, Πισπιλοῦς, Μάρκου καὶ Πυραμὰ ἀποτελοῦν τμήμα τῆς έξαρχίας· ἡ ἀποκατασταθεῖσα έξαρχία ἐκχωρήθηκε στὸν Γεώργιο Σκαρλάτο Καρατζὰ πού διαδέχθηκε τὸν Μάνο στὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη². ‘Ο μητροπολίτης Διονύσιος ἀντιδρώντας στὴν ἐνέργεια αὐτὴ προσέφυγε στὴν Πύλη, κατέβαλε πεσκέσι 2.000 ἄσπρων καὶ θέλησε νὰ κατοχυρώσει τὴ δικαιοδοσία του ἐπὶ τῆς Βολισσοῦ, τοῦ Πυργίου καὶ τῶν Ψαρῶν μὲ ἓνα βεράτι πού ἐκδόθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1755. Ὅμως, τὸ βεράτι καὶ δύο φερμάνια πού ἐκδόθηκαν λίγες μέρες ἀργότερα γιὰ νὰ κατασφαλίσουν τὸ δικαίωμά του νὰ εἰσπράττει αὐτὸς «τὰ καταβαλλόμενα ἔκπαλαι κανονικὰ δικαιώματα» καὶ νὰ μὴν παρενοχλεῖται ἀπὸ «ἐνίους πολίτας ἐξ ἰδιοτελείας ὀρμωμένους», ἀκυρώθηκαν ὅταν ὁ ἰσχυρὸς Γεώργιος Σκαρλάτος Καρατζὰς, ὁ νέος έξαρχος, πέτυχε τὴ διαγραφή τους, καταβάλλοντας καὶ αὐτὸς τὸ ἴδιο ποσὸ στὴν Πύλη: «διεγράφη ἡ ἐγγραφή τῶν τῶ εἰρημένῳ μητροπολίτη χορηγηθέντων φερμανίων», σημειωνόταν στὸ νέο φερμάνι πού ἐκδόθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1755 γιὰ νὰ κατοχυρώσει τὴ δικαιοδοσία τοῦ Καρατζὰ ἐπὶ τῶν χωριῶν τὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ φερμανίου, «διωκοῦντο δι’ ἀντιπροσώπου τοῦ ἐκάστοτε πατριάρχου»³.

Στις 3 Νοεμβρίου 1770 ὁ Καρατζὰς παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ

1. Τὸ σιγίλλιο τοῦ Παΐσιου Β΄ ἔχει ἐκδώσει, ἀπὸ τὸν Κώδικα Ε΄ τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου ὅπου σώζεται τὸ κείμενό του, ὁ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα*, 296-298.

2. Τὸ κείμενο αὐτὸ σώζεται στὸν Κώδικα Ε΄ σ. 125, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου, ἀπὸ ὅπου τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐγγραφα*, 367-369· πρβ. καὶ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος*, ἔγγρ. ἀρ. 49.

3. Τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση αὐτοῦ τοῦ φερμανίου, πού ἀναγνωρίζει τὴν ἐξουσία τοῦ Γεώργιου Καρατζὰ —Σκαρλάτο τὸν ὀνομάζει— ἔχει ἐκδώσει ὁ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τουρκικά*, ἔγγρ. ἀρ. 35· τίς μεταφράσεις τῶν ἄλλων κειμένων βλ. στὸ ἴδιο, ἔγγρ. ἀρ. 32, 33, 34.

μ. λογοθέτη και από τὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς ἐξαρχίας ὑπὲρ τοῦ γαμπροῦ του Μανουὴλ Μάνου. Ἀπὸ τὴν ιδιόγραφη μάλιστα παραίτησή του πληροφορούμαστε πῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐξαρχίες τῆς Χίου καὶ τὰ Ψαρά, κατεῖχε ἀκόμα ὡς ἐξαρχος τὴν Καβάρνα καὶ τὸ Ἴνεο¹. Ἐτσι ἡ ἐξαρχία Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψαρῶν ἐπανῆλθε στὴν οἰκογένεια Μάνου καὶ μαζί τὸ Ἴνεο καὶ ἡ Καβάρνα. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1781 ὁ Μανουὴλ Μάνος παραιτεῖται καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη καὶ ἀπὸ τὶς ἐξαρχίες μὲ τὶς ὁποῖες ἦταν πλέον συνδεδεμένο τὸ ἀξίωμα, ὑπὲρ τοῦ γιου του Ἀλεξάνδρου².

Ὁ Ἀλέξανδρος Μάνος δὲν διατήρησε γιὰ πολὺ τὶς ἐξαρχίες· τὸ 1788 συλλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὕστερα ἀπὸ καταγγελία τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένη, καὶ φυλακίζεται ὡς προδότης³. Δὲν εἶναι, ἀσφαλῶς, τυχαῖο ὅτι τὸν ἴδιο χρόνο τὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὸν Μάνο γιὰ νὰ περάσει σὲ ἕναν Μαυρογένη, τὸν Στέφανο, ἀνηψιὸ τοῦ ἡγεμόνα⁴. Μαζί μὲ τὸ ἀξίωμα ὁ Στέφανος Μαυρογένης παίρνει καὶ τὶς ἐξαρχίες ποὺ τὸ συνόδευαν, τὴ Βολισσό, τὸ Πυργί, τὰ Ψαρά καὶ μαζί τὴν Καβάρνα καὶ τὸ Ἴνεο⁵. Δύο χρόνια διατήρησε ὁ Στέφανος

1. Ἡ παραίτησή του σώζεται ἐπικολημένη στὴ σ. 146 τοῦ Κώδικα Ζ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ· τὸ κείμενό της ἔχει ἐκδώσει ὁ ΜΑΝΟ, *Documente*, 120-121· πρβ. καὶ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος*, ἔγγρ. ἀρ. 50. Γιὰ τὶς ἐξαρχίες τῆς Καβάρνas καὶ τοῦ Ἴνεου βλ. τὰ οἰκεῖα λήμματα.

2. Ἡ παραίτηση τοῦ Μανουὴλ Μάνου σώζεται καὶ αὐτὴ ἐπικολημένη στὸν ἴδιο Κώδικα, σ. 146. Τὴν ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος*, ἔγγρ. ἀρ. 51. Ὁ πατριάρχης Γαβριὴλ Δ' μὲ γράμμα ποὺ ἐξέδωσε ἀπένευσε τὸ ὄφφικιο τοῦ μ. λογοθέτη στὸν Ἀλέξανδρο Μάνο· τὸ γράμμα ἔχει ἐκδώσει ἀπὸ τὸν Κώδικα Ζ', σ. 147, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ ὁ ΜΑΝΟ, *Documente*, 208-211.

3. Μαίνεται τότε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μάνος, μαζί μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, τὸ γιὸ τοῦ Κωνσταντῖνο Ὑψηλάντη καὶ τὸ γραμματικὸ τοῦ Γεώργιο Σίφνιο, καταγγέλλονται ἀπὸ τὸν Μαυρογένη στὸν μέγα βεζίρη ὡς προδότες, φίλοι τῶν Ρώσων. Γιὰ τὰ γεγονότα βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωσοτουρκικός*, 89. Βλ. ἀκόμα BLANCARD, *Μανρογενί*, *passim*.

4. Σύμφωνα ἀστόσο μὲ τὸν Κομνηνὸ-Ὑψηλάντη, στὸν Νικόλαο Μαυρογένη «φαίνεται ὅτι νὰ μὴν τὸν ἤρесе τὸ νὰ κατορθώσῃ ὁ ἀνεψιὸς του ἐκεῖνο ὅπου αὐτὸς, δραγομάνος ὢν καὶ αὐτὸς τοῦ καπετάν-πασσᾶ, ἔχι μόνον δὲν κατώρθωσεν ἀλλ' οὐδεμίαν εἶχεν ὑπόληψιν εἰς τὸ παντελὲς εἰς τὸ σύστημα τῶν ἀρχόντων» (ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Τὰ μετὰ τὴν Ἰλωσην*, 691).

5. Τὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη τοῦ ἀπονεμήθηκε μὲ γράμμα τοῦ πατριάρχου Προκοπίου, μὲ χρονολογία «αψπῆ, ἐν μηνὶ Μαίω, ἰνδ. ζ'». Ἀπὸ τὸ γράμμα αὐτὸ πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Μαυρογένης εἶχε φροντίσει νὰ ἐκδοθεῖ καὶ «βασιλικὸς ὀρισμὸς» ποὺ τὸν κατοχύρωνε στὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος

Μαυρογένης τὴν ἐξαρχία· τὸν Μάιο τοῦ 1790, ὕστερα ἀπὸ «βασιλικὴν προσκυνητὴν ἔγγραφον ἐπιταγὴν καὶ διάταξιν», ὁ Ἀλέξανδρος Μάνος ἀποκαταστάθηκε στὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη καὶ τοῦ ἐκχωρήθηκαν ξανά οἱ ἐξαρχίες πού εἶχαν ἀποσπαστεῖ¹. Παρέμεινε ἐξαρχός τους ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1813.

Ὅταν ὁ Θεόδωρος Ρίζος διαδέχθηκε τὸν Ἀλέξανδρο Μάνο στὸ ὄφφικιο τοῦ μ. λογοθέτη, τοῦ ἐκχωρήθηκαν καὶ οἱ ἐξαρχίες πού συνόδευαν τὸ ὄφφικιο, ἡ Βολισσός, τὸ Πυργί, τὰ Ψαρά, ἡ Καβάρνα καὶ τὸ Ἴνεο· σώζεται μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιτρόπου πού ὄρισε στὶς ἐξαρχίες τῆς Χίου καὶ τῶν Ψαρῶν. Ὀνομαζόταν Γρηγόριος καὶ ἦταν πρῶν ἡγετοπολίτης Μεσημβρίας. Τὸ ὄνομα καὶ τὴν ιδιότητά του τὰ ἀποκαλύπτει ἓνα πιττάκιο πού τοῦ ἀπηύθυνε ὁ πατριάρχης Κύριλλος Ζ΄ στὶς 3 Ἀπριλίου τοῦ 1817· ἐκεῖ τὸν ἀποκαλεῖ ἡγετοπολίτη πρῶν ἡγετοπολιτῶν Μεσημβρίας καὶ «ἀρχιερατικῶς προϊσταμένον ἐν τῇ... πατριαρχικῇ ἐξαρχίᾳ Ψυρρῶν, Βολισσοῦ καὶ Πυργίου»².

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1821 ὁ Θεόδωρος Ρίζος θανατώθηκε βίαια, θύμα καὶ αὐτὸς τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος πού μόλις εἶχε ξεσπάσει στὴν Πελοπόννησο καὶ πού ὁ ἀντίκτυπός του ἔφτασε ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ τραγικὲς γιὰ πολλοὺς συνέπειες. Ὁ Στέφανος Μαυρογένης ἀνέλαβε τότε, ξανά, μ. λογοθέτης, γιὰ νὰ ἔχει ὅμως πολὺ σύντομα καὶ αὐτὸς τὴν τύχη τοῦ προκατόχου του.

Στὶς ταραγμένες αὐτὲς μέρες τὸ τελευταῖο πού θὰ φρόντιζε ἀσφαλῶς

σώζεται στὸν Κώδικα Ζ΄, σ. 222-223, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΜΑΝΟ, *Documente*, 211-215.

1. Τὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος πού ἐξέδωσε ὁ πατριάρχης Νεόφυτος Ζ΄ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὸν Ἀλέξανδρο Μάνο ὡς ἐξαρχο καὶ μ. λογοθέτη σώζεται στὸν Κώδικα Ζ΄, σ. 252-253, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ εἶναι δημοσιευμένο στὸ ΜΑΝΟ, *Documente*, 224-228.

2. Τὸ κείμενο τοῦ πιττακίου σώζεται στὸν Κώδικα ΙΓ΄, σ. 26-27, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ἀνέκδοτα*, 62-63. Ἡ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐξαρχία Πυργίου*, 45, ἀναφέρει ὅτι «μετὰ τὸν Μαυρογένη τῆς Ἐξαρχίας προϊσταται ὁ Μεσημβρίας Γρηγόριος», ἀποψη πού ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀνέκδοτα*, 71. Ἔτσι ὅπως εἶναι διατυπωμένη, ἡ ἀποψη αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Μεσημβρίας Γρηγόριος διαδέχθηκε ὡς ἐξαρχος τὸν Μαυρογένη στὴν ἐξαρχία Βολισσοῦ καὶ Πυργίου. Ὅμως, ἡ προσφώνηση πού ὑπάρχει στὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Κυρίλλου εἶναι σαφής: ὁ Γρηγόριος ἦταν πρῶν ἡγετοπολίτης Μεσημβρίας καὶ τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ πνευματικὴ ἐπιστοσία τῶν χριστιανῶν τῆς ἐξαρχίας· δὲν τοῦ εἶχε ἐκχωρηθεῖ ἡ ἐξαρχία, διότι σὲ τέτοια περίπτωσι θὰ ἦταν ἀνάλογη καὶ ἡ προσφώνηση.

τὸ πατριαρχεῖο θὰ ἦταν ἡ τήρηση τῶν τύπων· ἔτσι, νομίζω, δικαιολογεῖται ἓνα παράδοξο κείμενο ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1821 καὶ ποὺ δημιούργησε στοὺς μελετητὲς κάποια σύγχυση. Πρόκειται γιὰ ἓνα τυπικὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς ἀρχιερέα· τὸ παράδοξο, στὴν περίπτωση αὐτή, εἶναι πὼς δὲν ἀνατίθεται στὸν ἐκλεγόμενο ἱερομόναχο Θεοδόσιο — «ὄν ἐθέμεθα πρῶτον», ὅπως ἀναφέρεται στὸ ὑπόμνημα— ἡ διοίκηση κάποιας ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας ἀλλὰ μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Στὸ ὑπόμνημα δηλώνεται σαφῶς πὼς τοῦ ἀνατίθεται «ἡ ἐπιτροπικὴ διοίκησις τῆς... ἐξ α ρ χ ί α ς Ψιρῶν, Πυργίου καὶ Βολισσοῦ»¹. Σὲ διάστιχο τοῦ κειμένου ἔχει προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ λέξις «Ζυχνῶν», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι τὴν ἐξαρχία ἀνέλαβε «ὁ τιτουλάριος Ζιχνῶν Θεοδόσιος»², ἐντύπωση λαθησμένη ἀφοῦ στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς ἐκλογῆς τοῦ ὁ Θεοδόσιος ὀνομάζεται ἀπλῶς «ἱερομόναχος». Πιθανὸν νὰ ὑπῆρξε γιὰ κάποιο διάστημα ἐπίτροπος τῆς ἐξαρχίας Βολισσοῦ καί, ὅταν ἀργότερα ἐκλέχθηκε ἀρχιερέας Ζιχνῶν, ἡ λέξις νὰ προστέθηκε στὸ διάστιχο γιὰ νὰ γίνῃ ὁ συσχετισμός³. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς δὲν καταργήθηκε στὶς ἐξαρχίες καὶ ὁ Θεοδόσιος ἦταν ἀπλὸς ἐπίτροπος.

Ὅταν τὸ 1824 ἀνέλαβε ὁ Νικόλαος Ἀριστάρχης τὸ ὄφφικιο τοῦ μ. λογοθέτη, φαίνεται πὼς τοῦ ἐκχωρήθηκαν καὶ οἱ ἐξαρχίες τῆς Χίου, τὰ Ψαρά, ἡ Καβάρα καὶ τὸ Ἴνεο. Δὲν σώζεται τὸ σχετικὸ σιγίλλιο, ὅμως σὲ πιττάκιο ποὺ ἔστειλε στοὺς χριστιανούς τῆς ἐξαρχίας ὁ πατριάρχης Χρυσανθος, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1826, ἀνέφερε ρητὰ πὼς ἡ ἐξαρχία εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸν μ. λογοθέτη Νικόλαο Ἀριστάρχη. Πρῶτος ἐπίτροπός του ἔγινε ὁ μητροπολίτης Χίου Δανιὴλ· καὶ τὸ πιττάκιο διευκρίνιζε πὼς ὁ Δανιὴλ θὰ ἀσκοῦσε ἐπιτροπικῶς τὴ διοίκηση καὶ τὴν πνευματικὴ ἐπιστασία τῆς ἐξαρχίας «συγκαταθέσει τοῦ γνησίου καὶ καθολικοῦ ἐξάρχου»⁴.

Μετὰ τὸν Δανιὴλ γνωρίζουμε τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀκόμα ἐπιτρόπου, τοῦ παπα-Γεωργίου, ποὺ μαρτυρεῖται τὸ 1839⁵. Τὸ 1841 μὲ σουλτανικὴ δια-

1. Τὸ ὑπόμνημα σώζεται στὸν Κώδικα Θ', σ. 431, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεοφυλακίου, φέρει χρονολογία Μάρτιος 1821 καὶ εἶναι ἀνέκδοτο.

2. Αὐτὸ ἔχει ὑποστηρίξει ὁ ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, Ἱστορία 3.2, 8.

3. Ὁ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, *Μητρόπολις Ζιχνῶν*, 8-13, δίνει ἕναν πολὺ ἰσχυρὸ ἐπισκοπικὸ κατάλογο, ἀπὸ ὅπου ἀπουσιάζει τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδοσίου.

4. Τὸ πιττάκιο ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, Ἀνέκδοτα, 63-64, ἀπὸ τὸν Κώδικα ΙΕ', σ. 328, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεοφυλακίου.

5. Ἡ πληροφορία σώζεται σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε ὁ Ἀριστάρχης στοὺς δημογέροντες τῆς Χίου τὴν 1η Ἀπριλίου 1839. Τὸ κείμενό της ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, Ἀνάλεκτα, 450-451· πρβ. καὶ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Χίος*, ἔγγρ. ἀρ. 58.

ταγή τὸ ὄφικιο τοῦ μ. λογοθέτη καταργήθηκε καὶ ὁ Νικόλαος Ἀριστάρχης ἔχασε καὶ τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐξαρχιῶν, τὰ ὁποῖα φαίνεται πῶς ἐκχωρήθηκαν «εἰς τὴν αὐτόθι σχολὴν καὶ τὸ ἐνταῦθα κιβώτιον τῆς ἐλεημοσύνης», ἐνῶ ἡ πνευματικὴ ἐπιστάσια τῶν ἐξαρχιῶν τῆς Χίου ἀνατέθηκε στὸν τότε μητροπολίτη Χίου Σωφρόνιο. Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἐξαρχία ἔκτοτε καταργήθηκε καὶ ἐνώθηκε ὡς ἐνοριακὴ στὴ μητρόπολη Χίου¹. Ὅμως, τὸ 1843 ὁ Ἀριστάρχης κατόρθωσε νὰ ἄρει τὴν κατάργηση τοῦ ὄφικίου, νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ νὰ ἀνακτήσει τὶς ἐξαρχίες πού τὸ συνόδευαν. Ὁ πατριάρχης Ἀνθίμος ζ' μάλιστα, καλώντας τὸ μητροπολίτη Χίου Σωφρόνιο νὰ παραιτηθεῖ «ὄλοσχερῶς τῆς ἡς μέχρι τοῦ νῦν εἶχεν ἐπιστάσιαν», τοῦ ὑπενθύμιζε ὅτι ἡ ἀρχιερατικὴ ἐπίσκεψη τοῦ εἶχε παραχωρηθεῖ «ἐν ὅσῳ ἡ ἐξαρχία ἀμιορῶσα καθολικοῦ ἐξάρχου διέμενεν ἀπροστάτευτος»². Τώρα, ὁ ἀποκαταστημένος ἐξαρχος διόρισε ἄλλον ἐπίτροπο στὴ Βολισσό, τὸ Πυργί καὶ τὰ Ψαρά, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὶς ἐκκλησιαστικὲς καὶ οἰκονομικὲς ὑποθέσεις τῆς ἐξαρχίας καὶ ὁ ὁποῖος θὰ ἀναφέρεται «περὶ πάντων τῶ ἐιρημένῳ καθολικῷ ἐξάρχῳ»³. Στὸ γράμμα τοῦ Ἀνθίμου δὲν ἀναφέρονται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ ἄλλες δύο ἐξαρχίες, ἡ Καβάρνα καὶ τὸ Ἴνεο. Εἶναι ὥστόσο βέβαιο ὅτι ὁ Ἀριστάρχης ἀνέκτησε τὴν Καβάρνα καί, ἴσως, ἀντὶ τοῦ Ἰνέου τὴν Ἰωνόπολη, ἀφοῦ τὸ 1862 μνημονεύονται καὶ αὐτὲς μεταξὺ τῶν ἐξαρχιῶν πού τοῦ ἀπέφεραν εἰσοδήματα.

Τὸ τέλος πάντως τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῆς Βολισσοῦ, τοῦ Πυρ-

1. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 68-69, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐξαρχία ἐνώθηκε στὴ μητρόπολη Χίου τὸ 1841 στηριζόμενος σὲ γράμμα τοῦ μητροπολίτη Χίου Σωφρονίου μὲ ἡμερομηνία 14 Ἰουλίου 1841, τὸ ὁποῖο καὶ δημοσιεύει. Πραγματικὰ, στὸ κείμενο τοῦ γράμματος ὁ Σωφρόνιος ἀνέφερε ὅτι «ἠνώθη [ἡ ἐξαρχία Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψαρῶν] τῇ ἐπαρχίᾳ μου, κατὰ συνοδικὴν ἀπόφασιν». Ἡ μαρτυρία ὅμως τοῦ Σωφρονίου δὲν εὐσταθεῖ, διότι νεότερο πατριαρχικὸ γράμμα, τοῦ 1843 —γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. ἀμέσως πῶς κάτω, στὸ κείμενο—, ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς συνεχίστηκε. Στὴ βιβλιογραφία ὅμως παρέμεινε ἡ λαθασμένη ἐντύπωση πού εἶχε διατυπώσει ὁ Γεδεών. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3.2, 8, ΑΜΑΝΤΟΣ, *Χίος*, 66 καὶ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐξαρχία Πυργίου*, 45. Τὸ γεγονός ἄλλωστε ὅτι ἡ ἐξαρχία δὲν ἐνώθηκε μὲ τὴν μητρόπολη Χίου ἐπιβεβαιώνουν καὶ δύο γράμματα τοῦ 1846 καὶ τοῦ 1847, γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. ἀμέσως πῶς κάτω.

2. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς σώζονται σὲ δύο γράμματα πού ἔστειλε ὁ Ἀνθίμος ζ' στὸν Χίου Σωφρόνιο τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1846 καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1847. Τὰ κείμενά τους σώζονται στὸν Κώδικα ΚΕ', σ. 104 καὶ 209, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπείου καὶ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ἀνέκδοτα*, 66-68.

3. Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιτρόπου πού ὄρισε ὁ Ἀριστάρχης εἶναι ἄδηλο.

γίου και τῶν Ψαρῶν ἐπῆλθε τὸ 1862 μὲ τoὺς Ἐθνικοὺς Κανονισμοὺς, στὴ σύνταξη τῶν ὁποίων μάλιστα ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος και ὁ ὡς τότε ἔξαρχός τοὺς Νικόλαος Ἀριστάρχης¹.

ΒΟΣΟΡΟΜΟΝ ἢ ΒΟΣΟΡΟΠΙ

Τὸ χωριὸ αὐτὸ (σημ. Μεσορόπη) ἀναφέρεται ὡς πατριαρχικὸ στὸ σιγίλλιο ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1618 ὁ Τιμόθεος Β' προκειμένου νὰ ἐντάξει ὀκτώ «πατριαρχικὰ χωρία» τῆς περιοχῆς στὴ μητρόπολη Φιλίππων². Στὸ κείμενο τοῦ σιγιλλίου ἀναφέρεται ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν χωριῶν ὡς πατριαρχικῶν ἔγινε «πρὸ χρόνων πολλῶν»: εἶναι λοιπὸν πιθανὸ νὰ πρόκειται περὶ τῶν «δεκατεσσάρων κωμῶν τοῦ πατριαρχείου» τίς ὁποῖες ἐπόπτει οὗ Γαβριὴλ Καλωνὰς περὶ τὸ 1577³.

Ἡ ὑπαγωγή τοῦ Βοσορόμου στὴ μητρόπολη Φιλίππων, τὴν ὁποία εἶχε προκαλέσει ὁ δραστήριος μητροπολίτης Κλήμης, δὲν γνωρίζουμε ἀν διάρκεσε ὅσο και ἡ ἀρχιερατία του, δηλαδὴ ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1626⁴. Ὑστερα πάντως ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, τὸ χωριὸ θεωρεῖται και πάλι πατριαρχικὸ, ὑποκείμενο ὡς τὸ 1721 στὴν ἐξαρχία Καβάλας. Τὴ χρονιά ἐκείνη ἀποφασίστηκε ἡ ἐνταξη τῆς ἐξαρχίας Καβάλας και τῶν ὑποκειμένων σὲ αὐτὴν χωριῶν στὴ μητρόπολη Ξάνθης⁵. Ἐκτοτε δὲν ἐντοπίζεται τὸ Βοσορόμο ὡς πατριαρχικὸ.

1. Τὸ ἄρθρο γ' τοῦ Ε' Κανονισμοῦ ρύθμιζε τὸ ζήτημα τῆς ἀποζημιώσεως τοῦ Νικολάου Ἀριστάρχη, ὁ ὁποῖος, ἐναντι τῶν ἐξαρχιῶν ποὺ κατεῖχε και καταργήθηκαν, θὰ εἰσέπραττε ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ ταμεῖο τὸ ἰσόποσο τῶν εἰσοδημάτων ποὺ τοῦ ἀπέφεραν. Σύμφωνα με δὴλωση τοῦ ἴδιου πρὸς τὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση, τὰ εἰσοδήματα ποὺ τοῦ ἀπέδιδε ἡ ἐξαρχία τῆς Βολισσοῦ ἦταν 2.000 γρόσια, τῆς Καβάρας 10.000 και τῆς Ἰωνοπόλεως 4.000 γρόσια (Κῶδιξ ΤΕ', σ. 202-205, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ): βλ. τὸ κείμενο τῶν Κανονισμῶν στὴν ἐκδοση ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοί*, 107· πρβ. και ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Ἀνέκδοτα*, 61. Γιά τὴ δράση τοῦ Νικολάου Ἀριστάρχη βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ ΚΛΕΒΟΥΛΟΣ, *Λόγος*.

2. Γιά τὸ σιγίλλιο, τὴν παράδοση και τὴν ἐκδοσή του βλ. στὸ λῆμμα Ἀμφίπολις. Γιά τίς διάφορες ὀνομασίες τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ βλ. *Paysages*, 191: λῆμμα *Mésoròpè*.

3. Γιά τὸν Γαβριὴλ Καλωνὰ και τὴ χρονολόγηση τῆς μαρτυρίας του βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα Ἀμφίπολις.

4. Περὶσσότερα γιά τὴ δραστηριότητα τοῦ Κλήμη βλ. στὸ λῆμμα Καβάλα, ὅπου και βιβλιογραφία.

5. Ἡ ὑπαγωγή αὐτὴ κατοχυρώθηκε με σιγίλλιο ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ἱερεμίας Γ', γιά τὴν παράδοση και τὴν ἐκδοση τοῦ ὁποῖο βλ. στὸ λῆμμα Βασιλάκιον.

ΓΑΛΑΤΑΣ

Τὸ χωριὸ αὐτὸ τῆς Κρήτης, ποὺ βρισκόταν στὴν ἐπαρχία τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας, συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ πατριαρχικά σταυροπήγια γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος εἶχε συναίνεσει, τὸ 1654, νὰ ὑπαχθοῦν στὴν δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹. Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Γαλατᾶ ἐπιβεβαιώθηκε εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὅταν ἀποφασίστηκε νὰ διατίθεται τὸ ἐτήσιόν του «χάριν τῆς λυχνοκαΐας» τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἐκδόθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1672² καὶ ἔκτοτε δὲν σώζονται ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴ συνέχιση ἢ τὴ λήξη τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος τοῦ Γαλατᾶ.

ΓΑΛΛΙΑΙΝΑ

«Περὶ τῆς ἐξαρχίας Γαλλίαινας», ποὺ βρίσκεται στὴν κοιλάδα τοῦ ὁμόνυμου ποταμοῦ στὸν Πόντο, «σαφὲς οὐδὲν δύναται τις εἰπεῖν» παρατηροῦσε τὸ 1912 ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν συνεκτιμώντας τὴν ἀσάφεια μὲ τὴ σπανιότητα τῶν πηγῶν³. Ὡστόσο νομίζω πὼς μπορούμε νὰ ὀρίσουμε τουλάχιστον ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐξαρχίας αὐτῆς.

Τὸ 1706 ὁ πατριάρχης Γαβριὴλ Γ' ἐπικυρώνοντας τὴ σταυροπηγιακὴ ἀξία τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωργίου Περιστερώτα ἀνέφερε ὅτι ἡ μονὴ (μετὰ πάντων τῶν κτημάτων... καὶ μετὰ τῆς τοποθεσίας τῆς ἐξαρχίας Γαλλίαινας) ἦταν ἐλεύθερη καὶ ἀδούλωτη καὶ ὑπαγόταν μόνο στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη⁴. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου («ἐξαρχία») γιὰ μιὰ ομάδα χωριῶν ποὺ βρίσκονταν στὴν κοιλάδα «Γαλλίαινα»⁵ δηλώνει πὼς τὰ χωριά

1. Βλ. ὅσα ἀναφέρω γιὰ τὴ συναίνεση αὐτὴ τοῦ Νεοφύτου στὸ λῆμμα Ἄτσιπόπουλον.

2. Ἡ ἀπόφαση φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Δ' καὶ γι' αὐτὴν βλ. πληροφορίες στὸ λῆμμα Ἄτσιπόπουλον.

3. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 150.

4. Τὸ πρωτότυπο τοῦ σιγίλλου σώζεται σταχωμένο στὸν κώδικα Par. Suppl. Gr. 704 καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΖΑΚΥΘΗΝΟ, *Ἀνέκδοτα*, 401-404. Τὸ σιγίλλιο αὐτὸ ἐπιβεβαίωσε προηγουμένο, ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Γ', τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν σώζεται· βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, 613.

5. Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος περιοδεύοντας τὸ 1681 στὴν περιοχὴ ἀπομνημόνευσε τὶς ἐντυπώσεις του (ΔΟΣΙΘΕΟΣ, *Ἱστορία*, βιβλ. ιβ', κεφ. θ', § β', σ. 1230). Ἐκεῖ σημειώνει ὅτι ἡ περιοχὴ παρουσίαζε εἰκόνα ἐρήμωσης, ὡστόσο στὴν κοιλάδα τῆς Γαλλίαινας, «μεταξὺ τῶν δύο βουνῶν, ὅπου ἐστὶν ὁ ποταμὸς ὁ ἀπὸ τοῦ Σουμελᾶ καταβαίνων,... ὅσα χωρία εὐρίσκονται, εἰσὶ χριστιανικά».

αὐτὰ ἦταν πατριαρχικά πρὶν ὑπαχθοῦν στὴ μονὴ Περιστερεώτα. Ὁ χρόνος τῆς ἀρχικῆς ὑπαγωγῆς τῆς Γαλιαινας στὴ μονὴ ἀμφισβητεῖται· ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ γράμμα τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1501 μὲ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Γεννάδιος φέρεται νὰ τὴν παραχωρεῖ στὴ μονή, ἡ γνησιότητα ὅμως τοῦ γράμματος αὐτοῦ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα¹, στὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ὅτι ἕνας μητροπολίτης καὶ ὄχι ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης φέρεται νὰ ἀποφασίζει γιὰ τὴν τύχη μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας.

Ἄν ὅμως οἱ ἐπιφυλάξεις αὐτὲς μᾶς ἐμποδίζουν νὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ χρόνο ποῦ ἡ ἐξαρχία Γαλιαινας ταύτισε τὴν τύχη τῆς μὲ τὴ μονὴ Περιστερεώτα, δὲν ἀμφισβητοῦν, νομίζω, τὴν ὑπαρξή, πρὶν ἀπὸ τὸ 1706, μιᾶς ἐξαρχίας στὴν περιοχὴ.

ΓΑΡΓΑΕΝΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Κερασσοῦς.

ΓΙΑΤΖΙΤΖΑ ἢ ΓΑΪΤΖΕΣ

Ἡ ἀρχαιότερη μνεῖα γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Γιατζιτζᾶς (σημ. Γαῖτσά), τοῦ οἰκιστικοῦ αὐτοῦ συνόλου τῆς ΒΔ Μάνης, περιέχεται στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς ἀρχιερέα στὴ νεοϊδρυθεῖσα ἀρχιεπισκοπὴ «Πλάτζας», ποῦ περιλάμβανε τὰ χωριά «Πλάτζα, Ἄρδουβιστα, Πραστεῖον, Καστανία, Μηλαία, Ἀράχοβα, Ἀγία Βαρβάρα, Νομιτζῆ, Ζηβίνα, Ἀσώματος, Λαγκαδιά, Βίτυλον, Κελεφά, Κριὸν Νερὸν καὶ Νεσχώριον»². Στὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος, ποῦ χρονολογεῖται στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1621, σημειώνεται ὅτι τὰ πιὸ πάνω χωριά βρίσκονται μεταξὺ τῶν ὁρίων τῶν «πατριαρχικῶν σταυροπηγίων Ζαρνάτας καὶ Γιατζιτζᾶς». Πρόκειται γιὰ τὴ Γαῖτσά, τὸ οἰκιστικὸ σύνολο τῶν τεσσάρων χωριῶν Χώρα, Μπίλιοβα, Μπρίντα καὶ Νερίντα, ποῦ τὴν ἴδια ἐποχὴ τὰ καταγράφει ὁ Κάρολος, δούκας τοῦ

1. Τὸ γράμμα τοῦ Γενναδίου ἐξέδωσε πρῶτος ὁ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ στὰ Προλεγόμενα τοῦ ἔργου του *Φυγάδες*, 130, ἀπὸ τὸ «πρωτότυπο» ποῦ σοῦζόταν στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς. Τὸ ἐπανεξέδωσε ὁ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Βιογραφία*, 49-51. Ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *Τραπεζοῦς*, 588-589, θεωρεῖ ὅτι τὸ γράμμα τοῦ 1501 τοῦ μητροπολίτη Γενναδίου συμπλήθηκε ἀπὸ ἀποσπάσματα καὶ φράσεις νεότερων πατριαρχικῶν σιγίλλων μὲ σκοπὸ νὰ ἀναχθεῖ ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία τῆς μονῆς Περιστερεώτα σὲ πολὺ προγενέστερους χρόνους.

2. Γιὰ τὸ ὑπόμνημα αὐτό, γιὰ τὸ ποῦ παραδίδεται καὶ ἀπὸ ποιὸν ἔχει δημοσιευθεῖ βλ. στὸ λῆμμα Ζαρνάτα, σ. 161 σημ. 2.

Nevers ως Gacizza¹. Τὸν Ἀπρίλιο λοιπὸν τοῦ 1621 ἡ Γιατζιτζὰ εἶχε ἤδη χαρακτηριστεῖ πατριαρχική.

“Ὡς πότε διάρκεσε τὸ ἐξαρχικὸ τῆς καθεστῶς δὲν τὸ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια. Ἀπὸ ἓνα κείμενο πάντως τοῦ 1810 πληροφοροῦμαστε ὅτι «τὰ τέσσερα χωρίδια Γιατζές, ἡ Χώρα, τὰ Μπρίντα, τὰ Μπίλιοβα, τὰ Νερίντα» ὑπάγονταν ὡς τότε στὴν ἐξαρχία τῆς Ζαρνάτας· ἔμειναν ἐνωμένα μαζί τῆς καὶ μετὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1811 ποῦ ἡ Ζαρνάτα μετατράπηκε σὲ ἀρχιεπισκοπή². Ἡ ἔλλειψη ἐνδιάμεσων πηγῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ἀν ὅλο τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1621 ὡς τὸ 1811 ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Μάνης ἦταν ὑπὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς.

ΔΑΔΙΑΙ

Ἀπὸ συνοδικὸ γράμμα ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἰωαννίκιο Β΄ τὸ 1653 σώζεται ἡ πληροφορία ὅτι δύο χωριά τῆς Θράκης, «Δαδίαι λεγόμενα» (σημ. Δαδιά), ἀποσπᾶστηκαν ἀπὸ τὴ μητρόπολη Διδυμοτείχου ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μητροπολίτη Διδυμοτείχου Παφνουτίου, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, καὶ ἐντάχθησαν στὴν ἐξαρχία Μαρωνείας³. Τὰ χωριά ἔμειναν ἔκτοτε ἐνταγμένα στὴν ἐξαρχία αὐτὴ καὶ τὰ εἰσοδήματά τους τὰ νέμονταν οἱ κατὰ καιροὺς ἐξαρχοὶ Μαρωνείας. Τώρα ὅμως, τὸ 1653, ἀποφασίζεται νὰ ἀποδοθοῦν τὰ δύο χωριά στὴ μητρόπολη Διδυμοτείχου, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐξέταση ποῦ ἐγίνε ἀποδείχθηκε ὅτι ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία τῆς. Μετὰ τὴν ἐνταξὴ αὐτὴ δὲν μνημονεύονται πλέον ὡς ἐξαρχικά.

ΔΕΡΒΕΝΤΙΣΤΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Μέτσοβον.

ΔΕΣΜΕΝΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Κερασσοῦς.

1. Στὸ τέλος τοῦ χφ. 9547 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νεαπόλεως σώζεται μία καταγραφὴ μὲ τὴν οἰκιστικὴ πυκνότητά τῶν οἰκισμῶν γύρω ἀπὸ τὴν Καλαμάτα· ἐκεῖ ἀναγράφεται καὶ ἡ Gacizza. Τὴν καταγραφὴ ἔχει δημοσιεύσει ὁ BUCHON, *Recherches*, 1, 283.

2. Πρόκειται γιὰ ἓνα πιττάριο μὲ χρονολογία 25 Αὐγούστου 1810, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. λεπτομέρειες στὴ σ. 164 σημ. 2.

3. Τὸ συνοδικὸ γράμμα σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 170V-171r (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 331) καὶ εἶναι ἀνέκδοτο.

ΔΙΒΡΗ

Ἐνατολικά τῆς λίμνης Βουθρωτοῦ καί σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς σημερινούς Ἁγίους Σαράντα βρίσκεται τὸ χωριὸ Δίβρη πού, μαζί μὲ τὸ κοντινὸ Μεσοπόταμον καί τὰ ἄλλα χωριά πού βρίσκονταν μεταξύ τους, ἦταν τὸν 17ο αἰώνα ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία.

Ἡ πρωιμότερη πηγὴ πού ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στὴ Δίβρη καί τὸ Μεσοπόταμο εἶναι ἓνα σιγίλλιο πού ἐκδόθηκε τὸ 1664 ἀπὸ τὸν Διονύσιο Γ¹. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ σιγιλλίου, τὰ χωριά αὐτὰ ἦταν πατριαρχικά· τὸ ἐξαρχικὸ τους ὄμιος καθεστῶς καταργήθηκε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ προηγούμενου ἐπισκόπου Χιμάρας, ὅταν ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειές του τὰ χωριά ἐντάχθηκαν στὴν ἐπαρχία του ὡς ἐνοριακά. Τώρα, τὸ 1664, ὁ διάδοχός του φροντίζει νὰ ἐξασφαλίσει τὴ δικαιοδοσία του στὰ χωριά μὲ τὴν ἐκδοσὴ νέου σιγιλλίου, δεδομένου ὅτι τὸ παλαιὸ γράμμα τῆς ἐνώσεως χάθηκε. Ὁ ἐπίσκοπος γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου ἐκδίδεται τὸ ἐπιβεβαιωθῆρι σιγίλλιο εἶναι ὁ Σεραφεῖμ, ἐνῶ ὁ προκάτοχός του, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου ἐντάχθηκαν τὰ πατριαρχικά χωριά στὴν ἐπαρχία του, πρέπει νὰ ἦταν ὁ Νικηφόρος, πού μαρτυρεῖται ὡς ἐπίσκοπος Χιμάρας τὸ 1650². Ἡ χρονολογία αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἓνα πρῶτο ὄριο γιὰ τὴ λήξῃ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στὰ χωριά αὐτὰ τῆς Β. Ἡπείρου.

Τὸ ὄριο αὐτὸ ὥστόσο μπορεῖ νὰ μεταθεθεῖ ἄρκετὰ χρόνια πρὶν, ἂν συνδυάσουμε κάποιες πληροφορίες πού περιέχονται στὸ κείμενο τοῦ 1664 μὲ ἓνα ἄλλο κείμενο, τοῦ 1636, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων Παρθένιος ὀρίζεται ἐξαρχος τῶν πατριαρχικῶν δικαίων τῆς περιοχῆς³. Τὸ ἴδιο αὐτὸ πρόσωπο στὸ κείμενο τοῦ 1664 φέρεται νὰ μὴν

1. Τὸ σιγίλλιο τοῦ Διονυσίου παραδίδεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 210^{r-v} τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 516)· περιληψὴ του δίνει ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Καλλίνικος*, 579.

2. Τὸ ὄνομα τοῦ Σεραφεῖμ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τοῦ σιγιλλίου. Ὅσο γιὰ τὸν προκάτοχό του Νικηφόρο, σὲ σιγίλλιο τοῦ Παΐσιου Β' τοῦ 1730 μαρτυρεῖται πὼς ἦταν ἐπίσκοπος Χιμάρας τὸ 1650· τὸ κείμενο τοῦ σιγιλλίου σώζεται ἀντιγραμμένο στὸν κώδικα τῆς ἐπισκοπῆς Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου, ἀπὸ ὅπου ἐξέδωσε ἓνα μικρὸ τμῆμα ὁ ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, *Σύννομις*, 94. Στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Χιμάρας σώζονται καὶ στὸν κώδικα τοῦ ναοῦ τοῦ Δελβίνου τὸν ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ ΜΠΑΜΙΧΑΣ, *Κώδιξ*, 56 ἐπ. Τὰ στοιχεῖα πού περιέχονται στοὺς δύο αὐτοὺς κώδικες χρησιμοποίησε, γιὰ νὰ συγκροτήσῃ τὸν ἐπισκοπικὸ κατάλογο τῆς ἐπισκοπῆς Χιμάρας, καὶ ὁ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Ἡπειρος*, 97-100.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν μετέπειτα πατριάρχη Παρθένιο Β'.

είσπραξε ποτέ τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὰ πατριαρχικά χωριά τῆς Δίβρης καὶ τοῦ Μεσοπόταμου, διότι ἐγνώριζε ὅτι αὐτὰ εἶχαν ἔνωθεῖ μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Χιμάρας. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε ὅτι στὰ χωριά αὐτὰ τὸ ἐξαρχικό καθεστῶς εἶχε λήξει πρὶν ἀπὸ τὸ 1636¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐναρξὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ τους καθεστῶτος, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα πού νὰ ἐπιτρέπουν νὰ τὴν προσδιορίσουμε.

ΔΙΕΥΧΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Βολισσός.

ΔΟΥΚΑΛΟΝ

Ἡ ἱστορία τοῦ πατριαρχικοῦ χωριοῦ τοῦ Δουκάλου συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ χωριοῦ Βασιλάκι· φαίνεται πὼς χαρακτηρίστηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ πατριαρχικά καὶ τὸ ἐξαρχικό τους καθεστῶς ἔληξε τὸ 1721, ὅταν ἐντάχθησαν στὴ μητρόπολη Ἐάνθης. Περὶσσότερα βλ. στὰ λήμματα Βασιλάκιον καὶ Καβάλα.

ΔΡΑΠΑΝΙΑΔΕΣ

Τὸ χωριὸ αὐτὸ τῆς περιοχῆς Κισσάμου ἐμφανίζεται ὡς πατριαρχικὸ σὲ κείμενο τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1654. Μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ὁ μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος «συναινοῦσε» στὴν ἀπόφαση τοῦ πατριαρχείου νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ Δραπανιάδες, καὶ μαζὶ τὸ Ἀτσιπόπουλο, οἱ Μαγαρίτες, ὁ Γαλατὰς καὶ ὁ Στύλος, πατριαρχικά². Ἐκτοτε δὲν ἐντοπίζονται ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴν πατριαρχικὴ ἐξάρτηση τοῦ χωριοῦ.

1. Τὸ κείμενο τοῦ 1636 σώζεται στὸ χφ Ἰβήρων 731, φ. 67^r-68^v καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, Ἀδριανούπολις 415-416. Τὸ κείμενο τοῦ σιγιλίου τοῦ 1664 ἀνέφερε ὅτι «ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Παρθένιος... τὰ ἐκεῖσε ἀκριβῶς γινώσκων, ἅτε χρηματίας μητροπολίτης ἱκανοὺς χρόνους Ἰωαννίνων, καὶ μηδέποτε φανεῖς ζητῆσαι εἰσόδημα τῶν σταυροπηγιακῶν τούτων χωρίων, ὡς γινώσκων τούτων τὴν ἔνωσιν μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς...». Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἶναι ἀκατανόητο ἂν δὲν συνδυαστεῖ μὲ τὴν πληροφορία πού παρέχει τὸ κείμενο τοῦ 1636, ὅτι ὁ Παρθένιος ὀρίστηκε ἐξάρχος τῶν πατριαρχικῶν χωριῶν. Ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐξάρχου λοιπὸν —καὶ ὄχι τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων— θὰ ζητοῦσε τὸ εἰσόδημα τῶν σταυροπηγιακῶν χωριῶν, πράγμα πού δὲν ἔκανε στὴν περίπτωση τῆς Δίβρης καὶ τοῦ Μεσοπόταμου, ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι εἶχαν ἤδη ἔνωθεῖ μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Χιμάρας.

2. Γιὰ τὸ νόημα τῆς «συναίνεσης» τοῦ Νεοφύτου, γιὰ τὴν παράδοση καὶ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου τοῦ 1654 βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα Ἀτσιπόπουλον.

ΕΛΕΓΜΟΙ

Γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῶν Ἑλεγκμῶν — παραλιακῆς πόλης τῆς Προποντίδας ποὺ ἔχει συνδέσει τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία της μὲ τὴν γειτονικὴ Τρίγλεια— ἡ ἀρχαιότερη σαφῆς μαρτυρία σώζεται σὲ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ' μὲ χρονολογία Ἰανουάριος τοῦ 1580. Στὸ κείμενο αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ τέσσερα συνοικέσια ποὺ εἶχαν γίνει ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Β' (1546-1556) «ἐν ταῖς πατριαρχικαῖς χώραις, Τριγλία καὶ τοῖς Ἑλεγκμοῖς»¹. Ἡ διατύπωση «πατριαρχικαὶ χῶραι» δηλώνει μὲ σαφήνεια τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸν πατριάρχη, εἶναι ὅμως ἀσαφῆς ὁ χρόνος στὸν ὁποῖο ἀνάγεται ἡ διατύπωση αὐτή: δὲν μπορούμε δηλαδὴ νὰ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ χαρακτηρισμὸς «πατριαρχικὴ χώρα» ἀποδίδει ἓνα ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς ποὺ ὑπῆρχε ἤδη ἐπὶ Διονυσίου Β' ἢ ἂν τὸ κείμενο τοῦ 1580 ἀναφερόμενο στὴν Τρίγλεια καὶ τοὺς Ἑλεγκμοὺς ἀποδίδει στὶς δύο αὐτὲς «χῶρες» τὸ καθεστῶς ποὺ εἶχαν ἐπὶ Μητροφάνους Γ'.

Ἀπὸ τὴν ἴδια ὥστόσο περίοδο σώζεται μιὰ ἄλλη πληροφορία ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναγάγουμε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῶν Ἑλεγκμῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1580. Πρόκειται γιὰ ἀναγραφὴ πατριαρχικῶν δικαίων στὸ χῶρο τῆς Μ. Ἀσίας, ποὺ σώζεται καταγραμμένη σὲ χειρόγραφο κώδικα χρονολογημένο στὸν 16ον αἰ. καὶ σύμφωνα μὲ αὐτὴν οἱ Ἑλεγκμοὶ χαρακτηρίζονται «πατριαρχικόν». Ἡ ἀναγραφὴ ἔχει γραφέα ἐπώνυμο, τὸ μητροπολίτη Ἐφέσου Ἀθανάσιο καὶ *terminus ante quem* τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1577 — ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ καὶ κτητορικὸ σημεῖωμα ποὺ ὑπάρχει στὸ τελευταῖο παράφυλλο τοῦ κώδικα². Κατὰ συνέπεια, μπορούμε μὲ ἀσφάλεια νὰ μεταθέσουμε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῶν Ἑλεγκμῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1580 καὶ νὰ θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ἔσχυε καὶ ἐπὶ πατριαρχίας Διονυσίου Β' (1546-1565).

1. Τὸ κείμενο ἔχει ἐκδώσει «ἐξ ἰδιωτικοῦ... χειρογράφου» ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις*, 2, 380-381, καὶ ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, 4, 417-418, ἀπὸ τὸν κώδικα ΜΠΤ 441. Τὸ τμῆμα τοῦ κειμένου στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται «αἱ πατριαρχικαὶ χῶραι Τρίγλεια καὶ οἱ Ἑλεγκμοὶ» ἔχει ἀπομνημονεύσει ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς σὲ σημειώματά του ποὺ σώζεται στὸν κώδικα ΕΒΕ 1474, φ. 2· βλ. γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πατριαρχικά*, 145-146. Τὸ ἴδιο κείμενο σωζόταν, πιθανότατα, στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Σερρών· βλ. ΦΙΛΟΘΕΟΣ, *Κώδιξ Σερρῶν*, 386-387.

2. Τὴν ἀναγραφὴ αὐτὴ, ποὺ σώζεται στὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο Ἐσφιγμένου 131, φ. 47ν, τὴν ἔχει ἐκδώσει ὁ ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀναγραφὴ*, 99 ἐπ. Ὁρθὰ τονίζει ὁ Πολέμης ὅτι «ἡ πατριαρχικὴ αὐτὴ ἐξάρτησις ἀφορᾷ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἑλεγκμῶν καὶ οὐχὶ εἰς τυχὸν ναὸν ἢ μονὴν ἐν αὐτῇ» (σ. 105).

Ἄριετὲς δεκαετίες ἀργότερα, τὸ 1652, ἔχουμε μιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῶν Ἑλεγκμῶν καὶ συγχρόνως τὴν πληροφορία ὅτι γιὰ κάποιον διάστημα ὁ οἰκισμὸς εἶχε ἐνσωματωθεῖ μαζί με τὴν Τρίγλεια στὴ μητρόπολη Προύσης. Συγκεκριμένα ὁ Παΐσιος Α', με «σιγιλλιῶδες γράμμα» ποῦ ἐκδίδει μετὰ τὴν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ 1652, ἀκυρώνει τὴν ὑπαγωγή τῶν δύο πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν ὡς ἐνοριακῶν στὴ μητρόπολη Προύσης καὶ τὶς ἐκχωρεῖ στὸν πρωτοικανόναρχο τῆς Μ. Ἐκκλησίας Δημήτριου¹. Στὸ σκεπτικὸ τοῦ γράμματος ἀναφέρεται ὅτι «πρὸ χρόνων ἤδη εὐαριθμῶν» κάποιος μὴ κατονομαζόμενος πατριάρχης «νόμους καὶ κανόνας ὑπεριδῶν» προσήλωσε τοὺς Ἑλεγκμοὺς καὶ τὴν πλησιόχωρη Τρίγλεια στὴ μητρόπολη Προύσης². Ἡ πληροφορία ἀπηχεῖ μιὰ προσωρινὴ μετάπτωση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῶν Ἑλεγκμῶν, τὴν ὁποία ὅμως δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα μέσα στὸ χρόνο. Ἄν βέβαια δεχτοῦμε ὅτι ἡ τύχη τους ταυτίζεται με τὴν τύχη τῆς Τρίγλειας, μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε ἐμμέσως τὴν ἱστορία τους καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ 1655 ἐνσωματώνονται στὴ μητρόπολη Προύσης³. Εἶναι ὡστόσο πιθανὸ οἱ Ἑλεγκμοὶ νὰ ἀκολούθησαν δική τους πορεία ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία, πορεία ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν σώζονται ἄλλα ἔγγραφα μνημεῖα⁴.

1. «... τὴν Τρίγλειαν χώραν καὶ τοὺς Ἑλεγκμοὺς, ὑπὸ τῷ πατριαρχικῷ θρόνῳ τελοῦνται καὶ σταυροπηγιακὰ χωρία ὄντα πρὸ χρόνων, ὧν οὐδεὶς τῶν ἐν γενετοῖς οἶδε τὸν ἀριθμὸν» ἀναφέρει τὸ κείμενο τοῦ γράμματος τοῦ Παΐσιου Α' ποῦ σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 239r-v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 629). Ἔνα τμήμα τοῦ κειμένου ἔχει ἐκδώσει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἑξαρχίαι*, 252· ὁ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, *Βρυλλεῖον-Τρίγλεια*, 62-64, ἔχει δημοσιεύσει ἐκτενέστερο τμήμα παραλείποντας τὸ τελευταῖο μέρος του.

2. Τὸ ἀπόσπασμα στὴν ἐκδοση ΓΕΔΕΩΝ, *Ἑξαρχίαι*, 252. Μητροπολίτης Προύσης ἦταν τότε ὁ Κλήμης· εἶχε διαδεχθεῖ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1643 τὸν Χρῦσανθο καὶ ἔμεινε ἀρχιερέας τῆς Προύσης ὡς τὸ θάνατό του, τέλος τοῦ 1654 ἢ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1655. Γιὰ τὶς κακὲς σχέσεις τοῦ Κλήμη με τὸν Παΐσιο Α' καθὼς καὶ κατάλογο τῶν ἀρχιερέων τῆς Προύσης βλ. στὴ μελέτη τοῦ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Εἰδήσεις*, 24-29.

3. Τὸ 1655 ἡ Τρίγλεια ἐμφανίζεται στὴ φήμη τοῦ μητροπολίτη Προύσης (βλ. τὰ σχετικὰ στὸ λήμμα Τρίγλεια). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει γιὰ τοὺς Ἑλεγκμοὺς ὅτι ἢ μετατράπηκαν σὲ ἐνορία —ἀνάξια ὅμως νὰ μνημονεύεται στὴ φήμη τοῦ μητροπολίτη— ἢ παρέμειναν πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ἐμφανίζονται στὴ φήμη τοῦ μητροπολίτη Προύσης.

4. Καθὼς δὲν υπάρχουν πληροφορίες στὶς πηγές, οἱ συγγραφεῖς διατυπώνουν διάφορες ὑποθέσεις γιὰ τὴν τύχη τῶν Ἑλεγκμῶν. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Σφάλματα*, 118, σημειώνει: «τὰς ἐξαρχίας Ἑλεγκμῶν καὶ Τριγλίαις φρονῶ ὅτι ὑποποιήσατο ἐαυτῷ ὁ μητροπολίτης [Προύσης] περὶ τὰ τέλη τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος». Ὁ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ,

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Τὴν ὑπαγωγή τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ τῆς περιοχῆς Ρεθύμνου στὴν πατριαρχική ἐξουσία γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ἴδιο πατριαρχικὸ γράμμα ποῦ σώζει ἀντίστοιχες πληροφορίες καὶ γιὰ τὸ χωριὸ Ἐντάνασο. Στὸ σχετικὸ λῆμμα παραθέτω τὰ στοιχεῖα ποῦ παραδίδουν οἱ πηγές γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῶν χωριῶν αὐτῶν.

ΖΑΡΝΑΤΑ

Ἡ περιοχή αὐτὴ τῆς δυτικῆς ἢ Ἐξω Μάνης ἀποτέλεσε, κατὰ τὴ διάρκεια ὀλόκληρου σχεδὸν τοῦ 17ου αἰώνα, πατριαρχικὴ ἐξαρχία· ἀνάμνηση τοῦ καθεστῶτος αὐτοῦ ἀποτελεῖ, ἀσφαλῶς, ἡ δευτέρη ὀνομασία τῆς Ζαρνάτας, ὡς Σταυροπήγι¹.

Ἡ ἀρχαιότερη μνεία τοῦ ἐξαρχικοῦ τῆς καθεστῶτος περιέχεται στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς ἀρχιερέα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1621, στὴν ἀρχιεπισκοπὴ ποῦ ἰδρύθηκε στὴν περιοχή αὐτὴ τῆς Μάνης· στὸ ὑπόμνημα αὐτὸ διαβάζουμε: «τὰ χωρία..., τὰ μεταξὺ τῶν ὀρίων τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων Ζαρνάτας καὶ Γιατζιτζῆς καὶ τῆς ἐπισκοπῆς Μαΐνης»². Ἐν τὴν ἀσφαλῆ αὐτὴ πληροφορία τὴ συνδυάσουμε μὲ μιὰ μαρτυρία τοῦ 1618,

Βρύλλειον-Τρίγλεια, 61, μεταθέτει τὸ ἔθριο αὐτὸ κατὰ ἓνα αἰώνα: «μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μεσοῦντος ἐδίδοντο ἐξάρχους». Μολονότι δὲν ἀναφέρει ποῦ στηρίζει τὴν ἀπόψή του, εἶναι πιθανὸν νὰ ταυτίζει τὴν τύχη τῶν Ἐλεγμῶν μὲ τῆς Τρίγλειας καὶ νὰ οἰκοδομῆ τὸ συλλογισμὸ του στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κομνηνός-Ψηλάντης, στὸ σημείωμα ποῦ ἔγραψε τὸ 1729 περὶ τῶν ἐξαρχιῶν ποῦ ἐκχωροῦνταν στοὺς ὀφφικιαλίους τοῦ πατριαρχείου, ἀναφέρει καὶ τὴν Τρίγλεια. Γιὰ τὸ σημείωμα ποῦ ἀπομνημόνευσε ὁ Κομνηνός-Ψηλάντης, τὴν ἐκδοσὴ του καὶ τὰ προβλήματα ποῦ γεννᾷ ἡ χρονολογία του βλ. στὸ λῆμμα «Ἅγιος Εὐστράτιος· γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Τρίγλεια βλ. στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

1. Ἐχουν προταθεῖ ἀρκετὲς ἐρμηνεῖες γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τοπωνυμίου αὐτοῦ· ὀρθὰ ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, *Μάνη*, 297-298, τὸ συνδέει μὲ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ποῦ ὑπῆρχε στὴ Ζαρνάτα. Ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, «ἐκ τῆς συνεχφορᾶς δὲ καὶ ἐκ τῆς χρήσεως ταύτης ἀμφοτέρων ὀμοῦ τῶν λέξεων, τῆς δηλῶσης τὴν ιδιότητα (σταυροπήγιον) καὶ τοῦ τοπωνυμίου (Ζαρνάτα), παραλειπομένου εἰς τὴν καθημερινὴν χρῆσιν τοῦ δευτέρου, περιῆλθε μὲ τὸν καιρὸν τὸ πρῶτον εἰς τὴν σημασίαν τοπωνυμίου καὶ οὕτω Σταυροπήγι καὶ Ζαρνάτα κατέστησαν ταυτόσημα καὶ βαθμηδὸν τὸ πρῶτον ἐξετόπισε τὸ δεῦτερον».

2. Τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Παρθενίου παραδίδεται στὸ φ. 195^v τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 461) καὶ τὸ κείμενο ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Σχολεῖα*, 400.

μπορούμε να μεταθέσουμε την ύπαρξη του καθεστώτος αυτού λίγα χρόνια νωρίτερα. Συγκεκριμένα, στο γράμμα που έστειλαν οι Μανιάτες στον Κάρολο, δούκα του Nevers, το 1618 υπάρχει και η υπογραφή «ο πρώην Μαΐνης Ίωνᾶς και ἔξαρχος Ζαρνάτας»¹. Κατὰ συνέπεια, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η Ζαρνάτα ήταν ήδη, το 1618, πατριαρχική ἔξαρχία και είχε ἐκχωρηθεῖ στον πρώην ἐπίσκοπο Μαΐνης Ίωνά.

Ἡ δεύτερη ἀσφαλῆς πληροφορία ἀνάγεται στο 1720, ὅταν ἡ ἔξαρχία τῆς Ζαρνάτας ἐκχωρήθηκε στον «τιμιώτατον και εὐγενέστατον ἐν ἄρχουσι κυριτζην Δράκον Σουτζον». Τὸ εὐεργετήριο γράμμα πού τοῦ ἐπιδόθηκε ἀνέφερε ὅτι θὰ εἰσπράττει «τὰ κατ' ἔτος ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα και δικαιώματα τῆς κατὰ τὸν Μωρέαν πατριαρχικῆς ἔξαρχίας Ζαρνάτας δι' ἰδίου ἐπιτρόπου αὐτοῦ»². Πράγματι ὁ Σουτζος, στο χρονικὸ διάστημα πού κατεῖχε τὴν ἔξαρχία, διόρισε ὡς ἐπιτρόπους του διάφορα πρόσωπα, προφανῶς σχολάζοντες ἐπισκόπους τῆς περιοχῆς, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ὑπογραφές τους πού σώζονται στον κώδικα τῆς μητροπόλεως Μονεμβασιάς και Καλαμάτας. Οἱ ἐπίτροποι αὐτοὶ συνήθιζαν νὰ διατηροῦν τὸν τίτλο τοῦ ἐπισκόπου και νὰ ἀποσιωποῦν τὸν τίτλο τοῦ ἀπλοῦ ἐπιτρόπου πού στὴν πραγματικότητα κατεῖχαν, γεγονός πού προκάλεσε κάποια σύγχυση σὲ ὄσους μελέτησαν τὸν κώδικα αὐτό³. Τὴν ἀποψη, πάντως, ὅτι οἱ ὑπογρα-

1. Τὴν ἔκδοση τοῦ γράμματος βλ. στο DE XIVREY, *Mémoire* βλ. και τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Δούκας Νεβέρ*, 125-126, ὅπου και ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

2. Τὸ γράμμα ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Γ' και φέρει χρονολογία «αψκ' ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ἰνδ. ιγ'». Παραδίδεται ἀντίγραφὸ του στο φ. 324^r τοῦ χφ 315 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας και δημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Τέσσαρα πατριαρχικά*, 460-461.

3. Ὁ κώδικας βρίσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀθήνας με τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ ΕΒΕ 2392· λεπτομερὴ περιγραφή του βλ. ΒΕΗΣ, *Ἐκφρασις*, 186 ἐπ. Μὴν μπορώντας νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀλληλουχία τῶν διαφορετικῶν ιδιοτήτων πού πρόβαλλαν οἱ ὑπογραφομένοι ἢ τὴν ταυτόχρονη παρουσία δύο «ἐπισκόπων» Ζαρνάτας, ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ θεώρησε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ «ἡμαρτημένους ἀναγνώσεις» (*Τάξις*, 10). Πράγματι, οἱ σωζόμενες ὑπογραφές, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Καλλίνικου πού τις παραθέτω πῶς κάτω στο κείμενο, εἶναι: 1743 Μάρτιος, «ἐπίσκοπος Νικηφόρος σταυροπηγίου Ζαρνάτας» και στο ἴδιο κείμενο «Καλλίνικος Ζαρνάτας ἀρχιερεύς»· 1743 Ἰούνιος, «Ζαρνάτας Γρηγόριος»· 1747 Σεπτέμβριος, «Νικηφόρος σταυροπηγίου Ζαρνάτας» και «σταυροπηγίου Ζαρνάτας Καλλίνικος». Ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ (*Μάνη*, 289-291) ὀρθὰ ὑποστήριξε ὅτι «οἱ λαϊκοὶ ὀφφικιάλλιοι, εἰς οὓς εἶχε ἐκχωρηθεῖ ἡ Ζαρνάτα ἐξελώρουν τὰ δικαιώματά των ἐπὶ ὄροις ἢ ἐπὶ ποσοστοῖς εἰς τοὺς ἐπισκόπους τούτους». Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὑπογραφομένοι παραλείπουν νὰ δηλώσουν τὴν ἐπισκοπή τους δείχνει, νομίζω, πὼς ἐπρόκειτο γιὰ πρώην ἐπισκόπους πού τὴν ἐπαρχία τους κατεῖχε ἤδη ἄλλος, νόμιμος

φόμενοι ήταν όλοι επίτροποι του έξάρχου Δράκου Σούτζου αποδεικνύει η περίπτωση του επίτροπου του, Καλλινίκου. Σώζεται το πατριαρχικό πιττάκιο που επικυρώνει το διορισμό του ως επίτροπου του Σούτζου και που γνωστοποιεί το διορισμό αυτό στους χριστιανούς της Ζαρνάτας. Το κείμενο είναι χρονολόγητο, από ένα έσωτερικό όμως τεκμήριο φαίνεται πως εκδόθηκε στο διάστημα 1 Σεπτεμβρίου 1732 ως 31 Αυγούστου 1733¹. Συγκεκριμένα, οι χριστιανοί εντέλλονται να καταβάλουν στον επίτροπο τα εκκλησιαστικά δικαιώματα «της τε νυν τρεχούσης ένδεκάτης και της μετ' αυτήν δωδεκάτης ένδικτιώνος». Η «τρέχουσα» ένδεκατη ένδικτιώνα αντιστοιχεί στις περιόδους 1717/1718 και 1732/1733. Άφου όμως η Ζαρνάτα έχωρήθηκε το 1720 στον Σούτζο, το πιττάκιο θα πρέπει να χρονολογηθεί στη διάρκεια της ένδεκάτης ένδικτιώνας που ήλθε μετά τη χρονιά εκείνη, δηλαδή στο διάστημα 1732/1733. Μπορούμε μάλιστα να πιθανολογήσουμε τη χρονολογία του πιττακίου με μεγαλύτερη ακρίβεια στο διάστημα από 15 Σεπτεμβρίου του 1732 ως τα μέσα Μαρτίου του 1733, άφου στο διάστημα αυτό στον οίκουμενικό θρόνο βρισκόταν πάλι ο Ίερεμίας Γ', εκείνος δηλαδή που, στη διάρκεια της πρώτης πατριαρχίας του, είχε έχωρήσει τη Ζαρνάτα στον Σούτζο· φαίνεται, λοιπόν, πιθανό το ίδιο πρόσωπο να επικύρωσε και το διορισμό του επίτροπου.

Οι ύπογραφες του Καλλινίκου, επίτροπου του Σούτζου, έρχονται να επιβεβαιώσουν, νομίζω, όσα ανέφερα πιο πάνω. Το 1734, που ο Καλλίνικος μαρτυρείται ως επίτροπος, ύπογράφει «έπίσκοπος Καλλίνικος και έξαρχος Ζαρνάτας». Το 1743 ύπογράφει «Καλλίνικος Ζαρνάτας άρχιερέως», ένω το 1747, όταν έχει καθιερωθεί πλέον, δέν αισθάνεται την ανάγκη να προβάλλει πια τον τίτλο του επισκόπου· τον άπαλείφει και ύπογράφει ως «σταυροπηγίου Ζαρνάτας Καλλίνικος»².

Το 1754 η έξαρχία Ζαρνάτας είχε την ίδια τύχη με εκείνη της Άκωβας: ένω οι δύο έξαρχίες ένώθηκαν για να ιδρυθεί η άρχιεπισκοπή Άκωβων και Ζαρνάτας, οι έξαρχοί τους διατήρησαν τα δικαιώματά τους, άφου ο νέος άρχιεπίσκοπος όφειλε να καταβάλλει στον καθένα το έτήσιό

άρχιερέας. Την άποψη αυτή ύποστηρίζει και ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέσσαρα πατριαρχικά*, 467.

1. Άντίγραφο του πιττακίου σώζεται στο φ. 339^{r-v} του χφ 315 της Βιβλιοθήκης του πατριαρχείου Άλεξανδρείας, από όπου το εκδίδει ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέσσαρα πατριαρχικά*, 461 (άρ. 3). Ο εκδότης χρονολογεί το κείμενο στο 1720, η ένδικτιώνα όμως παραπέμπει στο διάστημα Σεπτέμβριος 1732/Άύγουστος 1733.

2. Οι ύπογραφες σώζονται στο χφ. ΕΒΕ 2392, φ. 7^{r-10^r}, για το όποιο βλ. τη σημείωση 3 της προηγούμενης σελίδας.

του¹. Δέκα χρόνια διάρκεσε τὸ νόθο αὐτὸ καθεστῶς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἐκκλῆσιας καὶ Ζαρνάτας· τὸ 1764 ἀποκαθίσταται ἡ παλαιὰ καὶ ἀρχαία αὐτῶν τάξις» καὶ οἱ δύο ἐξαρχίες ἀποδίδονται πάλι στοὺς ἐξάρχους τους. Καθὼς μάλιστα φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκαταστάθηκε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς, ὁ Δράκος Σουτζος φρόντισε νὰ τὸν διαδεχθεῖ ὁ γιὸς του Γρηγόριος στὴν ἐξαρχία Ζαρνάτας.

Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Ζαρνάτας ἐλλῆξε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1811 ὅταν, μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Γρηγορίου Σουτζου, ἡ Μ. Ἐκκλησία μετέτρεψε τὴ Ζαρνάτα σὲ ἀρχιεπισκοπὴ στὴν ὁποία ἐξέλεξε τὸν Παρθένιο, προκειμένου νὰ τὸν ἐπιβραβεύσει ἐπειδὴ ἐπὶ τριάντα χρόνια ἀσχοῦσε τὴν πνευματικὴ ἐπιστάσια τῶν χριστιανῶν τῆς ἐξαρχίας. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1811, ἡ Ζαρνάτα διατηροῦσε ὡς τότε «τὸ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς ἀρχαῖον προνόμιον»².

1. Οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ ἐξέδωσε ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ τὸ 1764, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. στὸ λήμμα Ἄκοβα.

2. Τὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου ἐξέδωσε πρῶτος ὁ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Τάξις*, 15-19, καὶ δέκα χρόνια ἀργότερα, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, *Μάνη*, 300-304. Ὁ Γεδεὼν ἐντόπισε στὸν Κώδικα ΙΑ', σ. 72-73, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ τὸ κείμενο τοῦ πιττάκιου μὲ τὸ ὁποῖο γνωστοποιεῖται στὸν Παρθένιο ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς· τὸ πιττάκι, κατὰ τὸν Γεδεὼν, φέρει χρονολογία 25 Αὐγούστου 1810 (ΓΕΔΕΩΝ, *Σαμουήλ*, 148). Στὸ σιγίλλιο ἀναφέρεται ἀκόμα ὅτι τὰ χωριά ποὺ συνιστοῦσαν ὡς τότε τὴν ἐξαρχία Ζαρνάτας «ἦτοι ἡ καθαυτὴ Ζαρνάτα καὶ ἡ Κάμπος ὀνομαζόμενη, τὸ Βαρούσι, ἡ Μαλιτίτσα, τὰ Μαλευριάνικα, οἱ Κάτω καὶ Πάνω Δολοί, ἡ Μεγάλῃ καὶ Μικρὰ Μαντίνια, ἡ Σέλιτζα, τὸ χωριδίον Τρικτότζοβα καὶ τὸ ἕτερον Σωτηριάνικα, τὸ Ἄλτομουριά, τὰ Πηγάδια, τὰ Τέσσερα χωριά Γαϊτζές, ἡ Χώρα, τὰ Μπρίντα, τὰ Μπίλιοβα, τὰ Νερίντα, τὸ χωριδίον Ὀροβὰ καὶ τὸ ἕτερον χωριδίον Λεφτίνι» θὰ εἶναι στὸ ἐξῆς ἐνοριακὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ζαρνάτας. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ χωριά αὐτὰ πλὴν τῶν τεσσάρων χωριῶν τῆς Γαϊτσῆς δὲν μαρτυροῦνται ἀπὸ ἄλλη σωζόμενη πηγὴ ὡς ὑπαγόμενα στὴν ἐξαρχία Ζαρνάτας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν τὰ συμπεριέλαβα στὸν κατάλογο τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν. Τὸ σιγίλλιο τοῦ 1811 ἀναφέρει ἀκόμα ὅτι ὁ μητροπολίτης Λακεδαιμονίας εἶχε χειροτονήσει ἤδη τὸν ἐπίτροπο τοῦ ἐξάρχου Παρθένιο «ἐπίσκοπον Ζαρνάτας»· ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο κείμενο, τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς δὲν ὑπέστη καμία μεταβολή: «μηδεμίαν μόντοι γε παθούσης μεταβολῆς» σημειώνεται στὸ σιγίλλιο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Ζαρνάτα, μετὰ τὴ χειροτονία αὐτῆ τοῦ Παρθενίου, δὲν ἔγινε ἐπισκοπὴ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, ὅπως σημειώνει ὁ ΓΡΙΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Δύο μεράτια*, 377, σημ. 1: «Ὁ Γρηγόριος ἐνέμετο τὴν Πατρ. Ἐξαρχίαν Ζαρνάτας καὶ ὡς ἐπισκοπὴν ἀκόμα μέχρι τοῦ 1811, ὅταν προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπὴν...», ἀλλὰ παρέμεινε ὑπὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς, ὅπως ρητὰ σημειώνεται στὸ σιγίλλιο καὶ ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐξαρχος Γρηγόριος Σουτζος «δι' ἐνυπογράφου καὶ ἐνσφραγίστου οἰκειοθελοῦς καὶ ἀβιάστου αὐτοῦ γράμματος παρητήσατο τῆς ρηθείσης ἐξαρχίας...».

ΗΡΑΚΛΕΙΤΖΑ

Τὸ μικρὸ αὐτὸ νησί, μεταξύ τῆς Ἀμοργοῦ καὶ τῆς Νάξου, ἀριθμεῖται ἀνάμεσα στὰ «πατριαρχικὰ νησιά» πού ἐντάχθηκαν τὸ 1646 στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πληροφορία αὐτή, δὲν γνωρίζουμε τίποτε ἄλλο γιὰ τὸ προηγουμένο ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Ἡράκλειας.

ΘΑΣΟΣ

Γιὰ τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Θάσου λιγοστὲς καὶ ἔμμεσες εἶναι οἱ πληροφορίες καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα². Σῶζονται στὸν συνοδικὸ τόμο πού ἐκδόθηκε ἐπὶ πατριαρχίας τοῦ Ἰωαννικίου Β' τὸ 1646 γιὰ νὰ μετατρέψει τὴν ἐπίσης πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Μαρώνας σὲ μητρόπολη· ἀκόμα, κάποιες πληροφορίες περιέχονται στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ νεοελεγμένου μητροπολίτη Μαρωνείας³. Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα ἀναφέρουν ὅτι ἡ σύνοδος ἀποφάσισε νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ νέα μητρόπολη μὲ τὴν ἔνταξη στὴν ἐπαρχία τῶν δύο «πατριαρχικῶν νησιῶν» τῆς Θάσου καὶ τῆς Σαμοθράκης. Κατὰ συνέπεια, τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Θάσου ἔληξε τὸ 1646, χωρὶς ὅμως οἱ πηγὲς νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσουμε πότε ἀκριβῶς, μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση, ὀνομάστηκε ἡ Θάσος πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Ἡ μεταπτώσή της πάντως ἀπὸ τὸ ἕνα καθεστῶς στὸ ἄλλο δὲν ἔγινε χωρὶς ἀντίδραση. Ὁ ὧς τότε ἐξαρχὸς της, ὁ πρωτεύδικος τοῦ πατριαρχείου Σοφιανός, ἄρχισε ἕναν ἀγῶνα διεκδικώντας τὰ εἰσοδήματα πού στερήθηκε μὲ τὴ μετατροπὴ τῆς Θάσου σὲ ἐνορία τῆς μητροπόλεως Μαρωνείας⁴. Ὑστερα ἀπὸ πέντε χρόνια, τὸ 1651, κατόρθωσε νὰ κερδίσει μιὰν

1. Γιὰ τὸν συνοδικὸ τόμο τῆς ἴδρυσης τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σίφνου βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα Ἀνάφη. Ἀναφερόμενος στὸν τόμο τοῦ 1646 πού συνένωσε τὰ πατριαρχικὰ νησιά ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου, ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Σφάλματα*, 101, ἔχει θέσει ἕνα ἐρωτηματικὸ πλᾶι στὸ ὄνομα τῆς Ἡρακλειτζας.

2. Ἡ Θάσος μαρτυρεῖται ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ κατὰ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 14ου αἰῶνα· βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ κεφάλαιο «Οἱ βυζαντινὲς ἀπαρχὲς τοῦ θεσμοῦ», στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς. Πρβ. καὶ τὴ μελέτη μου *Ἐξαρχία Θάσου*.

3. Γιὰ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα, τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐκδοσὴ τους βλ. τὴ σημ. 2 στὸ λῆμμα Μαρόνια.

4. Δείγματα τῆς μαχητικότητος τοῦ Σοφιανοῦ σώζονται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1648 ἡ σύνοδος καθαίρεσε ἀπὸ τὸ ὄφθικιο τοῦ πρωτεύδικου τὸν ὑμνηματογράφου, τότε, Σοφιανό, ἐπειδὴ παρανόμως τοῦ τὸ εἶχε ἀπονεμίσει ὁ «λυμῶν» τῆς ἐκκλησίας Κύριλλος Β'. Τὸ κείμενο τῆς καθαιρέσεως σώζεται στὸ χφ

άντιπαροχή: «άντι τῆς πρότερον αὐτοῦ ἐξαρχίας Θάσου», τοῦ παραχωρήθηκαν τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τῆ σταυροπηγιακῆ μονῆ τοῦ Φωτοδότου Χριστοῦ στὴ Νάξο¹.

ΙΚΑΡΙΑ

Τὸ 1521 καταλύθηκε στὴν Ἰκαρία ἡ φραγκικὴ κυριαρχία καὶ τὸ νησί ἐντάχθηκε στὴν ἐπικράτεια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ τὰ γεγονότα αὐτὰ σήμαιναν καὶ τὴν ὑπαγωγή τους στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ὡστόσο συγκεκριμένες εἰδήσεις γιὰ τὴ μορφή ποῦ πήρε ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ διοίκηση στὴν Ἰκαρία δὲν συναντοῦμε παρὰ ἐξήντα χρόνια ἀργότερα².

Συγκεκριμένα: ἡ πρώτη ἔγγραφη σωζόμενη πηγὴ ποῦ χαρακτηρίζει τὴν Ἰκαρία «πατριαρχικὸν νησίδιον» ἀνατρέχει στὸν Μάρτιο τοῦ 1585³. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ πηγὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωση παλαιότερης πράξης μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο, μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ μεταθέσουμε τὸ ὄριο τοῦ 1585 λίγο νωρίτερα καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ διάστημα 1572-1584, ἡ Ἰκαρία χαρακτηρίζεται «πατριαρχικὸν νησίδιον»⁴. Ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ γνωρίζουμε ὅτι εἶχε ἐκχωρηθεῖ ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία, μαζί μὲ τὰ ἐπίσης «πατριαρχικὰ νησιά» Σάμο, Ἀστυπά-

ΜΠΤ 2, φ. 154^r καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3.2, 155-156. Ὡστόσο, τρία χρόνια ἀργότερα, ὁ Σοφιανὸς κερδίζει τὰ εἰσοδήματα μονῆς τῆς Νάξου καὶ μάλιστα ἀποκαλεῖται στὸ σχετικὸ ἔγγραφο «τιμιώτατος καὶ λογιώτατος πρωτέκδικος τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας». Γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση.

1. Τὸ σιγιλλιώδες γράμμα ποῦ ἐπιβεβαίωσε τὴν παραχώρηση τῆς μονῆς ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἰωαννῆλιο Β'. Τὸ παραδίδει τὸ χφ ΜΠΤ 2 στὸ φ. 237^v-238^v καὶ εἶναι δημοσιευμένο στὸ ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3.2, 156-157 καὶ τμῆμα του στὸ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 265. Ἐς σημειωθεῖ πῶς, σύμφωνα μὲ τὸ σιγίλλιο, τὰ εἰσοδήματα τῆς μονῆς θὰ ἐξασφάλιζαν «ζωάρκειαν» στὸν Σοφιανό, ἀφοῦ θὰ καρπωνόνταν «πᾶσαν τὴν εἴσοδον τῶν ἀναγκαίων καὶ χρειωδῶν αὐτοῦ διὰ βίου παντός».

2. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ περισσότερα μικρὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου λόγω τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν εἶχαν πολὺ λίγους κατοίκους.

3. Πρόκειται γιὰ «συνοδικὸν ἔγγραφο» ποῦ ἐκδόθηκε ἐπὶ Θεολήπτου Β'. Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἔκδοσή του βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια. Ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἐρευναι*, 57, ὑποστηρίζει ὅτι «ἐλθόντων τῶν Ὀθωμανῶν ἔτει 1521 ἡ Ἰκαρία ἐγένετο πατριαρχικὴ ἐξαρχία», χωρὶς ὅμως νὰ παραπέμψει σὲ κάποια πηγὴ.

4. Τὴν ἐπιχειρηματολογία βλ. στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια.

λαια και Ψάρα, στὸν πρωταποστολάριο τῆς Μ. Ἐκκλησίας Κωνσταντίνου· ὅτι στὴ διάρκεια τῆς παράνομης πατριαρχίας τοῦ Παχωμίου Β' (τέλη Φεβρουαρίου 1584-μέσα Φεβρουαρίου 1585) ἡ Σάμος μετατράπηκε σὲ ἀρχιεπισκοπὴ στὴν ὁποία ἐντάχθηκε, φαίνεται, καὶ ἡ Ἱκαρία· ἐνῶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1585 ὅλα τὰ νησιά ἀποδόθηκαν καὶ πάλι ὡς ἐξαρχία στὸν πρωταποστολάριο Κωνσταντίνου¹.

Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ὡστόσο τῆς Ἱκαρίας δὲν θὰ διαρκέσει πολὺ· ὅταν ἡ Σάμος μετατράπηκε, σὲ λίγα χρόνια, σὲ ἀρχιεπισκοπή², ἡ Ἱκαρία ἐντάχθηκε στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιερέα τῆς καὶ ἔκτοτε δὲν μνημονεύεται ξανά ὡς ἐξαρχία³.

INEON

Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, στὰ βορειοανατολικά τῆς Ἀμασειας καὶ δυτικά τῆς Τριπύλεως, μαρτυρεῖται ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα ὑπῆρξε πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1616 ὁ πατριάρχης Τιμόθεος Β' ἐπιβεβαίωσε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ «πατριαρχικοῦ χωρίου Ἰνέου», τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Ἀμασειας παρανόμως εἶχε προσαρτήσῃ στὴν ἐπαρχία του· στὸ σχετικὸ σημείωμα ποὺ καταχωρίστηκε στὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ πατριαρχείου διευκρινίζεται ὅτι τὸ Ἰνεο ὑπῆρξε «ἀνέκαθεν» πατριαρχικὸ, κατὰ συνέπεια ἡ ἐνέργεια τοῦ μητροπολίτη Ἀμασειας Γρηγορίου νὰ τὸ προσαρτήσῃ στὴ μητρόπολή του ἀποτελεῖ σφετερισμὸ καὶ θεωρεῖται ἄκυρη⁴. Βέ-

1. Οἱ πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸν ὀφικιάλιο αὐτὸ τοῦ πατριαρχείου εἶναι ἐλάχιστες· βλ. σχετικὰ στὸ λῆμμα Σάμος.

2. Γιὰ τὸ χρόνο ποὺ ἡ Σάμος μετατράπηκε σὲ ἀρχιεπισκοπὴ βλ. τὸ οἰκεῖο λῆμμα.

3. Ἡ ἀποψη ποὺ ὑποστηρίζουμε, ὅτι ἡ Ἱκαρία ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας πέρασε ἀπευθείας στὴ δικαιοδοσία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σάμου ὡς ἐνοριακὴ, θὰ μπορούσε νὰ ἀντραπεῖ ἂν εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς ὑπογραφῆς «Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νικαρίας Μεθόδιος» ποὺ σημειώνεται στὸν τόμο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1590 γιὰ νὰ ἐπικυρώσει τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Ἰὼβ ὡς πατριάρχη Μόσχας. Ὡστόσο ὁ FONKIC, στὴ μελέτη του *Problemy*, 242-257, στὴν ὁποία ἐξετάζει μὲ παλαιογραφικὴ ὀξυδέρκεια τὴ γνησιότητα τῶν ὑπογραφῶν ποὺ φέρει ὁ τόμος, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν εἶναι γνήσιες οἱ περισσότερες· σημειώθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους τοῦ πατριαρχείου προκειμένου νὰ ἐπισπευστεῖ ἡ ἀποστολὴ τοῦ συνοδικοῦ τόμου στὴ Μόσχα. Τὸ κείμενο τοῦ τόμου ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν REGEL, *Analecta*, 85-91 καὶ πανομοιότυπο του δίνεται στὸν πίνακα IV τοῦ ἴδιου ἔργου.

4. Τὸ κείμενο τοῦ σημειώματος παραδίδεται στὸ φ. 281Γ τοῦ χφ ΜΠΓ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 811). Ἐσφαλμένα χρονολογεῖ τὴν πράξη τοῦ Τιμοθέου Β' στὸ 1610 ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 69,

βαια τὸ ἐπίρρημα «ἀνέκαθεν» ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ κείμενο τοῦ 1616 δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναγάγουμε σὲ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Ἴνεο, πολὺ περισσότερο καθὼς τὸ ἐπίρρημα αὐτὸ χρησιμοποιοῦνταν σὲ παρόμοιες περιπτώσεις γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴ νομιμότητα τοῦ καθεστῶτος παρὰ γιὰ νὰ κυριολεκτήσῃ¹.

Ἀργότερα ὡστόσο, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1680, ὁ πατριάρχης Ἰάκωβος ἔνωσε τὴν ἐξαρχία Ἰνέου μὲ τὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας, πράξη ποὺ τὴν ἐπικύρωσε καὶ ὁ Διονύσιος Δ' καὶ ὁ Παρθένιος Δ'². Ἡ διαδοχὴ μὲ τὴν ὁποία μνημονεύονται οἱ πράξεις ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἀρχικὴ ἔνωση στὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Ἰακώβου (Αὐγούστος 1679-Ἰούλιος 1682). Ἐνα κείμενο ὡστόσο τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, ποὺ ἔχει ἡμερομηνία 3 Μαῦ 1681, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ περιορίσουμε ὡς τὴ χρονολογία αὐτὴ τὴν ἔνωση τοῦ Ἰνέου μὲ τὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας, ἀφοῦ ὁ Δοσίθεος σημειώνει: «...ἀπεδείχθη οὖν πασιδῆλως τὸ Ἴνεον τῇ μητροπόλει Νεοκαισαρείας ὑπικεῖσθαι»³.

Φαίνεται πάντως πὼς ἡ διεκδίκηση τοῦ Ἰνέου καὶ ἡ διαμάχη γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του καθεστῶτος ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα ἔντονες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη: μέσα σὲ τρία χρόνια, ἀπὸ τὸ 1681 ὡς τὸ 1684, ἐνώθηκε ὅπως ἀναφέραμε στὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο, ἐπικυρώθηκε ἡ ἔνωση ἀπὸ τὸν Διονύσιο Δ', ὁ ἴδιος ὅμως πατριάρχης τὸ χαρακτήρησε καὶ πάλι ἐξαρχία τὸ 1684, γιὰ νὰ τὴν ἐκχωρήσει σὲ δύο ἀξιωματούχους τοῦ πατριαρχείου, τὸν δικαιοφύλακα Ράλη καὶ τὸν ρήτορα Ἀνδρόνικο⁴, νὰ ἀκυρωθεῖ πάλι τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ἀπὸ τὸν Παρθένιο

καὶ στὸ 1611 (*Σφάλματα*, 101). Ὁ μητροπολίτης Ἀμασειᾶς Γρηγόριος, ποὺ σφετερίστηκε τὴν ἐξαρχία τοῦ Ἰνέου, θὰ ἀνέβει τὸ 1623 στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ὡς Γρηγόριος Δ', γιὰ δύο μόνο μῆνες.

1. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρω γιὰ τὸ ἴδιο θέμα στὸ λῆμμα Μουδανιά.

2. Τὸ «ἐνωτικὸν γράμμα» τοῦ Ἰακώβου ἐκδόθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1680 καὶ σώζεται στὴ σ. 760 τοῦ Α' κώδικα Κριτίου· ἡ ἐπικύρωση τοῦ Διονυσίου στὴ σ. 100 τοῦ Κώδικα Α' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπείου, ἐνῶ τοῦ Παρθενίου, τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1684, σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 130).

3. Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα μιᾶς ἐπιστολῆς του, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας διέσωσε ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς σὲ χειρόγραφο κώδικά του ποὺ πρόσφατα ἐντοπίστηκε. Βλ. *Χειρόγραφο Γ*, 100· τὸ κείμενο σώζεται στὸ φ. 245^r. Τὴν ἴδια ἀποψη διατύπωσε ὁ Δοσίθεος καὶ στὸ ἔργο του *Ἱστορία* βιβλ. ΙΒ', κεφ. θ', § β', σ. 1129. Πρβ. καὶ ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν* (Παραλειπόμενα), 521.

4. Γιὰ τὶς πράξεις τῶν τριῶν αὐτῶν χρόνων βλ. πῦθ πάνω. Τὸ κείμενο τῆς ἐκ-

Δ' τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ νὰ ἐνωθεῖ ζανά μετὰ τὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας¹.

Δὲν γνωρίζουμε πότε τὸ Ἴνεο μετατράπηκε πάλι σὲ ἐξαρχία· πρέπει νὰ συνέβη μετὰ τὸ 1697, διότι τὸ ἔτος αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀρχιερέας μετὸν τίτλο «μητροπολίτης Νεοκαισαρείας καὶ Ἰνέου»². Ἀπὸ τὸ 1770 πάντως ὁ οἰκισμὸς παραμένει σταθερὰ ἐξαρχικός, καθὼς σχετίζεται μετὰ τοὺς φέροντες τὸ ὄφφικιο τοῦ μ. λογοθέτη. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς παραιτήσεως τοῦ Γεωργίου Καρατζᾶ ἀπὸ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ —πού φέρει χρονολογία 1770— διαπιστώνουμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξαρχία τῆς Βολισσοῦ, τοῦ Πυργίου καὶ τῶν Ψαρῶν, στὸν μ. λογοθέτη εἶχαν ἐκχωρηθεῖ καὶ οἱ οἰκισμοὶ τοῦ Ἰνέου καὶ τῆς Καβάρας· μετὰ τὴν παραίτησή του ὁ Καρατζᾶς κληροδοτοῦσε τὶς πιὸ πάνω ἐξαρχίες στὸν Μανουὴλ Μάνο³. Ἐκτοτε, τὸ Ἴνεο ἐκχωρεῖται ὡς ἐξαρχία στοὺς φέροντες τὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη, τὸν Ἀλέξανδρο Μάνο, τὸν Στέφανο Μαυρογένη, τὸν Θεόδωρο Ρίζο καὶ τέλος τὸν Νικόλαο Ἀριστάρχη. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του καταργήθηκε τὸ 1841 τὸ ὄφφικιο τοῦ μ. λογοθέτη, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ καταργηθεῖ καὶ στὸ Ἴνεο τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς. Ἐκτοτε, καὶ παρὰ τὴν ἄρση μετὰ ἀπὸ λίγο διάστημα τῆς κατάργησης αὐτῆς, φαίνεται πῶς στὸ Ἴνεο δὲν ἐπανῆλθε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς⁴.

χώρησης πρὸς τοὺς δύο ἀξιωματούχους σώζεται στὸν Κώδικα Α', σ. 100, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ εἶναι ἀνέκδοτο.

1. Γιὰ τὸ γράμμα αὐτὸ βλ. πιὸ πάνω, τὴ σημ. 2.

2. Σώζεται τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς του στὴ σ. 17 τοῦ Κώδικα Γ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ.

3. Γιὰ τὴν παραίτηση τοῦ Καρατζᾶ βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Βολισσός. Ἴσως μιὰ μικρὴ διατάραξη τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος νὰ μαρτυρεῖ τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς «μητροπολίτου Νεοκαισαρείας καὶ Ἰνέου» μετὰ χρονολογία 1773, καταχωρισμένου στὸν Κώδικα Ζ', σ. 63, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ· τὸ κείμενο εἶναι ἀνέκδοτο. Ἄν λάβουμε ὅμως ὑπόψη πόσο ἰσχυρὰ πρόσωπα ἦταν ὁ Γεώργιος Καρατζᾶς, ὁ Μανουὴλ Μάνος καὶ οἱ ἄλλοι μ. λογοθέτες τὰ χρόνια ἐκεῖνα, πρέπει ἴσως νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ γραφέας τοῦ ὑπομνήματος παρασύρθηκε ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς συνήθειας καὶ πρόσθεσε τὸ Ἴνεον στὴ φήμη τοῦ ἐκλεγέντος μητροπολίτη Νεοκαισαρείας.

4. Δὲν ἔχω ἐντοπίσει ρητὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστάρχος κατεῖχε τὸ Ἴνεο ὡς ἐξαρχία. Ἡ διατύπωση ὡστόσο πού ὑπάρχει στὸ κείμενο ἐνὸς γράμματος τοῦ πατριάρχη Ἀνθίμου Σ' πρὸς τὸν μητροπολίτη Χίου Σωφρόνιο, μετὰ χρονολογία Μάρτιος 1847: «... ἀπεκατεστάθησαν καὶ αἱ συνημμένα αὐτῷ [τῷ Ἀριστάρχη] ἐξαρχίαι καθὼς καὶ ἡ τῶν Ψυρῶν, Πυργίου καὶ Βολισσοῦ» ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἄλλες ἐξαρχίες τοῦ Ἀριστάρχη ἦταν ἡ Καβάρα καὶ, πιθανῶς, τὸ Ἴνεο· γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Ἀνθίμου καὶ «τὰς συνημμένας αὐτῷ ἐξαρχίας» βλ. στὸ λῆμμα Βολισσός, σ. 138.

ΙΟΣ

Ἡ Ἱος συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν «πατριαρχικῶν νησιῶν» πού συνενώθηκαν τὸν Αὐγούστο τοῦ 1646 γιὰ νὰ ἀπαρτίσουν τὴ νέα ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου¹. Καμιὰ ἄλλη πληροφορία δὲν σώζεται γιὰ τὴν ἐξαρχία αὐτή, οὔτε γνωρίζουμε ἂν εἶχε παραχωρηθεῖ, μόνη ἢ μαζί με ἄλλες, σὲ κάποιον πρόσωπο. Τὸ ἐξαρχικό της καθεστῶς δηλώνεται πάντως με τὸν ὄρο «πατριαρχικὸν νησίον», με τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἡ Ἱος στὸ ἐπίσημο κείμενο τοῦ 1646. Φαίνεται πῶς καὶ αὐτή, ὅπως καὶ τὰ περισσότερα νησιά τῶν Κυκλάδων, ὅταν κατακτήθηκαν τὸν 16ο αἰῶνα ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ πέρασαν στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἐντάχθηκαν σὲ κάποια ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία ἀλλὰ παρέμειναν στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη.

ΚΑΒΑΛΑ

Μετὰ τὴν ὀριστικὴ κατάκτησή της ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς, ἡ Καβάλα, ἡ βυζαντινὴ Χριστούπολις², ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἀπὸ τὸν Φίλιππο Κύπριο. Στὸ «τακτικὸ» πού συνέταξε στὸ διάστημα 1639-1644 σημείωσε: «Ἡ Χριστούπολις, ἦτοι ἡ Καβάλα, ἦν οἷ' καὶ γέγονεν μῆ', καὶ νῦν ἔγινε ἐξαρχία»³. Τὸ ζητούμενο λοιπὸν εἶναι σὲ ποιά χρονικὴ στιγμή μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ της καθεστώτος.

Ἡ Καβάλα «μητρόπολις ἦν, ὡς γνωστόν, ὀνομαστή», σημείωνε ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς⁴. Φαίνεται, ὡστόσο, ὅτι ἡ περιοχὴ ὑπέστη κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας τέτοιες πληθυσμιακὲς ἀνακατατάξεις, ὥστε οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ πού ἀπέμειναν ἐκεῖ δὲν μποροῦσαν «ἴδιον ἀρχιερέα... ἔχειν». Τὴν κατάσταση αὐτὴ περιγράφει τὸ πατριαρχικὸ γράμμα πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Τιμόθεο Β' τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1616, με τὸ ὁποῖο ἀποφασίστηκε ἡ ἔνωση τῆς ἀπὸ καιρὸ χηρεύουσας μητροπόλεως Καβάλας με τὴ μητρόπολη Φιλίππων: «Ἐπειδὴ ἡ μητρό-

1. Τὰ σχετικὰ με τὸν συνοδικὸ τόμο πού ἐκδόθηκε γιὰ νὰ ἰδρυθεῖ ἡ νέα ἀρχιεπισκοπὴ βλ. στὸ λῆμμα Ἐνάφη. Νηὸς σημειώνεται ἐκεῖ ἡ Ἱος.

2. Γιὰ τὴ μετονομασία τῆς βυζαντινῆς Χριστουπόλεως σὲ Καβάλα βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Καβάλα*, 129-132.

3. Γιὰ τὸ «τακτικὸ» τοῦ Φιλίππου Κυπρίου, τὴν παράδοση καὶ τὴ χρονολόγησή του βλ. στὸ λῆμμα Ἐττάλεια.

4. Στὴ βιβλιοκρισία του Π.Ν. Παπαγεωργίου, 631.

πολις Καβάλας ἀπὸ χρόνων πολλῶν ἡρημώθη εἰς τὸ παντελὲς καὶ ἐπιστά-
την ἴδιον ἀρχιερέα οὐ δύναται ἔχειν...», ἀναφερόταν στὸ κείμενο, «ἵνα
ὑπάρχη ἡνωμένη εἰς τὴν ἀγιωτάτην μητρόπολιν Φιλίππων»¹. Ἡ μαρτυ-
ρία ἐπομένως τοῦ Φιλίππου Κυπρίου, πὼς ἡ Καβάλα (νῦν ἔγινε ἐξαρχία),
ἀνατρέχει στὸ διάστημα ποῦ ὀρίζεται μετὰ τὸ 1616, ἀφοῦ τότε ἐνώθη με
τὴ μητρόπολη Φιλίππων. Ἄν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι ἡ
ἔνωση αὐτή, καθὼς καὶ ἡ γενικότερη ἐνίσχυση τῆς ἐπαρχίας τοῦ μητρο-
πολίτη Φιλίππων, συνδέεται μὲ τὴν ἐντονη προσωπικότητα τοῦ τότε ἀρ-
χιερέα Κλήμη, μπορούμε νὰ μεταθέσουμε τὸ ὄριο τοῦ 1616 δέκα χρόνια
ἀργότερα, ὅταν δηλαδὴ ἔληξε ἡ ἀρχιερατία του. Ὁ δραστήριος αὐτὸς ἀρ-
χιερέας, ποῦ κατόρθωσε νὰ συνενώσει στὴν ἐπαρχία του πολλὰ χωριά
ἀλλὰ καὶ φθίνουσες μητροπόλεις, δὲν θὰ ἄφηνε ἀσφαλῶς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν
του νὰ μετατραπεῖ ἡ Καβάλα σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία².

Ἡ λήξη τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῆς Καβάλας εἶναι συγκεκριμέ-
νη καὶ σαφής: τὸ 1721 ὁ μητροπολίτης Ἐάνθης πῆγε στὴν Κωνσταντινού-
πολη καὶ κατόρθωσε νὰ πείσει τὸ πατριαρχεῖο νὰ ἐνσωματωθῶν στὴν ἐ-
παρχία του ὡς ἐνοριακὰ ἡ ἐξαρχία Καβάλας καὶ τὰ ἀυποκείμενα αὐτῆ χω-
ρία». Τὰ χωριά αὐτὰ ἦταν τὸ Πολύστυλο, τὸ Δουκάλο, τὸ Κουρί, τὸ Βο-
σορόμο, ἡ Ποδογορίανη, ἡ Μπομπλιάνη, ἡ Κάριανη, τὸ Ὀρφάνι, τὸ Μο-
κοσύλου, τὸ Πισιλινοῦ, τὸ Τζάνου, τὸ Βασιλάκι καὶ τὸ Σφαμέρος. Τὸ σι-
γίλλιο τῆς ἐνώσεως, ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Γ' τὸν Φεβρουάριο
τοῦ ἔτους ἐκείνου, προέβλεπε μιὰ μεταβατικὴ περίοδο, ὡς τὴν πλήρη
ὑπαγωγή τῶν πατριαρχικῶν αὐτῶν τόπων στὴν ἐπαρχία τοῦ μητροπολίτη
Ἐάνθης: ὁ ἀρχιερέας θὰ κατέβαλλε στὸν ἐξαρχο τῆς Καβάλας καὶ τῶν ὑπο-
κειμένων χωριῶν ἓνα ἐτήσιο ἐφ' ὄρου ζωῆς. Ἐξαρχος ἦταν τότε ὁ πρω-
τέκδικος τῆς Μ. Ἐκκλησίας Λασκαράκης³.

Συνοψίζοντας τὴν ἱστορία τῆς Καβάλας ὡς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας
μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὀνομάστηκε ἐξαρχία μετὰ τὸ 1626

1. Τὸ κείμενο ἐξέδωσε ἀπὸ τὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 287^v-288^r (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥ-
ΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 834) ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς
στὴ βιβλιοκρισία ποῦ ἀναφέρει στὴν προηγούμενη σημείωση, 631-632. Νεότερη ἐκ-
δοση, ἀπὸ τὸν Κώδικα Α', σ. 78, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου, ἔδωσε ὁ ΑΓΓΕ-
ΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Λιμὸρφωσις*, 189. Ὁ ἐκδότης ἀποδίδει τὴ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου
«ἐν ἔτει ζωφωφωφ, ἐν μηνὶ δεκεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος ιε'» ὡς 1617, χρονολογία τὴν ὁποία
υἱοθετεῖ καὶ ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σημειώσεις*, 97 καὶ 98 σημ. 13. Ὅμως ἡ 15^η ἰνδι-
κτιῶνα ἔληγε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1617, ἐπομένως ὁ Δεκέμβριος ἀντιστοιχεῖ στὸ 1616.

2. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Κλήμη βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σημειώσεις*, 104-105.

3. Γιὰ τὸ σιγίλλιο τοῦ 1721 βλ. τὸ λήμμα Βασιλάκιον.

καί τοῦ 1644 περίπου, δηλαδή στό διάστημα μετά τὸ θάνατο τοῦ μητροπολίτη Φιλίππων Κλήμη καί ὡς τὴ μαρτυρία τοῦ Φιλίππου Κυπρίου καί παρέμεινε ὑπὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ὡς τὸ 1721, ὅποτε ἐντάχθηκε στὴ μητρόπολη Ἐάνθης¹.

Τὴν ὑπόθεση ὅτι παρέμεινε ἐξαρχία ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα μποροῦν νὰ ἐνισχύσουν οἱ ἀκόλουθες μαρτυρίες:

Σὲ ἐπιστολὴ μὲ ἡμερομηνία 22 Ἰανουαρίου 1717 πρὸς τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων ἀναφέρεται ἡ πληροφορία πῶς, ὅταν ἦταν μ. λογοθέτης τοῦ πατριαρχείου, ὁ Κωνσταντῖνος Ἰουλιανὸς κατεῖχε τὶς ἐξαρχίες τῆς Καβάλας καί τοῦ Ὀρφανίου. Ἡ πληροφορία πρέπει νὰ ἀνατρέχει στό διάστημα 1668-1672, ὅποτε μαρτυρεῖται νὰ κατέχει τὸ ὄφφίκιο τοῦ μ. λογοθέτη ὁ Κωνσταντῖνος Ἰουλιανός². Τὸ 1675 ἐξάλλου γνωρίζουμε ὅτι ὁ πατριάρχης Παρθένιος Δ' παραχώρησε τὰ εἰσοδήματα καί τὴν πνευματικὴ ἐπιστασία τῶν δύο ἐξαρχιῶν, τῆς Καβάλας καί τοῦ Ὀρφανίου, στὸν πρῶην μητροπολίτη Φιλίππων καί Δράμας Γερμανὸ (πρὸς ζωάρκειαν)³. "Ἐνας ὅρος πού ὑπάρχει στό κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος δείχνει καθαρὰ πῶς τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς διατηρήθηκε στὴν περιοχὴ καί μετὰ τὴν παραχώρηση αὐτῆ, ἀφοῦ ὁ Γερμανὸς ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση, στὴν

1. Γιὰ τὸ χρόνον πού ἡ Καβάλα ἔγινε ἐξαρχία δὲν ὑπάρχει ὡς σήμερα ὁμοφωνία. Ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Π.Ν. Παπαγεωργίου*, 631, ἀναφέρει ἀόριστα: «Κατόπιν ἐγένετο ἐξαρχία», διατύπωση πού ἐπαναλαμβάνει καί ὁ ΧΙΟΝΗΣ, *Καβάλα*, 81. Ὁ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Διαμόρφωσις*, 175, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μετατροπὴ τῆς Καβάλας σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἔγινε «πρὸς ἐξυπηρέτησιν ἐμπεριστάτου ἀρχιερέως, ὡς ἦτο ὁ παρὼν Φιλίππων Γερμανός» καί τοποθετεῖ τὴ μετατροπὴ αὐτῆ στό διάστημα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1673 πού παραιτήθηκε ὁ Γερμανὸς ἀπὸ τὴ μητρόπολιν του ὡς τὸ 1675 πού τοῦ παραχωρήθηκαν ἡ Καβάλα καί οἱ γύρω οἰκισμοί. Ὁ Γερμανὸς ὅμως δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐξαρχος, ἀφοῦ δεσμεύτηκε νὰ καταβάλλει κατ' ἔτος ἕνα ποσὸ στὸν ἐνδεχόμενον —ἔχι σὲ ὑπάρχοντα— ἐξαρχο.

2. Τὴν ἐπιστολὴ ἀπηύθυναν οἱ ἀρχιερεῖς Ἡρακλείας καί Ραιδεστοῦ Καλλίνικος, Χαλκηδόνος Κωνσταντῖος καί Ναυπάκτου καί Ἄρτης Νεόφυτος στὸν Χρῦσανθο ζητώντας του νὰ φροντίσει ὥστε οἱ δύο αὐτὲς ἐξαρχίες νὰ δοθοῦν στὸν τότε μ. λογοθέτη —καί γιὸ τοῦ Κωνσταντίνου— Δημήτριον Ἰουλιανό. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στό Ἄρχεῖο τοῦ ΜΠΤ, φάκελος Ἑλληλογραφία Τουρκίας. Ἐῖχε ἀρχίσει νὰ τὴ δημοσιεύει ὁ ΓΕΔΕΩΝ στὴ μελέτη του *Πένητες*, 384· βλ. καί HURMUZAKI, *Documente*, 14.2, 777-778. Τὴ συνάδελφο καί φίλη Πηνελόπη Στάθη πού μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἐπιστολὴ τὴν εὐχαριστῶ καί ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ χρονικὸ διάστημα πού ὁ Κωνσταντῖνος Ἰουλιανὸς κατεῖχε τὸ ὄφφίκιο τοῦ μ. λογοθέτη βλ. πρόχειρα VAPORIS, *Ziskind*, 111.

3. Τὸ σιγίλλιδες γράμμα τοῦ Παρθενίου σώζεται στὸν Α' κώδικα Κριτίου, σ. 388-389, καί ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟ, *Διαμόρφωσις*, 191-192.

περίπτωση που ο πατριάρχης αποφάσιζε να εκχωρήσει την Καβάλα και το Όρφάνι σε κάποιον έξαρχο, να καταβάλλει σε αυτόν το έτήσιό του.

Για το έξαρχικό καθεστώς των δύο αυτών οικισμών έχουμε ακόμα μία πληροφορία από το 1717, σύμφωνα με την οποία ο μ. ρήτωρ Σπαντωνής ζητούσε να του δοθεί το όφειμο του μ. χαρτοφύλακα και μαζί οι δύο έξαρχίες της Καβάλας και του Όρφανίου. Η πληροφορία υπάρχει σε επιστολή του ίδιου του Σπαντωνή, με ημερομηνία 24 Ιανουαρίου 1717, προς τον Χρυσάνθο Ίεροσολύμων, με την οποία του ζητούσε να μεσολαβήσει ώστε να δοθούν σε αυτόν οι δύο έξαρχίες¹. Δεν γνωρίζουμε αν του εκχωρήθηκαν τελικά οι έξαρχίες. Ο Γεδεών, βασιζόμενος προφανώς στο «σημείωμα» του Κομνηνού-Ύψηλάντη, σχολίασε τη διεκδίκηση αυτή: «και εν τούτοις αὐται ἦσαν τοῦ δικαιοφύλακος»². Ωστόσο αποδεικνύεται ότι, και στην περίπτωση αυτή, ο Κομνηνός-Ύψηλάντης δεν απέδιδε την τότε κατάσταση, αφού τις δύο έξαρχίες κατείχε παλαιότερα ο μ. λογοθέτης, ενώ πριν από το 1721, όποτε καταργήθηκε το έξαρχικό καθεστώς, είχαν εκχωρηθεί στον κατέχοντα το αξίωμα του πρωτεκδικίου Λασκαράκη³.

ΚΑΒΑΡΝΑ

Ο οικισμός αυτός των δυτικών παραλίων του Εύξεινου Πόντου μαρτυρείται ότι στα μέσα του 17ου αιώνα αποτελούσε, μαζί με τα γύρω μη κατονομαζόμενα χωριά, πατριαρχική έξαρχία. Η πληροφορία περιέχεται σε γράμμα που εξέδωσε ο πατριάρχης Παΐσιος Α΄ το 1652 προκειμένου να «ένώσει», σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποιείται στο κείμενο, την πατριαρχική έξαρχία της Καβάρνας με τη μητρόπολη Βάρνης. Ο πατριάρχης δικαιολογούσε την απόφασή του με το σκεπτικό ότι «διά το μάκρος του τόπου και το διάστημα, μη δύνασθαι ἡμᾶς ἐπιμελεῖσθαι αὐτῆς και διοικεῖν τὰ προσόντα αὐτῇ χρῆσθαι και λοιπά...»⁴. Ο Μ. Γεδεών στηριζόμενος στην πηγή αυτή θεώρησε ότι το 1652 ἔληξε το έξαρχικό καθε-

1. Και αυτή η επιστολή σώζεται στο Αρχείο του ΜΠΤ, φάκελος Ἀλληλογραφία Μ. Ἐκκλησίας.

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Πένητες*, 384.

3. Για το κείμενο του 1721 που παραδίδει την πληροφορία αυτή βλ. στο λήμμα Βασιλάκιον.

4. Το γράμμα του Παΐσιου Α΄ σώζεται στο φ. 173^{r-v} του χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 341) και είναι ανέκδοτο.

στώς τῆς Καβάρνας¹. Μιὰ προσεκτικὴ ὥστόσο ἀνάγνωση τῆς ἀποφάσεως τοῦ Παῖσιου ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ἐξαρχία δὲν καταργήθηκε τὸ 1652. Τὰ δικαιώματα ποὺ ἀναγνωρίζονται στὸ μητροπολίτη Βάρνης τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐποπτεία του ἐπὶ τῆς Καβάρνας καὶ οἱ ὑποχρεώσεις του ὅπως περιγράφονται στὸ κείμενο δείχνουν ὅτι ἡ Καβάρνα δὲν μετατράπηκε σὲ ἐνορία τῆς μητροπόλεως Βάρνης ἀλλὰ ἐκχωρήθηκε στὸ μητροπολίτη «ἐξαρχικῶς».

Τρία εἶναι τὰ σημεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ Καβάρνα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ μετὰ τὸ 1652: α) στὸ μητροπολίτη Βάρνης δὲν παραχωρήθηκε τὸ σύνθρονο, ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν ἡ Καβάρνα ἀποτελοῦσε πλέον τμῆμα τῆς ἐπαρχίας του: «... ἴνα... ἐπιστατῆ καὶ εὐλογῆ καὶ ἀγιαζῆ πάντα τὸν ἐν αὐτῇ χριστῶνυμον καὶ περιούσιον λαὸν καὶ ἐκτελῆ τὰ ἀρχιερατικὰ πάντα ἄνευ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως» ἀναφέρεται στὸ κείμενο, ἐπειδὴ τὸ σύνθρονο στὴν περίπτωσή τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν ἀνήκει στὸν πατριάρχη· β) στὴν Καβάρνα θὰ μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη, γεγονός ποὺ ὑποδηλώνει τὴν πατριαρχικὴ ἐξάρτησή της: «...μνημονευομένου δὲ μόνον ἐν αὐτῇ τῇ ἐξαρχίᾳ, ὡς εἴθισται, τοῦ ἡμετέρου πατριαρχικοῦ ὀνόματος» σημειώνεται. Τέλος, γ) ἡ Καβάρνα στὸ ἴδιο τὸ γράμμα τῆς («ένώσεως») ὀνομάζεται πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ μετατροπὴ πατριαρχικῆς ἐξαρχίας σὲ ἐνορία, ἀλλὰ μὲ ἐκχώρησή· μόνο πού, στὴν περίπτωσή αὐτή, ἐξαρχος εἶναι ὁ πλησιόχωρος ἀρχιερέας².

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα ἡ Καβάρνα ἀπαντᾷ καὶ πάλι ὡς ἐξαρχία. Στὸ διάστημα 1709-1714 κατὰ τὸ ὅποιο ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος, δευτερότοκος γιὸς τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, ἦταν μ. λογοθέτης, κατεῖχε τὴν Καβάρνα ὡς ἐξαρχία. Ἡ πληροφορία σώζεται σὲ ἐπιστολὴ μὲ ἡμερομηνία 22 Ἰανουαρίου 1717 πρὸς τὸν Χρῦσανθο, πατριάρχη Ἱεροσολύμων, στὴν ὁποία ἀναφερόταν πὼς ὁ Ἰωάννης, ὅταν ἦταν μ. λογοθέτης, «δύο ἐξαρχίας μόνον ἐκράτησεν, τὴν Καβάρναν καὶ τὸ Μιχαλίτζω»³. Ἐνας ἄλ-

1. «Διετέλει πατριαρχικὴ ἐξαρχία μέχρι τοῦ 1652, ὅτε ὑπετάγη τῇ μητροπόλει Βάρνης» σημείωσε στὴ μελέτη του *Τὰ σφάλματα*, 101 καὶ τὴν ἴδια ἀποφῆ ἐπαναλαμβάνει καὶ στὶς μελέτες του *Ἐξαρχίαι*, 69 καὶ *Παῖσιος Α'*, 5.

2. Ἡ ἐκχώρησις ἐξαρχιῶν σὲ πλησιόχωρους ἀρχιερεῖς ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα σχεδόν, τὸν 14ο αἰώνα, ὅταν ὁ θεσμὸς εἶχε μόλις ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται. Μετὰ τὴν καθιέρωσή του ὅμως ὁ κανόνας αὐτὸς ἔγινε ἐξαιρεσιμῆ.

3. Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτῆ, ποὺ σώζει πληροφορίες καὶ γιὰ ἄλλες ἐξαρχίες, βλ. στὴ σ. 172 τῆ σμ. 2. Ἐσ σημειωθεῖ ὅτι, στὴν περίπτωσή τῆς Καβάρνας, τὸ «σημείωμα» τοῦ Κομνηνοῦ-Ἰψηλάντη ἐπιβεβαιώνεται, δεδομένου ὅτι, σύμφωνα μὲ αὐτό, ἡ

λος μ. λογοθέτης πού γνωρίζουμε ὅτι κατεῖχε ὡς ἐξαρχία τὴν Καβάρνα εἶναι ὁ Γεώργιος Καρατζᾶς· ἡ πληροφορία σώζεται στὸ κείμενο τῆς παραίτησής του ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ μ. λογοθέτη καὶ ἀπὸ τὶς ἐξαρχίες πού τὸ συνόδευαν, τὴ Βολισσό, τὸ Πυργί, τὰ Ψαρά, τὴν Καβάρνα καὶ τὸ Ἴνεο. Ἡ παραίτηση φέρει χρονολογία 1770· δὲν γνωρίζουμε ὅμως πότε τοῦ ἐκχωρήθηκε ὡς ἐξαρχία ἡ Καβάρνα. Τὸ σιγίλλιο πάντως πού τοῦ ἀπέδωσε τὸ ἀξίωμα καὶ πού ἐκδόθηκε τὸ 1755 δὲν ἀνέφερε τὴν Καβάρνα ἀνάμεσα στὶς ἐξαρχίες πού τοῦ ἐκχωροῦνταν¹. Ἐκτοτε ἡ ἐξαρχία τῆς Καβάρνas παρέμεινε στοὺς κατέχοντες τὸ ὄφθικιο αὐτό. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Μάνος τὴν κατεῖχε ὡς τὸ θάνατό του τὸ 1815. Τελευταῖος τῆς ἐξαρχος, ὁ Νικόλαος Ἀριστάρχης, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποῖου καταργήθηκε ἡ ἐξαρχία τῆς Καβάρνas μὲ τὴ ρύθμιση τῶν Ἐθνικῶν Κανονισμῶν².

ΚΑΙΝΟΥΡΙΟΝ ἢ ΝΕΟΝ ΧΩΡΙΟΝ

Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς ἐπαρχίας Μεραμπέλου Κρήτης γνῶρισε στὴ διάρκεια τοῦ α' μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα ἀλλεπάλληλες ἐναλλαγές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του καθεστώτος, πού εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ἄλλοτε νὰ ὑπάγεται ὡς ἐνοριακὸς στὴν ἐπισκοπὴ Πέτρας καὶ ἄλλοτε ὡς ἐξαρχία στὸν πατριάρχη. Ἀρχικὰ ἀνῆκε στὴ δικαιοδοσία τῆς σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς Μεγάλης Παναγιάς· τὸν Αὐγούστο ὅμως τοῦ 1713 ὁ πατριάρχης Κύριλλος Δ' ἀπέδωσε τὸν οἰκισμὸ στὸν ἐπίσκοπο Πέτρας³. Λίγο ἀργότερα, τὸ χωριὸ ὀνομάστηκε πατριαρχικὸ καὶ ἐκχωρήθηκε ὡς ἐξαρχία στὸν μ. διερμηνευτὴ τῆς Μ. Ἐκκλησίας Διαμαντή⁴.

Τὸ 1724 ὁ Ἱερεμίας Γ' ἀπέδωσε πάλι τὸ Καινούριο στὴν ἐπισκοπὴ Πέτρας ἱκανοποιώντας ἔτσι τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἐπισκόπου, φρόντισε ὅμως νὰ διασφαλιστοῦν καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἐξάρχου Διαμαντῆ, ἀφοῦ ὁ ἐπί-

Καβάρνα ἐκχωροῦνταν στὸν μ. λογοθέτη (βλ. γιὰ τὸ «σημείωμα» στὸ λῆμμα "Ἅγιος Εὐστράτιος).

1. Γιὰ τὴν ἰδιόγραφη παραίτηση τοῦ Καρατζᾶ καὶ γιὰ τὸ σιγίλλιο πού τὸν δόμαζε μ. λογοθέτη καὶ τοῦ ἐκχωροῦσε τὶς ἐξαρχίες βλ. στὸ λῆμμα Βολισσός, σ. 148.

2. Γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀποζημίωση πού ἐνέκρινε ἡ Γενικὴ Συνέλευση στὸν Νικόλαο Ἀριστάρχη βλ. τὰ σχετικὰ στὸ κεφάλαιο «Ἀπὸ τὴν κάμψη ὡς τὴν κατάργηση», σ. 75 καὶ 153 σημ. 1.

3. Τὸ κείμενο τῆς παραχώρησης λαμβάνει τὴν πληροφορία ὡστόσο παραδίδει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, Πίνακες, 621. Πληροφορίες γιὰ τὶς μεταπτώσεις πού γνῶρισε τὸ Καινούριο ἔχει συγκεντρώσει ὁ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Πληροφορίες, 178-181.

4. Γιὰ τὸν ἀξίωματοῦχο αὐτὸ βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Πληροφορίες, 181.

σκοπος υποχρεώθηκε να του καταβάλλει ἐφ' ὄρου ζωῆς τὸ ἐτήσιο πὺθ ἢ εἰσέπραττε ἀπὸ τὴν ἐξαρχία του¹.

Τὸ Καινούριο θὰ ὑποστῆι τὸ 1730 καὶ πάλι ἀλλαγὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος· θὰ τὴν προκαλέσουν οἱ κάτοικοί του μὲ αἴτημα πὺθ ὑπέβαλαν καὶ μὲ τὸ ὅποιο ζητοῦσαν, ἐπικαλούμενοι τὴν κακὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Πέτρας, νὰ ἐπανέλθει ὁ οἰκισμὸς τους ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴ ἐξουσία. Τὸ αἴτημα ἱκανοποιήθηκε ἀλλὰ λίγους μῆνες ἀργότερα ὁ Παῖσιος Β' μεταπειστήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Πέτρας Μελέτιο καὶ ἐπανεφέρε τὸ χωριὸ στὴν ἐπισκοπικὴ ἐξουσία².

Οἱ ἐπόμενες σωζόμενες πληροφορίες γιὰ τὸν οἰκισμὸ αὐτὸ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὸ διάστημα 1801-1803 ὁ Καλλίνικος Δ' ὀνόμασε τὸ Καινούριο πάλι πατριαρχικὸ, γιὰ νὰ τὸ ἀποδώσει ὅμως τὸ 1803 καὶ πάλι στὴν ἐπισκοπὴ Πέτρας, στὴ δικαιοδοσίᾳ τῆς ὁποίας καὶ παρέμεινε ἔκτοτε³.

ΚΑΛΑΜΑΤΑ

Τὴ μοναδικὴ πληροφορία πὺθ σώζουν οἱ πηγὲς γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως παραδίδει ἓνα πιττάκιο τοῦ Συμεῶν Α', πὺθ ἐκδόθηκε στὴ διάρκειᾳ τῆς τρίτης πατριαρχίας του (Ἀπρίλιος 1482-φθινόπωρο 1486)⁴. Ὁ πατριάρ-

1. Τὴν πράξη τοῦ Ἱερεμία μνημονεύουν ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 624 καὶ ὁ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἱστορία*, 484.

2. Ἀντίγραφο τοῦ γράμματος τοῦ Παῖσιου Β' σώζεται στὸ χφ. 287, σ. 536-538, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ ὅπου τὸ ἐξέδωσε ὁ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Πληροφορίες*, 193-195. Ἀκόμα, σώζεται στὸν Β' κώδικα Κριτίου, σ. 467 (πρβ. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Κριτίας*, 328). Σχολιάζοντας τὸ κείμενο τοῦ Παῖσιου ὁ Τσουγκαράκης ἀναρωτιέται γιὰ τὴν ἀποσιωπῶνται οἱ προγενέστερες μεταβολὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος τοῦ Καινούριου. Ἡ ἀποσιώπηση αὐτὴ εἶναι φαινόμενο σύνθετος σὲ ἀνάλογες πατριαρχικὲς πράξεις, ὅταν πρόκειται νὰ ἐπιβληθεῖ ἓνα καθεστῶς, εἴτε ἐνοριακὸ εἴτε ἐξαρχικὸ. Τὰ σχετικὰ κείμενα ἀναφέρουν συνήθως μόνον ὅσα συντείνουν στὴ νομιμοποίησι τοῦ ἐπιβαλλόμενου καθεστῶτος. Στὴ συγκεκριμένη, λοιπόν, περίπτωσι, ὅταν τὸ Καινούριο γίνεται πατριαρχικὸ, τὸ κείμενο τῆς πατριαρχικῆς πράξης ἀνατρέπει μόνον στὴν περίοδο πὺθ ὁ οἰκισμὸς βρισκόταν πάλι ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσίᾳ καὶ ἐσκεμμένα, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποφεύγει νὰ ἀναφέρει τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Πέτρας. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ἐκ νέου ὑπαγωγὴ τοῦ χωριοῦ στὴν ἐπισκοπὴ Πέτρας παραδίδει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 630.

3. Ὁ Μ. Γεδεῶν ἀπομνημονεύοντας τὴν πράξη τοῦ Καλλινίκου τοῦ 1803 σημειώνει ὅτι τὸ χωριὸ εἶχε γίνει πατριαρχικὸ «διὰ προγενέστερου γράμματος» τοῦ ἴδιου πατριάρχη, γράμμα ὅμως πὺθ σήμερα λανθάνει· βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 679.

4. Ἀντίγραφο τοῦ πιττακίου σώζεται στὸ χφ 276, φ. 128^v-129^v τῆς πατριαρχ-

χης ἐκχώρησε τότε τὴν Καλαμάτα, μαζί με τὴ Μικρὰ Μαῖνη καὶ τὸ Πήδημα, στὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ, ἀντὶ τοῦ Μεγάλου Ζυγοῦ ποῦ τοῦ εἶχε ἀρχικὰ ἐκχωρηθεῖ¹.

Μολονότι στὸ κείμενο τοῦ πιττακίου δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι οἱ τότε αὐτοὶ ἦταν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες καὶ βρίσκονταν ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴ ἐποπτεία, ἡ περιγραφή τῶν καθηκόντων καὶ τῶν δικαιωμάτων ποῦ ἀναγνωρίζονται στὸν Ἰωάσαφ παραπέμπουν χωρὶς ἀμφιβολία σὲ καθεστῶς ἐξαρχίας: ὁ Ἰωάσαφ, σύμφωνα με τὸ πιττάκιο, θὰ καρποῦται «τὸ ἐξ αὐτῶν ἐκκλησιαστικὸν πᾶν εἰσόδημα», θὰ διδάσκει τὰ ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια, θὰ συμβιβάζει τὶς διενέξεις καὶ θὰ καλεῖ ὅποιον ἀρχιερέα θέλει γιὰ νὰ τελεστοῦν τυχὸν χειροτονίες.

Φαίνεται πάντως πὼς τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς δὲν διάρκεσε πολὺ στὴν Καλαμάτα, ἀφοῦ στὸ παλαιότερο «τακτικὸ» τῆς Τουρκοκρατίας τοῦ 16ου αἰώνα ἐμφανίζεται ὡς ἐπισκοπὴ ὑπαγόμενη στὴ μητρόπολη Μονεμβασίας² ἡ ὑπαγωγή αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἓνα σιγιλλιῶδες γράμμα ποῦ ἐκδόθηκε ἐπὶ Κυρίλλου Α' τὸ 1632, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ἡ Καλαμάτα θεωροῦνταν τμῆμα τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας³.

ΚΑΛΛΙΟΓΗΟΛΙΣ

Βλ. τὸ λῆμμα Κερασσοῦς.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Ἡ Κάλυμνος, μετὰ τὴν ὑπαγωγή τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου στοὺς Ὁθωμανοὺς, ἐντάχθηκε ὡς τμῆμα τῆς ἐπισκοπῆς Λέρνης στὴ μητρόπολη Ρόδου.

χικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ δύο φορές ἀπὸ τὸν ἴδιο μελετητή, τὸν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *Ἀνάλεκτα*, 1, 476-478 καὶ *Συμῶν*, 484-486.

1. Στὸ λῆμμα Μέγας Ζυγὸς παραθέτω τὶς πληροφορίες σχετικὰ μετὰ τὸ πότε ἐκχωρήθηκε στὸν Ἰωάσαφ ὁ Μέγας Ζυγὸς καὶ γιὰτὶ ἀργότερα τοῦ ἀφαιρέθηκε.

2. Βλ. στὴ νεότερη ἔκδοση τοῦ DARROUZÈS, *Notitiae*, Notitia 21, 421 (124): «ὁ Ζευῶν ἦτοι Καλαμάτας».

3. Τὸ γράμμα αὐτὸ σώζεται στὸ φ. 298^{r-v} τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 881) καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Πέντε πατριαρχικά*, 505. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι, σύμφωνα με τὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας (βλ. γι' αὐτὸν στὸ λῆμμα Ζαρνάτα), τὸ 1732 ἡ Καλαμάτα εἶχε ἤδη περάσει στὴ φήμη τοῦ μητροπολίτη Μονεμβασίας: «ὁ Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας Νικηφόρος», βλ. ΒΕΗΣ, *Ἐκφρασις*, 208.

Ὡστόσο, στὸ γύρισμα τοῦ αἰώνα, ὁ πατριάρχης Ματθαῖος Β', στὴ διάρ-
κεια τῆς δευτέρας, κατὰ πάσα πιθανότητα, πατριαρχίας του (1598-1601),
μετέβαλε τὴν ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ τάξη· ὀνόμασε τὴν Κάλυμνο «πατριαρ-
χικὸν νησίον», τὴν ἀπέσπασε ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης καὶ τὴν ἀπέδωσε,
μαζὶ μὲ τὰ ἐπίσης πατριαρχικὰ νησιά τῆς Ἀμοργοῦ καὶ τῆς Σερίφου,
στὸν ἐξιωματοῦχο τοῦ πατριαρχείου, τὸν πρωτοκανόναρχο τῆς Μ. Ἐκ-
κλησίας Μιχαήλ¹.

Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος τῆς Καλύμνου
δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀντίδραση· ὁ ἔξαρχος Μιχαήλ ἔσπευσε, μετὰ τὴν ἀνάρ-
ρηση στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο τοῦ διαδόχου τοῦ Ματθαίου Νεοφύτου Β',
νὰ ἐξασφαλίσει μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς ἐξουσίας του. Ἔτσι, τὸν Φεβρουά-
ριο τοῦ 1602 ὁ νέος πατριάρχης, ἀφοῦ «ἐθεάσατο» τὸ γράμμα τοῦ προκα-
τόχου του, ἐξέδωσε γράμμα πού δόθηκε στὸν ἔξαρχο Μιχαήλ «εἰς διηνε-
κὴ τὴν ἀσφάλειαν»². Ἡ ἐξουσία ὡστόσο τοῦ Μιχαήλ ἐπὶ τῆς Καλύμνου
καὶ τῆς Ἀστυπάλαιας δὲν διάρκεσε πολὺ. Ὁ μητροπολίτης Ρόδου, δια-
μαρτυρόμενος γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῆς Καλύμνου ἀπὸ τὴ μητρόπολή του,
προσκόμισε «παλαιγενῆ» γράμματα τοῦ Ἱερεμίου Β' καὶ τοῦ Μελετίου
Πηγά πού ἀποδείκνυαν τὴν ἀπὸ πολλῶν χρόνων ὑπαγωγὴ τῆς στὴν ἐπι-
σκοπὴ Λέρνης³· κατόρθωσε ἔτσι νὰ ἐξασφαλίσει, μὲ σιγίλλιο πού ἐκδό-
θηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1610, τὴν ἐκ νέου ἔνταξή τῆς Καλύμνου στὴν ἐπι-
σκοπὴ Λέρνης καὶ τὴν κατάλυση ἔτσι τοῦ ἔξαρχικοῦ τῆς καθεστῶτος⁴.

ΚΑΡΙΑΝΗ ἢ ΚΕΡΓΙΑΝΗ

Ἡ ἱστορία τοῦ πατριαρχικοῦ χωριοῦ τῆς Καρίανης —σὲ μερικὰ κείμενα

1. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ στὴ μελέτη του *Λέρος-Κάλυμνος*, 107, ἀναφέρει ὅτι τὴν
Κάλυμνο ἀπέσπασε ὁ Ματθαῖος Β' ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Λέρου «τῷ 1595», ἀποψη πού
τὴν ἐπανάλαβε, μὲ κάποια μικρὴ ἐπιφύλαξη, καὶ στὶς μελέτες του *Μνημεῖα*, 449 καὶ
Ἐργραφοὶ λίθοι, ρμγ'. Τὴν ἴδια χρονολογία ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ,
Λέρος, 27. Νεότερες ὡστόσο ἔρευνες ἔδειξαν πὼς ἡ πρώτη πατριαρχία τοῦ Ματθαίου
Β' δὲν διάρκεσε περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι μέρες, μεταξὺ τοῦ Ἰανουαρίου καὶ τοῦ Φε-
βρουαρίου τοῦ 1596. Φαίνεται, λοιπόν, περισσότερο πιθανὸ ἢ μεταβολὴ τοῦ ἐκκλη-
σιαστικοῦ καθεστῶτος τῆς Καλύμνου νὰ ἔγινε στὴ διάρκεια τῆς δευτέρας πατριαρ-
χίας του.

2. Τὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ Νεοφύτου Β' σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 217Γ^v τοῦ
χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 534)
καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Μνημεῖα*, 449-450.

3. Τέτοια γράμματα, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ· πρβ. καὶ ὅσα ἀνα-
φέρονται στὸ λήμμα Ἀστυπάλαια.

4. Γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐκδοση τοῦ σιγιλλίου βλ. σ. 140.

ἀναφέρεται ὡς Κέργιανη— συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ Βοσορόμου· μαρτυροῦνται στίς ἴδιες πηγές καὶ τὸ ἐξαρχικό τους καθεστῶς φαίνεται πῶς ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τὸ 1618 καὶ ἀναμφίβολα ἔληξε τὸ 1721. Περισσότερα βλ. στὸ λῆμμα Βοσορόμον.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Ἡ μοναδική, ὅσο γνωρίζω, πληροφορία ὅτι τὸ νησί αὐτὸ ἀποτέλεσε πατριαρχική ἐξαρχία παραδίδεται στὸ «σημείωμα» τοῦ Κομνηνοῦ-Ἰψηλάντη πού ἀπομνημόνευσε τὸ 1729¹. Ἐκεῖ σημειώνεται: «Τοῦ δικαιοφύλακος. Ἡ Κάρπαθος...», δηλαδή τὸ νησί αὐτὸ ἦταν ἐξαρχία πού ἐκχωροῦνταν στὸν κατέχοντα τὸ ὄφρικό του δικαιοφύλακα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ νησί ὑποτάχθηκε στοὺς Ὄθωμανοὺς τὸ 1522· ὡστόσο οἱ σωζόμενες πηγές γιὰ τὸ διάστημα ὡς τὸ 1722 παραδίδουν ὅτι ἡ Κάρπαθος ἦταν ἔδρα ἀρχιεπισκόπου². Τὴ χρονιά ἐκείνη ὁ ἀρχιερέας τῆς Καρπάθου καὶ Κάσου παραιτήθηκε, ἐνῶ ὁ ἐπόμενος ἀρχιεπίσκοπος μαρτυρεῖται τὸ 1730. Ἄν ἡ πληροφορία τοῦ Ἰψηλάντη εἶναι βásiμη, ἡ ἀλλαγὴ στὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς Καρπάθου θὰ συντελέστηκε μετὰ τὸ 1722 καὶ ὡς τὸ 1730, ἀλλαγὴ ὅμως πού δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλες πηγές³.

ΚΑΡΩΤΗ

Γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ κοντὰ στὸ Ρέθυμνο οἱ πλη-

1. Γιὰ τὸ «σημείωμα» καὶ τὰ προβλήματα πού γεννᾷ βλ. στὸ λῆμμα Ἅγιος Εὐστράτιος.

2. Βλ. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Κάρπαθος-Κάσος*, 185-294, ὅπου παρατίθεται κατάλογος τῶν ἀρχιερέων τῆς περιόδου αὐτῆς.

3. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Κάσος, ἡ ὁποία ἀπὸ κάποια ἱστορικὴ στιγμή εἶχε κοινὴ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση μὲ τὴν Κάρπαθο, θεωρεῖται ὅτι ἀποτέλεσε καὶ αὐτὴ πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Ἡ ἐντύπωση στηρίζεται στὸ κείμενο παραιτήσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καρπάθου Ἱεροθέου τὸ 1622, στὸ ὁποῖο ὁ παραιτούμενος ἀρχιερέας ζητοῦσε νὰ τοῦ παραχωρηθεῖ ἡ Κάσος «καθὼς τὴν εἶχεν καὶ ὁ Γιαλέας ἐξαρχικῶς». Τὸ ἐπίρρημα ὅμως «ἐξαρχικῶς» δὲν ἀρκεῖ, μόνον αὐτό, γιὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ Κάσος ἀποτελοῦσε ἐξαρχία. Ὁ Γεδεών πού ἐξέδωσε τὸ κείμενο τῆς παραιτήσεως τοῦ Ἱεροθέου (ΓΕΔΕΩΝ, *Μητροπόλεις*, 350), δὲν ἔκανε ρητὴ ἀναφορὰ σὲ ἐξαρχικὸ καθεστῶς. Ἀντίθετα, ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ (*Κάρπαθος-Κάσος*, 291· πρβ. καὶ σ. 63) θεωρεῖ ὅτι ἡ Κάσος ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ τὴν ἀποψή του ἔχει δεχθεῖ καὶ ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Κάρπαθος-Κάσος*, 367.

ροφορίες είναι ίδιες με εκείνες που σώζονται για τὸ χωριὸ Ἀντάνασο· βλ. ἐκεῖ περισσότερα στοιχεία.

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟΝ

Γνωρίζουμε ὅτι τὸ μικρὸ αὐτὸ νησί τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου ἀποτελοῦσε πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἤδη τὸ 1640. Τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ πατριάρχης Παρθένιος Α΄ ἐξέδωσε γράμμα μετὰ τὸ ὁποῖο προέτρεπε τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἐνισχύσουν οἰκονομικὰ τὸν παπα-Κυριακὸ οἰκονόμο, προκειμένου νὰ χτίσει τὸν παλαιὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ποὺ βρισκόταν «ἐν τῇ πατριαρχικῇ νήσῳ τοῦ Καστελορίζου»¹. Οἱ ὑπάρχουσες πηγές δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς τὸ Καστελόριζο —ἢ Μεγίστη— ὀνομάστηκε πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Δύο κείμενα ὅμως, τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1646 καὶ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1647, μᾶς βεβαιώνουν πὺς τότε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ νησιοῦ καταργήθηκε, καθὼς ἐντάχθηκε στὴν ἀνασυγκροτημένη μητρόπολη Μύρων².

Ὡστόσο τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ἐπανῆλθε στὸ Καστελόριζο, ἀφοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ 1768 εἶχε ἤδη ἐκχωρηθεῖ ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία στὸν μ. σκευοφύλακα, τότε, τοῦ πατριαρχείου Κομνηνῶ-Ἰψηλάντη³. Δεδομένου μάλιστα ὅτι τὸ νησί ἀναφέρεται ὡς ἐξαρχία καὶ στὸ «σημείωμα» τοῦ 1729, αὐτὸ σημαίνει πὺς τὸ Καστελόριζο εἶχε ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ μητρόπολη Μύρων καὶ εἶχε ξαναγίνει πατριαρχικὴ ἐξαρχία πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος ἐκεῖνο.

Ὡς πρὸς τὴν ὀριστικὴ λήξη τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος τοῦ Καστελόριζου, τὴν προαναγγέλλει ἕνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1778 ποὺ ἐξέδωσε ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος Β΄. Ἀπὸ αὐτὸ πληροφοροῦμαστε πὺς τὸ Καστελόριζο καὶ τὸ Λιβίσι, στὴν ἀπέναντι στεριά τῆς Μ. Ἀσίας, ἐντάσσονταν στὴ μητρόπολη Πισιδίας —ὁ μητροπολίτης τῆς ὁποίας ἦταν ὡς τότε ἐπίτροπος τοῦ ἐξάρχου Κομνηνοῦ-Ἰψηλάντη— μετὰ τὴ ρητὴ δέσμευση νὰ καταβάλλει ἐφ' ὄρου ζωῆς στὸν ἐξαρχο τὸ ἐτήσιό του⁴.

1. Τὸ γράμμα ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΔΙΑΜΑΝΤΑΡΑΣ, *Ἐγγραφα*, 157-158.

2. Γιά τὰ δύο αὐτὰ κείμενα βλ. στὸ λήμμα Ἀλλάγια.

3. Βλ. πιδ κάτω τὴν ἐπόμενη σημείωση.

4. Τὸ γράμμα τοῦ Σωφρονίου ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΒΕΗΣ, *Σωφρόνιος Β΄*, 4-8, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ποὺ ἀνῆκε στὸ ἀρχεῖο Ἀνδρέα Μάμουκα καὶ περιῆλθε στὸν Γεώργιο Χατζηδάκη. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, σύμφωνα μετὰ τὸ κείμενο τοῦ γράμματος, ὁ μητροπολίτης Πισιδίας ἀσοῦσε τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ ἐξάρχου ἐπὶ δεκαετία, γεγονός ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἐξαρχία εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸν ἐξαρχο Κομνηνοῦ-Ἰψηλάντη πρὶν ἀπὸ τὸ 1768.

Φαίνεται όμως πώς τὰ γεγονότα δὲν ἐξελίχθηκαν ὅπως εἶχε συμφωνηθεῖ. Ὁ Κομνηνός-Ύψηλάντης, ἐπικαλούμενος παράπονα τῶν χριστιανῶν κατοίκων τοῦ Καστελόριζου σχετικά μὲ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ μητροπολίτη Πισιδίας, φρόντισε νὰ τὸν ἀποβάλει καὶ νὰ ἀνακτῆσει τὴν ἐξουχία του. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1786, θὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐξουχία προκειμένου οἱ ἐκεῖ χριστιανοὶ νὰ μὴ συνεχίσουν νὰ στεροῦνται τὴν πνευματικὴ προστασία ἐνὸς ἀρχιερέα, ὅπως σημείωνε ὁ ἴδιος στὴν ἰδιόχειρη παραίτησή του¹. Πίσω όμως ἀπὸ τὴν παραίτηση αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ ἄλλη πραγματικότητα, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του *Ἐκκλησιαστικῶν τε καὶ Πολιτικῶν βιβλία δώδεκα*: «καὶ πωλήσας ἐγὼ τῷ Ἰωάννῃ χιλίων γροσίων τὴν ἐξουχίαν μου αὐτὴν...»². Ὁ Ἰωάννης ἦταν ὡς τότε ἱεροκέρυκας τῆς Μ. Ἐκκλησίας καὶ πρόσωπο ἔμπιστο τοῦ πατριάρχου Προκοπίου· τὸ 1785 εἶχε χειροτονηθεῖ μητροπολίτης Μύρων. Ἔτσι, μετὰ τὴν «πώληση», τὸ Καστελόριζο καὶ τὸ Λιβίσι ἐντάχθηκαν στὴ μητρόπολη Μύρων. Τέσσερα χρόνια ὅμως ἀργότερα, τὸ 1790, ὁ πατριάρχης Νεόφυτος Ζ' τὰ ἐπανεφέρε ὡς ἐνοριακὰ στὴ μητρόπολη Πισιδίας³, τὴ φορὰ αὐτὴ ὀριστικά.

ΚΕΡΑΣΟΥΣ

Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας, τὴν πλούσια σὲ μεταλλεῖα,

1. Ἡ παραίτηση σώζεται ἐπικολημένη στὴ σ. 192 τοῦ Κώδικα Ζ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου. Στὴν παραίτησή του ὁ Κομνηνός-Ύψηλάντης φρόντισε νὰ διευκρινίσει πὼς ὁ ἴδιος παραχωροῦσε ὡς τότε στοὺς ἐκάστοτε μητροπολίτες Πισιδίας τὸ Καστελόριζο καὶ τὸ Λιβίσι «ἐπιτροπῆς λόγῳ». Ἐπιθυμοῦσε δηλαδὴ νὰ ὑπενθυμίσει ὅτι δὲν ἔχασε τὴν ιδιότητα τοῦ ἐξάρχου, ἀφοῦ δὲν εἶχε τηρηθεῖ ὁ ὅρος τῆς συμφωνίας τοῦ 1778, τῆς τακτῆς δηλαδὴ καταβολῆς τοῦ ἐτησίου του.

2. Στὸ βιβλίον Ι', σ. 644. Ὁ Κομνηνός-Ύψηλάντης χρονολογεῖ τὸ γεγονός τῆς «πώλησεως» τὸ 1785, φαίνεται ὅμως ὅτι σφάλει, ἀφοῦ ὁ ἴδιος σημειώνει στὴν παραίτησή του ὡς χρονολογία τὸ 1786. Τὴ χρονολογία 1785 ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀποσημείωμα*, 45-46. Ὁ Σέργιος Μακρᾶϊος ἀναφέρει καὶ αὐτὸς τὴν «πώληση» («ἐξωνηθείσης παρὰ τοῦ μεγάλου σκευοφύλακος τῆς ἐξουχίας Λιβυσίου καὶ Καστελορριζίου», σημειώνει στὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν*, 351) καὶ τὴ χρονολογεῖ ὀρθὰ στὸ 1786.

3. «... ἐπὶ τῷ διαμεῖναι αὐτὰς εἰς τὸν ἐξῆς χρόνον ὑποκειμένας αὐτῇ [τῇ μητρόπολει Πισιδίας]», σημειώνεται στὸ κείμενο ποὺ σώζεται στὸν Κώδικα Η', σ. 107-111, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ στὴ μελέτη του *Πισιδεῖα*, 45-46, σημειώνει: «... τὸ Λυβίσιον καὶ τὸ Καστελόριζον... τῷ 1785 ἤνωσεν εἰς τὴν μητρόπολιν ὑπὸ τὸ ὄνομα Μυρέων ὁ πατριάρχης Προκόπιος ὁ ἀπὸ Σμύρνης, χειροτονήσας Μυρέων τὸν τότε φημιζόμενον ἱεροκέρυκα Ἰωάννην».

ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως φαίνεται πὼς εἶχε, στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, κάποια «πατριαρχικά δίκαια». Βέβαια οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς ποὺ σώζουν τὶς πληροφορίες δὲν διευκρινίζουν σὲ τί ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦσαν τὰ δίκαια αὐτά, ἀν ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ «πατριαρχικά χωριά» ἢ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια¹. Δύο αἰῶνες, ὥστόσο, ἀργότερα ἐντοπίζουμε στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου τρία χωριά πού, μολονότι οἱ πηγές δὲν τὰ ἀναφέρουν ρητὰ ὡς πατριαρχικά, πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Πρόκειται γιὰ τὴν Καλλιούπολη, τὰ Κόραλα καὶ τὴν Τρίπολη.

Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ γράμμα ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ἱερεμίας Β' προκειμένου νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὅτι ὁ Ἐξάρχουστος, λογοθέτης τῆς μητροπόλεως Κερασσοῦντος, ἦταν ὁ νόμιμος ἐξάρχος τῶν τριῶν αὐτῶν χωριῶν καὶ συγχρόνως νὰ διευκρινίσει τὰ δικαιώματά του. Τὸ πρωτότυπο τοῦ γράμματος λαυθάνει· τὸ κείμενό του ὅμως σώζεται στὸν κώδικα ποὺ συγκρότησε, στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ λογοθέτης τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Ἀλέξανδρος καὶ δὲν τίθεται θέμα γιὰ τὴ γνησιότητά του². Τὸ γεγονός πάντως ὅτι τὸ γράμμα τὸ ἐκδίδει ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης καὶ ὅτι στὸν κώδικα τοῦ Ἀλεξάνδρου σώζεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «Ἐξαρχικόν» εἶναι δύο πρῶτα στοιχεῖα ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀποψὴ ὅτι τὰ χωριά αὐτὰ τοῦ Πόντου ἦταν ἤδη πατριαρχικά³. Τὸ τρίτο στοιχεῖο πηγάζει ἀπὸ τὴ μετέπειτα ἱστορία τους: τὰ δύο τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ τὰ συ-

1. Τὸ 1391 ὁ πατριάρχης Ἀντώνιος Δ' ἀναθέτει «τὴν οἰκονομίαν καὶ διοίκησιν» τῶν πατριαρχικῶν δικαίων τῆς Τραπεζοῦντας στὸν οἰκονόμο τῆς μητροπόλεως Θεόδωρο Πανάρετο· λίγο ἀργότερα ὁ ἱερομόναχος Κύριλλος εὐεργετεῖται μὲ τὰ «περὶ τὴν Τραπεζοῦντα» πατριαρχικά δίκαια. Ἡ πρώτη ἐκχώρηση ἔγινε μὲ ἐνταλτήριο γράμμα, τὸ κείμενο τοῦ ὁποῦο σώζεται καταγραμμένο στὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ πατριαρχείου (χφ V 48, φ. 60r) καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς MM 2, 154-155· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2890. Γιὰ τὴ δεύτερη ἐκχώρηση, τέσσερα χρόνια ἀργότερα, σώζεται ἓνα σύντομο σημείωμα ποὺ καταχωρίστηκε στὸν κώδικα (χφ V 48, φ. 99r)· ἔχει δημοσιευθεῖ καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοὺς MM 2, 246· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2997.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα πού, ἀφοῦ ἄλλαξε ἀρκετοὺς κατόχους καὶ δέχθηκε ἀρκετὲς προσθήκες, σώζεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 1474 (γιὰ τὸ χειρόγραφο βλ. ὅσα γράφει ὁ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πατριαρχικά*, 116 ἐπ.). Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος πέθανε στὸ διάστημα μεταξὺ Σεπτεμβρίου 1602 καὶ Σεπτεμβρίου 1603 (βλ. στὸ ἴδιο, 145 σημ. 4), ἐνῶ στὸν κώδικα ὑπάρχουν πράξεις ἀντιγραμμένες μὲ τὸ χέρι του ποὺ χρονολογοῦνται ὡς τὸ τελευταῖο διάστημα τῆς ζωῆς του, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ τελικὴ συγκρότηση τοῦ κώδικα ἄρχισε νὰ γίνεταί στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα.

3. Τὸ κείμενο τοῦ Ἱερεμίας βλ. στὸ ΣΑΘΑΣ, *Ἱερεμίας Β'*, 189-191.

ναντοῦμε ἐνσωματωμένα στήν ἀναμφισβήτητα πατριαρχική ἐξαρχία τῆς Κερασούντας.

Πότε ὅμως ὁ Ἐξάρχουτος ἀνέλαβε τὴν ἐξαρχία τῶν τριῶν χωριῶν καί, κυρίως, ἀν αὐτὸς ἦταν ὁ πρῶτος ἐξάρχος δὲν τὸ γνωρίζουμε. Τὸ γεγονός βέβαια ὅτι τὸ ἐπιβεβαιωτήριο γράμμα τὸ ἐξέδωσε ὁ Ἱερεμίας Β' μᾶς δίνει ὡς *terminus ante quem* τὰ τέλη τοῦ 1595. Ἀκόμα, ἀν ὁ πατριάρχης ἀκριβολογοῦσε στὴ χρήση τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ ὅταν ἀνέφερε ὅτι ὁ Ἐξάρχουτος ἔγινε ἐξάρχος τῶν χωριῶν αὐτῶν «ἀξιώσει καὶ τῶν κατὰ καιροὺς χρηματισάντων μητροπολιτῶν Κερασούντος καὶ ἐπιβεβαιώσει τῶν πρὸ ἡμῶν πατριαρχῶν», πρέπει νὰ ἀναγάγουμε τὸ διορισμό του ὡς ἐξάρχου στὸ διάστημα 1579-1580 τουλάχιστον, στὴ δεύτερη δηλαδή πατριαρχία τοῦ Μητροφάνη Γ'. Ὁ λόγος εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Ὅταν ὁ Ἱερεμίας Β' ἀναφέρει «τοὺς πρὸ ἡμῶν πατριάρχας», δὲν ἐννοεῖ βέβαια τοὺς διακόνους Νικηφόρο Παράσχη καὶ Διονύσιο οἱ ὁποῖοι, ὡς τοποτηρητὲς τοῦ θρόνου, προηγήθηκαν τῆς τρίτης πατριαρχίας του, οὔτε καὶ τὸν Παχώμιο Β', ἡ πατριαρχία τοῦ ὁποίου θεωρήθηκε παράνομη. Θὰ πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὴ δεύτερη πατριαρχία τοῦ Μητροφάνη Γ' (Νοέμβριος 1579 - Αὐγούστος 1580) ὥστε νὰ ἔχει προηγηθεῖ ἐκεῖνη τοῦ Θεολήπτου Β' (Φεβρουάριος 1585 - Μάιος 1586) καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Ἱερεμίας ἀκριβολογεῖ χρησιμοποιώντας πληθυντικὸ ἀριθμὸ. Τέλος, τὸ ἄλλο τεκμήριο τοῦ κειμένου, ὅτι ὁ Ἐξάρχουτος ἔγινε ἐξάρχος τῶν τριῶν αὐτῶν χωριῶν «ἀξιώσει καὶ τῶν κατὰ καιροὺς χρηματισάντων μητροπολιτῶν Κερασούντος», δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθεῖ, καθὼς οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι γιὰ τὴ μητρόπολη αὐτὴ τοῦ Πόντου εἶναι πολὺ ἱσχυοί¹. Τὸ ἀπόσπασμα ὅμως αὐτὸ εἶναι χρήσιμο, ἐπειδὴ μᾶς προσφέρει τὴ μαρτυρία ὅτι τότε ἀκόμα, στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ Κερασούντα ἦταν ἔδρα μητροπόλεως. Ὅσοσο μετατράπηκε κάποτε σὲ ἐξαρχία, στὴν ὁποία μάλιστα ἐντάχθηκαν καὶ τὰ τρία χωριά ποὺ μελετοῦμε.

Οἱ πατριαρχικὲς πηγὲς τοῦ 18ου αἰώνα ἀναφέρονται συνεχῶς στὸ γεγονός τῆς μετατροπῆς τῆς Κερασούντας σὲ πατριαρχική ἐξαρχία, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ προσδιορίζουν χρονικά. Ὁ Παΐσιος Β', γιὰ παράδειγμα, σὲ πιττάκιο τοῦ 1744 ἀναφέρει: «Ἡ Κερασοῦς, μητρόπολις οὕσα πρότερον, ὕστερον δὲ μεταπεσοῦσα εἰς πατριαρχικὴν ἐξαρχίαν»². Ὁ ἴδιος πατριάρχης σὲ γράμμα τοῦ 1731 μνημονεύει: «τῆς Κερασούντος, ὁποῦ ἦτον μη-

1. Βλ. ἀντὶ ἄλλων τὸ σχετικὸ λῆμμα στὸ *Dictionnaire* (JANIN, *Cérasonte*, στ. 154).

2. Ὁ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΗΣ, *Φυγάδες*, 160-163, ἐκδίδει τὸ πιττάκιο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ποὺ σωζόταν τότε στὸ Ἀρχεῖο τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος.

τρόπολις τὴν ἀρχήν, καὶ ἐν ὑστέροις τοῖς χρόνοις μετέπεσεν ἀπὸ μητροπόλεως εἰς πατριαρχικὴν ἐξαρχίαν». Τριάντα περίπου χρόνια νωρίτερα, τὸ 1708, σὲ δύο γράμματα τοῦ πατριάρχου Κυπριανοῦ τὸ γεγονός ἀναφέρεται ἐξίσου ἀόριστα: «τῆς Κερασσοῦντος, μητροπόλεως οὔσης τὴν ἀρχήν, καὶ εἰς πατριαρχικὴν ἐξαρχίαν ὑστερον μεταπεσοῦσης» ἢ «μεταπεσοῦσης... τῆς Κερασσοῦντος ἐν ὑστέροις χρόνοις ἀπὸ μητροπόλεως εἰς πατριαρχικὴν ἐξουσίαν»¹.

Ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ὅποτε ἡ Κερασσοῦντα μαρτυρεῖται ἀκόμα ὡς μητρόπολη, καὶ τὸν 18ο αἰώνα πού γίνεται συνεχῆς ἀναφορὰ στὴ μετατροπὴ τοῦ καθεστώτος της, ἓνα κείμενο ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα μπορεῖ, νομίζω, νὰ μᾶς δώσει κάποιον *terminus ante quem* γιὰ τὴν τύχη της. Πρόκειται γιὰ τὸ «τακτικὸ» πού συνέταξε ὁ πρωτονοτάριος τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Φίλιππος Κύπριος στὸ διάστημα 1639-1644 καὶ στὸ ὁποῖο διαβάζουμε: «ἡ Κερασσοῦς ἦν ξε' [στὴν τάξη τῶν μητροπόλεων] καὶ γέγονε οζ', καὶ αὕτη ἐξαρχία». Ὁ Φίλιππος, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, βᾶσισε τὴν ἐργασία του σὲ μιὰ *recensio* τοῦ τακτικοῦ «Ἐκθεσις... τοῦ... Ἀνδρονίκου [Β'] Παλαιολόγου τοῦ γέροντος» προσαρμόζοντάς τὴν στὴν «τάξι» πού ἔσχε τὴν ἐποχὴ του². Μὲ βάση λοιπὸν αὐτὸ τὸ τεκμήριο —καὶ τὸ συλλογισμὸ πού τὸ στηρίζει— θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ μετάπτωση τῆς μητροπόλεως Κερασσοῦντος σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἐγένεε πρὶν ἀπὸ τὸ 1640 καὶ μετὰ, βεβαίως, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προσδιορισμὸ τῆς λήξης τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος, τὰ προβλήματα δὲν εἶναι λιγότερα. Οἱ πληροφορίες τίς ὁποῖες σώζονται οἱ πηγές ἀποκαλύπτουν ὅτι τὸ καθεστῶς αὐτὸ ἐπέζησε ὡς τὸ 1774, μολονότι γίνονταν ἀλλεπάλληλες προσπάθειες νὰ καταργηθεῖ πολὺ νωρίτερα. Εἶναι χρήσιμο νὰ παρακολοθησοῦμε τὴν πορεία αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος ὡς τὴν ὀριστικὴν κατάργησή του.

Τὸ 1698 ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β' ἀποδέχεται τὸ αἴτημα τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος νὰ «συνυπαγάγει»³ τὴν «ἐξαρχίαν Κερασσοῦν-

1. Στὸν Τριανταφυλλίδη ὀφείλουμε τὴ δημοσίευση, ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχεϊακὴ πηγὴ, καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων. Τὰ ἀποσπάσματα πού δίνω ἔχουν δημοσιευθεῖ στὶς σελίδες 152, 147 καὶ 150 ἀντίστοιχα.

2. Βλ. DARROUZES, *Notitiae*, Notitia 18, 185-188. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Φιλίππου Κυπρίου, τοῦ πρωτονοταρίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, *Βιβλιορίδιον*... βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα Ἀττάλεια, σ. 143, σημ. 1, ὅπου καὶ παραπομπὴ σὲ πρόσφατη σχετικὴ μελέτη τοῦ Κ. Γ. Πιτσάκη.

3. Γιὰ τὸ ἀκριβὲς νόημα τοῦ ὅρου βλ. ἀμέσως πρὶν κάτω, στὸ κείμενο.

τος μετά τῶν ὑποκειμένων αὐτῇ χωρίων» στή μητρόπολη Τραπεζοῦντος¹. Στό σκεπτικό τοῦ σιγιλλιώδους γράμματος πού ἐκδόθηκε ἀναφέρεται ὅτι «ἐγνωμοδοτήθη κοινῶς ἐνωθῆναι τέως τὴν ἐξαρχίαν Κερασοῦντος... τῇ μητροπόλει Τραπεζοῦντος» καὶ τὸ ἴδιο γράμμα χαρακτηρίζεται «ἐνωτικόν»². Ὡστόσο, μέσα ἀπὸ τίς γραμμὲς τοῦ κειμένου διακρίνεται ὅτι, στὴν πραγματικότητα, τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὴν Κερασούντα δὲν καταργεῖται· ὡς τότε ἐξάρχος Σπαντωνῆς συνεχίζει νὰ διατηρεῖ, ἐν μέρει τουλάχιστον, τὰ δικαιώματά του, ἀφοῦ σὲ αὐτὸν θὰ καταβάλλει ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος τὸ ἐτήσιο πού ἡ Μ. Ἐκκλησία ἔχει ὀρίσει ὅτι θὰ εἰσπράττουν ἐκεῖνοι πού τοὺς ἐχωρεῖται «ἐξαρχικῶς» ἡ Κερασούντα. Σὲ περίπτωσι μάλιστα πού ὁ κατὰ καιροὺς μητροπολίτης Τραπεζοῦντος δὲν καταβάλλει στὸν δικαιοῦχο αὐτὰ πού τοῦ ὀφείλει, «ἐκπίπτει τὴν Κερασούντα ταύτην τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ, ...καὶ εἰς τὴν προτέραν αὐτῆς ἀντικαθίστασθαι τάξιν». Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν κατάργησι τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος καὶ τὴν πλήρη ὑπαγωγὴ τῆς πρώην ἐξαρχίας στὴ δικαιοδοσίαν τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος, ἀλλὰ γιὰ μεταβίβασιν σὲ αὐτὸν τῆς διοικήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς τῆς ἐπιστασίας.

Ἡ ἐπόμενη πληροφορία πού βεβαιώνει γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Κερασούντας χρονολογεῖται στὸ 1735: ὁ πατριάρχης Σεραφεῖμ Α' γνωστοποιῶσε στοὺς χριστιανοὺς τῆς Κερασούντας καὶ τῶν χωρίων Τριπόλεως καὶ Κοράλων ὅτι ὁ «αὐτῶν καθολικὸς ἐξάρχος τιμιώτατος καὶ ἀγιώτατος μέγας ἐκκλησιάρχης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας διδάσκαλος κῦρ Κριτίας ἀποκατέστησεν ἡδὴ ἐπίτροπον εἰς τὴν ἐξαρχίαν αὐτοῦ ταύτην τὸν εἰς τὰ αὐτόθι εὐρισκόμενον» μητροπολίτη Πισιδίας Κοσμᾶ³. Κατὰ συνέπειαν, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Κερασούντα καὶ μαζί ἡ Τρίπολις καὶ τὰ Κόραλα ἦταν ἐξαρχίες. Πρόβλημα ὡστόσο τίθεται γιὰ τὴν τύχη τῆς ἐξαρχίας στὸ ἐνδιάμεσο διάστημα, δηλαδὴ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐξάρχου Σπαντωνῆ τοῦ 1726 καὶ ὡς τὸ 1735, καθὼς σὲ ἔγγραφο τοῦ 1731/1732 ἀναφέρεται ὅτι παρα-

1. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὴν τύχη τῆς Κερασούντας ἀκολούθησαν καὶ τὰ «συνημμένα» χωριά τοῦ Γκιουρντουνίου Σουμουτλή, Δέσμενα καὶ Γαργάνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ πατριαρχικά γράμματα τοῦ 1708 καὶ 1731· βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα στὸ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φυγάδες*, 150 καὶ 151 ἐπ.

2. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φυγάδες*, 137-139· ἀπὸ τὰ πρωτότυπα πού βρισκόνταν, καὶ αὐτά, τουλάχιστον ὡς τὸ 1870 στὸ Ἀρχεῖο τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος.

3. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, 1, 218. Τὸ κείμενο παραδίδεται στὸ χειρόγραφο 124 τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, φ. 180. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἐκδίδει μόνον τὸ τμῆμα πού περιέχεται μέσα σὲ εἰσαγωγικά.

χωρεῖται στὸν μ. ἐκκλησιάρχῃ Νικόλαο Κριτία ἀὴ ἀποκοπῇ τῆς μ η τ ρ ο π ὀ λ ε ω ς Κερασσοῦντος»¹. Εἶναι πιθανὸ ἢ Κερασσοῦντα νὰ μετατρέπηκε γιὰ κάποιον διάστημα σὲ μητρόπολη· σὲ τέτοια πάντως περίπτωση ἐπανέκτησε σύντομα τὸ ἐξαρχικὸ της καθεστῶς, ὅπως δείχνει τὸ γράμμα τοῦ 1735 ποὺ ἀνέφερα ἀμέσως πρὶν· μάλιστα ὁ Κριτίας ἦταν πάλι αὐτὸς ποὺ ἔγινε ἔξαρχος τῆς περιοχῆς.

Ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ 1744 ποὺ ἐξέδωσε ὁ Παῖσιος Β' ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι «πρὸ ὀλίγων ἤδη χρόνων» ἡ ἐξαρχία ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὴ «συνυπαγωγῇ» στὴ μητρόπολη Τραπεζοῦντος καὶ «ἐδόθη παρὰ τοῦ καθολικοῦ αὐτῆς ἐξάρχου διὰ πατριαρχικοῦ γράμματος ὑπὸ τὴν ἐπιστασία καὶ διοίκησιν τοῦ... ἀρχιεπισκόπου Χαλδίας»².

Τὸ γράμμα τοῦ Παΐσιου Β' δὲν προσδιορίζει μὲ ἀκρίβεια πότε ὁ ἔξαρχος τῆς Κερασσοῦντας ἄσκησε τὸ δικαίωμά του νὰ ἀναθέτει σὲ κάποιον τὴν πνευματικὴ ἐπιστασία τῆς ἐξαρχίας του. Ὁ ἐντοπισμὸς ὅμως τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ σημείου εἶναι ἀναγκαῖος, προκειμένου νὰ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς ἔγινε ἡ ἐπιβεβαίωση αὐτῆ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος. Ἡ τρίτη πατριαρχία τοῦ Παΐσιου ἄρχισε τὸν Μάρτιο τοῦ 1744 καὶ τὸ γράμμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ ἐξέδωσε τέσσερις περίπου μῆνες ἀργότερα («ἄψιμδ' κατὰ μῆνα ἰούνιον»). Ὅταν λοιπὸν σημειῶναι «πρὸ ὀλίγων ἤδη χρόνων», εἶναι προφανές ὅτι δὲν ἀναφέρεται στὸ διάστημα Μαΐου 1743 - Μαρτίου 1744 ποὺ διάρκεσε ἡ δεύτερη πατριαρχία τοῦ προκατόχου του Νεοφύτου Σ', ὅπως ἐπίσης δὲν ἀναφέρεται καὶ στὸ ἀμέσως προηγούμενο διάστημα Αὐγούστου 1740 - Μαΐου 1743, κατὰ τὸ ὁποῖο διάρκεσε ἡ δική του, δεύτερη πατριαρχία, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ καυτηριάξει πράξῃ τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ἔφερε τὴν εὐθύνη. Κατὰ συνέπεια, θὰ πρέπει νὰ ὀδηγηθῶμε στὸ διάστημα Σεπτεμβρίου 1734 - Αὐγούστου 1740, δηλαδὴ στὸ διάστημα τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Νεοφύτου Σ', καὶ νὰ ἀναζητήσουμε ἐκεῖ τὸ χρονικὸ σημεῖο ποὺ ὑπονοεῖ ὁ Παῖσιος Β' τὸ 1744. Ἐπειδὴ ὅμως γράφει «πρὸ ὀλίγων ἤδη χρόνων», λογικὸ εἶναι νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀναφέρεται στὰ τελευταῖα μᾶλλον χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Νεοφύτου Σ', δηλαδὴ περὶ τὸ 1739³.

1. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Κριτίας*, 297 ἐπ.

2. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φυγάδες*, 155-160, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ποὺ σωζόταν στὸ Ἀρχεῖο τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος. Στὴ σ. 30 τοῦ Κώδικα Γ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακίου ἔχει καταχωριστῆ τὸ κείμενο τοῦ γράμματος.

3. Τὸ ἄλλο τεκμήριο ποὺ ὑπάρχει στὸ κείμενο, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἴδιο πρόσωπο ἦταν ἀρχιεπίσκοπος Χαλδίας καὶ ὅταν ἔγινε ἡ παραχώρηση καὶ τὸ 1744 ποὺ ἐκδίδει ὁ Παῖσιος Β' τὸ γράμμα (βλ. τὸ κείμενο στὸ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φυγάδες*, 157),

ἼΑρα τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Κερασούντας ὑφίστατο καὶ περὶ τὸ 1739.

Τὸ 1744 πάντως ἐκδηλώνεται καθαρὰ ἡ βούληση νὰ καταργηθεῖ, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κριτία, τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ Πόντου: «μετὰ τὴν ἀποβίωσιν τῆς αὐτοῦ σοφολογιότητος» ἡ Κερασούντα θὰ εἶναι «ἐλευθέρᾳ πάντῃ τῆς ἔξαρχικῆς ἐπωνυμίας τε καὶ ἐξουσίας», ἀνέφερε ὁ πατριάρχης Παῖσιος Β' στὸ γράμμα ποῦ ἐξέδωσε τὸ ἔτος ἐκεῖνο¹. Προδιαγράφεται ἔτσι τὸ τέλος τοῦ καθεστῶτος κáνοντας συγχρόνως σεβαστὸ τὸν ὄρο «ἐφ' ὄρου ζωῆς» μετὰ τὸν ὁποῖο, προφανῶς, εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸν Κριτία. ἼΑλλὰ τὸ τέλος δὲν ἤλθε ὅπως τὸ εἶχε προδιαγράψει τὸ κείμενο τοῦ 1744: ὁ Νικόλαος Κριτίας πεθαίνει περὶ τὸ 1768² ἀλλὰ τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς παραμένει ἀφοῦ, ἔξι χρόνια ἀργότερα, ἐντοπίζουμε ἕναν ἀκόμα —τὸν πραγματικὰ τελευταῖο— ἔξαρχο Κερασούντας, τὸ νομοδότη ἸΑντώνιο³. Τὴν πληροφορία ἔχουμε ἀπὸ τὸ κείμενο ἐνὸς σιγίλλιου, στὸ ὁποῖο περιγράφεται καὶ ὁ τρόπος ποῦ ἔληξε ὀριστικὰ τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς στὴν Κερασούντα: ὁ ἸΑντώνιος ἐκχώρησε τὰ δικαιώματά του στὸ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος ἀντὶ τοῦ ποσοῦ τῶν 430 γροσίων καὶ ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ σφράγισε μετὰ αὐτὸ τὸ σιγίλλιο τὸ ὀριστικὸ τέλος τῆς ἔξαρχίας αὐτῆς τοῦ Πόντου⁴.

δὲν βοηθᾷ στὴ χρονολόγηση τοῦ γεγονότος, καθὼς ὁ Ἰγνάτιος Β' —γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ λόγος— ἦταν ἀρχιεπίσκοπος ἀπὸ τὸ 1733 ὠς τὸ 1749 (βλ. JANIN, *Chaldia*, στ. 280-281).

1. Βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φυγάδες*, 158. Ὡς τὸ θάνατό του ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος θὰ τοῦ καταβάλλει τὸ ἐτήσιο, ποῦ ὀρίζεται σὲ 30 γρόσια (στὸ ἴδιο, καὶ σ. 156).

2. Ὡς τῶρα γίνονται δεκτὸ ὅτι ὁ Κριτίας πέθανε τὸν Μάρτιο τοῦ 1767· τῶρα, βλ. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Κριτίας*, 295 ἐπ.

3. Γιὰ τὸ ὄφρικο τοῦ νομοδότη βλ. στὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους, σ. 108, τὴ σημ. 1.

4. Σωζόταν καὶ αὐτὸ στὸ ἸΑρχεῖο τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος. Ὁ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Βιογραφία*, 77-79, σημ. 94, καταγράφει «σιγίλλια καὶ πράξεις [ἄ] ἀνεύρομεν ἐν τῇ μητροπόλει Τραπεζοῦντος», τὸ σιγίλλιο ὅμως ποῦ ἀναφερόταν στὴν ὀριστικὴ συγχώνευση τῆς ἔξαρχίας Κερασούντας στὴ μητρόπολη Τραπεζοῦντος δὲν δημοσίευσε οὔτε ὁ Κυριακίδης οὔτε ὁ Τριανταφυλλίδης, ποῦ τὸ εἶχε δεῖ καὶ ἐκεῖνος στὴν Τραπεζοῦντα εἴκοσι χρόνια νωρίτερα. Περιορίστηκε μόνο νὰ μνημονεύσει τὸν νομοδότη ἸΑντώνιο, «παρ' οὔ ἠγοράσθη ἐντελῶς διὰ χορηγίας ἀπαξ διὰ παντὸς τετρακοσίων τριάκοντα γροσίων, ὑπὲρ οὔ ἐδόθη καὶ ἄλλο σιγίλλιον, τῷ 1774». Τὸ σιγίλλιο εἶδε, προφανῶς, καὶ ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Τραπεζοῦντος, διότι στὸ ἔργο του *Τραπεζοῦς*, 609, ἀναφέρει δύο νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν σημειώσει ὁ Τριανταφυλλίδης καὶ ὁ Κυριακίδης: ὅτι τὸ σιγίλλιο ἐκδόθηκε τὸ μῆνα Ἰουλίῳ τοῦ 1774 καὶ ὅτι ἡ παραχωρηθεῖσα ἔξαρχία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κερασούντα καὶ τὴν Τρίπολη, περιλάμβανε καὶ τὰ Κόραλα.

Μετά την περιγραφή τῆς πορείας πού διέγραψε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Κερασούντας καὶ τῶν διακυμάνσεων πού γνώρισε, μένει νὰ περιγραφοῦν τὰ γεωγραφικὰ ὄρια.

¹ Ἀνεφερα στὴν ἀρχὴ ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ οἰκισμοὶ τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ Πόντου πού χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικοί, πρὶν ἀκόμα ἢ Κερασούντα ὑπαχθεῖ στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία, ἦταν ἡ Καλλιούπολη, τὰ Κόραλα καὶ ἡ Τρίπολη, χωριὰ πού διοικοῦνταν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐξαρχο¹. Γιὰ πόσο χρόνο τὰ χωριὰ αὐτὰ συνέχισαν νὰ διοικοῦνται ἀπὸ κοινοῦ ὡς ἐξαρχίες δὲν τὸ γνωρίζουμε· φαίνεται πάντως πῶς, ὅταν ἡ Κερασούντα χαρακτηρίστηκε πατριαρχικὴ ἐξαρχία, τὰ δύο τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ, τὰ Κόραλα καὶ ἡ Τρίπολη, ἐντάχθηκαν σὲ αὐτήν. Στὸ γράμμα μάλιστα τοῦ Καλλίνικου Β' τοῦ 1698 δηλώνονται ρητὰ ὡς «ὑποκείμενα τῇ ἐξαρχίᾳ Κερασούντος»².

² Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο χωριὰ, στὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Κερασούντας φαίνεται πῶς ἐντάχθηκε καὶ ὅλη ἡ περιοχὴ πού ἀνήκε προηγουμένως στὴ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως· πρόκειται γιὰ τὰ χωριὰ τοῦ Γκιουρτουνίου «Σουμουτλῆ δηλονότι, Δέσμενα, Γαργάενα καὶ τὰ λοιπὰ σὺν αὐτοῖς μετὰ πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς μαντενίων» τὰ ὅποια, ὅπως ἀναφέρουν τὰ πατριαρχικὰ κείμενα, ἦταν ἐνοριακὰ τῆς μητροπόλεως Κερασούντος³. Ὁ πατριάρχης Κυπριανός, στὸ πιττάκιο πού ἀπηύθυνε στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν αὐτῶν, περιγράφει μὲ σαφήνεια πῶς, ὅταν ἡ Κερασούντα ἀπὸ μητρόπολη ἔγινε ἐξαρχία, «οἱ τὴν ἐπιστασίαν αὐτῆς... ἐξαρχικῶς λαμβάνοντες» εἶχαν καὶ τὸ δικαίωμα τῆς «ἐπισκέψεως» τῶν χωριῶν αὐτῶν καὶ τῆς εἰσπράξεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν τους εἰσοδημάτων⁴.

Τὰ τελευταῖα κείμενα πού σώζονται, πρὶν μετατραπεῖ ὀριστικὰ ἡ Κερασούντα πάλι σὲ μητρόπολη, χρονολογοῦνται στὸ 1767⁵. Σὲ ὅλα, ἡ

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἐξάκουστο, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. πῶς πάνω στὸ κείμενο, σ. 182-183.

2. Εἶναι τὸ γράμμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀποφασίστηκε «συνυπαχθῆναι» στὴ μητρόπολη Τραπεζοῦντος ἢ Κερασούντα, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. πῶς πάνω, στὸ κείμενο.

3. «... ἐνοριακὰ ἦσαν τῆς Κερασούντος, μητροπόλεως τε οὗσης τὴν ἀρχήν, καὶ εἰς πατριαρχικὴν ἐξαρχίαν ὕστερον μεταπεσοῦσης» βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Φινγάδες*, 147.

4. Στὸ ἴδιο, 150-151.

5. Πρόκειται γιὰ πατριαρχικὰ γράμματα, γιὰ ἓνα ὑποσχετικὸ βεβαιωτήριον γράμμα ἐνὸς ἀρχιεπισκόπου Χαλδίας καὶ γιὰ μιὰ ἐνθύμηση γραμμένη ἀπὸ τὸν τότε μητροπολίτη Τραπεζοῦντος καὶ ἀφοροῦν ὅλα τῇ μακρᾷ διένεξῃ, πού διάρκεισε ὅλο σχεδὸν τὸν 18ο αἰώνα, ἀνάμεσα στοὺς μητροπολίτες τῆς Τραπεζοῦντας καὶ τοὺς ἀρχιεπι-

έξαρχία Κερασούντας εμφανίζεται να περιλαμβάνει την Τρίπολη, τὰ Κόραλα καὶ τὰ μεταλλοχώρια τοῦ Γκιουρτουνίου. Ἡ Καλλιούπολη, πὺν τὸν 16ο αἰώνα ἦταν πατριαρχική, δὲν μνημονεύεται ξανά στὰ κείμενα.

ΚΟΛΗΔΑ

Ἡ μοναδική ἔνδειξη ὅτι ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ὑπαγόταν στὴν πατριαρχική δικαιοδοσία παραδίδεται ἀπὸ ἕναν κατάλογο σταυροπηγιακῶν μονῶν καὶ πατριαρχικῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Ἐφέσου. Ἡ ἀναγραφή αὐτὴ σώζεται στὸ φ. 47^v ἐνὸς αὐτόγραφου χειρογράφου τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου Ἀθανασίου στὸ ὁποῖο διαβάζουμε: «... Ἡ Ἐλεγκμοὺς πατριαρχικόν· τὸ Νύμφιος πατριαρχικόν· ὁ Κουλαῖς πατριαρχικόν· ἡ Κόληδα πατριαρχικόν· τὸ Παλαιόκαστρον πατριαρχικόν· ὁμοίως καὶ τὸ Πελαδάριον...». Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα πὺν σώζεται στὸ χειρόγραφο φέρει ἡμερομηνία 20 Σεπτεμβρίου τοῦ 1577 καὶ αὐτὴ ἡ χρονολογία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στὰ χωριά αὐτά¹.

Εἶναι βέβαια ἐνδεχόμενο ἡ χρονολογία γραφῆς τοῦ χειρογράφου νὰ μὴν ἀποδίδει καὶ τὸ καθεστῶς πὺν ἴσχυε τὴ στιγμή ἐκείνη στὴν περιοχή· ἴσως ὁ Ἀθανάσιος νὰ ἀντέγραψε τὴν ἀναγραφή ἀπὸ παλαιότερο κώδικα². Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανή, διότι ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου δὲν θὰ ἐπιδίωκε νὰ ἀπομνημονεύσει σὲ κώδικά του τόπους πὺν δὲν ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία του, ὅπως ἦταν τὰ σταυροπηγιακὰ μονα-

σκόπους Χαλδίας σχετικὰ μὲ τὸ δικαίωμα τῆς «ἐπισκέψεως» τῶν χωριῶν αὐτῶν. Ἡ ἀρχὴ τῶν διενέξεων ἔγινε ὅταν, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, λίγο μετὰ τὴ «συνυπαγωγή» τῆς ἐπαρχίας Κερασούντας στὴ μητρόπολη Κερασούντος, ὁ μητροπολίτης Νεκτάριος «ἐπώλησε» ἐναντι 130 γροσίων στὸν ἀρχιεπίσκοπο Χαλδίας τὸ δικαίωμα τῆς «ἐπισκέψεως» τῶν χωριῶν τοῦ Γκιουρτουνίου, χωριῶν πὺν, ὡς μεταλλοχώρια, παρουσίαζαν ἰδιαίτερο οἰκονομικὸ ἐνδιαφέρον. Τὰ κείμενα πὺν σχετίζονται μὲ τὶς διενέξεις αὐτὲς ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ, *Φυγάδες*, 144 ἐπ. Τὰ κείμενα τοῦ 1767: σ. 163-169. Τὸ ἱστορικὸ τῶν διεκδικήσεων τῶν χωριῶν αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς Τραπεζούντας καὶ τῆς Χαλδίας περιγράφει ὁ ΑΝΘΙΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ στὴ μελέτη του *Χαλδίας Ἀρχιερεῖς*, 49-60, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία γιὰ τὴν περιοχή. Βλ. καὶ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *Τραπεζοῦς*, 605-607. Πατριαρχικὰ ἔγγραφα σχετιζόμενα μὲ τὴ διένεξη αὐτὴ ἐκδίδει ὁ ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΗΣ, *Χαλδία*, 48-63.

1. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα στὴν ἀγιορειτικὴ μονὴ Ἐσφιγμένου μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 131· τὴν ἀναγραφή τοῦ φ. 47^v ἔχει ἐκδώσει μὲ ἐκτενὴ σχόλια ὁ ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀναγραφή*, 99-119.

2. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἔχει διατυπώσει ὁ ΠΟΛΕΜΗΣ, *στό ἴδιο*, 100.

στήρια και τὰ πατριαρχικά χωριά, ἂν τὴ στιγμή πού ἔγραφε δὲν ἴσχυε τὸ καθεστῶς αὐτό.

Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι δὲν σώζονται ἄλλες πηγές πού νὰ μαρτυροῦν γιὰ τὴ συνέχιση ἢ τὴν κατάργηση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στὴν Κόληδα καὶ στὰ ἄλλα χωριά πού μνημονεύονται στὴν ἀναγραφή τοῦ 1577.

ΚΟΡΑΛΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Κερασοῦς.

ΚΟΤΥΑΕΙΟΝ

Τὴ μοναδικὴ πληροφορία γιὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ Κοτυάειο ὑπῆρξε πατριαρχικὴ ἐξαρχία τὴ σώζει ὁ Κομνηνός-Υψηλάντης. Στὸ «σημείωμα» τοῦ 1729 ἀνέφερε ὅτι τὸ Κοτυάειο ἐκχωροῦνταν ὡς ἐξαρχία στὸν κατέχοντα τὸ ὄφικιο τοῦ πρωταποστολάρου τῆς Μ. Ἐκκλησίας¹. Τὰ προβλήματα ὅμως πού γεννᾶ ἡ πηγή αὐτή, ἰδιαιτέρα ὡς πρὸς τὸ χρόνο στὸν ὁποῖο ἀνάγονται οἱ πληροφορίες τῆς, ἐπιτρέπουν νὰ δεχτοῦμε μόνο ὅτι τὸ Κοτυάειο ὑπῆρξε κάποτε πατριαρχικὴ ἐξαρχία². Καθὼς ἡ μαρτυρία αὐτὴ δὲν διασταυρώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, τὸ 1729 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μόνο ἕνα *terminus ante quem* γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Κοτυάειου.

ΚΟΥΛΑΣ ἢ ΚΟΥΛΑ

Γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κουλάς ἢ τὰ Κοῦλα, τὸν 16ο αἰώνα ὑπαγόταν στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία οἱ πηγές σώζουν μία καὶ μόνο πληροφορία, γιὰ τὴν ὁποία βλ. τὸ λῆμμα Κόληδα. Ἄς σημειωθεῖ πὼς ὁ οἰκισμὸς αὐτός, καθὼς καὶ ἡ Κόληδα, κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους εἶχαν ὀνομαστεῖ, καὶ τότε, πατριαρχικὲς ἐξαρχίες³.

ΚΟΥΡΙ

Τὸ Κουρί —τὸ σημερινὸ Κουρουτζοῦ— ἀποτέλεσε πατριαρχικὸ χωρίο, ἢ

1. Γιὰ τὸ «σημείωμα» αὐτὸ βλ. στὸ λῆμμα Ἅγιος Εὐστράτιος.

2. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Μ. Ἀσίας περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὶς παλαιότερες πατριαρχικὲς ἐξαρχίας πού δημιουργήθηκαν τὸν 14ο αἰώνα. Στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ἐκείνου τὸ Κοτυάειο ἀπὸ μητρόπολη μετατράπηκε σὲ πατριαρχικὴ ἐξαρχία· βλ. σχετικὰ στὸ κεφάλαιο «Οἱ βυζαντινὲς ἀπαρχές τοῦ θεσμοῦ», τοῦ πρώτου μέρους τῆς παρούσας μελέτης.

3. Περισσότερα βλ. στὸ κεφάλαιο «Οἱ βυζαντινὲς ἀπαρχές τοῦ θεσμοῦ».

ιστορία τοῦ ὁποίου συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ χωριοῦ Βασιλάκι· βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα αὐτὸ καὶ στὸ λῆμμα Καβάλα.

ΚΟΥΤΣΟΥΦΛΙΑΝΗ

Βλ. τὸ λῆμμα Μέτσοβον.

ΚΥΡΙΑΝΑ

Οἱ πληροφορίες πού διαθέτουμε γιὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ χωριὸ αὐτὸ τῆς Κρήτης ὑπῆρξε πατριαρχικὸ εἶναι οἱ ἴδιες πού υπάρχουν καὶ γιὰ τὸ χωριὸ Ἀντάνασο· βλ. ἐκεῖ περισσότερα στοιχεῖα.

ΛΑΓΚΑΔΑΣ

Βλ. τὸ λῆμμα Ἄκοβα.

ΛΕΥΚΑΣ ἢ ΑΓΙΑ ΜΑΥΡΑ

Ἡ μοναδική, ὅσο γνωρίζω, πληροφορία ὅτι τὸ νησί αὐτὸ τοῦ Ἴονίου, πού γνώρισε γιὰ μεγάλο διάστημα τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία, ἀποτέλεσε πατριαρχικὴ ἐξαρχία παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἀθ. Κομνηνὸ-Ἰψηλάντη. Στὸ «σημείωμα» πού ἀπομνημόνευσε τὸ 1729 ἀναφέρεται: «Τοῦ μεγάλου ρήτορος... Ἡ Λευκάς καὶ Ἀγία Μαύρα», δηλαδὴ στὸν κατέχοντα τὸ ὄφικιο αὐτὸ ἐκχωροῦνταν ὡς ἐξαρχία ἡ Λευκάδα¹.

Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ πληροφορία πού ἀπομνημονεύθηκε τὸ 1729 δὲν ἀποδίδει τὸ καθεστῶς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀφοῦ ἡ Λευκάδα ἀπὸ τὸ 1684 εἶχε περάσει στὴν ἐνετικὴ κυριαρχία². Γιὰ τὸ διάστημα μάλιστα ἀπὸ τὸ 1710 ὡς τὸ 1734 γνωρίζουμε ὅτι ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος ἦταν ὁ Εὐγένιος Μαρίνος³.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρὸ τοῦ 1684 διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ Λευκάδα βρισκόταν ὑπὸ ὀθωμανικὴ κυριαρχία, οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι δὲν παρουσιάζουν κενὰ τέτοια ὥστε νὰ ὑποπτευόμαστε κάποια ἀλλαγὴ στὸ ἐκ-

1. Γιὰ τὸ «σημείωμα» αὐτὸ βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Ἄγιος Εὐστράτιος.

2. Ὁ Φραγκίσκος Μοροζίνης μάλιστα, μὲ διαταγὴ πού ἐξέδωσε στίς 23 Φεβρουαρίου τοῦ 1684, ὄριζε ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ νησιοῦ θὰ ἐκλέγονται ἀπὸ τὸν τοπικὸ κληρὸ καὶ μόνον ἡ χειροτονία θὰ γίνεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη.

3. Βλ. *Ε.Α.* 23 (1903), 341-342: Ἐπισκοπὴ Λευκάδος· βλ. ἀκόμα ΑΒΟΥΡΗΣ, *Λευκάς*, 252.

κλησιαστικό της καθεστώς¹. Ἡ πληροφορία ἐπομένως τοῦ 1729, ὅτι ἡ Λευκάδα ἦταν πατριαρχική ἐξαρχία, περιμένει μιὰ ἐπιβεβαίωση.

ΛΗΤΙΤΖΑ

Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, στὰ ΝΔ τῆς Ἀδριανουπόλεως, κατακτῆθηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ δεύτερο μισθὸ τοῦ 14ου αἰώνα. Οἱ εὐάριθμες σωζόμενες πηγές δὲν ἀναφέρουν πῶς διοικῆθηκαν ἐκκλησιαστικά οἱ τυχὸν χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ ποὺ ἐπέζησαν στὴ Λίτιτσα ἢ ἐκεῖνοι ποὺ τὴν ἐποίκησαν ἀργότερα. Ἕνα κενὸ τριῶν αἰώνων μεσολαβεῖ μεταξὺ τοῦ τελευταίου βυζαντινοῦ ἀρχιερέα της, περὶ τὸ 1350, καὶ τοῦ ἐπόμενου, ποὺ ἐκλέχθηκε τὸ 1652². Ὡστόσο, ἕνας συνοδικὸς τόμος ποὺ ἐκδόθηκε ἐπὶ Ἰωαννικίου Β' τὶς πρῶτες μέρες τοῦ 1652 ἐρμηνεύει ἐν μέρει τὴ μακρὰ αὐτὴ σιωπὴ τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων: ἡ Λίτιτσα ὡς τὸ 1652 ἦταν πατριαρχική ἐξαρχία.

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ τόμου, ἡ Μ. Ἐκκλησία βρῆκε τὴ Λίτιτσα «...πνευματικῆς διδασκαλίας ἀμοιροῦσαν καὶ νοθεσίας π(ατ)ρικῆς³ καὶ τοσοῦτου μᾶλλον παριππεύσαντος καιροῦ ὑπὸ ἐξαρχίαν τελεῖσθαι καὶ καταπατεῖσθαι ὑπὸ τῶν τυχόντων...»⁴. Ἀποφάσισε λοιπὸν νὰ τὴν ὀνομάσει ἀρχιεπισκοπὴ καὶ νὰ θέσει ἔτσι τέρμα στὸ ἐξαρχικὸ της καθεστῶς.

Πότε ὀνομάστηκε ἡ Λίτιτσα πατριαρχική ἐξαρχία εἶναι ἄγνωστο. Ὁ Ροδοῦνος ὥστόσο ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι «κατὰ τὸ 1550 τίθεται ὑπὸ Ἐξαρχίαν μέχρι τοῦ 1652»⁵, πληροφορία ὅμως τῆς ὁποίας δὲν κατονομά-

1. Βιβλιογραφία γιὰ τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς Λευκάδας βλ. στὸ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Βιβλιογραφία*, 228.

2. Ὁ ἐπισκοπικὸς κατάλογος ποὺ παραθέτει ὁ ΡΟΔΟΥΝΟΣ, *Λίτιτσα*, 98-99, ἀναφέρει τὸ 1350 ἕνα ἀνώνυμο «μητροπολίτην Λιτίτσης» ποὺ ὑπέγραψε σὲ πατριαρχικὴ πράξη. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ μητροπολίτη Κοσμά, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται σὲ δύο ἄλλες πατριαρχικὲς πράξεις: στὶς ἀρχὲς Μαΐου 1347 καὶ πρὶν ἀπὸ τὶς 15 Αὐγούστου 1351· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2272 καὶ 2326 ἀντίστοιχα. Τὸ 1652 μνημονεύεται ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεοδόσιος, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. πῦθ κάτω, σ. 193 σημ. 2.

3. Ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου Γερμανὸς Σάρδεων (βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση) ἀπέδωσε ἐσφαλμένα τὴ συντομογραφημένη λέξη «π(ατ)ρικῆς» ὡς «πατριαρχικῆς», ἀνάγνωση ποὺ ἀντιφάσκει, βέβαια, μὲ τὴν πατριαρχικὴ ὡς τότε ἐξάρτηση τῆς Λίτιτσας.

4. Τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 247^v τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 661) καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΡΜΑΝΟ, *Β. Θράκη*, 147-148.

5. ΡΟΔΟΥΝΟΣ, *Λίτιτσα*, 97.

ζει την πηγή. Μια έγκυρη πάντως πληροφορία για τὸ ὅτι ἡ Λίτιτζα ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἀνάγεται μόλις στὸ 1651. Σὲ συνοδικὸ τόμο ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἰωαννίκιο Β' προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν τὰ χρέη τῆς Ἐκκλησίας, σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα ποὺ θὰ συγκεντρῶναι ἡ ὀρισθεῖσα ἐπιτροπὴ ἐξαιροῦνται, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὰ «τῶν ἐξαρχιῶν Λιτίτζης καὶ Μαρωνείας»¹.

Ἔσον ἀφορᾶ τῇ διατύπωση ποὺ ὑπάρχει στὸν τόμο τοῦ 1622 αὐτοῦ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Λητίτζης κατακεχωσμένην...», καθὼς καὶ τὴν παρόμοια «τῆς πρόπαλαι ἐρημωθείσης ἀρχιεπισκοπῆς Λητίτζης...» ποὺ ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς τοῦ νέου ἀρχιεπισκόπου², διατύπωση ποὺ ὀδήγησε προφανῶς τὸν Γερμανὸ Σάρδων νὰ θεωρήσει πὼς ἡ Λίτιτζα ὑπῆρξε ἀρχιεπισκοπὴ πρὶν γίνεи πατριαρχικὴ ἐξαρχία³, νομίζω πὼς δὲν εἶναι ἰκανὸ ἐπιχείρημα, μόνον αὐτό, νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ ἕνα τέτοιο συμπέρασμα, καθὼς μάλιστα τὸ γεγονός δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Θεωρῶ πιθανὸ νὰ χρησιμοποιήθηκε ἡ διατύπωση αὐτὴ γιὰ νὰ νομιμοποιηθεῖ ἡ νέα κατάσταση καὶ ὄχι γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς μητροπόλεως Λιτίτζης, πρὶν μεταπέσει σὲ ἐξαρχικὸ.

ΛΥΒΙΣΙΟΝ

Δύο κείμενα ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1646 καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1647 παραδίδουν τὴν πληροφορία πὼς ὁ χριστιανικὸς αὐτὸς οἰκισμὸς τῶν νοτιοδυτικῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας ἀποτέλεσε πατριαρχικὴ ἐξαρχία, καθὼς δηλώνουν πὼς τὸ ἐξαρχικὸ του καθεστῶς καταργεῖται καὶ τὸ Λιβίσι ἐντάσσεται ὡς ἐνοριακὸ στὴ μητρόπολη Μύρων⁴.

1. Τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 241^{r-v} τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λήμμα 636) καὶ εἶναι ἀνέκδοτο.

2. Τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Θεοδοσίου ὡς ἀρχιερέα τῆς νεοἰδρυμένης ἀρχιεπισκοπῆς Λιτίτζης φέρει χρονολογία «αχνβ', φεβρουαρίω ζη, ἰνδ. εης» καὶ σώζεται ἀντιγραμμένο κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου, στὸ φ. 247^v τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λήμμα 662). Ἔχει ἐκδοθεῖ ἕνα τμῆμα τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν ΓΕΡΜΑΝΟ, *Κατάλογοι*, 148.

3. Στὸ ἴδιο, 146. Τὴν ἴδια ἀποψη ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ΡΟΔΟΥΙΝΟΣ, *Λίτιτσα*, 97 καὶ ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λίτιτζα*, 315.

4. Εἶναι ἐνδεχόμενο ὁ Φίλιππος Κύπριος, ὅταν μνημονεύει τὸ 1639-1644 ὅτι ἡ Μάκρη ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία, νὰ ὑπαινίσσεται τὸ Λιβίσι. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ

Ὡστόσο, ἀργότερα τὸ Λιβίσι ὀνομάστηκε πάλι πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ μάλιστα ἀκολούθησε τύχη κοινὴ μὲ τὸ ἀπέναντι εὐρισκόμενο νησί τοῦ Καστελόριζου: ὡς ἐξαρχία ποὺ ἐκχωροῦνταν, μαζὶ μὲ τὸ Καστελόριζο, στὸν μ. χαρτοφύλακα τοῦ πατριαρχείου ἀναφέρεται στὸ «σημείωμα» τοῦ 1729 τοῦ Κομνηνοῦ-Ύψηλάντη¹. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κομνηνός-Ύψηλάντης περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα κατεῖχε ὡς μ. σκευοφύλαξ τὴν ἐξαρχία τοῦ Λιβισίου καὶ μαζὶ τὸ Καστελόριζο, καὶ πὼς τὸ 1786 τὴν «ἐπώλησε» στὸν νεοεκλεγμένο μητροπολίτη Μύρων Ἰωάννη². Ἔτσι, ἡ ἐξαρχία αὐτὴ εἶχε ὑπαχθεῖ ὡς ἐνοριακὴ στὴ μητρόπολη Μύρων ὡς τὸ 1790, ὅποτε ἐντάχθηκε ὀριστικά, μαζὶ μὲ τὸ Καστελόριζο, στὴ μητρόπολη Πισιδίας³.

ΜΑΓΑΡΙΤΕΣ

Στὴν ἐπαρχία τῆς ἐπισκοπῆς Αὐλοποτάμου βρισκόταν τὸ χωριὸ αὐτό, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίστηκε πατριαρχικὸ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀνασύστασης τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, λίγο μετὰ τὴν κατάκτησή της ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς· γιὰ τὴν ἀπόσπαση μάλιστα τοῦ χωριοῦ ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιερέα τοῦ νησιοῦ εἶχε συναινέσει, τὸ 1654, ὁ ἴδιος ὁ μητροπολίτης τῆς Κρήτης Νεόφυτος⁴. Τὸ 1672 τὸ χωριὸ παρέμενε ὑπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου ἀφοῦ, μὲ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχη Διονυσίου Δ', καλοῦνταν νὰ καταβάλλει τὸ ἐτήσιό του «χάριν τῆς λυχνοκαΐας» τοῦ ναοῦ τοῦ πατριαρχείου⁵. Ἐκτοτε οἱ Μαγαρίτες δὲν ἀναφέρονται στὰ κείμενα ὡς πατριαρχικὸ χωριὸ.

ΜΑΚΡΗ

Ἡ μοναδικὴ πληροφορία γιὰ τὸ ὅτι ἡ Μάκρη τῆς Λυκίας ἀποτελέσει πατρι-

λήμμα Μάκρη. Γιὰ τίς δύο πατριαρχικὲς πράξεις τοῦ 1646 καὶ τοῦ 1647 βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Ἀλάγια, σ. 131 σημ. 2.

1. Πληροφορίες γιὰ τὸ ποῦ σώζεται καὶ ἀπὸ ποῖον ἐκδόθηκε τὸ «σημείωμα» αὐτὸ τοῦ Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη βλ. στὸ λῆμμα Ἁγιος Εὐστράτιος.

2. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν «πώληση» αὐτὴ στὸν Ἰωάννη βλ. στὸ λῆμμα Καστελόριζον.

3. Γιὰ τὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας αὐτῆς βλ. στὸ λῆμμα Καστελόριζον.

4. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς συναινέσεως αὐτῆς βλ. τὰ σχετικὰ στὸ λῆμμα Ἀτσιπόπουλον.

5. Στὸ ἴδιο λῆμμα βλ. καὶ γιὰ τὴν πράξη αὐτή.

αρχική έξαρχία σώζεται από τον Φίλιππο Κύπριο· στο «τακτικό» που συνέταξε την περίοδο 1639-1644 σημείωσε «...Τῆ Πισινοῦντι Γαλατίας... [ὑπόκειται] ἐ' ὁ Μάκρης· νῦν δὲ ἔξαρχία»¹. Ἐπειδὴ καμιὰ ἄλλη πληροφορία δὲν ἐπικυρώνει τὸ σχόλιο αὐτὸ τοῦ Φιλίππου Κυπρίου, εἶναι πιθανὸ ὅτι θέλησε νὰ ἀπομνημονεύσει τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς πού ὑπῆρχε στὸ γειτονικὸ Λιβίσι· καθὼς ὅμως ὁ τόπος αὐτὸς δὲν ἀναφερόταν στὸν κατάλογό του, ἐπέλεξε τὴ γειτονικὴ πόλη τῆς Μάκρης γιὰ νὰ σημειώσῃ ἐκεῖ τὴν ἀλλαγὴ πού εἶχε ἐπέλθει στὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς περιοχῆς².

ΜΑΛΑΚΑΣΙΟΝ

Βλ. τὸ λῆμμα Μέτσοβον.

ΜΑΡΚΟΥ

Βλ. τὸ λῆμμα Βολισσός.

ΜΑΡΩΝΕΙΑ

Ἡ ἀρχαιότερη μνεῖα γιὰ τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Μαρώνιας σώζεται στὴν πράξη κατάρτησής του· στὸν συνοδικὸ τόμο πού ἐκδόθηκε στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου τοῦ 1646 ἀναφέρεται ὅτι ἡ Μαρώνια, παλαιὰ μητρόπολη, εἶχε μεταπέσει σὲ πατριαρχικὴ ἔξαρχία· τώρα, τὸ 1646, μετατρέπεται καὶ πάλι σὲ μητρόπολη, στὴν ὁποία ἐνσωματώνονται δύο ἀκόμη πατριαρχικὲς ἔξαρχίες, τὰ «πατριαρχικὰ νησιά Θάσος καὶ Σαμοθράκη»³.

Οἱ ἴδιες ἀόριστες ἐκφράσεις γιὰ τὸ ἔξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Μαρώνιας ἐπαναλαμβάνονται καὶ στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ πρώτου μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς μητροπόλεως ἀρχιερέα: ὅτι «πρόπαλαι» ἡ Μαρώνια ἦταν

1. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Φιλίππου Κυπρίου βλ. στὸ λῆμμα Ἀττάλεια.

2. Στὸ λῆμμα Λυβίσιον βλ. τίς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ του καθεστῶς.

3. Τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου τοῦ 1646 σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χειρόγραφο ΜΠΤ 2, φ. 142r-v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 259)· τμῆμα τοῦ κειμένου ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 251, καὶ τὸ πλήρες ὁ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Κατάλογοι*, 85-87. Στὸ σωζόμενο ἀντίγραφο ἔχει σημειωθεῖ ὡς χρονολογία ἐκδόσεως ὁ Δεκέμβριος τοῦ ἁχμς' ἔτους, μποροῦμε ὡστόσο νὰ περιορίσουμε τὸ διάστημα αὐτὸ μεταξὺ 1ης καὶ 12ης τοῦ μηνὸς ἐκείνου, καθὼς τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ πρώτου, μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς μητροπόλεως, ἀρχιερέα φέρει ἡμερομηνία 12 Δεκεμβρίου τοῦ 1646.

μητρόπολη (και [ὅτι] διὰ τὸ τοῦ καιροῦ ἄστατον εἰς ἐξαρχίαν» μετέπεσε¹, ἐκφράσεις πού μόνες αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ προσδιορίσουν πότε ἀκριβῶς ἡ Μαρωνεία ἀποτέλεσε πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Ὁ τελευταῖος πάντως μητροπολίτης Μαρωνείας ἐντοπίζεται τὸ 1719². ἀπὸ τότε καὶ ὡς τὸ 1646 κανένα ἄλλο ὄνομα ἀρχιερέως Μαρωνείας δὲν συναντοῦμε. Τὸ κενὸ αὐτό, συνδυαζόμενο μὲ τὸ γεγονός ὅτι στὸ «τακτικὸ» τοῦ Φιλίππου Κυπρίου πού συντάχθηκε μεταξὺ τοῦ 1639 καὶ τοῦ 1644³ ἡ Μαρωνεία δὲν ἀναφέρεται οὔτε ὡς μητρόπολη οὔτε ὡς ἀρχιεπισκοπὴ, ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἀνάμεσα στὸ 1620 περίπου καὶ τὸ 1646.

Ὡστόσο τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ἐπανῆλθε σύντομα στὴ Μαρωνεία, ἀφοῦ σὲ συνοδικὸ τόμο πού ἐκδόθηκε τὸ 1651 ἀναφέρεται πάλι ὡς ἐξαρχία⁴. Τὸ καθεστῶς αὐτὸ παρέμεινε ὅπως ἄποτε ὡς τὸ 1653, δεδομένου ὅτι σὲ συνοδικὸ γράμμα πού ἐκδόθηκε τὴ χρονιά ἐκείνη γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν δύο χωριὰ στὴ μητρόπολη Διδυμοτείχου ἀναφέρεται ὅτι τὰ εἰσοδήματα τῶν χωριῶν αὐτῶν τὰ νέμονταν οἱ κατὰ καιροὺς ἐξαρχοὶ «τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Μαρωνείας»⁵. Ἡ δευτέρα πάντως μετάπτωση τῆς Μαρωνείας σὲ ἐξαρχία δὲν διάρκεσε πολὺ, ἀφοῦ ὁ Παγκράτιος, πού εἶχε ἐκλεγεῖ μητροπολίτης τὸ 1646, ἀνέλαβε πάλι σύντομα τὸ θρόνο τῆς Μαρωνείας. Ἡ κατάργησις φαίνεται πὼς ἦταν, τὴ φορὰ αὐτῆ, ὀριστικὴ καθὼς ἡ συνεχῆς παρουσία μητροπολιτῶν μετὰ τὸν Παγκράτιο δείχνει ὅτι ἡ Μαρωνεία παρέμεινε ἔκτοτε σταθερὰ ἔδρα ἀρχιερέως⁶.

1. Τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς τοῦ ἱερομονάχου Παγκρατίου ὡς μητροπολίτη Μαρωνείας σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 142^v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 260). ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 251. Στὸ ὑπόμνημα γίνεται λόγος γιὰ τὸν «ἀντίκρου [στὸν ἱερὸ κώδικα εὐρισκόμενον] πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν τόμον», μὲ τὸν ὁποῖο ἀποφασίστηκε ἡ ἀνασύστασις τῆς μητροπόλεως Μαρωνείας (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωσις)· κατὰ συνέπεια ἡ ἡμερομηνία συντάξεως τοῦ ὑπομνήματος ἀποτελεῖ *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἔκδοσις τοῦ τόμου.

2. ΑΓΓΕΛΗΣ, *Κατάλογοι*, 154, καὶ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαρωνεία*, στ. 805: πρόκειται γιὰ τὸν Μαρωνείας Καλλίνικο.

3. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ «τακτικὸ» τοῦ Φιλίππου Κυπρίου στὸ λῆμμα Ἀττάλεια.

4. Γιὰ τὸν συνοδικὸ αὐτὸ τόμο βλ. στὴ σ. 193 τὴ σημ. 1.

5. Τὸ γράμμα σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 331) καὶ εἶναι ἀνέκδοτο. Γιὰ τὰ δύο χωριὰ, «*Δαδία* λεγόμενα», βλ. περισσότερα στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

6. Βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, *Θράκη*, 133 ἐπ.

ΜΕΓΑΣ ΖΥΓΟΣ

Ἡ περιοχή αὐτὴ τῆς δυτικῆς Μάνης ἐκχωρήθηκε, μετὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1476, ἀπὸ τὸν πατριάρχη Μάξιμο Γ' ὡς ἐξαρχία σὲ κάποιον ἱερομόναχο Ἰωάσαφ. Δὲν ἔχει σωθεῖ τὸ κείμενο τοῦ ἐντάλματος μὲ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ ἐκχώρηση, ἀσφαλεῖς ὅμως πληροφορίες περιέχονται σὲ ἓνα πιττάκιο ποῦ ἔστειλε στὸν ἱερομόναχο ὁ διάδοχος τοῦ Μαξίμου στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, ὁ Συμεὼν Α'. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ ὁ πατριάρχης πληροφοροῦσε τὸν Ἰωάσαφ πῶς, ὅταν ἐπὶ Μαξίμου συνῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη μεγάλη σύνοδος, ἀποφάσισε μεταξύ ἄλλων νὰ διορθώσει καὶ «τὸ κατὰστιχον τὸ περὶ τῆς ἐκάστου τῶν ἀρχιερέων κατ' ἔτος... δόσεως». Τότε λοιπὸν ἀποφασίστηκε νὰ δοθεῖ στὸ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ὁ Μέγας Ζυγὸς καὶ ἡ Μεγάλῃ Ματῆν, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς οἰκονομικὲς του ὑποχρεώσεις πρὸς τὴ Μ. Ἐκκλησία. Πότε συνῆλθε ἡ σύνοδος αὐτὴ δὲν ἀναφέρει τὸ πιττάκιο τοῦ Συμεὼν. Ὁ ἐκδότης του Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς φαίνεται νὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ σύνοδος ποῦ ὑπονοεῖται εἶναι ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1483/1484, ποῦ θὰ ἀποφασίσει καὶ τὴν ἀνατροπὴ τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας². Ὡστόσο, νεότερες ἐρευνες ἔφεραν στὸ φῶς ὅτι τὸ θέρος τοῦ 1477, ἐπὶ Μαξίμου Γ', συνῆλθε μιὰ ἄλλη μεγάλη σύνοδος³. Κατὰ συνέπεια, μποροῦμε νὰ πιθανολογήσουμε ὅτι ὁ Μέγας Ζυγὸς δόθηκε στὸ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ἤδη ἀπὸ τὸ 1477, ἢ ἄλλως τὸ ἀργότερα τὸ 1483/1484.

Ἄν ὁ Μέγας Ζυγὸς εἶχε χαρακτηριστεῖ πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1476 δὲν τὸ γνωρίζουμε, καθὼς μάλιστα δὲν σώζεται τὸ κείμενο τοῦ ἐνταλτηρίου γράμματος μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἐφοδιάστηκε ὁ Ἰωάσαφ καὶ στὸ ὁποῖο θὰ γινόταν ἀσφαλῶς μνεῖα γιὰ τὸ ὡς τότε ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τοῦ Μεγάλου Ζυγοῦ. Θέμα ἀκόμα τίθεται ἂν ἡ παραχώρηση τῆς περιοχῆς στὸ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας σήμανε καὶ τὴ λήξη τοῦ ἐξαρχικοῦ της καθεστῶτος· μὲ ἄλλα λόγια, ἂν ἔγινε ἐνορία τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας ἢ ἂν παραχωρήθηκε στὸ μητροπολίτη ἐξαρχικῶς. Τὸ 1618, πάντως, φαίνεται πῶς ὁ Μέγας Ζυγὸς διατηροῦσε τὸν ἐξαρχικὸ του χαρακτήρα, ἀφοῦ στὴν ἐπιστολὴ τῶν Μανιατῶν πρὸς τὸν δούκα τοῦ

1. Γιὰ τὸ πιττάκιο, τὴν παράδοση καὶ τὴν ἔκδοσή του, βλ. στὸ λῆμμα Καλαμάτα τῆ σημείωση 4. Ἐπὶ τὸ κείμενο τοῦ πιττακίου εἶναι φανερό πῶς πρόκειται γιὰ ἐκχώρηση μιᾶς ἐξαρχίας. Πρβ. στὸ πιδ πάνω λῆμμα τοὺς ὄρους ποῦ περιέχονται στὸ πιττάκιο καὶ παραπέμπουν στὸ θεσμὸ αὐτό.

2. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Συμεὼν*, 484.

3. Γιὰ τὴ σύνοδο αὐτὴ βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Κῶδιξ*, σ. 137-138.

Nevers υπογράφει και κάποιος «ἐπίσκοπος και πατριαρχικός ἑξαρχος Ζυγοῦ»¹. Ἐκτοτε ὁ οἰκισμὸς δὲν μαρτυρεῖται ὡς πατριαρχικὴ ἑξαρχία².

ΜΕΓΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Δύο μόνο πηγές, και οἱ δύο τοῦ 16ου αἰώνα, μνημονεύουν τὸν οἰκισμὸ αὐτὸ ὡς «σταυροπήγιον», δηλαδή ἑξαρτώμενο ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ πρώτη εἶναι οἱ σημειώσεις πού κράτησε ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλὰς ὅταν περιόδευσε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου και στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία ὡς πατριαρχικός ἑξαρχος, σταλμένος ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία Β'³. Ἀνάμεσα στὶς πληροφορίες πού ἀποθησαύρισε, κατὰ παράκληση ἢ κατὰ παραγγελία τοῦ γερμανοῦ λογίου Gerlach, γιὰ τὰ μέρη ἀπὸ ὅπου πέρασε, γιὰ τὸν πληθυσμὸ και τὴν ἐκκλησιαστικὴ τους διοίκηση, σημείωσε: «τὸ σταυροπήγιον τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου... μετὰ τῶν πέριξ» εἶχε τέσσερις ἱερεῖς⁴.

Μὲ τὴν ἀόριστη αὐτὴ πληροφορία ἔρχεται νὰ συνδυαστεῖ μιὰ ἀναγραφή σταυροπηγιακῶν μοναστηριῶν και πατριαρχικῶν χωριῶν πού βρισκόνταν στὴν ἐπαρχία Ἐφέσου και πού σώζεται σὲ χειρόγραφο πού γράφτηκε τὸ 1577. Ἀνάμεσα στὰ καταγραφόμενα πατριαρχικά σημειώνεται: «εἰς τὸν Τραχανειώτην σταυροπήγιον ὁ Μέγας Κωνσταντίνος σὺν τῇ χώρᾳ»⁵. Ὁ ἐκδότης τῆς ἀναγραφῆς αὐτῆς Δ. Πολέμης προσπαθώντας νὰ ἐντοπίσει γεωγραφικὰ τὸν οἰκισμὸ σημειώνει πὼς «ὁ κατὰ τὴν ἀναγραφὴν

1. Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ βλ. στὸ λῆμμα Ζαρνάτα, σ. 162. Τὸ φαινόμενο τῆς συνύπαρξης, στὸ ἴδιο πρόσωπο, τῆς ιδιότητος τοῦ ἐπισκόπου και μαζὶ τοῦ ἑξάρχου σχολιάζω στὴν ἴδια σελίδα.

2. Ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Τάξις*, 5, σημειώνει ὅτι «ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ἡ πατριαρχικὴ ἑξαρχία Ζυγοῦ συνέστησε τὴν ἐπισκοπὴν Πλάτζας». Τὸν Ζυγοῦ ταυτίζει μὲ τὴν Πλάτζα και ὁ LEAKE, *Morea*, 1, 261. Ἐξάλλου, ὁ τοπικὸς λόγιος Νικήτας Νηφάκης στὴν ἔμμετρη περιγραφὴ τῆς Μάνης (ΝΗΦΑΚΗΣ, *Μανιάτικα*, 37-38) σημειώνει: «...στὴν μέσην εἶναι τοῦ Ζυγοῦ, Πλάτζα τὴν ὀνομάζουσι». Τὸν ἴδιο συσχετισμὸ δέχεται και ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πέντε πατριαρχικά*, 518.

3. Τὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμία Β' μὲ τὸ ὁποῖο ἐφοδιάστηκε ὁ Ζυγομαλὰς γιὰ τὴν περιοδεία του ἐκδόθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1576· τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ LEGRAND, *Zygomalas*, 184-186 ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Τυβίγγης Mb 37.

4. Τὶς σημειώσεις τοῦ Ζυγομαλὰ ἔχει ἐκδώσει ὁ Legrand στὸ πιδ πάνω ἔργο (πρβ. και στὸ λῆμμα Ἀττάλεια, σ. 143, τὴ σημ. 3)· τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἁγιο Κωνσταντίνου: στὸ ἴδιο, σ. 197.

5. Πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο χειρόγραφο τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου Ἀθανασίου· περισσότερα γιὰ τὸ χειρόγραφο και γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἀναγραφῆς βλ. στὸ λῆμμα Κόληδα.

“Άγιος Κωνσταντίνος σὺν τῇ χώρᾳ —ἄγνωστος ἄλλοθεν— ἔκειτο ἀσφαλῶς παρὰ τὸν “Ερμον Ταρχανειώτην»¹. Τὸ τοπωνύμιο εἶναι ἀρκετὰ συχνό· στὴ Μ. Ἀσία ὑπάρχει καὶ ἄλλος οἰκισμὸς μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα —“Άγιος Κωνσταντίνος ἢ Κωνσταντινίτσι— στὰ δυτικὰ τῆς λίμνης Ἀπολλωνιάδας², ποῦ εἶναι ὅμως ἀρκετὰ ἔξω ἀπὸ τὸ δρομολόγιο ποῦ ἀκολούθησε ὁ Ζυγομαλάς. Ἀντίθετα, ἡ ἀναφορὰ τῆς Φώκαιας καὶ τῆς Μαγνησίας λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν “Άγιο Κωνσταντῖνο ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ ἀποτολμήσουμε τὴν ταύτιση τοῦ σταυροπηγίου ποῦ ἀναφέρει ὁ Ζυγομαλάς μὲ τὸ σταυροπήγιο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ποῦ σώζεται στὴν ἀναγραφὴ τοῦ 1577. Ἡ παρουσία, ἐξάλλου, ἱερέων καὶ ὄχι μοναχῶν στὸ «σταυροπήγιο» βεβαιώνει πὼς ἐπρόκειτο γιὰ χωριὸ πατριαρχικὸ καὶ ὄχι γιὰ σταυροπηγιακὸ μοναστήρι³.

ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΧΩΡΙΑ

Τὰ χωριὰ αὐτὰ (σημ. Mesudiye) ποῦ βρίσκονταν κοντὰ στὸν ποταμὸ Μελάνθιο (τουρκ. Melet)⁴ ἦταν πατριαρχικὰ ὡς τὸ 1775, ὁπότε ἐκχωρήθηκαν στὸ μητροπολίτη Νεοκαισαρείας. Γιὰ τὴν πηγὴ αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν βλ. περισσότερο στὸ λῆμμα Σεμπὶν Καραχισάρ.

ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΟΝ

Βλ. τὸ λῆμμα Δίβρη.

ΜΕΤΣΟΒΟΝ

Κοινὸ τόπο στὴ βιβλιογραφία ἀποτελεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ Μέτσοβο καὶ ἡ περιοχὴ του ὀνομάστηκε πατριαρχικὴ ἐξαρχία τὸ 1659· τὸ ἐκκλησιαστικὸ, μάλιστα, αὐτὸ καθεστὼς θεωρεῖται ὅτι ἐπικυρώθηκε καὶ μὲ φερμάνι ποῦ ἐξέδωσε ὁ Μωάμεθ Δ΄⁵. Ἡ πεποίθησις, ὡστόσο, αὐτὴ δὲν ἐπιβεβαιώ-

1. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀναγραφὴ*, 117.

2. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Μ. Ἀσία*, 258.

3. Ὁ ΠΟΛΕΜΗΣ, *Μητροπολις Ἐφέσου*, 359, σημ. 4, ταυτίζει καὶ αὐτὸς τὸν “Άγιο Κωνσταντῖνο τοῦ Ζυγομαλά μὲ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο τῆς ἀναγραφῆς τοῦ 1577, τὸν ὁποῖο ὅμως δὲν θεωρεῖ πατριαρχικὸ χωριὸ ἀλλὰ σταυροπηγιακὸ μοναστήρι.

4. Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ θέσις τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὰ τοπωνυμικὰ τῆς περιοχῆς βλ. στὸ BRYER, *Pontos*, 116.

5. Τὸ 1856 ὁ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Χρονογραφία*, 2, 108, ἀπαριθμώντας τὰ προνόμια ποῦ ἀπονεμήθηκαν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχὴ στὸ Μέτσοβο καὶ στὰ χωριὰ Βου-

νεται σήμερα από κάποιο σωζόμενο πατριαρχικό έγγραφο. Το αρχαιότερο πατριαρχικό κείμενο που σώζεται είναι του 1808, κείμενο στο οποίο αναφέρεται άοριστα ότι («τὸ Μέτσοβον καὶ πάντα τὰ συνημμένα αὐτῷ χωρία») ἔγιναν πατριαρχικὴ ἐξαρχία «πρὸ χρόνων ἀμνημονευτῶν»¹. Τὰ ὀνόματα τῶν «συνημμένων χωρίων» δὲν ἀναφέρονται στὸ κείμενο, τὰ πληροφοροῦμαστε ὅμως ἀπὸ ἓνα σιγίλλιο τοῦ 1818: ἐπρόκειτο γιὰ τὸ Ἄνθλιο, τὸ Προσήλιον, τὶς Μηλιές, τὸ Μαλακάσιον, τὴν Κουτσούφλιανη καὶ τὴ Δερβεντίστα².

Μοναδική, ἐπομένως, πηγή γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀπαρχῆς τοῦ

τονόσι, Μαλακάσι, Κουτσούφλιανη καὶ Μηλιά, σημειώνει: «ς' Ἴνα διέπτηται ἡ περιοχὴ αὕτη διὰ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου». Τὸ 1888 ὁ ΛΑΜΠΡΙΑΝΗΣ, *Μελετήματα*, 5, 40, ἀναφέρει καὶ αὐτὸς ὅτι τὸ 1659 ἡ περιοχὴ τοῦ Μετσόβου, καθὼς καὶ τὸ ἑλληνόφωνο χωριὸ Ντερβεντίστα, «ἀπετέλεσεν ἰδίαν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν, ὑπὸ ἰδίων πατριαρχικῶν Ἐξάρχων τελοῦσαν», ἐνῶ στὴ μελέτη του *Πολιτικὴ ἐξάρτησις*, 381, σημειώνει ὅτι τὸ Μέτσοβο ὀνομάστηκε ἱερὰ γῆ καὶ χαρακτηρίστηκε «τιμάριον κατ' ἀποκοπὴν τῶν ἱερῶν πόλεων Μέκκας καὶ Μεδίνης». Τὸ τιμάριο περιλάμβανε καὶ τὰ χωριά Ἄνθλιο, Βουτονόσι, Κουτσούφλιανη, Μαλακάσι καὶ Μηλιά. Τὶς ἴδιες πληροφορίες ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Δύο σιγίλλια*, 318 καὶ ἀκόμα σημειώνει πῶς, σύμφωνα μὲ τὸ φερμάνι τοῦ 1659, τὸ Μέτσοβο καὶ ἡ περιοχὴ του ὑπάγονταν στὸ σαντζάκι Εὐβοίας πολιτικῶς, στὸν μεχκεμὲν Λεβαδείας δικαστικῶς, ἐνῶ ἐκκλησιαστικῶς «ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ ἰδίου πατριαρχικοῦ ἐξάρχου». Βλ. ἀκόμα τὴν ἴδια ἀπόψη στὸ ΣΚΑΦΙΔΑΣ, *Ἱστορία Μετσόβου*, 10, 1059 καὶ 11, 292. Ἐντελῶς πρόσφατα, ὁ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 45, ἀνάγει καὶ αὐτὸς τὴν ἴδρυση τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Μετσόβου στὸ 1659, σημειώνοντας πῶς ἡ ἐξαρχία «ἀπέκτησε νομικὸ καὶ πολιτικὸ κῦρος μὲ τὸ ἱστορικὸ φερμάνι τοῦ 1659, τὸ ὁποῖο ὑπέγραψε ὁ Σουλτάνος Μεχμέτ Δ'».

1. Τὸ σιγίλλιο ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε' «ἐν ἔτει σωτηρίῳ αὐγῆ ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδ. ια'» δημοσίευσε ὁ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 176-178, ἀπὸ τὸν Κώδικα Τ', σ. 224, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ. Ὁ ἴδιος σημειώνει πῶς «ἡ ἴδρυση τῆς ἐξαρχίας ἔγινε μὲ Πατριαρχικὸ καὶ Συνοδικὸ Σιγίλλιο τὸ ὁποῖο υπογράφουν ὁ Πατριάρχης Παρθένιος Δ'... καὶ ἡ περὶ αὐτὸν Ἁγία καὶ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου» (σ. 46), χωρὶς ὥστόσο νὰ ἔχει ἐντοπιστεῖ ἡ πράξη αὕτη. Σιγίλλιο τοῦ Παρθενίου Δ' γιὰ τὸ Μέτσοβο δὲν σώζεται οὔτε στοὺς τρεῖς παλαιότερους κώδικες ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὸ πατριαρχικὸ Ἀρχιεπισκοπικὸν (Κώδικες Α', Β' καὶ Γ') οὔτε στὸ χφ ΜΠΤ 2 ὅπου ἀντιγράφηκαν πατριαρχικὲς πράξεις ἀπὸ κώδικες ποὺ σήμερα λανθάνουν (βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, σ. 34).

2. Γιὰ τὸ σιγίλλιο τοῦ 1818 βλ. πῶς κάτω στὸ κείμενο. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι στὸ σιγίλλιο αὐτό, τὸ μόνον σωζόμενο πατριαρχικὸν ἔγγραφο ποὺ κατονομάζει τὰ χωριά ποὺ ἀπάρτιζαν τὴν ἐξαρχία Μετσόβου, δὲν ἀναφέρεται τὸ Βουτονόσι ἀνάμεσα σὲ αὐτά: γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν τὸ περιλαμβάνω στὸν κατάλογο τῶν πατριαρχικῶν οἰκισμῶν. Ὁ Ἀραβαντινὸς ὅμως, καὶ ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν, ἀναφέρουν πῶς τὸ χωριὸ ἀνῆκε στὴν ὁμάδα τῶν οἰκισμῶν ποὺ διοικοῦνταν «διὰ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου» (βλ. τὴ σημ. 5).

έξαρχικοῦ καθεστῶτος τοῦ Μετσόβου παραμένει τὸ φερμάνι τοῦ Μωάμεθ Δ΄, τὸ ὁποῖο ἔμως λανθάνει. Τὸ περιεχόμενό του τὸ γνωρίζουμε σήμερα ἀπὸ μιὰ ἀπόδοσή του στὰ ἑλληνικά, πού δημοσίευσε τὸ 1856 ὁ Ἀραβαντινός¹. Ἐν ὅμως θεωρήσουμε πὼς ἀποδόθηκε ὀρθὰ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα, «ἔνα διέπτηται ἡ περιοχὴ αὕτη διὰ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου», τότε μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ 1659 εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸ Μέτσοβο. Διότι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση μιᾶς περιοχῆς ἦταν ζήτημα πού ρυθμιζόταν ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Πύλη. Ἦταν, βέβαια, ἐνδεχόμενο ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχὴ νὰ ὑποδείκνυε κάποια ἐπιθυμητὴ ρύθμιση· ὅμως, καὶ στὴν περίπτωσή αὐτή, ἡ καθιέρωση ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος γινόταν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή². Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος πού τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Μετσόβου μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ πού ὑπάρχει στὸ φερμάνι τοῦ 1659³.

Οἱ ἐπόμενες πληροφορίες γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Μετσόβου σώζονται στὸ γράμμα τοῦ 1808 πού ἐκδόθηκε ἐπὶ Γρηγορίου Ε΄. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ διαφαίνεται μιὰ ἀπόπειρα ἀλλαγῆς τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τοῦ Μετσόβου, πού ἔγινε λίγο πρὶν ἐκδοθεῖ τὸ γράμμα τὸν Ἰούνιο τῆς χρονιάς ἐκεῖνης. Ἡ Μ. Ἐκκλησία «ἠβουλήθη... χειροτονῆσαι γνήσιον καὶ κανονικὸν ἀρχιερέα καὶ ἀναδειῖξαι ἐπισκοπὴν». Τὸ σχέδιο ὅμως αὐτὸ φαίνεται πὼς ἔμεινε ἀνεκτέλεστο, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐντονη ἀντίδραση τῶν Μετσοβιτῶν· τὸ γράμμα τοῦ 1808 ἐκδίδεται γιὰ νὰ ἐπικυρώσει τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς περιοχῆς.

Ἐχει καθιερωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τὸ πατριαρχεῖο κατήργησε τότε τὸ

1. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 199 σημ. 5.

2. Αὐτὸς εἶναι ὁ κανόνας ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν περιπτώσεων πού παρουσιάζω ἐδῶ· γι' αὐτό, πρὶν ἔχουμε διασταυρωμένες πληροφορίες, διστάζω νὰ προσχωρήσω στὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἐξαρχία Μετσόβου ἀποτελέσει τὴ μοναδικὴ ἐξαίρεση. Ἐξάλλου, ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ἐντάχθηκε στὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, καθὼς γιὰ τὴν Πύλη ἦταν ἓνα ζήτημα ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης πού ρυθμιζόταν ἀπὸ τὸν πατριάρχη.

3. Γιὰ τὸ προνομιακὸ καθεστῶς τοῦ Μετσόβου εἶχαν ἐκδοθεῖ δεκατέσσερα τουλάχιστον φερμάνια. Τὸ φερμάνι τοῦ 1659 φαίνεται πὼς λάνθανε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα. Τὰ ἄλλα δεκατρία βρέθηκαν ἐντελῶς κατεστραμμένα τὸ 1955· βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στὴ μελέτη τοῦ ΤΡΙΤΟΥ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 47 σημ. 53. Τοῦ ἐνὸς φερμανιοῦ ἑλληνικὴ μετάφραση δημοσίευσε ὁ ΣΚΑΦΙΔΑΣ, *Προνόμια*, 658-660. Τῶν ὑπολοίπων σώζονται οἱ ἑλληνικὲς μεταφράσεις στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀγγελικῆς Χατζημιγάλη, ἀπὸ ὅπου πρόσφατα δημοσίευσε τίς μεταφράσεις τριῶν, τοῦ ἔτους 1730, τοῦ 1793 καὶ τοῦ 1802, ὁ ΤΡΙΤΟΣ, *Τὰ φερμάνια*, 406-414. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ φερμάνια πού ἔχουν δημοσιευθεῖ δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τοῦ Μετσόβου.

έξαρχικό καθεστώς και ονόμασε τὸ Μέτσοβο ἐπισκοπή¹. Εἶναι ὡστόσο, πολὺ ἀμφίβολο ἂν τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἔφτασε ὡς τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Μετσόβου σὲ ἐπισκοπή. Σχετικὴ πράξις δὲν σώζεται, ἐνῶ ὑπάρχουν στοιχεῖα στὸ γράμμα τοῦ 1808 ποὺ δὲν συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς: α) σημειώνεται πὼς ἡ 'Εκκλησία «ἠβουλήθη... χειροτονῆσαι...» καὶ ὅχι «ἐχειροτόνησε». β) «ἔγραψεν τὴν βουλὴν αὐτῆς» στοὺς Μετσοβίτες οἱ ὁποῖοι «δεξάμενοι εὐλαβῶς τὰ τῆς 'Εκκλησίας γράμματα... ἐζητήσαντο δι α μ ε ἰ ν α ι τὴν πατριαρχικὴν ταύτην ἐξαρχίαν ὡς τὸ ἀπ' ἀρχῆς ἐλευθέραι» καὶ ὅχι «ἀποκαταστήσαι». Καὶ γ) ἀναφέρεται «ὅθεν γράφοντες ἀποφαινόμεθα ἵνα τὸ Μέτσοβον... καὶ πάντα τὰ συνημμένα αὐτῶ χωρία... ὡς τὸ ἀ π' ἄ ρ χ ῆ ς οὕτω καὶ εἰς τὸ ἐ φ' ἐ ξ ῆ ς ἅπαντα αἰῶνα καὶ ὧσι καὶ λέγωνται καὶ παρὰ πάντων γινώσκονται πατριαρχικὴ ἐξαρχία»· μεῖς ἄλλα λόγια, στὸ διατακτικὸ τῆς πράξεως τονίζεται ἡ μὴ διακοπὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος². Ἀπὸ ἓνα ἄλλο γράμμα, τοῦ 1818, πληροφοροῦμαστε τίς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀπόπειρα ἐκείνη³. Ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων Ἱερόθεος εἶχε ζητήσῃ νὰ ἀναλάβῃ ἐπίτροπος τῆς ἐξαρχίας Μετσόβου· ἡ ἄδεια τοῦ δόθηκε μετὰ τὴ συναινέση τοῦ καθολικοῦ ἐξάρχου —«δι' ἐξαρχικῆς συναινέσεως» σημειώνεται στὸ κείμενο. Καθολικὸς ἐξάρχος ἦταν τότε ὁ διδασκαλὸς Φωτίος⁴. Οἱ κάτοικοι ὅμως ἐξέλαβαν τὸ γεγο-

1. Ὁ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Δύο σιγίλλια*, 321, ἀνέφερε πὼς «τὰ Πατριαρχεῖα... κατήργησαν συνοδικῶς τὴν ἐξαρχίαν Μετσόβου καὶ ἀνύψωσαν εἰς ἐπισκοπήν». Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνουν ὁ ΣΚΑΦΙΔΑΣ, *Ἱστορία Μετσόβου*, 11, 293 καὶ ὁ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 51.

2. Ἐσ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι ὁ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Δύο σιγίλλια*, 321, ἀναφέρει ὅτι τὸ γράμμα ποὺ ἐπικύρωνε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστὼς τοῦ Μετσόβου εἶχε χρονολογία 1812· πρόκειται ὅμως, προφανῶς, γιὰ λάθος ἀνάγνωσης τῆς χρονολογίας. Κατὰ τὸν Τσιγαρά, τὸ πρωτότυπο σωζόταν στὸ Μέτσοβο· ὁ Τρίτος τὸ ἐκδίδει ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε στὸν Κώδικα τοῦ πατριαρχείου.

3. Τὸ κείμενο τοῦ «σιγιλλιώδους γράμματος» ἔχει ἐκδοθεῖ δύο φορές· ἀπὸ τὸν ΤΣΙΓΑΡΑ, *Δύο σιγίλλια*, 322-327, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ποὺ σωζόταν στὸ Μέτσοβο (περιγράφει καὶ τὴ μολύβδινη βούλα), καὶ ἀπὸ τὸν ΤΡΙΤΟ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 179-182, ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε στὸν Κώδικα ΙΓ', σ. 82-83, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου.

4. Τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὰ ἔγγραφα τοῦ 1808 καὶ τοῦ 1818, προκύπτει ὅμως ἀπὸ τὸ κείμενο ἐξαρχικῆς ἀποδείξεως, μετὰ χρονολογία 23 Φεβρουαρίου 1809, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία Μετσόβου «ἐδωρήθη», μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐξάρχου τῆς «διδασκάλου Φωτίου», στὰ παιδιὰ του. Σύμφωνα μετὰ τὸ κείμενο τῆς ἀποδείξεως, ὁ ἐπίτροπος «τῶν ὀρφανῶν τοῦ καθολικοῦ ἐξάρχου μακαρίτου Φωτίου» βεβαίωνει ὅτι εἰσέπραξε γιὰ λογαριασμὸ τους τὰ ἐξαρχικὰ δικαιώματα τριῶν ἰνδικτιῶνων. Τὸ κείμενο αὐτὸ δημοσιεύει ὁ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 53.

νός ως τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἔνωση τῆς ἐξαρχίας μὲ τὴ μητρόπολη Ἰωαννίνων καὶ ἀντέδρασαν· ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν ἦταν τὸ γράμμα τοῦ 1808, ποῦ «διέλυε τὰς ἀναφύεις αὐτοῖς ὑπονοίας» καὶ ἐπικύρωνε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Μετσόβου. Ἐς σημειωθεῖ, πάντως, ἓνα γεγονός ποῦ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὸ κείμενο. Ἡ ἀντίδραση τῶν Μετσοβιτῶν δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στοὺς φόβους τοὺς μήπως τὸ Μέτσοβο ὑποταχθεῖ στὴ μητρόπολη Ἰωαννίνων, ἀλλὰ καὶ σὲ ἓναν, ἀκόμα, λόγο: μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων ὡς ἐπιτρόπου καταστρατηγοῦνταν ἓνα προνόμιο ποῦ εἶχαν ἤδη κατακτήσει, νὰ ἐπιλέγουν αὐτοὶ τὸν ἐπίτροπο τοῦ ἐξάρχου, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια διοριζόταν «κατ' ἐπιταγὴν ἐκκλησιαστικὴν». Τὸ προνόμιο αὐτὸ ἀναφέρεται ρητὰ στὸ γράμμα τοῦ 1808, χωρὶς ὅμως νὰ γνωρίζουμε πόσο παλαιὰ ἀναγόταν, καθὼς δὲν σώζονται παλαιότερα πατριαρχικὰ ἔγγραφα¹.

Ὁ οὐσαστικὸς ὅμως λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἐκδόθηκε τὸ σιγίλλιο τοῦ 1818 ἦταν, παράλληλα μὲ τὴν ἐπικύρωση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος, ἡ ἐκχώρηση τῆς ἐξαρχίας στὴ Σχολὴ τῶν ἐλληνικῶν μαθημάτων ποῦ λειτούργοσε ἤδη στὸ Μέτσοβο². Ἐξάρχος στὸ ἐξῆς δὲν θὰ εἶναι φυσικὸ ἀλλὰ νομικὸ πρόσωπο, ἢ σχολή, ἐνῶ τὰ καθήκοντα τοῦ ἐξάρχου θὰ ἀσκεῖ πρόσωπο τὸ ὁποῖο θὰ ἐκλέγουν οἱ ἔφοροι τῆς σχολῆς³. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἐγένε μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ ὡς τότε καθολικοῦ ἐξάρχου: «τοῦ ἄχρι τοῦ νῦν καθολικοῦ ἐξάρχου λογιωτάτου γραμματικοῦ... κύρ Ἀλεξάνδρου... ὑποχωροῦντος ἀβιάστως καὶ οἰκειοθελῶς», διατύπωση ποῦ ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ἐνδειξη πὼς τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς διατηροῦνταν ὡς τότε.

1. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τῶν πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν, ὁ ἐπίτροπος τοῦ καθολικοῦ ἐξάρχου ἐπιλεγόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐξάρχο· ἦταν πρόσωπο ποῦ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴν ἔγκριση καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη του· βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους, σ. 111 ἐπ.

2. Γιὰ τὴ σχολὴ τοῦ Μετσόβου καὶ τὴν τυπικὴ ἴδρυσή της ἤδη ἀπὸ τὸ 1759 βλ. τὴ μελέτη τῆς ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *Διδάξαντες*, 59 ἐπ. Τὸ ἱδρυτικὸ της ἔγγραφο, ποῦ βρέθηκε στὸ Μέτσοβο μόλις τὸ 1935, βλ. στὸ ἴδιο, 62-63. Παρόμοιες περιπτώσεις ἐκχώρησης πατριαρχικῆς ἐξαρχίας σὲ σχολὴ εἶναι ἡ ἐξαρχία τῆς Βολισσοῦ Χίου καὶ ἡ ἐξαρχία Τρικέρων (βλ. τὰ οἰκεῖα λήμματα), ἐκχωρήσεις ποῦ χρονολογοῦνται καὶ αὐτὲς στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα.

3. Ἡ ἀνάθεση τοῦ ρόλου τοῦ ἐξάρχου ὄχι σὲ φυσικὸ ἀλλὰ σὲ νομικὸ πρόσωπο, τὴ σχολή, προκάλεσε ἔκτοτε κάποια σύγχυση ὡς πρὸς τὴ χρῆση τῶν ὄρων. Καθὼς δὲν ὑπῆρχε πλέον ἓνα φυσικὸ πρόσωπο στὸ ρόλο τοῦ ἐξάρχου, ἐξάρχος ὀνομάστηκε αὐτὸς ποῦ ἐπιλεγόταν ἀπὸ τοὺς ἐφόρους τῆς σχολῆς γιὰ νὰ διοικεῖ, γιὰ λογαριασμό της, τὴν ἐξαρχία Μετσόβου.

Ἡ ἐξαρχία Μετσόβου, μὲ τὴ μορφή πού πῆρε τὸ 1818, διατηρήθηκε καὶ μετὰ τοὺς Γενικοὺς Κανονισμοὺς· ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες περιπτώσεις πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν πού ἐπιβίωσαν καὶ μετὰ τὶς γενικὲς αὐτὲς ρυθμίσεις¹. Καταργήθηκε ὀριστικὰ τὸ 1924, ὅταν δημιουργήθηκε ἡ μητρόπολη Μετσόβου².

ΜΗΛΙΑΙ

Βλ. τὸ λῆμμα Μέτσοβον.

ΜΙΚΡΑ ΜΑΤΙΝΗ

Μία καὶ μόνο πληροφορία σώζουν οἱ πηγές γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῆς Μικρᾶς Μαΐνης ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως: ὅτι παραχωρήθηκε ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἀπὸ τὸν πατριάρχη Συμεῶν Α', στὴ διάρκεια τῆς τρίτης πατριαρχίας του (1482-1486), σὲ κάποιον ἱερομόναχο. Μαζὶ μὲ τὴ Μικρὰ Μαΐνη ἐκχωρήθηκαν ἀκόμα οἱ γειτονικοὶ οἰκισμοὶ Καλάματα καὶ Πήδημα³. Ἐκτοτε δὲν ὑπάρχει ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Μικρομάνης.

ΜΙΚΡΟΝ ΖΕΥΓΜΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Ἅγιος Στέφανος.

ΜΙΧΑΛΙΤΖΙΟΝ

Γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ τῆς Μ. Ἀσίας, στὴ δυτικὴ ὄχθη τῆς λίμνης Ἀπολλωνιάδας, οἱ ἀρχαιότερες πληροφορίες παραδίδονται σὲ ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα πού ἐκδόθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1717 ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Γ'⁴. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτό, τὸ Μιχαλίτζι ἢ Μελιτού-

1. Πρβ. ὅσα ἀναφέρει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 68.

2. Τὸν τόμο ἰδρύσεως τῆς μητροπόλεως Μετσόβου, πού ἐκδόθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1924, δημοσίευσε ὁ ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *Ἡπειρος*, 76-77, καὶ ὁ ΤΡΙΤΟΣ, *Ἐξαρχία Μετσόβου*, 221-222. Στὴν τελευταία αὐτὴ μελέτη βλ. περισσότερα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐξαρχίας Μετσόβου κατὰ τὸ διάστημα 1862-1924. Βλ. ἀκόμα τὴ μελέτη τοῦ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡπειρος*, 62-63.

3. Γιὰ τὴν πηγὴ πού παραδίδει τὴν πληροφορία αὐτὴ, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἐνδείξεις πού πείθουν ὅτι ἡ ἐκχώρηση ἀφοροῦσε πατριαρχικὲς ἐξαρχίες βλ. τὸ λῆμμα Καλάματα.

4. Τὸ «εὐεργετήριον» γράμμα σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 324ν τοῦ χφ 315 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (πρβ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Κατάλογοι*,

πολις εἶχε ἐκχωρηθεῖ ὡς ἐξαρχία στὸν μ. λογοθέτη Ἰωάννη Μαυροκορδάτο. Δεδομένου ὅτι ὁ Ἰωάννης διαδέχθηκε τὸν ἀδελφὸ του Νικόλαο Μαυροκορδάτο στὸ ὄφφικιο τοῦ μ. λογοθέτη ὅταν ὁ τελευταῖος ἔγινε ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας, τότε ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς ἐξαρχίας τοῦ Μιχαλιτζίου στὸν Ἰωάννη Μαυροκορδάτο δὲν πρέπει νὰ ἀνάγεται πρὶν ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1709¹.

Στὸ ἴδιο κείμενο δίνεται ἡ πληροφορία ὅτι ἡ ἐξαρχία τοῦ Μιχαλιτζίου «ἠνώθη ὕστερον τῇ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει Νικαίας», ἐνῶ παράλληλα «ἀπεφάνθη... παρέχουσα τῷ κατὰ καιροὺς ἐξάρχῳ τὸ διατεταγμένον ταύτης ἐτήσιον». Ὁ τρόπος πού εἶναι διατυπωμένη ἡ πληροφορία ὀδηγεῖ στὴν ἀποψη ὅτι δὲν καταργήθηκε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ἀλλὰ ὅτι ἴσχυσε μιὰ ἰδιότυπη κατάσταση—ἀρκετὰ συχνὴ ὅμως τὸν 18ο αἰῶνα— σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ πλησιόχωρος ἀρχιερέας, τῆς Νικαίας στὴν περίπτωση αὐτή,

3, 348)· τὸ κείμενό του ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέσσαρα πατριαρχικά*, 460. Μιὰ προγενέστερη πηγή, μιὰ «ἐνθύμηση» πού σημείωσε τὸ 1706 ὁ μητροπολίτης Νικαίας Καλλίνικος στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Κίου, ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: «αψς'. Ἐνώθη τὸ μέγα Μιχαλιτζιον ἦτοι ἡ Μελιτούπολις, μετὰ τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Νικαίας καὶ ἔγεινεν ὑποκειμένη τῇ αὐτῇ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει ἀρχιερατεύοντος... κύρ Γενναδίου τοῦ πρώην Δρύστρας, διὰ πατριαρχικοῦ γράμματος τοῦ ἀγιωτάτου ἡμῶν πατριάρχου κύρ Γαβριήλ..., δοθέντων περὶ τῆς αὐτῆς ἐνώσεως καὶ ἐξοδευθέντων ἐπέκεινα τῶν ἐξακοσίων γροσίων. αψς', ὁ Νικαίας Καλλίνικος βεβαιοῦν. Ἡ ἔνωσις λοιπὸν τοῦ Μιχαλιτζίου μὲ τὴν μητρόπολιν Νικαίας ἔγινε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μητροπολίτη Γενναδίου, μὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Γαβριήλ· ὁ Νικαίας Καλλίνικος τὸ 1706 βεβαιώνει ἀπλῶς τὸ γεγονός. Πόσο πρὶν ὅμως ἔγινε ἡ ἔνωσις δὲν μποροῦμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια, διότι οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Νικαίας δὲν παραδίδουν ἀρχιερέα μὲ τὸ ὄνομα Γεννάδιος πρὶν ἀπὸ τὸ 1712 (βλ. πρόχειρα ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗΣ, *Νίκαια*). Ἡ ἀναφορὰ ὡστόσο στὸν πατριάρχη Γαβριήλ πρέπει νὰ παραπέμπει στὸν τότε, τὸ 1706, πατριάρχη Γαβριήλ Γ' (Αὔγουστος 1702-Ἰανουάριος 1707) ἐνῶ, παράλληλα, τὸ ὅτι ὁ Καλλίνικος γνώριζε καὶ σημείωσε τὸ ποσὸ πού χρειάστηκε νὰ ξοδευτεῖ γιὰ τὴν ἔνωσις τοποθετοῦν τὸ γεγονός σὲ πρόσφατο στὸ 1706 διάστημα. Ἴσως ὁ Καλλίνικος νὰ εἶχε πρόσφατα διαδεχθεῖ τὸν Γεννάδιο στὸ θρόνο τῆς Νικαίας· ὡστόσο οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι δὲν ἀναφέρουν ἀρχιερέα Καλλίνικο παρὰ μόνον τὸ 1728 (στὸ ἴδιο). Κοντὰ στὰ προβλήματα αὐτὰ ἄς σημειωθεῖ ἀκόμα πῶς ἡ διατύπωση τοῦ σημειώματος δὲν ὑπονοεῖ ἀναγκαστικὰ ὅτι ἡ «ἔνωσις» τοῦ Μιχαλιτζίου στὴν μητρόπολιν Νικαίας κατέλυσε κάποιο ἐξαρχικὸ καθεστῶς· εἶναι πιθανὸ τὸ Μιχαλιτζὶ νὰ μὴν ἦταν ἐξαρχία ἀλλὰ ἐνορία κάποιου ἄλλου ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους διστάζω νὰ χρησιμοποιοῦμαι τὴν «ἐνθύμηση» τοῦ κώδικα τῆς μητροπόλεως Κίου ὡς πηγὴ πού ὑποδηλώνει ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸ Μιχαλιτζὶ.

1. Τῆ χρονιὰ ἐκείνη ὁ Νικόλαος ἔγινε ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας, ἀφήνοντας τὸ ὄφφικιό του στὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη· βλ. πρόχειρα ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Βίος*, ρη'.

ἐπιτελοῦσε τὸ ρόλο ἐπιτρόπου ἐνὸς ἐξάρχου ὁ ὁποῖος συνέχιζε νὰ εἰσπράττει κανονικὰ τὸ ἐτήσιό του.

Μιὰ τρίτη πληροφορία πού παραδίδεται ἀπὸ τὸ ἴδιο πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμῖα Γ' μᾶς γνωρίζει τὸ ὄνομα ἐκείνου πού, μετὰ τὸν Ἰωάννη Μαυροκορδάτο, ἄρχισε νὰ καρπώνεται τὸ ἥμισυ τοῦ ἐτησίου πού ἀπέδιδε ἡ ἐξαρχία τοῦ Μιχαλιτζίου. «Ἐπὶ τῆς ὑστερας πατριαρχίας τοῦ ἀοιδίμου πατριάρχου κῦρ Κυπριανοῦ», ἀναφέρεται στὸ κείμενο, «παραιτηθείσης τῆς ἐκείνου ἐκλαμπρότητος αὐθαιρέτω γνώμη, τὸ ἥμισυ τοῦ φιλοτιμηθέντος αὐτῷ ἐξαρχικῶς ἐτησίου εἰσοδήματος ἀπ' ἐκείνου τοῦ Μιχαλιτζίου ἐφιλοδωρήσατο αὐτὸ τῷ... Δράκῳ Σουτῶ... ὁ ρηθεις κῦρ Κυπριανός»¹. Δεδομένου ὅτι ἡ ὑστερη, ἡ δευτερη πατριαρχία τοῦ Κυπριανοῦ ἄρχισε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1713 καὶ ἔληξε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1714, στὸ διάστημα αὐτό, προφανῶς, ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ ἐτήσιο τῆς ἐξαρχίας τοῦ Μιχαλιτζίου καὶ ὁ Δράκος Σουτῶς εὐεργετήθηκε μὲ τὸ ἥμισυ τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ.

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν τὸ ἄλλο ἥμισυ τὸ διατήρησε ὁ Ἰωάννης ὡς τὸ 1716, ὅποτε ἀναχώρησε γιὰ τὴ Βλαχία. Ἐπὶ ἰδιωτικῆ, ὥστόσο, ἐπιστολῆ πού φέρει χρονολογία Ἰανουάριος 1717 πληροφοροῦμαστε πὼς ὅταν ὁ Ἰωάννης ἦταν μ. λογοθέτης, μολονότι κατεῖχε πολλές ἐξαρχίες, «ἐρριψεν τὰς ἐξαρχίας ὅπου ἀνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς εἶχεν αὐτὸ τὸ ὄφφικιον καὶ σχεδὸν τὸ ἀφῆκε γεγυμνωμένον ἀπὸ ἐξαρχίας, δύο ἐξαρχίας μόνον ἐκράτησεν, τὴν Καβάρναν καὶ τὸ Μιχαλιτζί». Ἀργότερα χάρισε καὶ τοῦ Μιχαλιτζίου τὸ μισὸ ἐτήσιο στὸν Δράκο Σουτῶ².

Γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τοῦ Μιχαλιτζίου μετὰ τὸν Δράκο Σουτῶ δὲν ἔχουμε πληροφορίες³.

1. Ὁ «ἐκλαμπρότατος» εἶναι ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος, πού τὸ 1717 εἶχε ἤδη γίνει ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας.

2. Τὸ γράμμα πού σώζει αὐτὲς τὶς πληροφορίες ἀπηύθυναν οἱ ἀρχιερεῖς Ἡρακλείας, Χαλδίας καὶ Ἄρτης στὸν Χρύσανθο Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ ζητοῦσαν νὰ μεσολαβήσει ὥστε ὁ τότε μ. λογοθέτης Δημήτριος Ἰουλιανός, πού τὸ ὄφφικίό του εἶχε ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ ἐξαρχίες ἐξαιτίας τῶν πρωτοβουλιῶν ἐκείνων τοῦ Ἰωάννη Μαυροκορδάτου, νὰ ἀνακτήσει πάλι κάποια εἰσοδήματα, τὶς ἐξαρχίες ἴσως τῆς Καβάλας καὶ τοῦ Ὁρφανίου πού παλαιότερα ἀνήκαν στοὺς μ. λογοθέτες. Τὸ πρωτότυπο τοῦ γράμματος σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ ΜΠΤ, φάκελος Ἀλληλογραφία Τουρκίας, ἀρ. ἐγγρ. 200.

3. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Κομνηνός-Ἰψηλάντης στὸ «σημείωμα» τοῦ 1729 ἀναφέρει ὅτι τὸ Μιχαλιτζί ἐκχωροῦνταν στοὺς μ. σκευοφύλακες. Καθὼς ὅμως εἶναι ἄγνωστο ποιά ἐποχὴ ἀποδίδει τὸ σημείωμα αὐτὸ (βλ. σχετικὰ στὸ λῆμμα Ἅγιος Εὐστράτιος), ἡ πληροφορία τοῦ Κομνηνοῦ-Ἰψηλάντη δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθεῖ.

ΜΟΚΟΣΥΛΟΥ

Τὸ χωριὸ αὐτὸ ὑπῆρξε γιὰ κάποιον χρονικὸ διάστημα πατριαρχικό, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι ἦταν «ὑποκειμένον» στὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Καβάλας. Τὸ ἐξαρχικό του καθεστῶς ἔληξε τὸ 1721, ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἔνωση τῆς ἐξαρχίας Καβάλας, καὶ μαζί τῶν ὑποκειμένων σὲ αὐτὴ χωριῶν, μὲ τὴ μητρόπολη Ξάνθης. Περισσότερα βλ. στὰ λήμματα Καβάλα καὶ Βασιλάκιον.

ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΑ

Τὰ νησιά πού βρίσκονται ἀνάμεσα στὴ Λέσβο καὶ τὶς ἀκτὲς τῆς Μ. Ἀσίας ἀποτελέσαν πατριαρχικὴ ἐξαρχία, ἡ λήξη τῆς ὁποίας ὀρίζεται τὸ 1763· ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες καταστροφές πού ὑπέστη ἡ Σμύρνη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀποφασίστηκε νὰ ἀρθεῖ τὸ ἐξαρχικό καθεστῶς στὰ Μοσχονήσια καὶ νὰ ἐνταχθοῦν ὡς ἐνοριακὰ στὴ μητρόπολη Σμύρνης προκειμένου, ὅπως ἀναφέρεται στὸ σχετικὸ σιγίλλιο, νὰ τὴν ἐνισχύσουν οικονομικά¹. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔγγραφο, τοῦ 1763, πληροφοροῦμαστε ἀκόμα τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου ἐξάρχου· ἦταν ὁ ἄρχων κυρίτζης Μανωλάκης, μέγας ποστέλνικος, ὁ ὁποῖος μάλιστα, σύμφωνα μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἀπόφαση, γιὰ νὰ μὴν ἀδικηθεῖ ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς ἐξαρχίας του, θὰ συνέχιζε νὰ εἰσπράττει ἐφ' ὄρου ζωῆς «τὸ σύνθηες ἐτήσιον».

Γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῶν Μοσχονησίων μόνον εἰκασίες μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε. Ὁ Κομνηνός-Ψηλάντης γνωρίζει τὰ Μοσχονήσια ὡς ἐξαρχία, ἡ ὁποία μάλιστα ἐκχωροῦνταν στὸν μ. λογοθέτη τοῦ πατριαρχείου. Τὸ ζήτημα, βέβαια, τῆς χρονολόγησης τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν τοῦ Κομνηνοῦ-Ψηλάντη δὲν ἔχει λυθεῖ². Γεγονός, πάντως, εἶναι πῶς τὰ Μοσχονήσια ὀνομάστηκαν πατριαρχικὴ ἐξαρχία μετὰ τὸ 1644 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1729: τὸ 1644 ὁ πατριάρχης Παρθένιος Β' τὰ

1. Ἡ ἔνταξη τῶν Μοσχονησίων στὴ μητρόπολη Σμύρνης κατοχυρώθηκε μὲ σιγίλλιο τοῦ ὁποίου τὸ κείμενο σώζεται στὸν Β' κώδικα Κριτίου, σ. 476, ἀπὸ ὅπου τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Τὰ σωζόμενα*, 413-417 (πρβ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Κατάλογοι*, 3, 291, ἀρ. 76). Τὸ σιγίλλιο περιγράφει πολὺ γλαφυρὰ τὰ δεινὰ πού ἐπληξάν τὴ Σμύρνη καὶ τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς. Τὸ ἴδιο σιγίλλιο δημοσίευσε εἰκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ Μοσχονήσιος λόγιος ΕὐΣΤΡΑΤΙΟΣ ΔΡΑΚΟΣ, *Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες*, 22-26. Ὁ ἴδιος λόγιος ἔχει ἀφιερῶσει ἀρκετὲς μελέτες στὸ σύμπλεγμα τῶν νησιῶν τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ κόλπου· γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τους ἱστορία βλ. τὴ μελέτη του *Μικρασιάνα*, 8 ἐπ.

2. Τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ παραθέτω στὸ λῆμμα Ἅγιος Εὐστράτιος.

προσάρτησε στη μητρόπολη Μυτιλήνης¹, ενώ το 1729 είναι ή χρονιά που άποτύπωσε τις πληροφορίες του ό Κομνηνός-Ύψηλάντης. "Εκτοτε, και ώς τήν όριστική κατάργηση τής έξαρχίας Μοσχονησίων το 1763, ή πορεία του έξαρχικού τους καθεστώτος δέν ήταν άδιατάρακτη. Σύμφωνα με πληροφορίες που προσάγει ό Μανουήλ Γεδεών², τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1742 ό Παΐσιος Β' προσάρτησε «τήν τέως πατριαρχικήν έξαρχίαν Μοσχονησίων» στη μητρόπολη Σμύρνης, πράξη που έπικυρώθηκε τόν 'Απρίλιο τοῦ 1746³. "Ως το 1760 τά Μοσχονήσια έξακολουθοῦσαν νά είναι ένοριακά, άφοῦ τόν Φεβρουάριο τοῦ 1750 ό μητροπολίτης Σμύρνης τά παραχώρησε στοῦ μητροπολίτη 'Εφέσου ανταλλάσσοντάς τα με τή Ν. Φώκαια και τή Μενεμένη, ενώ το 1760 κατορθώνει ό μητροπολίτης Μυτιλήνης νά τά προσαρτήσει πάλι στην έπαρχία του⁴.

"Αν οι πληροφορίες αυτές τοῦ Γεδεών είναι άκριβεΐς, τότε ό έξαρχος Μανωλάκης έξασφάλισε έφ' όρου ζωής ένα έτήσιο έπί τοῦ όποίου είχε άποκτήσει δικαιώματα μόλις τρία το πολύ χρόνια πριν έκτός εάν οι έναλλασσόμενοι μητροπολίτες τής περιοχής όρίζονταν άπό τόν Μανωλάκη νά άσκοῦν ιερατικά καθήκοντα στην έξαρχία του. "Ως νά έντοπιστοῦν τά κείμενα που ύπαινίσσεται ό Γεδεών, το ζήτημα αυτό μένει άνοικτό.

ΜΟΥΔΑΝΙΑ

Τά Μουδανιά χτίστηκαν κοντά στα έρείπια τής βυζαντινής 'Απάμειας μετά τήν καταστροφή της το 1318 άπό τά στρατεύματα τοῦ 'Οσμάν⁵. Γνω-

1. Τήν προσάρτηση τών Μοσχονησίων στη μητρόπολη Μυτιλήνης αναφέρει ό ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 570 και *Σφάλματα*, 145 και τήν έπαναλαμβάνουν ό ΔΡΑΚΟΣ, *Μικρασιανά*, 9 και ό ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Κατάλογοι*, 203.

2. Στη μελέτη του *Πίνακες* αναφέρει πληθώρα πατριαρχικών έγγραφων, χωρίς όμως νά αναφέρει που βρίσκονται. Στους κώδικες τοῦ πατριαρχικού 'Αρχειοφυλακίου που διεξήλθα δέν κατόρθωσα νά έντοπίσω τά κείμενα αυτά.

3. ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 636 και 639-640.

4. Στο ίδιο, 643 και 651.

5. Για τήν έπιδρομή τοῦ 'Οσμάν και γενικότερα για τήν κατάκτηση τής Μ. 'Ασίας άπό τους 'Οθωμανούς βλ. το έργο τοῦ VRYONIS, *Decline*, passim. Σχετικά με τήν ιστορία τής βυζαντινής 'Απάμειας και τή μετονομασία της σε Μουδανιά ή Μουντανεία ό ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ('Απάμεια, 225) γράφει: «Δέν παρήλθον πολλά έτη άπό τής έξαφανίσεως ταύτης, δέκα σχεδόν, και το τόσο γλυκύ όνομα 'Απάμεια μετεβλήθη εις Μουντανεία, όπως νυν καλείται ή έπί τών έρείπιων αυτής συνοικισθεΐσα νέα πόλις». Για το ίδιο θέμα και για τήν πρόσφατη ιστορία τών Μουδανιών βλ. άκόμα ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Βιθυνικά*, 51 και passim, και ΑΔΑΜΑΝΤΙΑΔΗΣ, 'Επαρχία Προύσης, 122 έπ.

ρίζουμε ότι η 'Απάμεια ως τὴν καταστροφή της ἦταν ἔδρα μητροπολίτη· μετὰ, ἡ πνευματικὴ διοίκηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἐπέζησε ἀνατέθηκε, ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, στὸ μητροπολίτη Προύσης¹. Γιὰ τὰ Μουδανιὰ ὡστόσο καὶ γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ τους καθεστῶς ἡ πρώτη μνεία ποὺ ἔχουμε ἀνάγεται στὸ 1476· τὴ χρονιά ἐκείνη ἡ σύνοδος ἐξέδωσε ἕνα γράμμα, στὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὅτι τὰ Μουδανιὰ ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία «πρὸ πολλῶν καὶ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων»². Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο ἔχουμε καὶ τὴ μοναδικὴ προγενέστερη μνεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του καθεστῶτος: ὁ Ραφαὴλ Α' στὴ διάρκεια τῆς πατριαρχίας του (ἀρχές 1475 - ἀρχές 1476) ἐκχώρησε τὰ Μουδανιὰ ὡς ἐξαρχία στὸν πρῶην μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως —ἄδηλον στὸ συνοδικὸ κείμενο. Οἱ δύο μαρτυρίες εἶναι πολὺ κοντὰ ἢ μία μὲ τὴν ἄλλη, ὥστε δὲν δικαιολογοῦν τὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ «πρὸ πολλῶν καὶ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων». Δεδομένου ὅμως ὅτι τὸ πιττάκιο εἶχε ὡς ἀποδέκτη τοὺς χριστιανούς τῆς περιοχῆς καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκριβολογεῖ, ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον, καθὼς ἀναφερόταν σὲ γνωστὰ τους γεγονότα³, δύο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴ χρῆση τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ προσδιορισμοῦ: ἢ ὅτι μὲ τοὺς ἔρους αὐτοὺς δηλώνεται ἕνα ἐξαρχικὸ καθεστῶς ποὺ εἶχε καθιερωθεῖ ἑκατὸν πενήντα χρόνια πρὶν, ἀνατρέχει δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ ποὺ δημιουργήθηκε ὁ νέος οἰκισμὸς στὴ θέση τῆς καταστραμμένης Ἀπάμειας —ὅποτε οἱ συντάκτες τοῦ κειμένου τοῦ 1476 ἀκριβολογοῦν— ἢ τὸ καθεστῶς ἀνατρέχει εἰκοσι μόνον χρόνια πρὶν, στὴν ἀναδιοργάνωση τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἔγινε μετὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους τῶν Ὁθω-

1. Τὸ κείμενο τῆς «συνοδικῆς πράξεως» ποὺ ἐκδόθηκε σώζεται στὸ χφ V 48, φ. 37ν-38ν καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς MM 1, 80-81· πρβ. DARROUZÈS, *Regestes*, N. 2086.

2. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος αὐτοῦ, στὴν πρόχειρη μορφή τοῦ «παρασχεδίου», σώζεται σήμερα ὡς φ. 224ν στὸ χφ V 48· εἶχε δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς MM 2, 572-573 καὶ πρόσφατα ἐκδόθηκε σὲ διπλωματικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὴν ΠΑ·Ι·ΖΗ, *Ἀνεπίσημα*, 86. Τὸ σωζόμενο κείμενο δὲν φέρει χρονολογία· γιὰ τὴ χρονολόγησή του στὸ 1476 βλ. στὸ ἴδιο, 30-33.

3. Βλ. ἀνάλογη ἔκφραση στὸ πιττάκιο πρὸς τοὺς «κληρικούς» τῶν Μουδανιῶν ποὺ ἔστειλε λίγους μῆνες ἀργότερα ὁ Μάξιμος Γ': «ἐπεὶ ἡ καθ' ἡμᾶς π(ατ)ριαρχικὴ ἐξαρχία οὐδέποτε ἔσχεν ἐξ ἀμνημονεύτων τῶν χρόνων μ(ητ)ροπολίτην, οὐδὲ γὰρ ἄνωμάσθη ποτὲ μ(ητ)ρόπολις, ὡς πάντες ἀκριβῶς ἐπίστανται...». Τὸ κείμενο τοῦ πιττάκιου αὐτοῦ ποὺ σώζεται, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, στὴν πρόχειρη μορφή τοῦ «παρασχεδίου», ὡς φ. 224ν, στὸ χφ V 48, βλ. ΠΑ·Ι·ΖΗ, *Ἀνεπίσημα*, 104-105· τὸ χωρίο, 104 στ. 14-16.

μανῶν τὸ 1454 —ὅποτε οἱ συντάκτες τοῦ κειμένου χρησιμοποιοῦν τοὺς ὄρους αὐτοὺς γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴ νομιμότητα τῆς ρυθμίσεως πού ἐπέλεξαν. Ὅμως, ὅπως καὶ ἂν εἶχαν τὰ πράγματα, ἡ ἀπαρχὴ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας τῶν Μουδανιῶν δὲν εἶναι τὸ 1476 ἢ ἔστω τὸ 1475.

Ἀπὸ τὸ γράμμα ὡστόσο τοῦ 1476 ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ραφαὴλ Α΄, πού ἐκχώρησε τὴν ἐξαρχία στὸν πρῶν Ἀδριανουπόλεως, μετέτρεψε παρανόμως τὴν περιοχὴ σὲ μητροπολιτικὴ περιφέρεια¹. Τὸ καθεστῶς ὅμως αὐτὸ δὲν διάρκεισε πολὺ, καθὼς ὁ Ραφαὴλ «τοῦ πατριαρχείου ἐξῆλθεν» καὶ ὁ ἀμέσως ἐπόμενος πατριάρχης φρόντισε νὰ ἀποκαταστήσει τὴ νομιμότητα, νὰ μετατρέψει δηλαδὴ τὰ Μουδανιά σὲ ἐξαρχία καὶ νὰ τὴν ἀποδώσει καὶ πάλι στὸ πρόσωπο πού εἶχε ἐπιλέξει ὁ Ραφαὴλ Α΄, στὸν πρῶν μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως².

Μετὰ τίς πληροφορίες τοῦ 1476 ἀκολουθοῦν δύο περίπου αἰῶνες σιωπῆς τῶν πηγῶν γιὰ τὰ Μουδανιά· ἡ ἐπόμενη ἀναφορὰ στὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τους σώζεται σὲ κείμενο τοῦ 1658, πού ὑποδηλώνει ὅτι τὰ Μουδανιά εἶχαν πάψει νὰ ἀποτελοῦν πατριαρχικὴ ἐξαρχία καὶ εἶχαν ἐνσωματωθεῖ σὲ μητροπολιτικὴ περιφέρεια. Συγκεκριμένα, τὸ 1658 ἡ σύνοδος ἀποφασίζει νὰ καθαιρέσει τὸ μητροπολίτη «Προύσης, Μ ο υ ν τ α ν ί ω ν καὶ Τριγλείας» Μελέτιο³. Ὡς πρὸς τὸ χρόνο πού τὰ Μουδανιά ἐνσωματώθηκαν στὴ μητρόπολη Προύσης, φαίνεται ὅτι ἦταν ἓνα γεγονός ἐντελῶς πρόσφατο: τὸν Μάιο τοῦ 1657, ὅταν ὁ Προύσης Παρθένιος ἐκλέγεται οἰκουμενικὸς πατριάρχης, στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς του ἀναφέρεται: «ἐθέμεθα πρῶτον τὸν μητροπολίτην Προύσης καὶ Τριγλείας Παρθένιον»⁴.

1. «Ὀλίγου δὲ καιροῦ παρελθόντος [ἀπὸ τὴν ἐκχώρηση τῆς ἐξαρχίας τῶν Μουδανιῶν στὸν πρῶν μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως], [ὁ Ραφαὴλ] μῆτε τὴν παλαιὰν τάξιν τηρῆσας, μῆτε τὰ αὐτοῦ γράμματα καὶ ὑπογραφὰς αἰδεσθεῖς κεχειροτόνηκεν μ(η)τροπολίτην...». Τὸ ἀπόσπασμα στὴν πιὸ πάνω ἔκδοση τοῦ κειμένου, 86 στ. 8-10.

2. Τὸ ὄνομα τοῦ πρῶν μητροπολίτη δὲν ἀναφέρεται στὸ κείμενο· θὰ πρέπει νὰ ἦταν εἴτε ὁ Μακάριος, μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως τὸ 1467, εἴτε ὁ Θεοφάνης, ἀρχιερέας τῆς τὸ 1474. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἄδηλο ἔξαρχο Μουδανιῶν στὴ μελέτη μου *Ἀνεπίσημα*, 80-91.

3. Τὸ κείμενο τῆς καθαιρέσεως σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 231^v-232^r (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 592). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἀναγραφὴ τῶν πατριαρχικῶν δικαιῶν στὸ χωρὸ τῆς Μ. Ἀσίας, πού σώζεται σὲ κώδικα τοῦ 16ου αἰῶνα (βλ. περισσότερα γιὰ τὴν ἀναγραφὴ αὐτὴ στὸ λῆμμα Ἑλεγκοῖ), τὰ Μουδανιά δὲν ἀναγράφονται ὡς «πατριαρχικά», ἀλλὰ σημειώνεται ὅτι ἐκεῖ βρισκόνται τρία σταυροπηγιακὰ μοναστήρια (ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀναγραφή*, 99 καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὰ Μουδανιά, 111-112. Βλ. ἀκόμα ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Εἰδήσεις*, 24-25).

4. Τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Παρθενίου Δ΄ σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ

Αυτό σημαίνει ότι τότε τα Μουδανιά δεν είχαν ακόμα ενσωματωθεί στη μητρόπολη Προύσης και ότι ο Μελέτιος που διαδέχθηκε τον Παρθένιο ήταν αυτός που φρόντισε να αλλάξει το εκκλησιαστικό καθεστώς τους¹. Το γεγονός συνεπώς μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στα δύο αυτά γεγονότα, την ανάρρηση του Παρθενίου Δ' την 1η Μαΐου 1657 και την καθάρηση του Μελετίου το 1658.

Τέλος, μέσα στην ίδια συλλογιστική μπορεί να ένταχθει και να αξιοποιηθεί η έμμεση μαρτυρία του Χρυσάνθου Ίεροσολύμων για τα Μουδανιά. Στο *Συνταγματίον* που συνέταξε και εξέδωσε το 1715 δεν αναφέρει τα Μουδανιά στη φήμη του Προύσης αλλά μόνο την Τρίγλεια —όπως συνέβαινε και το 1657. Είναι πιθανό μετά την καθάρηση του Μελετίου τα Μουδανιά να επανήλθαν στην τάξη των πατριαρχικών έξαρχιών και γι' αυτό να μην αναφέρονται στη φήμη του Προύσης. Πιθανότερο όμως φαίνεται η παράλειψη αυτή να σημαίνει ότι τα Μουδανιά ήταν ένοριακά της μητροπόλεως, άναξια όμως να αναφέρονται στη φήμη του αρχιερέα Προύσης. Προς την τελευταία υπόθεση οδηγεί και η πληροφορία που απομνημόνευσε στο όδοιπορικό του ο Χρυσάνθος Ίεροσολύμων, όταν πέρασε από τα Μουδανιά το 1724. Σημείωσε ότι έφθασε εκεί στις 9 Ίουνίου, «ένθα έξήλθεν ο άγιος Προύσης κύρ Κύριλλος μετά του κλήρου αυτού εις υπάντησίν μας», τελετή που θα ήταν άπίθανο να είχε γίνει στα Μουδανιά αν ήταν τότε πατριαρχική έξαρχία².

ΜΠΟΜΠΛΙΑΝΗ

Γνωρίζουμε ότι ο μικρός οικισμός της Μπόμπλιανης στα νότια του Παγκαίου όρους, ο σημερινός Άκροπόταμος³, έχασε την πατριαρχική του

ΜΠΤ 2, φ. 233^ρ (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, λήμμα 598) και έχει δημοσιευθεί από τον ΓΕΡΜΑΝΟ, *Συμβολή*, 147.

1. Στο κατηγορητήριο για την καθάρησή του προσάπτονται στον Μελέτιο πάμπολλα παραπτώματα, χωρίς όμως να αναφέρεται ρητά αν ανάμεσα σε αυτά που «εδράξατο» ήταν και τα Μουδανιά. Δεν σώζεται πάντως πράξη με την έποια ή πατριαρχική αυτή έξαρχία να υπάγεται στη δικαιοδοσία του Προύσης.

2. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Όδοιπορικό*, 234. Ο 19ος πάντως αιώνας βρίσκει τα Μουδανιά ένοριακά του Προύσης. Για την πιο πρόσφατη εκκλησιαστική ιστορία τους, εκτός από τα έργα που αναφέρω στην πρώτη σημείωση του λήμματος, βλ. ακόμα Ή μητρόπολις Προύσης, *Ήμερολόγιον του έτους 1907 των Έθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων*, Κωνσταντινούπολη 1906-1907, 190.

3. Στοιχεία γεωγραφικά, πληθυσμιακά και τοπωνυμικά βλ. στο *Paysages*, 134: λήμμα Boblian.

ἐξάρτηση τὸ 1721, ὅταν ἡ ἐξαρχία Καβάλας καὶ μαζί τὰ ὑποκείμενα σὲ αὐτὴν χωριά — ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἡ Μπόμπλιανη — ἐνώθηκαν μὲ τὴ μητρόπολη Ξάνθης¹. Γιὰ τὶς ἀπαρχὲς ὅμως τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῆς Μπόμπλιανης οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς δὲν εἶναι ἀπόλυτα διαφωτιστικὲς. Σὲ σιγίλλιο πού ἐξέδωσε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1614 ὁ Τιμόθεος Β΄ προκειμένου νὰ ὑπαγάγει χωριά τῆς περιοχῆς στὴ μητρόπολη Φιλίππων ἀναφέρεται πὼς ὡς τὴ στιγμή ἐκείνη ἡ Μπόμπλιανη ὑπαγόταν, παρανόμως, στοὺς «διοικοῦντας» τὴ μητρόπολη Περιθεωρίου καὶ Καβάλας². Ὁ ἴδιος πατριάρχης ὅμως τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1618, ἐκδίδει ἄλλο σιγίλλιο γιὰ νὰ ὑπαγάγει νέους οἰκισμοὺς πού ὡς τότε ἦταν πατριαρχικοὶ στὴ μητρόπολη Φιλίππων· τὸ περίεργο εἶναι πὼς ἀνάμεσά τους ἀναφέρεται ξανὰ ἡ Μπόμπλιανη — τὴ φορὰ αὐτὴ ὡς πατριαρχικὴ³.

Εἶναι πιθανὸ ὁ μητροπολίτης Φιλίππων Κλήμης, πού φρόντιζε νὰ ἀνακτήσει ἡ ἐρημωμένη ἐπαρχία του τὰ χωριά πού ἄλλοτε τῆς ἀνήκαν, νὰ ζήτησε, γιὰ κάποιους ἄγνωστους σὲ μᾶς λόγους, νὰ ἀναφερθεῖ ξανὰ ὅτι ἡ Μπόμπλιανη ὑπαγόταν πλέον στὴ μητρόπολη Φιλίππων.

Βέβαιο πάντως εἶναι πὼς κάποια χρονικὴ στιγμή μετὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ 1614-1618 — πιθανῶς μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κλήμη —, ἡ Μπόμπλιανη ὑπάχθηκε πάλι στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία, ἀκολουθώντας τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Καβάλας. Ἡ ὀριστικὴ μεταβολὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τῆς καθεστῶτος θὰ γίνῃ τὸ 1721, ὅταν θὰ ὑπαχθεῖ μαζί μὲ τὴν Καβάλα στὴ μητρόπολη Ξάνθης.

ΜΥΚΟΝΟΣ

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Μύκονος ἀποτελέσει «πατριαρχικὸν νησίον» ἐξαρτώμενο ἀπὸ τὸν πατριάρχη τὸ πληροφοροῦμαστε ἔμμεσα: σὲ συνοδικὸ τόμο πού ἐκδόθηκε τὸ 1646 ἀπὸ τὸν Παρθένιο Β΄ ἀναφερόταν ὅτι στὴ νεοῖδρῦσμένη ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου ἐντασσόταν καὶ τὸ πατριαρχικὸ νησί τῆς Μυκόνου⁴. Εἶναι πιθανὸ ἡ Μύκονος νὰ εἶχε ὡς τότε τὸ ἴδιο ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς μὲ πολλὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους τὰ ὁποῖα, μετὰ τὴν κατάλυση τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ὀθωμανῶν, εἶχαν

1. Στὸ λῆμμα Καβάλα ὑπάρχουν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαγωγή τῆς ἐξαρχίας Καβάλας στὴ μητρόπολη Ξάνθης.

2. Γιὰ τὸ σιγίλλιο αὐτὸ βλ. στὸ λῆμμα Βασιλάκιον.

3. Πρόκειται γιὰ σιγίλλιο πού ἐκδόθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1618, γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐκδοση τοῦ ὁποίου βλ. στὸ λῆμμα Ἀμφίπολις.

4. Γιὰ τὸν συνοδικὸ αὐτὸ τόμο βλ. στὸ λῆμμα Ἀνάφη σ. 135 σημ. 3.

ὕπαρχοι ἐπὶ τὴν πατριαρχικὴν δικαιοδοσίαν¹. Μετὰ τὴν ἔνταξή της ἕως τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου δὲν ἀνέκτησε ποτὲ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς.

ΝΕΟΧΩΡΙΟΝ

Βλ. τὸ λῆμμα Ἐμφίπολις.

ΝΥΜΦΙΟΣ

Γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἡ μόνη πληροφορία ποὺ ἔχουμε σώζεται σὲ μιὰ ἀναγραφὴ σταυροπηγιακῶν μοναστηριῶν καὶ πατριαρχικῶν χωριῶν τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ αὐτή, ποὺ συντάχθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1577 καὶ μνημονεύει τὸν Νύμφιο ὡς «πατριαρχικόν», δὲν σώζονται ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴν πατριαρχικὴν ἐξάρτησιν².

ΟΙΝΟΥΠΟΛΙΣ ἢ ΙΩΝΟΠΟΛΙΣ

Παράλιος οἰκισμὸς στὶς νότιες ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἡ Ἰωνόπολις ἢ Ἀβώνου Τεῖχος, ἡ βυζαντινὴ Ἰουνόπολις³ καὶ ἡ ὀθωμανικὴ Inebolu, ἀποτελεσε καὶ αὐτὴ πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Τὴν πρωιμότερη πληροφορία προσάγει ὁ Κομνηνός-Ψηλάντης, ὁ ὁποῖος στὸ «σημείωμά» του ἀναφέρει ὅτι ἡ «Οἰνούπολις» ἐκχωρεῖται στὸν πρωτόκδικο τῆς Μ. Ἐκκλησίας⁴. Ποῦ ἕως ἀνάγεται ἡ πληροφορία αὐτὴ καὶ πότε ὀνομάστηκε ἡ Οἰνού-

1. Πρβ. ὅσα ἀναφέρει στὸ λῆμμα Ἐμοργός.

2. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀναγραφὴ αὐτὴ καὶ τὴ χρονολόγησή της βλ. στὸ λῆμμα Κόληδα.

3. Ἔτσι τὴν ἀναφέρει, γιὰ παράδειγμα, ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος στὸ ἔργο του *Περὶ θεμάτων* I, 7 (ἔκδ. Α. Pertusi, Βατικανὸν 1952 [Studi e testi] 160. Πολλὲς εἶναι οἱ παραλλαγές τῆς ὀνομασίας τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ. Γραφὴ μὲ Οἰ- συνανοῦμε σὲ κείμενα τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα· συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ ἕνα ἀντίγραφο γράμματος τοῦ Νεοφύτου Β΄ —γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. σ. 214 σημ. 1— καὶ γιὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων ποὺ σώζεται ἐπὶ τὴν Ἱστορίαν, βιβλ. ιβ΄, κεφ. θ΄, § ζ΄, σ. 1230, ὅπου ἀναφέρεται: «ἐν τῇ Οἰωνοπόλει (οὐκ Ἰωνοπόλει), ἦν καὶ Ἀβώνου τεῖχος λέγει ὁ Λουκιανός», ὑπῆρχαν στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ὅταν περιόδευσε ἐκεῖ ὁ Δοσιθεός, χριστιανοὶ «εἰς ὀγδοήκοντα εἰκίας ποσοῦμενοι». Αὐτὴ τὴν πληροφορία προφανῶς ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Κομνηνός-Ψηλάντης ὅταν σημειώνει ὅτι τὸ 1660 ἐπὶ τὴν Ἰωνόπολιν «εἰσὶ πέντε χωρία ὀρθόδοξοι, ἕως ὀγδοήκοντα οἰκίας ποσοῦμενοι» (ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν* (Παραλειπόμενα), 521).

4. Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸ «σημείωμα» αὐτὸ στὸ λῆμμα Ἅγιος Εὐστράτιος.

πολις για πρώτη φορά πατριαρχική εξαρχία οι πηγές δὲν τὸ ἔχουν διασώσει. Γνωρίζουμε πάντως ὅτι, τουλάχιστον ὡς τὸ 1610, ὑπαγόταν ὡς ἐνοριακή στὴ μητρόπολη Ἀγκύρας¹. Στὰ μέσα, πάντως, τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Ἰωνόπολις ἦταν ἐξαρχία, ἡ ὁποία εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸν Νικόλαο Ἀριστάρχη, μ. λογοθέτη τότε τοῦ πατριαρχείου. Σύμφωνα μάλιστα μετὰ τὴ δήλωση τοῦ ἴδιου πρὸς τὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση τοῦ 1856-1860 ποὺ συνέταξε τοὺς Γενικοὺς Κανονισμοὺς, ἡ ἐξαρχία αὐτὴ τοῦ ἀπέδιδε ἐτησίως 4.000 γρόσια².

Τὸ τέλος τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῆς Ἰωνόπολης ἐπῆλθε μετὰ τὴ ρυθμιστικὴ διάταξη τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν ποὺ καταργοῦσε ὅλες τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες³.

ΟΡΜΑΝΚΙΟ·Ι·

Ἡ μοναδικὴ πληροφορία ὅτι ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Ἀγχιάλου μαζί μετὰ Περφερίτζι τῆς ἴδιας περιοχῆς ἀποτέλεσαν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ποὺ ἐκχωροῦνταν στὸ λογοθέτη τοῦ πατριαρχείου παραδίδεται ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ-Ἵψηλάντη. Στὸ «σημείωμα» ποὺ ἀπομνημόνευσε τὸ 1729 διαβάζουμε: «Τοῦ λογοθέτου Ἰωάννου. Δύο χωρία εἰς Ἀγχιάλον, Περφερίτζι καὶ Ὀρμάνκιοι»⁴. Ἄλλες πηγές ποὺ νὰ παραδίδουν τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ οἰκισμοὶ τῆς Ἀγχιάλου ἦταν πατριαρχικὲς ἐξαρχίες δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ, οὔτε γνωρίζουμε λογοθέτη τοῦ πατριαρχείου μετὰ τὸ ὄνομα Ἰωάννης πρὶν ἀπὸ τὸ 1729. Μοναδική, συνεπῶς, πηγὴ παραμένει τὸ «σημείω-

1. Τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ πατριάρχης Νεόφυτος Β' ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπαγωγή τῆς Οἰνουπόλεως «σὺν δυσὶ χωριδίοις, Τολκισαρί τε καὶ Ντόσια» στὴ μητρόπολη Ἀγκύρας. Ὅπως φαίνεται ὁμοίως ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος, ἡ Ἰωνόπολις ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ραφαήλ Β' εἶχε ὑπαχθεῖ στὸ μητροπολίτη Γαγγρῶν. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ φ. 277v-278r τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 798) καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΜΥΣΤΑΚΙΔΗ, *Ἀνακαμίενους*, 141-143.

2. Κώδιξ ΤΕ', σ. 202, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ. Βλ. γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀποζημίωση ποὺ ἔλαβε ὁ Ἀριστάρχης γιὰ τὴν κατάργηση τῶν ἐξαρχιῶν του στὸ κεφάλαιο «Ἀπὸ τὴν κάμψη ὡς τὴν κατάργηση τοῦ 1862», σ. 75.

3. Βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὴν προηγούμενη σημείωση. Ἀνάμνηση τοῦ ἐξαρχικοῦ αὐτοῦ καθεστῶτος διέσωσε καὶ ὁ λόγιος τοῦ 19ου αἰώνα ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ ὅταν τὸ 1870 σημείωνε στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου του *Φυγάδες*, 142: «τὸ Ἀβόνου τεῖχος ἢ ἡ Ἰαννούπολις, μεταβληθεῖσα καὶ αὕτη εἰς ἐξαρχίαν πατριαρχικὴν ἐχορηγεῖτο μέχρις ἐσχάτων εἰς ἕνα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων».

4. Γιὰ τὸ «σημείωμα» αὐτὸ βλ. τὸ λῆμμα Ἄγιος Εὐστράτιος.

μα) αυτό, τὸ ὁποῖο ὅμως παρουσιάζει τὰ χρονολογικά προβλήματα πού ἔχουμε ἐπισημάνει στὸ λήμμα "Ἁγιος Εὐστράτιος.

ΟΡΦΑΝΙ ἢ ΧΡΥΣΟΥΠΟΛΙΣ

Τὸ Ὀρφάνι, ἡ βυζαντινὴ Χρυσούπολις στὰ δυτικὰ τῆς Καβάλας, ὀνομάστηκε πατριαρχικὴ ἑξαρχία πρὶν ἀπὸ τὸ 1577. Τὴν πληροφορία αὐτὴ ἔχει διασώσει ὁ Γαβριήλ Καλωνάς¹, πού εἶχε σταλεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀπὸ τὸν πατριάρχη στὴν περιοχὴ Φιλίππων γιὰ νὰ ἐπιβλέπει τὰ ἐκεῖ πατριαρχικά δίκαια. Ὁ Καλωνάς σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μαρτίνο Κρούσιο γράφει: «ἤμην ἑξαρχος καὶ τοποτηρητῆς τῶν δεκατεσσάρων κωμῶν τοῦ πατριαρχείου»· ἔδρα του εἶχε «τὴν... κώμην καλουμένην Ὀρφάνη». Ἐκεῖ ἦρθε καὶ τὸν ἀναζήτησε, ὅπως διηγεῖται στὸν Κρούσιο, ὁ ὀθωμανὸς ἀξιωματοῦχος τῆς περιοχῆς καὶ τὸν ρώτησε: «σὺ εἶ ὁ ἑξαρχος ἐν ταύτῃ τῇ κώμῃ; Κἀγὼ ἔλεξα ὅτι, ἐγὼ εἰμί». Ἡ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ Καλωνᾶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ, γιὰ ὅσους λόγους ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει², πρὶν ἀπὸ τὸ 1577.

Ἡ ἐπόμενη πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑξαρχικοῦ καθεστῶτος στὸ Ὀρφάνι ἀλλὰ καὶ στὴ γύρω περιοχὴ ἀνάγεται στὸν Μάρτιο τοῦ 1618. Τότε ὁ πατριάρχης Τιμόθεος Β' ἐκδίδει ἓνα σιγίλλιο μὲ τὸ ὁποῖο ὀκτὼ πατριαρχικά χωριά, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὸ Ὀρφάνι, ὑπάγονται ὡς ἐνοριακὰ στὴ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Φιλίππων Κλήμη³. Τὰ χωριά αὐτὰ εἶχαν ὀνομαστεῖ πατριαρχικά («πρὸ χρόνων πολλῶν»), ὅπως ἀναφέρει τὸ σιγίλλιο —προσδιορισμὸς πού ἀνάγεται ἴσως στὴν ἐποχὴ τῆς μαρτυρίας τοῦ Καλωνᾶ. Τώρα ὅμως, μὲ τὴν ὑπαγωγὴ τους στὴ μητρόπολη Φιλίππων, τὸ ἑξαρχικὸ αὐτὸ καθεστῶς καταργεῖται.

Ὡστόσο τὸ Ὀρφάνι φαίνεται πὼς ἀνέκτησε τὸ ἑξαρχικὸ καθεστῶς, ἀφοῦ ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι στὸ διάστημα 1668-1672 τὸ κατεῖχε ὡς ἑξαρχος ὁ μ. λογοθέτης Κωνσταντῖνος Ἰουλιανός⁴. Ἐξἄλλου, γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1675 μαζί μὲ τὴν ἑξαρχία Καβάλας ἐκχωρήθηκε στὸν πρῶην μη-

1. Γιὰ τὴν παράδοση τῆς μαρτυρίας τοῦ Καλωνᾶ βλ. ὅσα ἔχω ἀναφέρει στὸ λήμμα Ἄμφιπολις.

2. Στὸ λήμμα Ἄμφιπολις καὶ πάλι.

3. Τὸ σιγίλλιο τοῦ Τιμοθέου Β' σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 272r-v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λήμμα 772) καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Σημειώσεις*, 99-101· βλ. περισσότερες πληροφορίες στὸ λήμμα Ἄμφιπολις.

4. Γιὰ τὴν παράδοση τῆς πληροφορίας αὐτῆς βλ. στὸ λήμμα Καβάλα, σ. 172.

τροπολίτη Φιλίππων και Δράμας Γερμανό «πρός ζωάρκειαν»¹, χωρίς ή εκχώρηση αυτή σε έναν πρώην αρχιερέα να έχει την έννοια τῆς κατάλυσης τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος, ἀφοῦ ὁ πρώην μητροπολίτης ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλει ἕνα ποσὸ ὡς ἐτήσιο στὸν ἐξαρχο τοῦ τυχόν θὰ εὐεργετοῦνταν μὲ τίς ἐξαρχίες τῆς Καβάλας καὶ τοῦ Ὀρφανίου. Καὶ πραγματικὰ φαίνεται πὼς τὸ Ὀρφάνι διατήρησε ὡς τὸ 1721 τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς, μαζὶ μὲ τὴν Καβάλα², ὁπότε ἐντάχθηκαν ὀριστικὰ στὴ μητρόπολη Ξάνθης³.

ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΝ

Σὲ ἕνα κατάλογο σταυροπηγιακῶν μονῶν καὶ πατριαρχικῶν χωριῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ποῦ ἀνάγεται στὸν 16ο αἰῶνα καὶ σώζεται σὲ αὐτόγραφο χειρόγραφο τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου Ἀθανασίου, τὸ Παλαιόκαστρο χαρακτηρίζεται «πατριαρχικόν»⁴. Ὁ ἐκδότης τῆς ἀναγραφῆς αὐτῆς, ὀρθὰ νομίζω, πιθανολογεῖ ὅτι τὸ καταγραφόμενο ὡς πατριαρχικὸ Παλαιόκαστρον —ταπωνύμιο συχνότατο στὴν περιοχὴ— εἶναι ἡ ἀρχαία Πιτάνη, μετέπειτα ἐπισκοπὴ τῆς μητροπόλεως Ἐφέσου: ἡ σχέση τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ μὲ τὴν Ἐφεσο ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση, ἀφοῦ δικαιολογεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀθανασίου νὰ καταγράψει τὸν μὴ ὑπαγόμενο στὴν ἐξουσία τοῦ πατριαρχικοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ δευτέρα ὀνομασία αὐτοῦ τοῦ Παλαιόκαστρου ἦταν Ἁγιος Γεώργιος.

ΠΕΛΛΑΔΑΡΙΟΝ

Ἡ μοναδικὴ ἐνδειξη ὅτι ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Μ. Ἀσίας ὑπαγόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου παραδίδεται ἀπὸ ἕνα κατάλογο σταυροπηγιακῶν μονῶν καὶ πατριαρχικῶν χωριῶν τῆς δυτικῆς Μ. Ἀσίας, τὸν ὁποῖο διέσωσε ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου Ἀθανάσιος τὸ 1577 σὲ αὐτόγραφο χει-

1. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ 1675, ποῦ ἐξέδωσε ὁ Παρθένιος Δ' ὑπὲρ τοῦ πρώην μητροπολίτη Φιλίππων καὶ Δράμας Γερμανοῦ βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Καβάλα.

2. Τὸ 1717 ὁ μ. ρήτωρ Σπαντωνῆς ζητοῦσε νὰ τοῦ ἐκχωρηθοῦν οἱ ἐξαρχίες τῆς Καβάλας καὶ τοῦ Ὀρφανίου, ἐνῶ τὸ 1721 γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἐξαρχος τῆς Καβάλας καὶ τοῦ Ὀρφανίου ἦταν ὁ πρωτέκδικος Λασκαράκης· βλ. σχετικὰ στὸ λῆμμα Καβάλα.

3. Γιὰ τὴν ἐνταξὴ αὐτῆ καὶ γιὰ τὸ ἐγγραφο τοῦ 1721 ποῦ τὴν παραδίδει βλ. στὸ λῆμμα Βασιλάκιον.

4. Γιὰ τὸν κατάλογο αὐτό, τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐκδοσὴ του βλ. τὸ λῆμμα Ἐλεγμοί.

ρόγραφο του¹. Έκεῖ ἀναφέρεται ὅτι «...τὸ Παλαιόκαστρον πατριαρχικόν· ὁμοίως καὶ τὸ Πελαδάριον καὶ σταυροπήγιον ἐν αὐτῷ ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Καριγὸς καὶ ἑτέρα ἐκκλησία ὁ Μέγας Γεώργιος». Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι διατυπωμένη ἡ πληροφορία βεβαιώνει ὅτι στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη ὑπαγόταν ὄχι μόνον ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ οἰκισμὸς².

ΠΕΡΙΒΟΛΙΑ

Μία μόνη πηγὴ παραδίδει πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία: πρόκειται γιὰ ἕνα ἀχρονολόγητο πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 17ου αἰώνα ἀπὸ τὸ ὁποῖο πληροφοροῦμαστε ὅτι τὰ Περιβόλια, μαζὶ μὲ ἄλλα πέντε χωριά τῆς περιοχῆς, χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1702. Στὴ συνέχεια τὰ Περιβόλια ἐνώθησαν μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης, γιὰ νὰ ἀποσπαστοῦν ξανά καὶ νὰ παραμείνουν πατριαρχικὰ ὡς τὸ διάστημα 1713-1728, ὁπότε χρονολογεῖται ἡ ἀπόφαση τῆς ὀριστικῆς κατάρτησης τοῦ ἐξαρχικοῦ τους καθεστῶτος³.

ΠΕΡΦΕΡΙΤΖΙ

Βλ. τὸ λῆμμα Ὁρμάνκιοι.

ΠΗΔΗΜΑ

Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Μεσσηνίας ἐκχωρήθηκε ὡς ἐξαρχία ἀπὸ τὸν πατριάρχη Συμεὼν Α', στὴ διάρκεια τῆς τρίτης πατριαρχίας του (1482-1486), στὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ⁴. Γιὰ τὴν ἐκχώρηση αὐτή, γιὰ τὰ στοιχεῖα ποῦ

1. Περισσότερα γιὰ τὴν πηγὴ αὐτὴ βλ. στὸ λῆμμα Κόληδα.

2. Ὁ ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀναγραφή*, 109-111, εἰκάζει ὅτι «ὁ Ἐφέσου Ἀθανάσιος προέβη εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν μὴ ὑπαγομένων εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ναῶν, μονῶν καὶ χωρίων καὶ ἴσως ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐπεξέτεινε τὸν κατάλογον καὶ μέχρι τῆς περιοχῆς τῆς Προποντίδος». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ Πελαδάριο εἶχε πάντοτε ἀμιγῶς χριστιανικὸ πληθυσμό.

3. Στὸ λῆμμα Ἀντάνασο βλ. περισσότερα γιὰ τὴν πηγὴ ποῦ παραδίδει τίς πιὸ πάνω πληροφορίες.

4. Τὸ κείμενο τῆς ἐκχώρησης τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ ἀντίγραφο ποῦ σώζεται στὸ χφ 276, φ. 128^v-129^v τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων· ἐκεῖ ὁ οἰκισμὸς ἀναφέρεται ὡς Πέδημα· ἐπειδὴ ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ πρωτότυπο, υἱοθετῶ τὴ γραφὴ μὲ -η, μὲ τὴν ὁποία εἶναι γνωστὸς ὡς σήμερα ὁ οἰκισμὸς.

ἐπιβεβαιώνουν τὸν ἐξαρχικό της χαρακτήρα καὶ γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου βλ. περισσότερα στὰ λήμματα Καλαμάτα καὶ Μέγας Ζυγός.

ΠΗΣΙΛΙΝΙΟΥ

Τὸ χωριὸ αὐτὸ (σημ. Πεθελινός¹) ἦταν πατριαρχικό καὶ ὑπαγόταν στὴν ἐξαρχία Καβάλας. Τὸ ἐξαρχικό του καθεστῶς ἔληξε τὸ 1721, ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἔνωση τῆς ἐξαρχίας Καβάλας καὶ τῶν «ὑποκειμένων» σὲ αὐτὴν πατριαρχικῶν χωριῶν μὲ τὴ μητρόπολη Ἐάνθης. Περισσότερα βλ. στὰ λήμματα Καβάλα καὶ Βασιλάκιον.

ΠΗΣΠΙΛΟΥΣ

Γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ τῆς Χίου ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία βλ. τὸ λῆμμα Βολισσός.

ΠΛΑΤΖΑ

Τὸ κείμενο ἐνὸς σιγιλίου ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1647 μᾶς πληροφορεῖ πῶς ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Μάνης ὑπῆρξε πατριαρχικὴ ἐξαρχία· καὶ ἀκόμα, ὅτι τὸ καθεστῶς αὐτὸ ἔληξε ἐπισήμως μὲ τὴν ἐκδοση αὐτοῦ τοῦ σιγιλίου, καθὼς ἡ Πλάτζα μετατρεπόταν σὲ ἐπισκοπὴ ὑπαγόμενη στὴ μητρόπολη Μονεμβασίας².

Τὸ σιγίλλιο δὲν ἀναφέρει πότε ἡ Πλάτζα ὀνομάστηκε πατριαρχικὴ ἐξαρχία· καθὼς, ὅμως, περιγράφει τὶς μεταπτώσεις ποὺ ὑπέστη ὡς τότε τὸ ἐκκλησιαστικὸ της καθεστῶς, ἐπιτρέπει νὰ ὀρίσουμε, κατὰ προσέγγιση ἔστω, τὴν ἔναρξη τοῦ ἐξαρχικοῦ της καθεστῶτος. Ἀναφέρεται στὸ κείμενο ὅτι ἡ Πλάτζα ἦταν ἀνέκαθεν ἐπισκοπὴ τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας· ὅμως, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μητροπολίτη Ἀχιλλίου, ἀποσπάστηκε καὶ μετατράπηκε σὲ ἀρχιεπισκοπὴ, μετὰ ἔγινε πάλι ἐπισκοπὴ καὶ ἀργότερα, «τινὸς καιροῦ δραξάμενοι, κατεβίβασαν αὐτὴν εἰς ἐξαρχίαν». Τὴ χρονολογία τῆς μετατροπῆς της σὲ ἀρχιεπισκοπὴ τὴ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1621 ἐκλέγεται ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος ἀρχιεπί-

1. Βλ. *Paysages*, 227: λῆμμα Péthélinos.

2. Τὸ κείμενο τοῦ σιγιλίου αὐτοῦ, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἰωαννῆιο Β', σώζεται στὸ φ. 149ν-150ρ τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 275) καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ μὲ ἀναλυτικὰ σχόλια ἀπὸ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Πέντε πατριαρχικά*, 515 ἐπ.

σκοπος στη νοειδρυσμένη άρχιεπισκοπή που περιλαμβάνει την Πλάτζα, την Άνδρούβιστα, τὸ Πραστεῖον καὶ δώδεκα ἀκόμα χωριά τῆς περιοχῆς¹. Μὲ βάση τὰ δύο αὐτὰ χρονικὰ ἔρια πὺ σῶζουν οἱ πηγές, τὸ 1621 καὶ τὸ 1647, καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι γιὰ κάποιον χρονικὸ διάστημα διατέλεσε καὶ πάλι ἐπισκοπή, πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Πλάτζας δὲν διάρκεσε περισσότερο ἀπὸ δύο δεκαετίες². Τελευταῖος, καὶ μοναδικὸς ἴσως, ἔξαρχός της ὁ Μανωλάκης Μουσελίμης³ ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ μετατροπὴ της σὲ ἐπισκοπή ἔγινε μετὰ τὸ θάνατό του³.

1. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ ἡ νέα ἀρχιεπισκοπή ὡς «ἀρχιεπισκοπή Πλάτζας». Ἀπαριθμοῦνται μόνο οἱ δεκαπέντε οἰκισμοί, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ἡ Πλάτζα, πὺ ἀπάρτιζαν τὴν ἰδρυσμένη ἀρχιεπισκοπή. Προφανῶς ἡ Πλάτζα, ὡς ὁ μεγαλύτερος οἰκισμὸς, ἔδωσε τὸ ὄνομά της σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀρχιεπισκοπή. Γιὰ τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Παρθενίου βλ. τὸ λῆμμα Ζαρνάτα.

2. Μιὰ δήλωση τοῦ μητροπολίτη Μονεμβασίας Σωφρονίου, πὺ φέρει χρονολογία Αὐγούστος τοῦ 1652, παρέσυρε στὴ σκέψη ὅτι ἡ Πλάτζα ἐπανῆλθε, μετὰ τὴ χρονολογία αὐτή, στὸ καθεστῶς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Μὲ τὴ δήλωση αὐτὴ ὁ μητροπολίτης παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία πὺ εἶχε ἐπὶ τῆς ἐπισκοπῆς Πλάτζας, ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε νὰ καταβάλλει τὰ τρεῖς χιλιάδες ἄσπρα πὺ ὀρίστηκαν γιὰ τὴν Πλάτζα ὅταν αὐτὴ ὑπάχθηκε στὴ μητρόπολη Μονεμβασίας. Στὸ κείμενο τῆς δήλωσης ὁ Σωφρόνιος σημείωνε: «ἀπέχω ἐξ αὐτῆς... ὡς ξένος καὶ ἀλλότριος καὶ ἐπ' αὐτὴν εἶναι καὶ εὐρίσκεισθαι ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν καὶ κυριότητα τοῦ παναγιωτάτου μου αὐθέντου καὶ δεσπότη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου κυρίου Παΐσιου, ποιῆσαι αὐτὴν ὡς δόξειεν τῇ αὐτοῦ παναγιότητι καὶ μηκέτι μετοχὴν τινα ἔχω ἐν αὐτῇ τῇ Πλάτζα». Στηριζόμενος στὴ δήλωση αὐτὴ τοῦ Σωφρονίου ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (*Πέντε πατριαρχικά*, 523), σημείωσε: «Τὸ 1652 ἔδωκε τὴν συγκατάθεσίν του,... ἵνα ἐπανέλθῃ εἰς τὸ προηγούμενον καθεστῶς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας» ἐνῶ τὴν ἴδια ἐντύπωση σχημάτισε καὶ ὁ Χρυσόστομος Δημητρίου καὶ ἔγραψε: «ἀποδίδεται αὐτῇ τῷ πατριάρχει εἰς ἐξαρχίαν» (*ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Μονεμβασία*, 149). Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου τοῦ Σωφρονίου δὲν μπορεῖ νὰ δήλωνε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Πλάτζα προκειμένου νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν καταβολὴ τῶν 3.000 ἄσπρων. Καὶ πάντως, σὲ καμιά περίπτωση δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι μιὰ δήλωση παραιτήσεως ἦταν ἱκανή, ἀπὸ μόνῃ της, νὰ ἀλλάξει τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς Πλάτζας, καθὼς μάλιστα δὲν μνημονεύεται ἀλλοῦ ὡς πατριαρχικῆς ἐξαρχία.

3. Γιὰ τὸν Μανωλάκη Μουσελίμη βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Πένητες*, 104-106. Γιὰ τὸ προσωνόμιο Μουσελίμης βλ. καὶ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐμφάνιση*, 60. Ὁ Γεδεών ταυτίζει τὸν Μανωλάκη μὲ τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἔγραψε ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ζητώντας τὴ μεσολάβησή του γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἐνὸς νέου, ταύτιση πὺ υἱοθετεῖ καὶ ὁ Δ. Ἀποστολόπουλος. Ὡστόσο, πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ πρόσωπα, ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σιγίλλιο τοῦ 1647, ὁ Μανωλάκης εἶχε ἤδη τότε πεθάνει, ἐνῶ ὁ Μαυροκορδάτος ἦταν τότε μόλις ἔξι χρονῶν.

ΠΟΔΟΓΟΡΙΑΝΗ

Ἡ ἱστορία τοῦ πατριαρχικοῦ αὐτοῦ χωριοῦ (σημ. Ποδοχώρι)¹ συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ Βοσορόμου: ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ ὀκτὼ χωριά πού τὸ 1618 ἐντάχθηκαν στὴ μητρόπολη Φιλίππων. Ἐναν αἰώνα ἀργότερα ὅμως, τὸ 1721, μνημονεύεται πάλι ὡς πατριαρχικό, ὑποκείμενο στὴν ἐξαρχία Καβάλας, ὁπότε ἐντάχθηκε, μαζί μὲ τὴν Καβάλα καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἑπτὰ χωριά, στὴ μητρόπολη Ξάνθης. Περισσότερα βλ. στὰ λήμματα Καβάλα καὶ Βοσορόμον.

ΠΟΛΥΣΤΥΛΟΝ

Ἡ ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ χωριοῦ Βασιλάκι. Φαίνεται πὼς ὀνομάστηκαν πατριαρχικά τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ τὸ ἐξαρχικό τους καθεστὼς ἔληξε τὸ 1721, ὅταν ἐντάχθηκαν, μαζί μὲ τὴν ἐξαρχία Καβάλας, στὴ μητρόπολη Ξάνθης· περισσότερα βλ. στὰ λήμματα Βασιλάκιον καὶ Καβάλα.

ΠΡΑΣΤΕΙΟΝ

Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς δυτικῆς Μάνης μνημονεύεται ὡς πατριαρχικό σταυροπηγίον σὲ συνοδικὸ γράμμα πού ἐκδόθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1622. Στὸ γράμμα μάλιστα αὐτὸ, πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη, ἐπαναλαμβάνεται πέντε φορές ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Πραστείου ὡς πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου². Ὡστόσο, ἓνα χρόνο πρὶν, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1621, γνωρίζουμε ὅτι τὸ Πραστεῖο ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ χωριά τῆς δυτικῆς Μάνης πού ἀπάρτισαν τὴ νεοϊδρυθεῖσα στὴν περιοχὴ ἀρχιεπισκοπῆ³. Καθὼς ὅμως οἱ πηγὲς δὲν σώζουν ἄλλες πληροφορίες, δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ἂν τὸ Πραστεῖο ἀποσπᾶστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ κατὰ τὸ

1. Πρβ. *Paysages*, 134: λῆμμα Bodogorian.

2. Τὸ γράμμα τοῦ Κυρίλλου Α' καταχωρίστηκε στὴ σ. 115 τοῦ Κώδικα Ζ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀντιγράφηκε στὸ φ. 291Γ τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 851). Ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΖΟΛΩΤΑ, *Ἱστορία*, 143-144 καὶ ἀπὸ τὸν ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Διαθῆκαι*, 101-102.

3. Τὴν πληροφορία σώζει τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Παρθενίου ὡς ἀρχιερέα τῆς νέας ἀρχιεπισκοπῆς· γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐκδοσὴ του βλ. στὸ λῆμμα Ζαρνάτα, σ. 161 σημ. 2. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ πού συνήθως ἀναφέρεται ὡς ἀρχιεπισκοπὴ Πλάτζας· πρβ. τὸ σχετικὸ λῆμμα.

διάστημα 1621-1622, έχοντας παραμείνει για πολύ σύντομο διάστημα υπό τη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου· ἢ ἂν ὑπῆρξε πατριαρχική ἐξουχία πρὶν ἀπὸ τὴν ἔνταξή του τὸ 1621 στὴν ἀρχιεπισκοπή, ἡ δύναμη ὅμως τῆς συνήθειας ὁδήγησε τὸ χέρι τοῦ γραφέα τοῦ γράμματος νὰ χαρακτηρίζει τὸ Πραστεῖο πατριαρχικὸ σταυροπήγιο. Ἄλλη μνεῖα γιὰ τυχὸν ἐξουχικὸ καθεστῶς στὸ Πραστεῖο δὲν γνωρίζω.

ΠΡΟΣΗΛΙΟΝ

Βλ. τὸ λῆμμα Μέτσοβον.

ΠΥΡΑΜΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Βολισσός.

ΠΥΡΓΙ

Ἄο οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Χίου ὑπῆρξε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα πατριαρχικὴ ἐξουχία, τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία ταυτίστηκε μὲ ἐκείνη τῆς Βολισσοῦ. Στὸ σχετικὸ λῆμμα παρατίθενται ἀναλυτικὰ ὅλες οἱ γνωστὲς πληροφορίες.

ΡΙΖΑΙΟΝ

Ἄο οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Λαζικῆς ὑπῆρξε τὸν 17ο αἰῶνα ἡ ἀπώτατη πατριαρχικὴ ἐξουχία στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου, ὅπου ἀφθονοῦσαν τὰ πατριαρχικὰ δίκαια.

Τὸ Ριζαῖο, ἐπισκοπὴ ἀρχικὰ τῆς Νεοκαισαρείας, εἶχε προαχθεῖ σὲ μητρόπολη ἀπὸ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ¹. Στὴν ἴδια τάξη τὴ βρίσκουμε καὶ τὸ 1476, ἀφοῦ σὲ συνοδικὸ κείμενο μὲ αὐτὴ τὴ χρονολογία ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ μητροπολίτη «Ροιζαίου»². Μητρόπολη φαίνεται ὅτι παρέμεινε ὡς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, ἀφοῦ σὲ γράμμα τοῦ 1588 ὑπὲρ τῆς μο-

1. Βλ. DARROUZÈS, *Notitiae*, Notitia 20, 418, 47 (19).

2. Σὲ κείμενο συνοδικῆς ἀποφάσεως τοῦ 1476 ἀναφέρεται πῶς ὁ μητροπολίτης Ριζαίου (οἱ γραφῆς ποικίλλουν· ἀπαντᾷ καὶ μὲ -υ-) πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ζήτησε τὴν παρέμβαση τῆς συνόδου ὥστε νὰ τοῦ ἐξοφλήσει ὁ μητροπολίτης Τορνόβου τὸ ποσὸ ποῦ τοῦ εἶχε δανείσει. Σῶζεται τὸ πρωτότυπο τοῦ «παρασχεδίου» τῆς πράξεως αὐτῆς στὸ χφ V 48, φ. 224r. Πρῶτη ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, MM, 2, 570-571, νεότερη: ΠΑΓΓΖΗ, Ἄνεπίσημα, 94 ἐπ., ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ κειμένου.

νῆς Σουμελᾶ πού ἐξέδωσε ὁ Θεόληπτος Β΄ γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἀρχιερέα τῆς μητροπόλεως «Ριζαίου»¹.

Ὡστόσο, ὁ Φίλιππος Κύπριος στὸ «τακτικὸ» πού συντάξε τὴν περίοδο 1639-1644² δίνει τὴν πληροφορία ὅτι τὸ Ριζαῖο εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἐξαρχία. Συγκεκριμένα, καταγράφοντας τὶς ἐπισκοπὲς πού κάποτε ὑπάρχονταν στὴ μητρόπολη Νεοκαισαρείας σημείωσε: «...ὁ Ριζαίου. Καὶ τοῦτο ἐξαρχία». Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀπαρχὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 1588 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1639-1644³. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ τέλος του, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ μπορούμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια⁴.

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Ἡ μοναδικὴ πληροφορία γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ πράξη τῆς κατάργησής του: τὸ 1646 τὸ ὡς τότε «πατριαρχικὸν νησίον» Σαμοθράκη ἐντάχθηκε, μαζὶ μὲ τὴ Θάσο, στὴ μητρόπολη Μαρωνείας. Δὲν εἶναι ὥστόσο γνωστὸ ἂν ἡ ἀπαρχὴ τοῦ καθεστῶτος αὐτοῦ συμπίπτει μὲ τὴν ὀριστικὴ ὑπαγωγὴ τοῦ νησιοῦ στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία, ἂν δηλαδὴ ἡ Σαμοθράκη ἦταν πατριαρχικὴ σὲ ὅλο τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1479 ὡς τὸ 1646⁵.

1. Βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Ἱστορία Σουμελᾶ*, 86. Μέσα στὸν 16ο αἰῶνα ἔχουμε δύο ἀκόμα μαρτυρίες γιὰ μητροπολίτες Ριζαίου: τὸν Μάιο τοῦ 1541 στὴ συνοδικὴ πράξη ἐπανιδρύσεως τῆς μητροπόλεως Ἰερουσαλὴμ καὶ Ναυπλίου ἀναφέρεται ὅτι «ὁ πρῶν Ριζαίου» ἦταν μετὰ τῶν «καθευρεθέντων ἀρχιερέων»· βλ. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Ἀναστάσεις*, 203-207 καὶ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησία Ἰερουσαλὴμ*, 26-29. Τὸ 1565 ἐξάλλου ὁ μητροπολίτης Ριζαίου Ἰωακείμ μετεῖχε στὴ σύνοδο πού καθάισε τὸν πατριάρχη Ἰωάσαφ Β΄· βλ. *Turcograecia*, 170-174.

2. Περισσότερα γιὰ τὸ «τακτικὸ» τοῦ Φιλίππου Κυπρίου βλ. στὸ λῆμμα Ἀτάλεια, σ. 143.

3. Ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Σφάλματα*, 138, γράφει ὅτι «τὸ... Ριζαῖο κατὰ τὸν ΙΖ΄ ἢ τὸν ΙΕ΄ ἴσως αἰῶνα ἦν ἐξαρχία». Καθὼς ὁ Γεδεὼν δὲν ἀναφέρει τίς πηγές του, δὲν μπόρεσα νὰ ἐλέγξω τὴν πληροφορία του· σύμφωνα, πάντως, μὲ ὅσα ἀνέφερα στὸ κείμενο, πρόκειται μᾶλλον γιὰ lapsum calami.

4. Θὰ πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ πῶς, στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα, ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοῦ Ριζαίου φαίνεται πῶς εἶχε ἐξισλαμιστεῖ· βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἐκκλησία*, 11, 124.

5. Γιὰ τὴν πράξη τοῦ 1646 μὲ τὴν ὁποία καταργήθηκε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς βλ. στὸ λῆμμα Μαρωνεία.

ΣΑΜΟΣ

Ἡ Σάμος περιῆλθε στήν πατριαρχική δικαιοδοσία ὅταν χαρακτηρίστηκε «πατριαρχικὸν σταυροπήγιον» ἐπὶ Μητροφάνους Γ'. Τὴν πληροφορία παραδίδει ἓνα συνοδικὸ ἐγγράφου ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Θεολόηπτο Β' τὸν Μάρτιο τοῦ 1585¹. Δεδομένου ὅμως ὅτι ὁ Μητροφάνης Γ' ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο δύο φορές, θὰ πρέπει νὰ προσδιοριστεῖ ἂν ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ νησιοῦ ὡς πατριαρχικοῦ ἔγινε στὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας του (1565-1572) ἢ τῆς δεύτερης (1579-1580).

Καθὼς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς Σάμου συνδέεται μὲ τὸν ἀνασυνουικισμό της, ποῦ τοποθετεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, θὰ πρέπει τὸ πατριαρχεῖο νὰ φρόντισε σύντομα, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῶν χριστιανῶν ποῦ ἐγκαταστάθηκαν στὸ νησί. Ὁ Ἐπ. Σταματιάδης τοποθετεῖ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνασυνουικισμοῦ τῆς Σάμου στὸ 1562· εὐλογο, ἐπομένως, φαίνεται νὰ χαρακτηρίσει ὁ Μητροφάνης τὸ νησί πατριαρχικὸ στὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας του².

Ὁ Ἱερεμίας Β', στὴ διάρκεια τῆς πρώτης (1572-1579) ἢ τῆς δεύτερης πατριαρχίας του (1580-1584), ἐχώρησε τὴν πατριαρχικὴ ἐξουχία τῆς Σάμου στὸν ὀφφικιάλιο τοῦ πατριαρχείου πρωταποστολάριο Κωνσταντῖνο, μαζί μὲ τὰ «πατριαρχικὰ νησίδια τὴν Ἰκαρίαν, Ἀστυπάλαιαν καὶ τὰ Ψηρά». Καὶ αὐτὴ τὴν πληροφορία τὴ γνωρίζουμε ἔμμεσα, ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Θεολόηπτου, τοῦ 1585³.

Ὁ Παχώμιος Β' μετέτρεψε τὴ Σάμο, στὴ διάρκεια τῆς παράνομης πατριαρχίας του (1584-1585), σὲ ἀρχιεπισκοπὴ καὶ χειροτόνησε ἀρχιερεὰ κάποιον Νεόφυτο. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Παχωμίου θὰ ἀκυρωθεῖ ἀπὸ τὸν Θεολόηπτο Β'· ὁ Νεόφυτος θὰ χαρακτηριστεῖ «ἀνήρ ἀνάξιος» νὰ ὀνομάζε-

1. Δὲν σώζεται τὸ πρωτότυπο τοῦ «συνοδικοῦ ἐγγράφου» ποῦ ἐκδόθηκε ἐπὶ Θεολόηπτου Β'. Τὸ κείμενό του ὅμως ἔχει ἀντιγραφεῖ στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 215v-216v καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΣΑΘΑ, *Ἱερεμίας Β'*, 205-208 (βλ. περισσότερα στοιχεῖα στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια).

2. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμακὰ*, 2, 5 ἐπ. Πρβ. τίς πληροφορίες ποῦ δίνει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σάμου τὸ 1666 Ἰωσήφ Γεωργιερήνης στὴ μελέτη του, τῆς ὁποίας σώζεται μόνο ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση (GEORGIRENES, *Description*· τὸ μέρος τοῦ βιβλίου ποῦ ἀναφέρεται στὴ Σάμο μετέφρασε καὶ ἐξέδωσε ὁ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, στὸ ἴδιο, 34-58). Τὴ νεότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀνασυνουικισμοῦ τοῦ νησιοῦ βλ. στὴν ἀνακοίνωση ποῦ παρουσίασα στὸ συνέδριο «Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα» (28-30 Ἀπριλίου 1995) μὲ θέμα «Ἡ Χριστιανοὶ ... τὴν νῆσον κατέλαβον». Ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς γιὰ τὴ Σάμο τοῦ 16ου αἰώνα» (ὑπὸ ἐκτύπωση).

3. Βλ. πῶς πάνω, τὴ σημ. 1 καὶ ὅσα ἀναφέρονται στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια.

ται ἀρχιερέας καὶ ἡ Σάμος, μαζί με τὰ ἄλλα τρία νησιά, θὰ ἀποδοθοῦν πάλι στὸν νόμιμο ἐξάρχο, τὸν πρωταποστολάριο Κωνσταντῖνο, τὸν Μάρτιο τοῦ 1585¹.

Ὡστόσο, ἓνα σιγίλλιδες γράμμα πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Β' προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία στὴ μονὴ Παναγίας Βροντᾶ τῆς Σάμου ἀναφέρει τὴ Σάμο ὡς ἀρχιεπισκοπὴ· σημειώνεται πὺς λείψανα παλαιῶν θεμελιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου βρῖσκονται «ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Σάμου». Ὁ Σταματιάδης, πού ἐξέδωσε πρῶτος τὸ σιγίλλιο, ἀναγράφει ὡς χρονολογία του «ἐν ἔτει ζροβ', μηνὶ ὀκτωβρίῳ ἰνδικτιῶνος ἧ'» καὶ τὸ χρονολογεῖ στὸ 1566². Στὸ πρῶτο τυπο ὅμως ἔγγραφο, πού σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἱκαρίας, ἡ χρονολογία πού ἀναγράφεται εἶναι «ἐν ἔτει ζροβ' μηνὶ ὀκτωβρίῳ, ἰνδ(ικτιῶν)ος ζ'», δηλαδή Ὀκτώβριος 1593, ἔτος πού συμπίπτει ἄλλωστε μετὰ τὴν ἀναγραφόμενὴ ἑβδομὴ ἰνδικτιῶνα. Κατὰ συνέπεια, ἡ Σάμος ὀνομάστηκε ἀρχιεπισκοπὴ μετὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1585 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1593³ χωρὶς ποτέ, ἕκτοτε, νὰ ἀναβιώσει τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς πού εἶχε γνωρίσει· στὴ νεοϊδρυθεῖσα ἀρχιεπισκοπὴ ἐντάχθηκε καὶ ἡ Ἱκαρία.

Ἄς σημειωθεῖ, τέλος, ὅτι ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωση τῆς χρονολογίας τοῦ σιγίλλιδος γράμματος τοῦ Ἱερεμία Β' ἐπιβάλλει νὰ ἐπανεξετάσουμε δύο ἀναφορὲς πού ὑπάρχουν γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σάμου. Ἡ πρώτη στηρίζεται στὴν ὑπογραφή πού ὑπάρχει στὸν συνοδικὸ τόμο πού

1. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος τῆς Σάμου ἔγινε τὸν πρῶτο κίβλας μῆνα τῆς πατριαρχίας τοῦ Θεολήπτου.

2. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, 4, 282-283. Ὁ Ὀκτώβριος τοῦ 7180 συμπίπτει μετὰ τὸ 1671 καὶ ὄχι μετὰ τὸ 1566, ὅπως λανθασμένα σημείωσε ὁ Σταματιάδης καὶ ἀδιαμαρτύρητα δέχθηκαν ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν· πρβ. γιὰ παράδειγμα, ΙΩΑΝΝΗΣ Σιδηροκάστρου, *Ἐκκλησία Σάμου*, 132.

3. Ἐνα καλὸ τεκμήριο θὰ ἦταν ἡ χρονολογία θανάτου τοῦ ἐξάρχου ἢ τῆς τυχόν ἀπομάκρυνσής του ἀπὸ τὸ ἀξίωμα πού κατεῖχε. Τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτὰ δὲν εἶναι γνωστά. Ἐκδίδοντας μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντίου πρὸς κάποιον πρωταποστολάριο Κωνσταντῖνο, ὁ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σύλλεκτα*, 60-61, ταύτισε τὸ πρόσωπο αὐτὸ μετὰ τὸν ἐξάρχο τῆς Σάμου καὶ παρέθεσε ὡς πληροφορίες γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο ὅσα στοιχεῖα περιέχονται στὸ γράμμα τοῦ 1585 τοῦ Θεολήπτου Β'. Ὡστόσο δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἀφοῦ ὁ Ἀντώνιος Βυζάντιος γεννήθηκε ἕναν αἰῶνα ἀργότερα. Τὴν ἀβλεψία αὐτὴ τὴν ἐνότισε ὁ Σταματιάδης ὅταν πιά εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ βιβλίο του. Ἔτσι, στὸ ἀντίτυπο πού βρῖσκεται σήμερα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδας καὶ πού προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου-Μπαλτατζῆ, σημείωσε μετὰ τὸ χέρι του στὴν οἰκεία σελίδα: «Πλὴν δὲ τοῦ πρὸς ὃν ἡ ἐπιστολὴ αὕτη καὶ ἕτερός τις, προγενέστερος».

ἐξέδωσε ὁ Ἱερεμίας Β΄ τὸ 1590 γιὰ νὰ ἐπικυρώσει τὴν ἐκλογή τοῦ Ἰωβ ὡς πατριάρχη Μόσχας: «ὁ Σάμου ἀρχιεπίσκοπος Συμειών», διαβάζουμε στὸ ἔγγραφο. Νεότερες ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι οἱ ὑπογραφές πού ὑπάρχουν παρουσιάζουν προβλήματα γνησιότητας¹. Ἡ ὑπογραφή λοιπὸν καὶ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ τίτλου (ἀρχιεπίσκοπος) δὲν εἶναι ἀσφαλές τεκμήριο ἀλλὰ πιθανὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ Σάμος εἶχε γίνει ἀρχιεπισκοπὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1590. Ἡ δευτέρη ἀναφορὰ προκύπτει, καὶ αὐτὴ, ἀπὸ μιὰ ὑπογραφή πού φέρεται ὅτι ὑπῆρχε σὲ γράμμα τοῦ Θεολήπτου Β΄, τοῦ Μαρτίου τοῦ 1585, τὸ ὁποῖο ἐπέδειξε στὸν Μαρτίνο Κρούσιο ὁ Ἀχριδῶν Γαβριήλ ὅταν τὸν ἐπισκέφθηκε τὸ 1587 στὴν Τυβίγγη. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος ἀντέγραψε ὁ Κρούσιος καὶ σημείωσε τὰ ὀνόματα ἐκείνων πού εἶχαν ὑπογράψει· ἀνάμεσά τους καὶ ὁ «Σάμου Σωφρόνιος»². Τὸ πρωτότυπο τοῦ γράμματος δὲν σώζεται ὥστε νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ὀρθότητα τῆς ἀνάγνωσης τῆς ὑπογραφῆς: εἶναι ὅμως τουλάχιστον περίεργο ὁ Θεολήπτος, πού τὸν Μάρτιο τοῦ 1585 ἀκύρωσε τὴ μετάπτωση τῆς Σάμου σὲ ἀρχιεπισκοπὴ, νὰ ἀκυρώνει πάλι, τὸν ἴδιο μῆνα, τὴν ἐπάνοδό της στὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς. Νομίζω πὼς στὴν περίπτωσή αὐτὴ εἶναι εὐλόγο νὰ δεχθοῦμε ὡς ἐρμηνεία αὐτὸ πού ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Ζερλέντης: οἱ Ἕλληνες πού ἐπισκέπτονταν τὸν Μαρτίνο Κρούσιο ἦταν συχνὰ «κομισταὶ πλαστῶν γραμμμάτων»³.

ΣΕΜΠΙΝ ΚΑΡΑΧΙΣΑΡ

Ἔνα πατριαρχικὸ γράμμα πού ἐκδόθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1775 ἀπὸ τὸν

1. Βλ. τὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ FOKKIĆ, *Problemy*: στὸ λῆμμα Ἰκαρία βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοχή τοῦ συνοδικοῦ τόμου.

2. CRUSIUS, *Annales Suevici*, 803. Τὸ γράμμα τοῦ Θεολήπτου ἀναδημοσίευσε, χωρὶς ὅμως τίς ὑπογραφές ὁ LEGRAND, *Achride*, 182-188 καὶ τμῆμα τοῦ γράμματος μὲ τίς ὑπογραφές, ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Σημειώματα*, 22-23.

3. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Σημειώματα*, 3. Ὁ ἴδιος συγγραφέας, στὴ μελέτη του *Ἐρευναί*, 25, ὑποστηρίζει ὅτι «κακῶς ἀνεγνώσθη ἡ ἐπαρχία τοῦ εἰρημένου ἱεράρχου Σωφρονίου». Ὡστόσο ὁ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, 4, 184, ξεπερνᾷ τὴ δυσκολία ὅτι ὁ Θεολήπτος ἀλλάξε, τὸν ἴδιο μῆνα, δύο φορές τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς Σάμου προτείνοντας μιὰ ἐρμηνεία ἀρκετὰ τολμηρή: λόγω τῆς ἀρχαίας της λαμπρότητας ἡ Σάμος παρεῖχε σὲ ἱεράρχες «τίτλον φιλοῦ τῷ ὀνόματι ἐπισκόπου». Τὴν ἴδια αὐτὴ ἀποψη υἱοθετεῖ καὶ ὁ ΙΩΑΝΝΗΣ Σιδηροκάστρου, *Ἐκκλησία Σάμου*, 52-53, ὑποστηρίζοντας ὅτι «ἡ ἐπισκοπὴ Σάμου μένει ἀρκετὰ ἔτη κενὴ Ἀρχιεπισκόπου καὶ μόνον ὡς τιτουλάριον ἀναφέρονται οἱ ἐπίσκοποι Γαβριήλ κατὰ τὸ ἔτος 1585, Σωφρόνιος κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ Συμεὼν ὀλίγον βραδύτερον» μὲ ἄλλα λόγια, στεγάζει ὑπὸ τὸν τίτλο τοῦ «τιτουλαρίου» τὸν παράνομο ἀρχιεπίσκοπο Νεόφυτο, τὸν ἐξαρχο Κωνσταντῖνο καὶ τὸν ἄγνωστο Σωφρόνιο.

πατριάρχη Σωφρόνιο Β' αποτελεί τή μόνη σωζόμενη μαρτυρία για τήν ύπαρξη πατριαρχικῶν χωριῶν στήν περιοχή αὐτή τῆς ΒΑ Μικροῦς Ἀσίας. Ἐπρόκειτο γιά τά χωριά τοῦ Σεμπίν Καραχισάρ, πού βρίσκονταν κοντά στίς πηγές τοῦ ποταμοῦ Μελάνθιου (τουρκ. Μελέτ), τά χωριά «τοῦ Μελετίου» κατὰ μήκος τοῦ ποταμοῦ, καθώς και τούς «μαχαλάδες τοῦ Χαψάμανα»¹. Στό γράμμα αὐτό ἀναφέρεται ὅτι τά «ἐξαρχικά χωρία τοῦ Σεπίλ Καραῖσαρι και οἱ μαχαλάδες τοῦ Χαψάμανα και τά χωρία τοῦ Μελετίου λεγόμενα» προσηλώθηκαν στή μητρόπολη Νεοκαισαρείας προκειμένου νά ἀνακουφιστεῖ οἰκονομικά ὁ ἀρχιερέας τῆς· «πρός ἐλάφρωσιν και κυβέρνησιν μικράν» σημειώνεται στό κείμενο².

Κατὰ συνέπεια, ἡ ὑπαρξη ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στά χωριά αὐτά τῆς Μ. Ἀσίας πρέπει νά ἀναχθεῖ πρὶν ἀπό τὸ 1775. Καθώς μάλιστα τὸ γράμμα αὐτό ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωση τῆς μετατροπῆς τῶν χωριῶν σέ ἐνοριακά τοῦ μητροπολίτη Νεοκαισαρείας, ἡ λήξη τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στό Σεμπίν Καραχισάρ και στήν περιοχή πρέπει νά τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπό τὸ 1775³.

Ἐσον ἀφορᾷ τὸ γεγονός ὅτι τά χωριά στό γράμμα ὀνομάζονται ἐξαρ-

1. Τὸ Σεμπίν Καραχισάρ, λίγο βορειότερα τῆς ἀρχαίας Νικοπόλεως, ὀφείλει τὸ ὄνομά του στά μεταλλεῖα στυπτηρίας (τουρκ. σέπ) πού ὑπῆρχαν ἐκεῖ. Τὸ δεύτερο ὄνομά του, Σαρκί (τουρκ. ἀνατολικό), τὸ ἀντιδιαστέλλει πρὸς τὸ δυτικότερο Ἀφιόν Καραχισάρ. Γιά τά μεταλλεῖα πού ὑπῆρχαν στήν περιοχή αὐτή τοῦ Πόντου ἀπό τά βυζαντινά χρόνια βλ. τίς μελέτες τοῦ VRYONIS, *Mines και Decline*, 22. Βλ. ἀκόμα ΣΙΔΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Κατὰ Χισάρ*, 134-143. Τά χωριά τοῦ Μελετίου ἦταν χωριά χριστιανικά και ἐλληνόφωνα πού, στό β' μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, ἦταν «τὸν ἀριθμὸν ὀκτὼ και ἐβδομήκοντα», σύμφωνα με τή μαρτυρία τοῦ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ, *Φυγάδες*, 73. Βλ. ἀκόμα ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Γεωγραφία*, 115 και ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *Τραπεζοῦντα*, 199 και 208. ΒΔ τῶν χωριῶν τοῦ Μελετίου βρίσκονταν οἱ μαχαλάδες τοῦ Χαψάμανα· βλ. περισσότερα στό οἰκεῖο λῆμμα.

2. Τὸ γράμμα τοῦ Σωφρονίου Β' ἔχει δημοσιεῦσει ὁ ΚΑΝΔΗΛΑΪΤΗΣ, *Χαλδία*, 91-94.

3. Τὸ ἐπιβεβαιωτήριο αὐτὸ γράμμα ἐκδόθηκε γιά νά διευκρινιστεῖ στοὺς κατόικους τῶν πρώην πατριαρχικῶν χωριῶν ὅτι τά ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα πρέπει νά τά εἰσπράττει ὁ νόμιμος πλέον ἀρχιερέας τους, ὁ μ. Νεοκαισαρείας Ἰγνάτιος, και ὄχι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χαλδίας, στὸν ὁποῖο παραχωρεῖται, κατὰ παρέκκλιση, τὸ δικαίωμα νά εἰσπράττει μόνο τά κανονικά. Ἀρχιεπίσκοπος Χαλδίας ἦταν τότε ὁ Διονύσιος. Καὶ αὐτός ἀλλὰ και οἱ προκατόχοι του, σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα, εἶχαν ἐπιδειξει τίς ἴδιες ἐπεκτατικές τάσεις και γιά τά μεταλλοχώρια πού βρίσκονταν στήν περιοχή τῆς Κερασούντας. Ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Χαλδίας ἀρχιερεῖς*, 49-60, περιγράφει τίς μακρόχρονες διενέξεις μεταξύ τῶν ἀρχιερέων τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ Πόντου. Τά ἐπίσημα σχετικά κείμενα ἔχει συγκεντρώσει ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Τραπεζοῦντος, *Τραπεζοῦς*. Βλ. και στό λῆμμα Κερασούς τήν τελευταία σημείωση.

χικά, μολονότι είχαν ήδη «προσηλωθεῖ» στή μητρόπολη Νεοκαισαρείας, νομίζω πώς με τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ πατριάρχης θέλησε νὰ ὑπενθυμίσει στὸ μητροπολίτη Χαλδίας ὅτι ἡ ἐκχώρηση τῶν χωριῶν ἦταν θέμα τῆς ἀπόλυτης δικαιοδοσίας του.

Ἄλλες μαρτυρίες δὲν σώζονται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πατριαρχικῶν χωριῶν στὴν περιοχὴ αὐτή, καὶ ἔτσι τὸ γράμμα τοῦ Σωφρονίου Β' ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πηγὴ καὶ ταυτόχρονα δηλώνει πὼς τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὸ Σεμπὶν Καραχισάρ καὶ στὴν περιοχὴ ἔληξε πρὶν ἀπὸ τὸ 1775.

ΣΕΡΙΦΟΣ

Ἡ πρώτη μνεῖα τῆς Σερίφου ὡς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ὑπῆρχε σὲ γράμμα με τὸ ὅποιο ὁ πατριάρχης Ματθαῖος Β' τὴν ἐκχωροῦσε, μαζί με τὴν Ἄμοργὸ καὶ τὴν Κάλυμνο, στὸν πρωτοκανόναρχο τῆς Ἐκκλησίας Μιχαήλ. Τὸ γράμμα αὐτὸ λανθάνει¹ καὶ τὴν ὑπαρξή του γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ἐπιβεβαιωτῆριο («εὐεργετικὸν») γράμμα ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1602 ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Β' ὑπὲρ τοῦ Μιχαήλ².

Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Σερίφου φαίνεται ὅτι διατηροῦνταν ὡς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1616, ἀφοῦ ὁ Τιμόθεος Β' ἀπευθυνόμενος στὸν ἀρχιεπίσκοπο Τζίας καὶ Θερμίων τὸν ἀποκαλεῖ καὶ «ἐπίτροπον τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Σερίφου», ἐνῶ δεκαεξὶ χρόνια ἀργότερα ὁ Κύριλλος Λούκαρης ἀπευθύνεται καὶ αὐτὸς με πιττάκιο στοὺς κατοίκους τῆς Σερίφου· στὴν προσφώνησή του διαβάζουμε: «Ἐντιμότατοι κληρικοὶ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας νήσου Σέρφου καὶ χρήσιμοι ἄρχοντες...»³. Τὸ πιττάκιο ἐκδόθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1632 καὶ ἀποτελεῖ σαφῆ ἔνδειξη ὅτι ὡς τότε δὲν εἶχε ἀλλάξει τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τοῦ νησιοῦ.

Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἐξαρχίας καὶ τὴν ἔνταξή της στὰ ὄρια μιᾶς ἀρχιεπισκοπῆς ἀνήκει στὸν Παρθένιο Β'· τὸν Αὐγούστο τοῦ

1. Γιὰ τὴν ἔλλειψη πληροφοριῶν, ιδιαίτερα κατὰ τις πρώτες δεκαετίες τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης, σχετικῶν με τὸν τρόπο διοίκησης τοῦ νησιοῦ βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς ΛΙΑΤΑ, *Σέρφος*, 26 καὶ 89. Στὴ μελέτη αὐτὴ μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς τὰ στοιχεῖα ποῦ συγκέντρωσε ἡ συγγραφέας γιὰ τὸ νησί, καθὼς καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῶν τριῶν νησιῶν στὸν Μιχαήλ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Β' καὶ τὴν ἀνανέωση τῶν ἐξαρχικῶν του δικαιωμάτων ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Β' βλ. καὶ τὰ λήματα Ἄμοργὸς καὶ Κάλυμνος.

3. Τὰ γράμματα ἐκδίδει ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν τῆς Σερίφου ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἐρευναι*, 73-74 καὶ 74-75.

1646 ιδρύθηκε ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου, στὴν ὁποία ἐντάχθηκε καὶ ἡ Σέριφος¹.

ΣΙΑΗΡΟΥΣ

Βλ. τὸ λῆμμα Βολισσός.

ΣΙΚΙΝΟΣ

Ἡ Σίκινος, μικρὸ καὶ ἄγονο νησί τοῦ Αἰγαίου πελάγους ποῦ ἡ ἔκτασή του δὲν ξεπερνᾷ τὰ 41 τχμ., φαίνεται πῶς τὸν 17ο αἰώνα συγκαταλεγόταν ἀνάμεσα στὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες ἀφοῦ στὸν συνοδικὸ τόμο τοῦ 1646, μὲ τὸν ὁποῖο ιδρύσαν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου, ὀνομάζεται «πατριαρχικὸν νησιδίον», τὸ ὁποῖο ὑπάγεται πλέον στὴ νέα ἀρχιεπισκοπὴ².

Τὸ νησί ἀριθμοῦσε τότε μερικὲς μόλις ἑκατοντάδες κατοίκους³ καὶ ἡ οἰκονομική του εὐρωστία ἦταν πολὺ περιορισμένη· εἶναι εὐγλωττο, νομίζω, τὸ ποσὸ ποῦ εἶχε ὀριστεῖ νὰ καταβάλλει τὸ νησί στὸν καπουδὰν πασά τὸ 1681, σύμφωνα μὲ τὸ Mémoire τοῦ Saulger: 660 ρεάλια, ἔναντι 3.000 ποῦ ὀφείλε νὰ καταβάλλει ἡ Κέα ἢ 2.000 ἡ Κύθνος⁴.

ΣΙΦΝΟΣ

Τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου, ἡ ἴδρυση τῆς ὁποίας ἀποφασίστηκε τὸ 1646, τὴ συγκρότησαν «πατριαρχικὰ νησία» τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα, βέβαια, ἦταν καὶ ἡ Σίφνος⁵.

1. Γιά τὴν ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σίφνου βλ. στὸ λῆμμα Ἐνάφη.

2. Γιά τὸν συνοδικὸ αὐτὸ τόμο βλ. στὴ σ. 135 τῆ σημ. 3.

3. Τὸ νησί μετὰ τὴν ἐπέλαση τῶν Ὁθωμανῶν στὸ Αἶγαῖο τὸ 1537 ἦταν ἔρημο, ὅπως ἀναφέρεται στὸ κείμενο τῆς συνθήκης ποῦ ὑπογράφηκε μετὰξὺ Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ Βενετίας (τὸ κείμενο τῆς συνθήκης βλ. στὴν ἔκδοση τοῦ LEHMAN, *Friedensvertrag*). Γιά τὸν ἀποικισμό του φρόντισε ἡ οἰκογένεια τῶν Gossadini, ποῦ ἐξασφάλισε ἀπὸ τοὺς νέους κυριάρχους κάποια δικαιώματα ἐπικυριαρχίας. Μολονότι ὅμως θὰ περίμενε κανεὶς οἱ νέοι ἀποικοὶ νὰ εἶναι καθολικοί, ἀντίθετα οἱ Gossadini ἀναγκάστηκαν νὰ ζοῦν «alla greca» καὶ νὰ εὐνοοῦν τὸ ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο, τὸ μόνον νόμιμο ἄλλωστε γιὰ τοὺς Ὁθωμανοὺς. Βλ. γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ τὶς ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ SLOT, *Archipelagus*, 27, 28, 113-115 καὶ *passim*. Γιά τὴ Σίκινο βλ. τὴν παλαιὰ μελέτη τοῦ ΓΑΒΑΛΑ, *Σίκινος*: στὴ νεότερη ἔκδοση προσθέτει καὶ τὶς ἐντυπώσεις τῶν ξένων περιηγητῶν ποῦ ἐπισκέφθηκαν τὸ νησί (σ. 20-24).

4. Βλ. SLOT, *Archipelagus*, 291.

5. Βλ. τὶς σχετικὲς πληροφορίες στὸ λῆμμα Ἐνάφη.

Ἡ πρώτη πάντως ρητὴ μνεῖα τοῦ νησιοῦ ὡς πατριαρχικῆς ἑξαρχίας ἀνατρέχει τρεῖς δεκαετίες νωρίτερα, ὅταν ὁ πατριάρχης Τιμόθεος ἀνάγει, μὲ πιττάκιο πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς Σίφνου, ὅτι οἱ ἑξαρχοὶ τοῦ νησιοῦ ὄρισαν ὡς ἐπίτροπό τους τὸν μητροπολίτη Παροναξίας. Τὸ πιττάκιο ἔχει χρονολογία («ἐν μηνὶ αὐγούστῳ ἰνδικτιῶνος ιβ'»), δηλαδὴ ἐκδόθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1614¹. Ἐπειδὴ, ὡστόσο, ἀπὸ τὸ κείμενο φαίνεται ὅτι οἱ ἑξαρχοὶ κατεῖχαν ἤδη τὸ νησί ὡς ἑξαρχία, τὸ καθεστῶς αὐτὸ πρέπει νὰ εἶχε καθιερωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτή. Οἱ μνημονεύμενοι στὸ πιττάκιο ἑξαρχοὶ εἶναι ὁ μέγας ρήτωρ τοῦ πατριαρχείου Μιχαὴλ καὶ ὁ «μέγας διοικητής» Διαμαντής².

Ἡ ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σίφνου τὸ 1646 σήμανε καὶ τὸ ὀριστικὸ τέλος τοῦ ἑξαρχικοῦ τῆς καθεστῶτος, ἀφοῦ ἔκτοτε τὸ νησί παρέμεινε ἔδρα ἀρχιερέα· ὅσο γιὰ τὴν ἀπαρχὴ τοῦ καθεστῶτος αὐτοῦ, θὰ πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε μετὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς Τουρκοκρατίας (1537) στὸ νησί³.

ΣΟΥΓΔΑΙΑΣ καὶ ΦΟΥΛΛΩΝ ΧΩΡΙΑ

Δέκα χωριά τῆς ἐπαρχίας Σουγδαίας καὶ Φούλλων χαρακτηρίστηκαν στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα πατριαρχικὰ καὶ ἐκχωρήθηκαν ὡς πατριαρχικὴ ἑξαρχία ἀπὸ τὸν Μητροφάνη Γ' στὸν παπα-Ἰωάννη, σακελλάριο τῆς μητροπόλεως Καφᾶ. Οἱ πληροφορίες, οἱ μόνες ποὺ σώζονται γιὰ τὸ ἑξαρχικὸ καθεστῶς τῶν χωριῶν αὐτῶν, παραδίδονται σὲ πατριαρχικὸ γράμμα ποὺ ἐξέδωσε ὁ Μητροφάνης καὶ μὲ τὸ ὅποιο ἐφοδιάστηκε ὁ ἑξαρχος Ἰωάννης⁴. Τὸ γράμμα εἶναι ἀχρονολόγητο, σύμφωνα ὅμως μὲ τὸν ἐκδότη τοῦ Παπαδόπουλο-Κεραμέα, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἀπρῶτον

1. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πατριαρχίας τοῦ Τιμοθέου Β' (1612-1620) τὸ 1614 συμπίπτει μὲ τὴ δωδέκατη ἰνδικτιῶνα. Τὸ πιττάκιο σώζεται ἐνσωματωμένο στὸ χφ II C 35, φ. 92^v-93^r τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Νεαπόλεως καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΖΕΡΑΕΝΤΗ, *Ἐρευναι*, 217.

2. Γιὰ τὸ ὄφφικιο τοῦ μ. διοικητοῦ βλ. ὅσα ἀναφέρω πρὸ πάνω, σ. 106 σημ. 1.

3. Βλ. γενικότερα τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ SLOT, *Archipelagus*, καὶ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, *Σίφνος*, 151 ἐπ.

4. Ἀντίγραφο τοῦ γράμματος σώζεται στὸ φ. 2^{r-v} τοῦ κώδικα 11 τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ δημοσίευσε ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Documents*, 178-179· τμήματά του ἀναδημοσίευσε ἡ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία*, 104. Τὴν πηγὴ αὐτὴ εἶχε προφανῶς ὑπόψῃ ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Σφάλματα*, 101, ὅταν σημείωνε ὅτι «κατὰ τὰ μέσα τῆς ΙΣ' ἑκατονταετηρίδος ἦσαν ὡσαύτως ἑξαρχία τὰ χωριά Σουγδαία καὶ Φούλλα».

ἔτος τῆς α^{ης} πατριαρχίας» τοῦ Μητροφάνη, δηλαδή στὸ 1565/1566¹.

Στὸ κείμενο ἀναφέρεται πῶς, ὅταν ἐρημώθηκαν οἱ ἐπαρχίες τῶν δύο ἀρχιεπισκοπῶν², «ταῖς... καιρικαῖς ἀνωμαλίαις πρὸ χρόνων πολλῶν» τὰ χωριά «κατεσχέθησαν ἀδίκως» ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Γοθθίας, μολοντί δὲν ἀνῆκαν στὴν ἐπαρχία του. Πρόσφατα, τὰ χωριά κατεῖχε ὁ μητροπολίτης Καφᾶ, ἂν καὶ εἶχαν περάσει στὴ δικαιοδοσία τῆς Μ. Ἐκκλησίας ὡς σταυροπήγια. Τώρα, ὁ πατριάρχης Μητροφάνης Γ' ἀποκαθιστᾷ τὴν πατριαρχικὴ ἐποπτεία καὶ ἐκχωρεῖ τὴν ἐξαρχία τῶν δέκα σταυροπηγιακῶν χωριῶν στὸν παπα-Ἰωάννη. Κατὰ συνέπεια, ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ' ἐκδόθηκε στὸ διάστημα 1565/1566, ἡ ἀρχικὴ ὑπαγωγή τῶν χωριῶν στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1563, ἐπὶ Ἰωάσαφ Β', ἀφοῦ ὁ μητροπολίτης Καφᾶ τὰ κατεῖχε «ἔτη δύο καὶ ἐπέκεινα», πρὶν ἐκχωρηθοῦν ὡς ἐξαρχία στὸ σακελλάριο τῆς ἴδιας μητρόπολης. Γιὰ τὴν τύχη τῶν δέκα αὐτῶν πατριαρχικῶν χωριῶν, μετὰ τὴν ἐκχώρηση τοῦ 1565/1566, δὲν σώζονται ἄλλα στοιχεῖα. Γνωρίζουμε μόνο πῶς δύο ἀπὸ αὐτά, ὁ Βόσπορος καὶ τὸ Ἀζάκιον, παρέμεναν πατριαρχικά τὸ 1666 καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀμασειάς, στὸν ὁποῖο εἶχε πλέον ὑπαχθεῖ ἡ μητρόπολη Καφᾶ καὶ Φούλλων, ὑποχρεωνόταν νὰ καταβάλλει

1. Τὸ ἀντίγραφο ποῦ σώζεται δὲν φέρει χρονολογία, ἐπειδὴ ὅμως τὸ κείμενο ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράμματα τοῦ Μητροφάνη Γ' ποῦ εἶναι χρονολογημένα, ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμέας διατυπώνει τὴν ἄποψη ποῦ ἀναφέρω στὸ κείμενο. Στὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου σημειώνει ὡς πιθανὴ χρονολογία τὸ 1566/1567. Ἡ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, στὸ ἴδιο καὶ σημ. 171, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρει ὅτι «ἡ χρονολογία 1579/80 παρέχεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως ἐν ὑποτίτλω».

2. Στὸ κείμενο δὲν μνημονεύεται ἂν ἡ νέα ἐπαρχία, ποῦ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἑνωσὴ τῶν δύο ἀρχιεπισκοπῶν καὶ ὀνομάστηκε «Σουγδαιοφούλλων», ἀποτελέσει μητρόπολη, ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὸ τακτικὸ τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰώνα: «ἡ δὲ Σουγδαία καὶ αἱ Φούλλαι δύο ἦσαν ἀρχιεπισκοπαί, ἡνωθεῖσαι δὲ ἐγένοντο μία μητρόπολις· διὸ καὶ ὁ Σουγδαίας καὶ Φούλλων λέγεται» (πρβ. DARROUZÈS, *Notitiae*, Notitia 20, 417 (46· 12)). Ἔς σημειωθεῖ ὅτι, στὴ συνοδικὴ πράξη τοῦ νεοεκλεγμένου μητροπολίτη Σερρών Μανασῆ, τοῦ μετέπειτα οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Μάξιμου Δ', ποῦ ἐκδόθηκε τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1486, ἀναφέρεται ὅτι συμμετεῖχε στὴν ἐκλογή του καὶ «ὁ Σουγδαίας καὶ Καφᾶ καὶ Φούλου κύρ Γεράσιμος»· τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐγγράφου σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου καὶ εἶναι ἀνέκδοτο. Ἡ συνένωση τῶν τριῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν σὲ μία εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν πληθυσμιακῶν ἀνακατατάξεων ποῦ γνῶρισε ἡ χερσόνησος τῆς Κριμαίας στὴ διάρκεια τοῦ 15ου αἰώνα. Εἰδικότερα γιὰ τὸν Καφᾶ βλ. τὴ μελέτη τῆς ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Καφάς*, 280-292. Γιὰ τὴν περιοχὴ βλ. ἀκόμα τὴν παλαιότερη μελέτη τοῦ ΚΑΛΦΟΓΛΟΥ, Ἔτοιμος· γιὰ τὸν 16ον αἰώνα, σ. 102 ἐπ.

«κεχωρισμένως τὸ ἐτήσιον» τῶν δύο αὐτῶν πατριαρχικῶν χωριῶν¹.

ΣΟΥΜΟΥΤΑΗ

Βλ. τὸ λῆμμα Κερασοῦς.

ΣΠΑΡΤΟΥΣ

Βλ. τὸ λῆμμα Βολισός.

ΣΤΡΥΜΩΝ

Γιὰ τὴν πατριαρχικὴ ἐξάρτηση τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ μᾶς βεβαιώνει ἕνα πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ 1618· ἐκεῖ ἀπαριθμεῖται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἑπτὰ «πατριαρχικά χωρία» ποὺ παλαιότερα ἦταν ἐνοριακὰ τῆς μητροπόλεως Φιλίππων. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται: «ἔλαβε καὶ ἐκεῖνος [ὁ πατριάρχης] τὰ χωρία ταῦτα..., τὸν τε Στρώμονα ποταμόν, ...καὶ σταυροπήγια πατριαρχικά ἐποίησε»². Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι διατυπωμένο τὸ κείμενο ὑποδηλώνει πῶς πρόκειται γιὰ οἰκισμό ποὺ βρισκόταν, προφανῶς, κοντὰ στὸν ποταμὸ Στρυμόνα. Οἱ βυζαντινὲς πάντως πηγὲς τοῦ 14ου αἰῶνα μνημονεύουν χωριὸ μὲ τὸ ὄνομα αὐτό³.

ΣΤΥΛΟΣ

Τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ τῆς Κρήτης συνδέθηκε ἄμεσα μὲ τὸ χωριὸ Ἀνερικούρου. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654 μιὰ ομάδα οἰκισμῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Στύλος, χαρακτηρίστηκαν πατριαρχικοί⁴. Λίγο ἀργότερα ὅμως ὁ Στύλος ἀντικαταστάθηκε,

1. Ἡ πληροφορία σώζεται σὲ σιγιλιώδες γράμμα ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1666 ἀπὸ τὸν Παρθένιο Δ΄· βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 120.

2. Πρόκειται γιὰ ἕνα σιγίλλιο τοῦ Τιμοθέου Β΄, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. στὸ λῆμμα Ἀμφίπολις.

3. Τὸ 1342 μαρτυρεῖται «ἀπογραφεὺς Βολεροῦ, Στρώμονος καὶ Θεσσαλονίκης», ὅρος ποὺ παραπέμπει βέβαια σὲ ἀντίστοιχους οἰκισμοὺς· βλ. τὴν πληροφορία στὸ TAFRALI, *Thessalonique*, 60. Ἄλλες πηγὲς τοῦ 14ου αἰ. ὅταν ἀναφέρονται σὲ οἰκισμό κοντὰ στὸν Στρυμόνα μνημονεύουν τὸ χωριὸ Προβίστα (σημ. Παλαιοκώμη)· βλ. *Actes de Zogrophou*, 37, 49, 50, 58· πρβ. καὶ *Paysages*, 231· λῆμμα Probista.

4. Γιὰ τὴν πράξη αὐτὴ καὶ τὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα της βλ. στὸ λῆμμα Ἀτσιτόπουλον, σημ. 2.

στην ομάδα αυτή των πατριαρχικών χωριών, από το χωριό Ἐνερικούρου. Τὸ σημείωμα ποὺ σώζει τὴν πληροφορία δὲν ἀναγράφει χρονολογία, ὥστε νὰ γνωρίζουμε γιὰ πόσο διάστημα ὁ Στύλος διατήρησε τὸ ἐξαρχικό του καθεστῶς· φαίνεται, πάντως, πιθανὸ ὅτι παρέμεινε ὑπὸ τὴν πατριαρχική ἐξουσία γιὰ σύντομο διάστημα¹.

ΣΦΑΜΕΝΟΣ

Ἡ ἀρχαιότερη μνεία γιὰ τὸ ὅτι τὸ χωριὸ αὐτὸ ἦταν πατριαρχικὸ ἀνάγεται στὸν Μάιο τοῦ 1581: ὁ Ἱερεμίας Β΄ μετ' ἐγγραφὸ του ποὺ ἐκδόθηκε τὴ χρονιά ἐκείνη βεβαίωσε ὅτι ἡ ἀθωνική μονὴ τῆς Σιμωνόπετρας κατεῖχε μετόχι «ἀντικρὺ Ζυχνῶν» καὶ προσδιόρισε εἰδικότερα: «εἰς τὸ ἡμέτερον πατριαρχικὸν χωρίον τοῦ Σφαμένου»². Εἶναι πολὺ πιθανὸ τὸ χωριὸ αὐτὸ νὰ εἶχε χαρακτηριστεῖ πατριαρχικὸ λίγα χρόνια πρὶν καὶ νὰ ἀνῆκε στὴν ομάδα τῶν «δεκατεσσάρων κωμῶν τοῦ πατριαρχείου» ποὺ ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ τῶν Φιλίππων πρὶν ἀπὸ τὸ 1577, σύμφωνα μετ' τὴ μαρτυρία τοῦ Γαβριὴλ Καλωνᾶ³. Βέβαιο, πάντως, εἶναι ὅτι τὸ ἐξαρχικὸ του καθεστῶς λήγει τὸ 1721, ὅταν τὸ χωριὸ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Ἐάνθης, μαζὶ μετ' τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Καβάλας, στὴν ὁποία ὡς τότε ὑπέκειτο⁴.

ΤΖΑΝΟΥ

Τὸ χωριὸ αὐτὸ ἦταν πατριαρχικὸ καὶ ὑπαγόταν στὴν ἐξαρχία Καβάλας⁵. Τὸ ἐξαρχικὸ του καθεστῶς ἔληξε τὸ 1721, ὅταν ἐνώθηκε ἡ Καβάλα μετ' τὴν μητρόπολη Ἐάνθης. Βλ. περισσότερα στὰ λήμματα Καβάλα καὶ Μοκοσύλου.

1. Πρβ. ὅσα ἀναφέρω καὶ στὸ λῆμμα Ἐνερικούρου σχετικὰ μετ' τὴν χρονολογία τοῦ σημειώματος. Στὸν Στύλο ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια ὑπῆρχε μετόχι τῆς μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου· βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Λατινικὰ ἔγγραφα*, 349 ἐπ.

2. Τὸ ἐγγράφο τοῦ Ἱερεμίου παραμένει ἀνέκδοτο· περίληψή του ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΒΑΜΒΑΚΑΣ, *Σιμωνόπετρα*, 111. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ θέση τοῦ χωριοῦ, βρισκόταν 2,5 χμ. βόρεια τῆς ἐξαρχίας Πισιλινιοῦ (σημ. Πεθελινός). Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρονται στὸ *Paysages*, 147: λῆμμα Fadie.

3. Γιὰ τὸν Γαβριὴλ Καλωνᾶ καὶ τὴ μαρτυρία του αὐτῆ βλ. στὸ λῆμμα Ἀμφίπολις.

4. Γιὰ τὴν πράξη μετ' τὴν ὁποία ἐπικυρώθηκε ἡ ὑπαγωγὴ αὐτῆ βλ. τὸ λῆμμα Βασιλάκιον.

5. Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ οικισμοῦ αὐτοῦ βλ. *Paysages*, 252: λῆμμα Tsanos.

ΤΟΜΑΡΟΒΟΝ

Ὁ οικισμὸς αὐτός, κοντὰ στὴν πόλη Βράιλα ἢ Προϊλάβο, ἀποτελέσσε, γιὰ κάποιον σύντομο διάστημα μέσα στὸν 17ο αἰώνα, πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Τὸ κείμενο μιᾶς συνοδικῆς ἀπόφασης, ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1664 προκειμένου νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἔνωση τοῦ Τομαρόβου στὴ μητρόπολη Προϊλάβου, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «κατὰ καιροὺς ἀνωμάλους» τὸ Τομαρόβο ὀνομάστηκε πατριαρχικὴ ἐξαρχία, μολοντί ἀποτελοῦσε πάντοτε ἐνορία τῆς ἐπαρχίας Προϊλάβου. Φαίνεται ὅμως, ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, πὼς τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς δὲν διάρκεσε πολὺ· διότι, «αὐθις ἀντικατέστη καὶ ὑπετάχθη αὐτῇ [τῇ μητροπόλει] Προϊλάβου»¹.

Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ οικισμοῦ ὡς ἐνοριακοῦ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τοῦ τότε μητροπολίτη Προϊλάβου Γερασίμου. Ἄν λάβουμε ὑπόψη πὼς ὁ Γεράσιμος ἐκλέχθηκε ἀρχιερέας τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1655² καὶ ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1658, ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Τορνόβου³, τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Τομαρόβου πρέπει νὰ ἔληξε μέσα στὴν τριετία αὐτή.

Ἐκτοτε τὸ Τομαρόβο παρέμεινε ἐνοριακὸ τῆς μητροπόλεως Προϊλάβου· τὸν 18ο, μάλιστα, αἰώνα ἀναφέρεται καὶ στὴ φήμη τοῦ ἀρχιερέα⁴.

ΤΡΙΓΛΑΕΙΑ

Γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς πόλης αὐτῆς τῆς Προποντίδας ἡ ἀρχαιότερη πληροφορία ποὺ ἔχουμε ἀνάγεται στὸ 1580. Ἡ πληροφορία σώζεται σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ', ὅπου γίνεται λόγος γιὰ συνοικέσια ποὺ εἶχαν ἐπιτραπεῖ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Διονυσίου Β' «ἐν ταῖς

1. Τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 74^v-75^r (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 116) καὶ τμῆμα του ἔχει ἐκδώσει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 264-265. Τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἔχει ἐκδώσει καὶ ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, 4, 380-381.

2. Σώζεται τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος τῆς ἐκλογῆς του στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 264^v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λήμμα 736).

3. Στὸ ἴδιο χειρόγραφο σώζεται καὶ τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς του στὴ μητρόπολη Τορνόβου (στὸ ἴδιο, λήμμα 583)· τὸν Αὐγούστο τοῦ 1673 ὁ Γεράσιμος ἐκλέχθηκε οἰκουμενικὸς πατριάρχης (βλ. στὸ ἴδιο, λήμμα 760).

4. Τὸ 1743 τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιερέα Προϊλάβου ἀνέφερε: «Τῆς ἀγιοτάτης μητροπόλεως Προϊλάβου καὶ Τομαρόβου ἀπροστατεύτου μεινάσης...»· βλ. τὸ κείμενο στὴ μελέτη τοῦ RUSSOS, *Studii*, 292.

πατριαρχικαῖς χώραις, Τριγλία και τοῖς Ἑλεγκμοῖς¹. Ἀπό τὸ κείμενο τοῦ 1580 δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὸ πατριαρχικὸ καθεστῶς ἴσχυε στους δύο αὐτοὺς τόπους τὴν ἐποχὴ πού ἐκδόθηκε τὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη ἢ ἂν ἴσχυε και ἐπὶ τοῦ Διονυσίου Β', δηλαδή στο διάστημα 1546-1556. Ἐς σημειωθεῖ πάντως ὅτι στὴν ἀναγραφὴ τῶν πατριαρχικῶν τόπων και σταυροπηγίων τῆς Μ. Ἀσίας πού γράφτηκε τὸ 1577, μολονότι οἱ Ἑλεγκμοὶ ἀναφέρονται ρητὰ ὡς «πατριαρχικόν», γιὰ τὴν Τρίγλεια σημειώνεται: «Εἰς τὴν Τρίγλειαν σταυροπήγιον ὁ Χριστὸς ὁ Φιλάνθρωπος, ἕτερον ἢ Παντοβασίλισσα»². Ἡ διατύπωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ κατὰ δύο τρόπους: ἢ ἡ Τρίγλεια ὑπῆρξε πατριαρχικὴ ἐπὶ Διονυσίου Β' ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1577 ἔπαψε νὰ εἶναι, ἢ ἔγινε πατριαρχικὴ ἐξαρχία στο διάστημα 1577-1580.

Ἡ ἐπόμενη μνεία γιὰ τὴν «χώραν Τρίγλειαν» ἀνάγεται στο 1645· τὸν Μάιο τῆς χρονιᾶς ἐκείνης διευθετήθηκε μιὰ διαφορὰ πού εἶχε ἀνακύψει μεταξὺ τῶν ἱερῶν τῆς Τρίγλειας και σημειώθηκε στὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ πατριαρχείου ἢ κατανομή τῶν σπιτιῶν πού ἀνῆκαν στὴν ἐνορία κάθε ἱερέα³. Στὸ σημείωμα δὲν γίνεται ρητὴ ἀναφορὰ στο ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς πού εἶχε τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἢ Τρίγλεια· ὀνομάζεται ὅμως «χώρα», ὅρος πού συχνὰ ὑποδηλώνει καθεστῶς ἐξαρχικό. Τὸ γεγονός, ἐξάλλου, ὅτι οἱ ἱερεῖς ἀπευθύνθηκαν στο πατριαρχεῖο γιὰ τὸ ζήτημα πού εἶχε ἀνακύψει, και ὄχι στὸν τοπικὸ μητροπολίτη, ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἐνδειξὴ ὅτι ἡ Τρίγλεια ἦταν, τὸν Μάιο τοῦ 1645, πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Τὸ καθεστῶς αὐτὸ ὅμως φαίνεται πὼς καταλύθηκε λίγο ἀργότερα, ἀφοῦ τὸ 1652 ὁ Παῖσιος Α', ἐπαναφέροντας τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς στὴν Τρίγλεια, σημειῶνε ὅτι λίγα χρόνια πρὶν κάποιος πατριάρχης «νόμους και κανόνας παριδὼν» ἐνέταξε τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες τῆς Τρίγλειας και τῶν Ἑλεγκμῶν στὴ μητρόπολη Προύσης⁴.

1. Περισσότερα γιὰ τὸ γράμμα τοῦ 1580 και τὴν ἐκδοσὴ του βλ. στο λῆμμα Ἑλεγκμοί.

2. Τὴν ἀπορία του γιὰ τὴν ἀποσιώπηση τῆς πατριαρχικῆς ἐξάρτησης τῆς Τρίγλειας διατυπώνει και ὁ ἐκδότης τῆς ἀναγραφῆς ΠΟΛΕΜΗΣ, Ἑλεγκμοί, 113. Περισσότερα γιὰ τὸ κείμενο αὐτό, τὴν παράδοσή του και τὸ χρόνο στὸν ὁποῖο ἀνάγεται τὰ λήμματα Ἑλεγκμοί και Κόληδα.

3. Τὸ σημείωμα σώζεται στὴ σ. 407 τοῦ Κώδικα Α' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ ἀντίγραφου του παραδίδεται στο χφ ΜΠΤ 2, φ. 329^v (ΑΠΟΣΤΟΛΟ-ΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Νομικὴ Συναγωγή, λῆμμα 1040) και εἶναι ἀνέκδοτο.

4. Μητροπολίτης Προύσης ἦταν τότε ὁ Κλήμης. Γιὰ τὶς κακὲς σχέσεις του με τὸν πατριάρχη Παῖσιο, καθὼς και γιὰ τὸ σιγίλλιο τοῦ 1652 βλ. περισσοῦτερο στο λῆμ-

Ὡστόσο, ὁ ἴδιος ὁ Παῖσιος κατὰ τὴ δευτέρη πατριαρχία του ἀναγκάστηκε νὰ ἀκυρώσει τὴν ἀπόφασή του καὶ νὰ ἀποδώσει πάλι τὴν Τρίγλεια στὸν τότε μητροπολίτη Προύσης. Αἰτία φαίνεται πὼς ἦταν ἡ δεινὴ οικονομικὴ κατάσταση στὴν ὁποία περιῆλθε τὸ πατριαρχεῖο, ὅταν χρειάστηκε νὰ ἀποπέμψει ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο τὸν ἀναρριχθέντα γιὰ δεκατέσσερις ἡμέρες, τὸν Μάρτιο τοῦ 1654, Κύριλλο Γ' τὸν Σπανό. Περισσότερα ἀπὸ ἐξήντα φορτῖα ἄσπρων κόστισε στὴν Ἐκκλησία ἢ πατριαρχία αὐτὴ καὶ τὸ χρέος ἔπρεπε νὰ εἰσπραχθεῖ ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες. Ἔτσι ὁ Παῖσιος Α', σὲ πιττάκιο πού ἔστειλε στοὺς κληρικούς τῆς μητροπόλεως Προύσης μὲ χρονολογία 1655¹, περιγράφει τὴ δεινὴ οικονομικὴ κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς προτρέπει νὰ καταβάλλουν τὰ ποσὰ πού πρέπει ἀπρὸς τὸν ἤδη χειροτονηθέντα μητροπολίτην ὑμῶν Προύσης καὶ Τριγλίας καὶ ὑπέρτιμον κύρ Παρθένιον»². Δεδομένου ὅτι ὁ Παῖσιος Α' παρέμεινε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὡς τὸν Μάρτιο τοῦ 1655, ἡ Τρίγλεια ἔγινε ἐνοριακὴ τῆς μητροπόλεως Προύσης ὡς τὴν ἡμερομηνία ἐκείνη, ὅποτε ἔχασε, τὴ φορὰ αὐτὴ ὀριστικά, τὸ ἐξαρχικὸ της καθεστῶς³. Μιὰ σειρὰ μαρτυρίες τὸ ἐπιβεβαιώνουν.

Τὸ 1657 ὁ Προύσης Παρθένιος ἦταν ὑποψήφιος γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο· τὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς του τὸν ἀναφέρει ὡς «μητροπολίτην

μα Ἐλεγμοί. Γιὰ τίς συνεχεῖς προσπάθειες τῶν μητροπολιτῶν Προύσης νὰ προσार्θήσουν τὴν Τρίγλεια καὶ τοὺς γειτονικούς Ἐλεγμούς στὴν ἐνορία τους βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Εἰδήσεις*, 24. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετες μὲ τὰ μέτρια εἰσοδήματα τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς, ὅπως τουλάχιστον διαφαίνεται ἀπὸ τὰ ποσὰ πού ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ καταβάλλει στὸ πατριαρχεῖο, στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα (βλ. στὸ ἴδιο, 26-27). Ἡ κατάσταση, πάντως, φαίνεται πὼς ἄλλαξε τὸν ἐπόμενο αἰώνα ἀφοῦ, σὲ κατάστιχο τοῦ 1759 πού ὀριζε τὰ ποσὰ πού θὰ κατέβαλλε κάθε μητρόπολη γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἡ Προύσα ἀνῆκε στὴν ὁμάδα τῆς ὑψηλότερης καταβολῆς, δηλαδὴ 6.000 ἄσπρα. Τὸ κατάστιχο ἔχει ἐκδώσει ὁ ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Σχολή*, 237 ἐπ.

1. Ἀντίγραφο τοῦ πιττακίου αὐτοῦ σώζεται στὸ χφ 315, φ. 274^{r-v}, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Κατάλογοι*, 3, 341) καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΜΑΖΑΡΑΚΗ, *Συμβολή*, 205-207.

2. Τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς του στὴ μητρόπολη Προύσης σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 259^v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 712).

3. Ὁ Παῖσιος Α' ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ τὸν Μάρτιο τοῦ 1655, μὴ μπορώντας νὰ ὑποφέρει «τὰς πολλὰς ὀχλήσεις τὰς καθημερινὰς τῶν χρεωφειλετῶν», ὅπως σημείωσε στὴν ἐγγραφή παραίτησής του, πού φέρει χρονολογία 8 Αὐγούστου 1655 (βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 734). Ἐκδοση τοῦ κειμένου βλ. στὸ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Συμβολή*, 1, 138-139.

Προύσης και Τριγλείας»¹. Τὸν διαδέχθηκε στὴν Προύσα ὁ Μελέτιος, ὁ ὁποῖος στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς του διατηρεῖ καὶ αὐτὸς τὴν Τρίγλεια στὴ φήμη του². Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1657 ἄλλη πηγὴ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Τριγλείας στὴ μητρόπολη Προύσης· ἓνα σιγίλλιο ποῦ ἐκδόθηκε γιὰ τὴ μονὴ τῶν Ἀγίων Πατέρων ἀνέφερε πὼς τὸ μοναστήρι βρισκόταν «ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς χώρας Τριγλείας τῆς ὑποκειμένης τῇ μητροπόλει Προύσης»³. Ἐκτοτε δὲν παρουσιάζεται ἀλλαγὴ στὸ καθεστῶς αὐτό· οἱ πηγές παρουσιάζουν τὴν Τρίγλεια ὡς τμῆμα τῆς μητροπόλεως Προύσης. Γιὰ παράδειγμα, σὲ τακτικὸ ποῦ παρουσιάζει τοὺς «νῦν, κατὰ τὸ ρῆσιον [1710] ἔτος» ἀρχιερεῖς ἀναγράφεται «ὁ Προύσης, Μουντανίων καὶ Τριγλείας»⁴. Στὸ *Συνταγματίον* τοῦ Χρυσάνθου, τοῦ 1715, ἡ ἴδια ἀναγραφὴ ἢ ἴδια καὶ στὸ τακτικὸ ποῦ σώζεται στὸ χφ Paris. Suppl. Gr. 1119, τοῦ ἔτους 1725 περίπου⁵. Κατὰ συνέπεια, τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Τριγλείας ἔληξε ὀριστικὰ τοὺς τρεῖς πρώτους μῆνες τοῦ 1655⁶.

1. Ὁ Παρθένιος ἐκλέχθηκε πατριάρχης τὴν 1η Μαΐου τοῦ 1657· γιὰ τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 598.

2. Ἐκλέγεται ὡς «μητροπολίτης Προύσης καὶ Τριγλείας» τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς του σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 256r-v (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 697). Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὸ κείμενο τῆς καθαιρέσεώς του (στὸ ἴδιο, λῆμμα 592), ὀνομάζεται «μητροπολίτης Προύσης, Μουντανίων καὶ Τριγλείας» πρβ. καὶ ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα Μουδανιά.

3. Τὸ πρωτότυπο τοῦ σιγιλίου σώζεται στὴ συλλογὴ Hase, ποῦ βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων (Suppl. Gr. 704), καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΖΑΚΥΘΗΝΟ, *Ἀνέκδοτα*, 161-164 καὶ ἀπὸ τὸν ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Βρύλλειον-Τρίγλεια*, 64-66. Ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τοῦ σιγιλίου σώζεται στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 271v-272r (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 771). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος τῆς Τριγλείας εἶναι ἀκόμα νωπὴ στὸ κείμενο τοῦ σιγιλίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου «χώρα», ὄρου ποῦ συνήθως χρησιμοποιεῖται γιὰ τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες.

4. Τὸ «τακτικὸ» σώζεται στὸ χφ 276, σ. 47-49, τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, 1, 338).

5. Τὸ «τακτικὸ» ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΟΜΟΝΤ, *Liste*, 315.

6. Ἡ ἀποψη, ἐπομένως, ποῦ διατύπωσε ὁ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Βρύλλειον-Τρίγλεια*, 77, ὅτι «ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ὅμως τοῦ ΙΖ' αἰῶνος παντοιοτρόπως ἐνήργουν οἱ μητροπολίται τὴν ἀπ' αὐτῶν ἐξάρτησιν τῶν πατριαρχικῶν χωρίων Τριγλείας καὶ Ἐλεγκμῶν καὶ τὴν μετατροπὴν αὐτῶν εἰς ἐνοριακά, τοῦθ' ὅπερ δὲν ἐπέτυχεν οὐδ' ὁ τετράκις ἀπὸ τοῦ 1657-1675 πατριαρχεύσας Προύσης Παρθένιος Δ' ὁ Μογιλάλος ἢ Χουμχούμης», δὲν εὐσταθεῖ, ὕστερα ἀπὸ ὅσα ἀνέφερα. Ὁ Κομνηνός-Ύψηλάντης στὸ «σημειώμα» ποῦ ἀπομνημόνευσε τὸ 1729 ἀνέφερε τὴν Τρίγλεια ὡς ἐξαρχία ἐκχωρούμενη κατὰ τὸ ἡμισυ στὸν μ. ἐκκλησιάρχη καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἡμισυ στὸν ὑπομνηματογράφο. Ἡ

ΤΡΙΚΕΡΑ

“Ένα πατριαρχικό πιττάκιο πρὸς τοὺς χριστιανούς κατοίκους «τῆς χώρας Τρικέρων» ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πηγὴ πού μαρτυρεῖ ὅτι τὸ οἰκιστικὸ αὐτὸ σύνολο, στὸ ἄκρο τῆς χερσονήσου τῆς θεσσαλικῆς Μαγνησίας, ἀποτέλεσε πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Τὸ πιττάκιο ἐκδόθηκε στὶς 6 Μαΐου 1831¹ καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του φαίνεται ὅτι ἡ ὑπαγωγή τῶν Τρικέρων στὴν πατριαρχικὴ δικαιοδοσία προκλήθηκε ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ αἴτημα πού ὑπέβαλαν οἱ κάτοικοι: ἀπὸ τὸ κείμενο φαίνεται ὅτι «πρόκριτοι» ἀπὸ τὰ Τρίκερα πῆγαν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ὑποβάλουν στὸν πατριάρχη τὸ σχετικὸ αἴτημα.

Τὴ νέα ἐξαρχία ὁ πατριάρχης δὲν τὴν ἐκχώρησε σὲ κάποιον ἐξαρχο, ἀλλὰ παραχώρησε τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς εἰσοδήματα στὸ σχολεῖο τοῦ οἰκισμοῦ². Στὸ πατριαρχεῖο οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐξαρχίας θὰ κατέβαλλαν μόνο 100 γρόσια ἐτησίως («ὑποταγῆς ἕνεκα»).

πληροφορία πρέπει, προφανῶς, νὰ ἀναχθεῖ στὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὸ 1652, ἀφοῦ τότε ὁ Παΐσιος Α' τὴν ἐκχώρησε στὸν πρωτοκανόναρχο Δημήτριο καὶ ἀπὸ τὸ 1655 ἔπαψε νὰ εἶναι: ἐξαρχία. Ὁ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Βρυλλεῖον-Τρίγλεια*, 78, στηριζόμενος προφανῶς στὸ «σημείωμα» τοῦ Κομνηνοῦ-Ύψηλάντη σημειώνει πὼς ἡ Τρίγλεια «τὸ 1732 ἐδόθη πάλιν ὡς ἐξαρχία κατὰ τὸ ἥμισυ τῶ μεγάλῳ Ἐκκλησιάρχῳ Νικολάῳ Κριτία..., κατὰ δὲ τὸ ἄλλο ἥμισυ τῶ ὑπομνηματογράφῳ οὗ τὸ ὄνομα δὲν ἀπαντᾷ παρὰ Γεδεῶν». Γιὰ τὴν Τρίγλεια τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα βλ. ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Βιθυνικά*, 148-152. Βλ. ἀκόμα Ἡ μητρόπολις Προύσης, *Ἐθνικὰ Φιλανθρωπικὰ Καταστήματα*, 190.

1. Τὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ πιττακίου δημοσίευσε ὁ Ἀλέξανδρος Ἀστέριος ἀπὸ τὸ πρωτότυπο πού σώζεται ἐνσωματωμένο τὸ χφ 99 («Κῶδιξ παλαιῶν ἐγγράφων») τῆς «Φιλαρχαίου Ἐταιρίας Ὁθρυσ» τοῦ Ἀλμυροῦ (ΑΣΤΕΡΙΟΣ, *Ἐξαρχία Τρικέρων*, 334-335). Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ἡ «πατριαρχικὴ ἐπιγραφή» πού ὁ ἐκδότης δὲν μπόρεσε, προφανῶς, νὰ διαβάσει εἶναι: «Κωνσταντῖος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως», ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ αὐτοψία.

2. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα εἶναι τὸ ἀκόλουθο: «Ἐπειδὴ δὲ εἴθισται καὶ εἶνε τεταγμένον τὸ νὰ προσφέρηται ἀφ' ἐκάστης ἐξαρχίας μία ἐτήσιος ποσότης πρὸς τὸ Κοινὸν τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χ. Μ. Ἐκκλησίας, λόγῳ ὑποταγῆς, διὰ τοῦτο ἀπεφηνάμεθα μετὰ συγκαταβάσεως, τῆ συναίνεσι καὶ εὐχαρίστῳ ὑποδοχῇ τῶν ἐνταῦθα προκρίτων συμπολιτῶν σας τῶν ἡδὴ ἐπιστρεφόντων, ἵνα ἀποστέλλητε κατ' ἔτος πρὸς τὸ Κοινὸν τῆς Ἐκκλησίας γρόσια 100, τὰ ὁποῖα θέλει γίνηται φροντίς νὰ τὰ ἐμβάζητε ἐγκαίρως. Τὰ δὲ εἰσοδήματα καὶ δικαιώματα, ἅπερ μέχρι τοῦ νῦν ὑπῆρχον ἀρχιερατικά, ταῦτα πάν[τα] ἀ]ποφαινόμεθα καὶ διατάττομεν ὥστε ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ δίδωνται πρὸς τὴν ἐν τῇ πατρίδι σας κοινῇ [σχολ]ήν...». Ἐς σημειωθεῖ ὅτι τὸ σχολεῖο ἐνισχύεται καὶ με 400 γρόσια, τὰ ὁποῖα θὰ καταβάλλουν ἐξ ἡμισείας τὰ δύο μοναστήρια τῆς περιοχῆς, ὅπως ἀναφέρεται στὸ πιττάκιο.

Ἡ τύχη τῆς ἐξαρχίας αὐτῆς μᾶς εἶναι ἄγνωστη¹· ὅπως δὴποτε ὅμως, καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἐπέζησε τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς, οἱ ρυθμίσεις τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν θὰ τὸ κατέλυσαν τὸ 1862.

ΤΡΙΠΟΛΙΣ

Βλ. τὸ λῆμμα Κερασσοῦς.

ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑ

Ἡ πληροφορία ὅτι ἡ Τρίπολη τῆς Ἀρκαδίας ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία ἀνάγεται στὸν 16ο αἰώνα· ὁ μητροπολίτης Ναυπλίου καὶ Ἄργους Διονύσιος σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά τὸν ἐνημερώνει «περὶ τῆς ὑμετέρας ἐξαρχίας τῆς Ὑδροπολιτζᾶς» καὶ τοῦ ἀναφέρει τὶς ἀτασθαλίαις τὶς ὁποῖες διαπράττουν οἱ ἐκεῖ κληρικοί². Ἡ ἐπιστολὴ δὲν φέρει χρονολογία, τὸ γεγονός ὅμως ὅτι τὸ κείμενό της δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μαρτίνου Κρούσιο στὴν *Turcograecia* καθιστᾷ τὸ 1584, τὸ ἔτος δηλαδὴ ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου, ἕνα πρῶτο *terminus ante quem* γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῆς Τριπολιτσᾶς³. Τὸ ὄριο αὐτὸ μπορεῖ νὰ μετατεθεῖ στὸ 1575, ὅταν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι ὁ Διονύσιος προσφωνεῖ τὸν Ζυγομαλά «νοτάριον τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας»· ὁ Ζυγομαλάς ἦταν νοτάριος ἀπὸ τὸ 1563 ὡς τὸ 1575, ὁπότε ἔγινε πρωτονοτάριος τῆς Ἐκκλησίας. Σὲ αὐτό, ἐπομένως, τὸ διάστημα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἢ ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου καί, κατ' ἐπέκταση, ἢ μαρτυρία πὼς ἡ Τριπολιτσᾶ ἦταν πατριαρχικὴ ἐξαρχία, ποὺ ἀνῆκε στὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά⁴.

1. Ἄγνωστη ἦταν καὶ στὸν ἐκδότη τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος Ἀλέξανδρο Ἀστέριο, ὁ ὁποῖος τὸ 1906 ἔκανε ἐκκλήση στοὺς ἀναγνώστες τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* νὰ προσκομίσουν τυχὸν ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξαρχία αὐτή.

2. Γιὰ τὰ τοπωνυμικὰ τῆς Τριπολιτσᾶς, ἢ Ὑδροπολιτζᾶς, βλ. στὴ μελέτη τοῦ ΒΕΗ, *Τρίπολις*, 612-613 καὶ τοῦ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀμύκλαι*, 348.

3. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος βλ. στὴν *Turcograecia*, 320 ἐπ.· τὸ ἐπανεξέδωσε ὁ ΒΕΗΣ, *Τρίπολις*, 611-612.

4. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ Τριπολιτσᾶ δόθηκε ὡς ἐξαρχία στὸν Ζυγομαλά τὸ 1577, «ὅτε τῷ ἔτει τούτῳ μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ἐστάλη ἀπὸ τὰς νήσους καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν πατριαρχικὸς ἐξάρχος». Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστήριξε πρῶτος ὁ ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἀμύκλαι*, 14-15, καὶ ἔκτοτε λίγο πολὺ καθιερώθηκε. Στηρίζεται, ὅμως, σὲ μιὰν ἄστοχη ταύτιση δύο σχετικῶν, ἀλλὰ ὄχι ταυτῶντων τοῦ Ζυγομαλά: τοῦ καθολικοῦ ἐξάρχου τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου-ἀπεσταλμένου. Τὸ 1577 ὁ Ζυγομαλάς πραγματικὰ περιόδευε, μὲ τὴ δευτέρη ιδιότητά του, στὰ νησιά καὶ στὴ Μ. Ἀσία· τὸ σχετικὸ, μάλιστα, πατριαρχικὸ γράμμα εἶχε

Ἡ ὑπαρξὴ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στὴν Τριπολιτσά τοῦ 16ου αἰώνα ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα σιγίλλιο τοῦ 1581. Τὸ ἐξέδωσε ὁ Ἱερεμίας Β' προκειμένου νὰ ὑπαγάγει στὴ μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Ἐπάνω Χρέπας ἓνα κοντινὸ μονύδριο· στὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου ἀναφέρεται ὅτι ἡ μονὴ βρίσκεται «πλησίον Ὑδροπολιτζᾶς, τῆς πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς χώρας»¹.

Στὴν περίοδο τῆς ἐνετικῆς κατάκτησης (1687-1715) ὁ ἔλεγχος καὶ οἱ ἐξουσίες τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀτόνησαν· φαίνεται ὅμως ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ὁθωμανῶν στὴν Πελοπόννησο, ἡ Τριπολιτσά ἀποκαταστάθηκε ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Ἡ πρώτη πληροφορία σώζεται ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ-Ψηλάντη στὸ «σημείωμα» του τὸ σχετικὸ μὲ τὶς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες, πληροφορία ὡστόσο γιὰ τὴν ὁποία πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ ὡς πρὸς τὸ χρόνο στὸν ὁποῖο ἀνάγεται². Τὸ 1749, ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ ἐπίσημο ἔγγραφο, ἡ Τριπολιτσά ἦταν ἤδη πατριαρχικὴ ἐξαρχία ὡς τὴ στιγμὴ ἐκείνη, ὁπότε ἀποφασίζεται νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴ μητρόπολη Χριστιανουπόλεως³. Ἡ «ἔνωση» ὅμως αὐτὴ δὲν σήμαινε τὴν πλήρη κατάργηση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος, ὅπως συνήθως πιστεύουν⁴· ὁ μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως δεσμεύτηκε νὰ καταβάλλει ἐτησίως στὸν ἔξαρχο Μάρκο, «ἄρχοντα τῶν ἐκκλησιῶν», ἐφ' ὅρου ζωῆς, τὸ ποσὸ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἐτήσιό του. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ Τριπολιτσά δὲν μεταβλήθηκε σὲ ἐνορία τῆς μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως. Ἡ διατήρηση τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος στὴν Τριπολιτσά ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα δη-

ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Β' τὸ φθινόπωρο τοῦ 1576 (βλ. LEGRAND, *Zygomalas*, 184-186). Οἱ δύο ὅμως αὐτὲς ιδιότητες τοῦ Ζυγομαλά δὲν πρέπει νὰ συγχέονται. Ὅσο γιὰ τὶς προσωπικὲς σχέσεις ποὺ συνέδεαν τὸν Ζυγομαλά μὲ τὸν μητροπολίτη Ναυπλίου καὶ Ἄργους καὶ μὲ τὸν πατριάρχη Ἰωάσαφ Β', βλ. τὸ ἔργο τοῦ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Τριπολιτσά*, 150-151. Γενικὰ γιὰ τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Τριπολιτσᾶς βλ. τὶς μελέτες ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐξαρχία Τριπολιτζᾶς*, 381 ἐπ. καὶ *Ἐκκλησία*, 116.

1. Τὸ σιγίλλιο αὐτὸ ἐξέδωσε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπάνω Χρέπα*, 210-212.

2. Γιὰ τὸ «σημείωμα» καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ γεννᾶ βλ. τὸ λῆμμα Ἁγιος Εὐστράτιος.

3. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσά*, 218 ἐπ. Τὸ ἐπίσημο ἔγγραφο εἶναι ἓνα σιγίλλιο τοῦ Κυρίλλου Ε', ποὺ τὸ κείμενό του σώζεται στὴ σ. 90 τοῦ Κώδικα Ε' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ παραμένει, ὅσο γνωρίζω, ἀνέκδοτο· βλ. γι' αὐτὸ ΓΕΛΕΩΝ, *Πίνακες*, 643 καὶ ΚΝΗΤΗΣ, *Χριστιανούπολις*, 70.

4. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ κυριαρχεῖ στίς μελέτες ποὺ ἀναφέρω πρὸ πάντων.

λώνεται ρητά σὲ πατριαρχικὸ γράμμα ποῦ ἐξέδωσε ὁ Καλλίνικος Δ' τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1804. Στὸ κείμενο ἡ Τριπολιτσά ὀνομάζεται πατριαρχικὴ ἐξαρχία, «μηδὲνα ἔχουσα τὸν ἐν αὐτῇ ἀρχιερατικῶς προϊστάμενον κυριαρχικῆ ἔξουσία, ἀλλ' ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπετρέπετο ἡ διοίκησις αὐτῆς καὶ ἡ πνευματικὴ ἐπίσκεψις τῶν... χριστιανῶν ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν ἐπιτροπικῶς ἐκ τῶν ἀρχιερέων τῆς Πελοποννήσου, ποτὲ μὲν τῶ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Χριστιανουπόλεως, ἄλλοτε δὲ τῶ Ὠλένης, καὶ ἄλλοτε ἄλλῳ»¹.

Πραγματικά, στὸ διάστημα ποῦ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν «ἔνωσή» τῆς μὲ τὴ μητρόπολη Χριστιανουπόλεως τὸ 1749 ὡς τὸ 1804 ἡ Τριπολιτσά θὰ ἀνατεθεῖ σὲ ἀρκετοὺς ἀρχιερεῖς. Τὸ 1763 ἀποφασίστηκε νὰ ἀποσπαστεῖ «ἡ ἐξαρχία Ὑδροπολιτζᾶς», ὅπως τὴν ἀναφέρει τὸ σχετικὸ κείμενο, ἀπὸ τὴ μητρόπολη Χριστιανουπόλεως καὶ νὰ ὀνομαστεῖ ἀρχιεπισκοπή². Ἡ λύση αὐτὴ προκρίθηκε προκειμένου νὰ ἐκτονῶθεῖ ἡ ἔντονη δυσἀρέσκεια τῶν χριστιανῶν τῆς Τριπολιτσᾶς κατὰ τοῦ μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως Δανιήλ³. Στὸ κείμενο ἀναφέρεται πὼς ἡ Τριπολιτσά ὀνομάζεται ἀρχιεπισκοπὴ ὑποκειμένη, ὅπως ὅλες οἱ ἀρχιεπισκοπές, στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, ἐπειδὴ ὑπῆρξε πάντοτε ὑπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου: «ὡς ἐξαρχικὸν δίκαιον αὐτοῦ ἀνέκαθεν διατελέσασαν»⁴. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἀκόμα καὶ τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἐξακολουθεῖ νὰ ὀνομάζει τὴν Τριπολιτσά ἐξαρχία: «εἰς εὐρεσιν καὶ ἐκλογὴν ἀξίου καὶ ἀρμοδίου προσώπου τοῦ ἀναδεξομένου τὴν ἀρχιερατικὴν ἀξίαν καὶ πνευματικὴν προστασίαν τῆς ἐξαρχίας ταύτης».

Τὸ 1769 ἡ Τριπολιτσά ἐνώθη μετὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ὠλένης καὶ ἀποτέλεσαν μητρόπολη⁵. Τὰ ἐπαναστατικὰ ὅμως γεγονότα τοῦ 1770 θὰ

1. Τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα τοῦ Καλλίνικου Δ' ἐξέδωσε ὁ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Κουρούτσες*, 537-541· πρβ. ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Ἀμύκλαι*, 31-35.

2. Τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς τοῦ ἱερομονάχου Ἀνθίμου ὡς ἀρχιεπισκόπου Τριπολιτσᾶς ἔχει δημοσιεύσει ἀπὸ τὸν Κώδικα Σ', σ. 59, ὁ ΚΝΗΤΗΣ, *Χριστιανούπολις*, 71-72. Πρβ. καὶ ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Ἀμύκλαι*, 21-31 καὶ ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 658.

3. Οἱ κάτοικοι τῆς Τριπολιτσᾶς ἔστειλαν στὸν πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερὴ ἀναφορὰ στὴν ὁποία περιέγραφαν, με βαρῦτατους χαρακτηρισμούς, τὴ συμπεριφορὰ τοῦ μητροπολίτη Δανιήλ καὶ ζητοῦσαν τὴν ἄμεση ἀπόσπασή τῆς Τριπολιτσᾶς ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία του. Τὸ κείμενο τῆς ἀναφορᾶς ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΚΝΗΤΗΣ, *Χριστιανούπολις*, 71· ἀπὸ ἐκεῖ, ὁ ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Ἀμύκλαι*, 287-29 καὶ μεγάλο μέρος ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσά*, 317.

4. Γιὰ τὸ κείμενο βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση.

5. Τὸ κείμενο σώζεται στὸν Κώδικα Ζ', σ. 6, τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφου-

ἐπηρεάσουν καὶ τὴν τύχη τῆς νέας μητρόπολης, καθὼς ὁ ἀρχιερέας τῆς θὰ θανατωθεῖ¹. Θὰ ἀκολουθήσει ἡ ὑπαγωγή τῆς καὶ πάλι στὴ μητρόπολη Χριστιανοπούλεως, ἀργότερα θὰ ἐνταχθεῖ στὴν ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν καὶ τὸ 1802 στὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας².

Ἦστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν παραχώρη ἐκκλησιαστικὴ πορεία, ὁ Καλλίνικος Δ' τὸ 1804 θὰ ἐκδώσει τὸ πατριαρχικὸ γράμμα ποῦ ἀνέφερα πιὸ πάνω. «Ἐπειδὴ οὐκ ἀπέβησαν αἰσίως τὰ πράγματα», ἀναφέρεται στὸ κείμενο, ἡ Τριπολιτσά «εἶη καὶ λέγεται καὶ παρὰ πάντων γινώσκηται πατριαρχικὴ μὲν ἐξαρχία, ὡς ἐκ παλαιοῦ, ὑπάρχει δὲ ἀείποτε ἡνωμένη ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως καὶ συνημμένη τῇ... ἐπισκοπῇ Ἀμυκλῶν»³.

Ἡ διατύπωση δὲν διακρίνεται, βέβαια, γιὰ τὴν ἀκριβολογία τῆς βρισκόμαστε ὅμως ἤδη στὸν 19ο αἰῶνα, στὴν ὀρολογία δὲν τηρεῖται ἡ παλαιὰ αὐστηρότητα καὶ τὴν οὐσία πρέπει νὰ τὴν ἀναζητοῦμε ἀνάμεσα στὶς γραμμές. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ Τριπολιτσά παρέμεινε ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια πατριαρχικὴ ἐξαρχία, ὑπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου. Οἱ ἀρχιερεῖς ποῦ κατὰ καιροὺς τὴν ποίμαναν δὲν εἶχαν κυριαρχικὴ ἐξουσία ἐπ' αὐτῆς ἀλλὰ τοὺς εἶχε ἀνατεθεῖ ἐπιτροπικῶς ἡ ἐκκλησιαστικὴ τῆς διοίκηση, ὅπως διαβεβαιώνει ὁ Καλλίνικος Δ'. Τὸ γράμμα τοῦ 1804 διευκρινίζει ἐπιπλέον ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ἀμυκλῶν καὶ οἱ διάδοχοί του ὀφείλουν «ἐπιστατεῖν ἀρχιερατικῶς, διοικεῖν τε καὶ οἰκονομεῖν ἀξιοπρεπῶς... τὰ τῆς ἐξαρχίας ταύτης». Ὁ ὅρος «μετὰ» ἢ «ἀνευ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως» ποῦ θὰ διαβεβαιώνει ἂν ἡ ἐξουσία παρέμενε στὸν πατριάρχη, δὲν

λακίου· βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες*, 658 καὶ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Ἀμύκλαι*, 16.

1. Γιὰ τὶς συνθηκὲς θανάτου τοῦ Ἀνθίμου σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα μόνο στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ διαδόχου του, ποῦ φέρει χρονολογία Ἀπρίλιος 1771: «... τοῦ ἀρχιερατικῶς προῖσταμένου κυρ Ἀνθίμου ἐν τῷ ἐπανερχεσθαι ἐνταῦθα εἰς βασιλεῦσαν τὸ ζῆν ἐκμετρήσαντος καὶ ταφέντος ἐν Τήνῳ». Τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος σώζεται στὴ σ. 28 τοῦ Κώδικα Ζ' τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ καὶ εἶναι, ὅσο γνωρίζω, ἀνέκδοτο. Γιὰ τὰ γεγονότα ὅπως ἐξελίχθηκαν στὴν Πελοπόννησο βλ. πρόχειρα ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τριπολιτσά*, 411 ἐπ. καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπανόσταση 1770*, 64 ἐπ.

2. Γιὰ τὶς μεταλλαγές ποῦ ὑπέστη ἡ Τριπολιτσά στὴν ἐκκλησιαστικὴ τῆς διοίκηση καὶ τὶς ἀλλεπάλληλες ὑπαγωγές τῆς στοὺς γύρω ἀρχιερεῖς βλ. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Ἀμύκλαι*, 15 ἐπ. καὶ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξαρχία Τριπολιτσᾶς*, 383 ἐπ. καὶ *Τριπολιτσά*, 314 ἐπ.

3. Γιὰ τὸ κείμενο καὶ τὴν ἐκδοσὴ του βλ. στὴν προηγούμενη σελίδα τὴ σημ. 1. Ἦς σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὸ πιττάκιο ποῦ στέλνει ὁ πατριάρχης στοὺς χριστιανούς τῆς Τριπολιτσᾶς γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσει τὴν «ἐνωσή» τους μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν, μιᾶ γιὰ πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει ἐκδώσει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ὁ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀμύκλαι*, 354-356.

μνημονεύεται πλέον με σχολαστικότητα στα έγγραφα τῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι, τὸ ἰδιάζον αὐτὸ καθεστῶς παρέμεινε στὴν Τριπολιτσά ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1817, ὅποτε, με συνοδικὸ τόμο, δημιουργεῖται ἡ «μητρόπολις Τριπολιτζᾶς καὶ Ἀμυκλῶν»¹.

ΦΑΡΣΑΛΑ

Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς τῆς Θεσσαλίας, ἀφοῦ περιέπεσε εἰς τὴν τάξιν τῶν Πατριαρχικῶν Ἐξαρχιῶν, προήχθη ἐκ νέου εἰς ἀρχιεπισκοπὴν καὶ εἶτα εἰς Μητρόπολιν». Τόσο ἀόριστα ἀναφέρεται στὸ ἐξαρχικὸ τους καθεστῶς ὁ Βασίλειος Ἀτέσης, στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους ποὺ συντάξε γιὰ τὰ Φάρσαλα².

Ὡστόσο, ὅταν τὸν 17ο αἰῶνα ὁ Φίλιππος Κύπριος κατέγραψε στὸ «τακτικὸ» του πὼς τὰ Φάρσαλα «ὑποκέκληνται... τῇ Λαρίσση τῆς Ἑλλάδος», σχολίασε: «νῦν ἐξαρχία ἐστὶ»³. Μποροῦμε, ἐπομένως, νὰ θεωρήσουμε τὸ χρονικὸ διάστημα 1639-1644, τὸ χρόνο δηλαδὴ γραφῆς τοῦ «τακτικοῦ», ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τῶν Φαρσάλων.

Πόσο πίσω μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ τὸ ὄριο αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστεῖ, τουλάχιστον με τὶς σωζόμενες σήμερα πηγές. Διαθέτουμε ὅμως ἓνα κατὰ προσέγγιση χρονικὸ ὄριο γιὰ τὴ λήξη τοῦ ἐξαρχικοῦ αὐτοῦ καθεστῶτος: τὸ 1702 μαρτυρεῖται ἓνας ἀρχιερέας, ὁ Φιλόθεος ὡς «πρῶν Φερσάλων»⁴.

1. Σῶζεται τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς τοῦ μητροπολίτη Διονυσίου· ἀπὸ αὐτὸ πληροφοροῦμαστε ὅτι ἐκδόθηκε πατριαρχικὸς καὶ συνοδικὸς τόμος ποὺ προήγαγε τὴν ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν: «τὴν... τῇ Τριπολιτζᾶ, τῇ πατριαρχικῇ ἐξαρχία ἐκ μακροῦ τοῦ χρόνου συνημμένη...», ἀναφέρει τὸ κείμενο γιὰ τὶς Ἀμύκλες. Τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Κουρούτσουμε*, 542-543· πρβ. καὶ ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Ἀμύκλαι*, 36-37.

2. ΑΤΕΣΗΣ, *Κατάλογοι*, 173.

3. Γιὰ τὸ τακτικὸ αὐτὸ καὶ γιὰ τὸ χρόνο ποὺ γράφτηκε βλ. στὸ λῆμμα Ἀττάλεια.

4. Ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ὑποψηφίους γιὰ τὸ θρόνο τῆς Οὐγγροβλαχίας· τὴν πληροφορία παραδίδει ὁ ΑΤΕΣΗΣ, *Κατάλογοι*, 174. Ὁ Κομνηνὸς-Ἰψηλάντης στὸ «σημείωμά» του, τοῦ 1729, σημείωσε πὼς τὰ Φάρσαλα ἐκχωροῦνταν ὡς ἐξαρχία στὸν μ. λογοθέτη. Μὲ τὸ δεδομένο, ὅμως, τοῦ «πρῶν Φερσάλων» εἶναι φανερὸ πὼς ἡ πληροφορία τοῦ Κομνηνοῦ-Ἰψηλάντη πρέπει νὰ ἀναχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1702. Περισσότερα γιὰ τὸ «σημείωμα» αὐτὸ βλ. στὸ λῆμμα Ἅγιος Εὐστράτιος. Ὁ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Κατάλογοι Θεσσαλίας*, 288, ἐσφαλμένα ἀναφέρει πὼς τὸ τακτικὸ τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα ποὺ ἐξέδωσε ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (*Τακτικὸν*) μνημονεύει τὸν Ἀνανία ὡς ἀρχιερέα Φαρσάλων καὶ Φαναρίου· ἡ ἐκδοσις ἀναφέρει

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑ

Ἡ Φιλαδέλφεια τῆς Λυδίας ἀποτέλεσε, γιὰ κάποιο διάστημα μέσα στὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Ὡστόσο ἡ περίπτωση τῆς Φιλαδέλφειας εἶναι ἐντελῶς ἰδιάζουσα, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα οἱ μητροπολίτες ποὺ ἔφεραν τὸ ὄνομά της ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴ Βενετία καὶ πρόσφεραν τὶς πνευματικὲς τοὺς ὑπηρεσίες στοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τῆς Β. Ἰταλίας, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐπισκέπτονται τὴν ἐπαρχία τους στὴ Λυδία¹. Ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτές, ἡ ἐπαρχία τῆς Λυδίας χρειάστηκε νὰ διοικηθεῖ «ἐκ τῶν ἐνόντων». Ὡστόσο, προκειμένου νὰ περιγράψω τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ποὺ γνώρισε τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ Φιλαδέλφεια, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐκθέσω, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συντομία, πότε οἱ μητροπολίτες Φιλαδελφείας ἐγκατέλειψαν τὴν ἐπαρχία τους καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βενετία.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1577 χειροτονήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Β' ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος ὡς μητροπολίτης Φιλαδελφείας, διαδεχόμενος τὸν Σωφρόνιο². Ὁ νέος ὅμως μητροπολίτης αὐδέποτε θὰ μεταβῆ εἰς Φιλαδέλφειαν», ὅπως σημείωσε προφητικὰ στὸ ἡμερολόγιό του ὁ παραστάς στὴ χειροτονία ἐκείνη Στέφανος Gerlach³. Πραγματικά, ὁ Σε-

μόνο «Ὁ Φαναρίου Ἀνανίας» (σ. 472). Ἐς σημειωθεῖ πὼς στὸ *Συνταγμάτιον* τοῦ Χρυσάνθου τοῦ 1715 τὰ Φάρσαλα ἀναφέρονται ὡς ἀρχιεπισκοπή.

1. Στὴ βιβλιογραφία εἶχε ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι, μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας στὴ Βενετία, τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἐξέδωσε πράξη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἔδρα τῆς μητροπόλεως μεταφερόταν στὴ Βενετία. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀντικρούει ὁ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ στὴ μελέτη του *Μητροπολίται Φιλαδελφείας*, 187 καὶ 204. Γιὰ τὸ θεσμὸ αὐτὸ τῶν ὀρθόδοξων ἀρχιερέων τῆς Βενετίας ἡ βιβλιογραφία εἶναι πλούσια· εἶναι συγκεντρωμένη στὴν πρὸ πάνω μελέτη, 170 σημ. 1 καὶ passim.

2. Τὰ ἀρχικὰ σχέδια καὶ τὶς φιλοδοξίες τοῦ Γαβριὴλ Σεβῆρου, τοῦ ἀρχιερέα ποὺ θὰ εἶναι ὁ πρῶτος μητροπολίτης Φιλαδελφείας ποὺ θὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ Βενετία, περιγράφει ὁ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Μητροπολίται Φιλαδελφείας*, 193 ἐπ. καί, στηριζόμενος σὲ νεότερες πηγές, ἀναθεωρεῖ λάθη καὶ παραδεδογμένες ὡς τότε ἀπόψεις. Ὁ Σωφρόνιος μαρτυρεῖται τὸν Ἰούνιο τοῦ 1572 νὰ ὑπογράφει, ὡς μέλος τῆς συνόδου, σὲ συνοδικὴ πράξη ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Διαυλείας καὶ Ταλαντίου· ἡ πράξη σώζεται στὸ φ. 19^r-21^r τοῦ χφ 11 τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *Ἐργραφα*, 226-229· πρβ. καὶ ΠΑΤΖΗ, *Συνοδικὴ πράξη*, 77-80. Τὸν Σωφρόνιο μνημονεύει τὸ 1576 ὡς μητρόπολη Φιλαδελφείας καὶ ὁ Κρούσιος στὴν *Turcograecia*, 506.

3. GERLACH, *Tagebuch*, 366-367· πρβ. καὶ LEGRAND, *Bibliographie XV-XVI*, 165.

βῆρος μετὰ τὴ χειροτονία δὲν θὰ πάει στὴν ἐπαρχία του, τοὺς χριστιανοὺς τῆς ὁποίας εἶχε ἐκλεγεῖ νὰ ποιμάνει, ἀλλὰ θὰ ὀδηγηθεῖ τελικὰ στὴ Βενετία¹.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1590 ὁ πατριάρχης ἀνακοίνωσε στὸν Γαβριήλ Σεβῆρο τὴν ἐντολὴ τῆς συνόδου νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Βενετία καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ, μέσα σὲ διάστημα ἑξὶ μηνῶν, στὴν ἐπαρχία του τὴ Φιλαδέλφεια, οἱ χριστιανοὶ τῆς ὁποίας ἐδῶ καὶ καιρὸ περίμεναν τὸν ἀρχιερέα τους². Ὁ Σεβῆρος ἀρνήθηκε ὅμως νὰ ὑπακούσει, τὸ πατριαρχεῖο τελικὰ συναίνεσε στὴν ἐκεῖ παραμονή του καὶ ἔτσι, ἀπὸ τότε, καθιερώθηκε νὰ μένουν οἱ μητροπολίτες Φιλαδελφείας στὴ Βενετία. Ἡ συνθήκη αὐτὴ θὰ διακοπεῖ τὸ 1712, ὅταν τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως θὰ καθαιρέσει τὸ μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο Τυπάλδο ὡς ἀναγνωρίσαντα τὴν παπικὴ ἐξουσία³, χωρὶς νὰ χειροτονήσει διάδοχό του στὴ Βενετία⁴. Στὴ διάρκεια λοιπὸν τῆς περιόδου 1577-1712, ὅταν οἱ φέροντες τὸν τίτλο τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας ἔδρευαν στὴ Βενετία καὶ ποίμαιναν τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανοὺς τῆς Βόρειας Ἰταλίας, ἡ Φιλαδέλφεια τῆς Λυδίας διοικήθηκε ἐκκλησιαστικὰ ἄλλοτε ἀπὸ τὸ μητροπολίτη τῆς κοντινῆς Ἐφέσου καὶ ἄλλοτε ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Ἡ ἀρχαιότερη μνεῖα ὅτι ἡ Φιλαδέλφεια ὀνομάστηκε γιὰ κάποιον διάστημα πατριαρχικὴ ἐξαρχία σώζεται σὲ κείμενο τοῦ 1655. Στὸ κείμενο

1. Ὁ LEGRAND, *Bibliographie XV-XVI*, 145-146, σημειώνει πὼς τὰ περιορισμένα ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα τῆς Φιλαδελφείας καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν καθιστοῦσαν τὴν ἐκεῖ παρουσία τοῦ ἀρχιερέα ὄχι ἀναγκαῖα.

2. Τὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμῖα Β' καθὼς καὶ τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντηση τοῦ Σεβῆρου, μὲ χρονολογία 12 Ἰανουαρίου 1591, ἔχει ἐκδώσει ὁ LAMIUS, *Gabriel Severus*, 112-113 καὶ 113-115. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ γράμματος τοῦ Ἱερεμῖα Β' βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Μητροπολίται Φιλαδελφείας*, 207 σημ. 4.

3. Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *στό ἴδιο*, 192. Βλ. ἀκόμα ὅσα ἀπομνημόνευσε γι' αὐτὸν καὶ τὴ φιλοπαπικὴ στάση του ὁ σύγχρονός του Νικόλαος Παπαδόπουλος-Κομνηνὸς σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Χρῦσανθο Νοταρά: τὴν ἔχει ἐκδώσει ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Παπαδόπουλος-Κομνηνός*, 536. Τέλος, σὲ σημείωμα πού σώζεται ἀνάμεσα στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἄρτης Νεοφύτου Μαυρομμάτη καταγράφονται τὰ «ἐγκλήματα» πού διέπραξε ὁ Μελέτιος Τυπάλδος κατὰ τῆς ἐκκλησίας: βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Πατριαρχικά*, 297-298.

4. Μετὰ τὴν καθάρωση τοῦ Μελέτιου Τυπάλδου, τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀναγνώρισε ὡς ἀρχιερέα τῶν ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας τὸν Σωφρόνιο Κουτούβαλη μόλις τὸ 1780· ὁ ἐκλεγεῖς τὸ 1761 ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς Βενετίας Γρηγόριος Φατσῆας δὲν ἀναγνωρίστηκε ποτὲ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο. Περισσότερα βλ. στὴ μελέτη τοῦ Μανούσακα πού ἀναφέρεται πρὸ πάνω. Πρβ. καὶ ὅσα ἀναφέρει σχετικὰ ἡ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Βενετία*, 79-80.

αυτό ο πατριάρχης Παΐσιος Α', επικυρώνοντας την ένωση τῆς Φιλαδέλφειας με τὴ μητρόπολη Ἐφέσου, δίνει μιὰ πληροφορία πού μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ κατὰ προσέγγιση: ὅταν ὁ ἴδιος ἦταν μητροπολίτης Ἐφέσου, ὁ τότε πατριάρχης Παρθένιος Α' ἀποφάσισε νὰ ἐνώσει στὴ μητρόπολή του τὴν ὡς τότε πατριαρχικὴ ἐξαρχία τῆς Φιλαδέλφειας¹. Δεδομένου ὅτι ὁ Παΐσιος ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Ἐφέσου στίς 16 Φεβρουαρίου τοῦ 1642² καὶ ὁ Παρθένιος Α' παρέμεινε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὡς τις ἀρχές Σεπτεμβρίου τοῦ 1644, μέσα στὸ διάστημα αὐτὸ θὰ πρέπει ἡ Φιλαδέλφεια, πατριαρχικὴ ἐξαρχία ὡς τότε, νὰ ἐνώθηκε μετὰ τὴ μητρόπολη Ἐφέσου. Ἡ ἀπαρχὴ τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστῶτος δὲν πρέπει πάντως νὰ ἀναχθεῖ πολλὰ χρόνια πρὶν, δεδομένου ὅτι τὸ 1636 ὁ τότε μητροπολίτης Ἐφέσου ὑπέγραφε ὡς «ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Ἐφέσου Μελέτιος, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἀσίας καὶ πρόεδρος Φιλαδελφείας» δηλαδή, ἡ Φιλαδέλφεια εἶχε παραχωρηθεῖ κατὰ προεδρία στὸν ἀρχιερέα τῆς Ἐφέσου, ἐπομένως δὲν ἦταν τότε πατριαρχικὴ ἐξαρχία. Ὁ τρόπος ὡστόσο πού ὑπογράφει ὁ ἴδιος ἀρχιερέας ἔξι χρόνια ἀργότερα, τὸ 1644: «ὁ Ἐφέσου ἀρχιεπίσκοπος Μελέτιος ὁ Παντόγαλος, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἀσίας»³, δείχνει ὅτι στὸ μεταξύ εἶχε ἀποσπαστεῖ ἡ Φιλαδέλφεια ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία του, ἐπιβεβαιώνοντας τὸ γεγονός ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1644 εἶχε ὀνομαστεῖ πατριαρχικὴ ἐξαρχία.

Στὸ ἴδιο κείμενο, τοῦ 1655, ὑπάρχει ἡ πληροφορία πὼς τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς ἀναβίωσε στὴ Φιλαδέλφεια. Ὁ Παΐσιος Α' ἀναφέρει ὅτι, μετὰ τὴν ένωση τῆς Φιλαδέλφειας μετὰ τὴ μητρόπολη Ἐφέσου, ένωση πού ἐπικύρωσε «διὰ γράμματος σιγιλλιώδους» καὶ ὁ Ἰωννίκιος Β', ἡ Φιλαδέλ-

1. Τὸ κείμενο τοῦ 1655 εἶναι ἓνα ἐπικυρωτικὸ γράμμα τοῦ Παΐσιου, τοῦ ὁποῦ ἀντίγραφο σώζεται στὸ φ. 135^v-136^r τοῦ χφ ΜΠΤ 2 καὶ στὸν Α' κώδικα Κριτίου, σ. 632-633· βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 249. Ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Φιλαδέλφεια*, 621-623 καὶ ἀπὸ τὸν ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος*, 1, 167-168. Τμήματα τοῦ κειμένου ἐξέδωσε καὶ ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐξαρχίαι*, 264. Τὸ γράμμα φέρει χρονολογία 1655, δεδομένου ὅμως ὅτι ὁ Παΐσιος Α' παραιτήθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Μάρτιο τοῦ ἔτους ἐκείνου, ἡ ἐκδοσὴ τοῦ γράμματος πρέπει νὰ ἔγινε μέσα στὸ πρῶτο τρίμηνο τῆς χρονίᾶς ἐκείνης.

2. Σώζεται ἀντίγραφο τοῦ ὑπομνήματος ἐκλογῆς του στὸ φ. 125^v-126^r τοῦ χφ ΜΠΤ 2 (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, λῆμμα 214).

3. Καὶ οἱ δύο ὑπογραφές σώζονται αὐτόγραφες σὲ ἀντίστοιχες ἐπιστολές τοῦ Μελετίου. Βρίσκονται σήμερα ἐνσωματωμένες σὲ χειρόγραφο τῆς δημόσιας βιβλιοθήκης τῆς Γενεύης (Ms. gr. 37-38) καὶ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν LEGRAND, *Bibliographie XVII*, 448 καὶ 521.

φεια «εδόθη εξαρχικῶς ἄλλοις». Για τὸν ἀκριβῆ ἕμως χρόνον ποῦ ἐγινε ξανά ἡ Φιλαδέλφεια πατριαρχικὴ ἐξαρχία μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν, καθὼς δὲν σώζεται τὸ σιγιλλιδῶδες γράμμα τοῦ Ἰωαννικίου ὥστε νὰ γνωρίζουμε τουλάχιστον ἓνα *terminus post quem*. Φαίνεται πάντως πιθανὸ νὰ ἐγινε μετὰ τὴν πρώτη πατριαρχία τοῦ Παΐσιου Α' (ἀρχὲς Ἰουλίου 1652 - ἀρχὲς Ἀπριλίου 1653), διότι ἂν εἶχε γίνει πρὶν, θὰ φρόντιζε νὰ ἀκυρώσει τὴν ἀπόφαση, ὅπως ἔκανε καὶ τώρα στὴ δεύτερη πατριαρχία του, ποῦ ἔνωσε τὴ Φιλαδέλφεια «μετὰ πάντων τῶν χωρίων αὐτῆς» στὴ μητρόπολη Ἐφέσου.

Ὡστόσο, καὶ μετὰ τὴν ἔνωση αὐτὴ ἡ Φιλαδέλφεια μαρτυρεῖται πάλι ὡς ἐξαρχία: τὸ 1717 εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸν Δημητράσκο Χρυσσοκουλαῖο, πρωτέκδικο πιθανότατα, τότε, τοῦ πατριαρχείου. Τὴν πληροφορία διασώζουσαν δύο ἐπιστολὲς ποῦ ἀπηύθυναν πρὸς τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων τὸν Ἰανουάριον τῆς χρονιᾶς ἐκείνης ὁ μ. ρήτωρ τῆς Ἐκκλησίας Σπαντωνῆς καὶ ὁ γιός του Γεώργιος, λογοθέτης τοῦ γενικοῦ. «Ὁ ἐμὸς σύγαμβρος κυρίτζης Δημητράσκος Χρυσσοκουλαῖος», ἔγραφε ὁ Γεώργιος, «τὴν Φιλαδέλφειαν ἔσχηκεν ἐξαρχίαν, ἧς ἕκατὸν γρόσια τὸ ἔτήσιον». Καὶ διατύπωνε τὸ αἴτημα, ὅταν πεθάνει ὁ Χρυσσοκουλαῖος, «τὸ ὄφικιον τοῦ πρωτεκδικίου καὶ τὴν Φιλαδέλφειαν ἐξαρχίαν δέομαι». Τρεῖς μέρες ἀργότερα, ἡ οἰκογένεια Σπαντωνῆ ἐπανερχόταν στὸ θέμα. Τὴ φορὰ αὐτὴ ὁ πατέρας Σπαντωνῆς ἔγραφε στὸν Χρῦσανθο: «Νὰ ἐδίδοτο ἡ Φιλαδέλφεια τῷ υἱῷ μου, καὶ τὸ ὄφικιον, ὡς γέγραπται»¹. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ γράμματα φαίνεται πὼς ἡ Φιλαδέλφεια εἶχε γίνει πάλι ἐξαρχία, ἡ ὁποία μάλιστα συνδέοταν με τοὺς κατέχοντες τὸ ὄφικιον τοῦ πρωτεκδικίου. Ὁ πατέρας Σπαντωνῆς, ὡστόσο, ἦταν πρωτέκδικος τουλάχιστον ὡς τὸ τέλος 17ου αἰῶνα, χωρὶς ἕμως, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ ὅσο διαφαίνεται ἀπὸ τὰ δύο γράμματα πρὸς τὸν Χρῦσανθο, νὰ τοῦ εἶχε ποτὲ ἐκχωρηθεῖ ἡ ἐξαρχία τῆς Φιλαδέλφειας. Εἶναι, λοιπόν, πιθανὸ νὰ ἐγινε πάλι ἐξαρχία ἡ Φιλαδέλφεια τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 18ου αἰῶνα. Τὸ 1725 πάντως ἡ Φιλαδέλφεια τῆς Λυδίας εἶχε γίνει ξανά ἔδρα μητροπόλεως, ἀφοῦ μνημονεύεται «ὁ Φιλαδελφείας Ἰωαννίκιος»², ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι τότε ἡ Βενετία ἦταν χωρὶς ἀρχιερέα.

1. Σώζονται τὰ πρωτότυπα τῶν δύο γραμμάτων στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, φάκελος Μ. Ἐκκλησίας· βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Καβάλα. Για τὴν οἰκογένεια Χρυσσοκουλαίου βλ. ὅσα σημειώνει ὁ ΓΕΔΕΩΝ, *Χρυσσοκουλαῖος*, 794-794.

2. Ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ στὸ *Συνταγμάτιον* τοῦ 1715 ἀναφέρει τὴ Φιλαδέλφεια ὡς μητρόπολη, ἔχοντας ἕμως, προφανῶς, στὸ νοῦ του τοὺς μητροπολίτες τῆς Βενετίας. Τὸ «τακτικὸν» τοῦ 1725 ποῦ παραδίδει τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας σώ-

ΦΛΩΡΙΟΝ

Βλ. τὸ λῆμμα "Ἁγιος Στέφανος.

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ ἢ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΟΣ

Ἡ πληροφορία ὅτι ἡ Φολέγανδρος συγκαταλεγόταν στοὺς οἰκισμοὺς ποὺ ἐξαρτόνταν ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως προέρχεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1646: ἡ Φολέγανδρος, ποὺ ἦταν ὡς τότε «πατριαρχικὸν νησιδίον», ἐντασσόταν πλέον στὴ νεοϊδρυμένη ἀρχιεπισκοπὴ Σίφνου¹. Ἡ περίπτωση πάντως τῆς Φολεγάνδρου μοιάζει μὲ τῆς Σικίνου: καὶ στὰ δύο νησιά ἡ πληθυσμιακὴ σύνθεση καὶ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση ἦταν παρόμοιες. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ Mémoire τοῦ Saulger, ἡ Φολέγανδρος ὄφειλε νὰ καταβάλλει καὶ αὐτὴ τὸ ἴδιο ποσὸ μὲ τὴ Σίκινο: 660 ρεάλια².

ΦΥΤΑ

Βλ. τὸ λῆμμα Βολισσός.

ΧΑΨΑΜΑΝΑ

ἌΟ οἰκισμὸς αὐτὸς (σημ. Gököy) βρισκόταν στὸν Πόντο, σὲ ἀπόσταση 35 περίπου χμ. ΒΔ τῶν χωριῶν τοῦ Μελετίου (πρβ. τὸ σχετικὸ λῆμμα)³. Γιὰ τὴν πατριαρχικὴ τους ἐξάρτηση βλ. τὸ λῆμμα Σεμπὶν Καραχισάρ.

ζεταὶ στὸ χφ Paris. Suppl. gr. 1119 (βλ. OMONT, *Liste*, 317: 34). Ἄκόμα, τὸ 1733 μαρτυρεῖται στὸ βρέβιο τῆς μονῆς Πάτμου ὅτι «ἐκεμήθη ὁ ἀρχιεπίσκοπος φιλαδελφίας ἰωσήφ» βλ. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, "Ἐρευναί, 182, ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, *Πατριαρχὴ Βιβλιοθήκη*, 534-542 καὶ πρόσφατα ΦΩΡΕΝΤΗΣ, *Βραβεῖον Πάτμου*, 54. Πρόκειται γιὰ τὸν πάτμιο ἀρχιερέα Ἰωσήφ Μαστροκωνσταντακάκη καὶ, ὅπως σημείωσε γι' αὐτὸν ὁ ΑΤΕΣΗΣ (*Ἀρχιερεῖς*, 242), «τὸ πιθανότερον εἶναι, ὅτι θὰ διέμενεν εἰς τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἔδραν αὐτοῦ». Ὁ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Μητροπόλις Ἐφέσου*, 110 ὑποστηρίζει ὅτι, μετὰ τὴν καθάρωση τοῦ Μελετίου Τυπάλδου τὸ 1712, «τὸ πατριαρχεῖον εὔρεν εὐκαιρίαν νὰ ἀποσπάσῃ τὴν ἐν Λυδίᾳ Φιλαδέλφειαν ἀπὸ τῆς Ἐφέσου καὶ νὰ καταστήσῃ ἀνεξάρτητον θρόνον. Ὡστε νὰ ἔχωμεν τοῦ λοιποῦ ἀνεξαρτήτους τῆς Ἐφέσου μητροπολίτας Φιλαδελφείας...».

1. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ τόμου αὐτοῦ βλ. στὸ λῆμμα Ἀνάφη.

2. Πρβ. ὅσα ἀναφέρω στὸ λῆμμα Σικίνος. Γιὰ τὴ Φολέγανδρο βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΓΑΒΑΛΑ, *Φολεγάνδρος*.

3. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ γεωγραφικὴ τους θέση βλ. στὸ BRYER, *Pontos*, 116.

ΨΑΡΑ

Τὸ νησί τῶν Ψαρῶν —στὰ πατριαρχικά κείμενα ἀπαντᾷ καὶ ὡς Ψηρά, Ψιρρά καὶ Ψυρρά— εἶχε χαρακτηριστεῖ «πατριαρχικὸν νησιδίον» ἤδη τὸν 16ο αἰώνα· στὸ συνοδικὸ ἔγγραφο ποῦ ἐκδόθηκε ἐπὶ Θεολήπτου Β' τὸν Μάρτιο τοῦ 1585 τὰ «Ψηρά» ἀποτελοῦσαν τμῆμα τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας ποῦ εἶχε ἐκχωρηθεῖ στὸν πρωταποστολάριο τῆς Μ. Ἐκκλησίας Κωνσταντίνου¹. Ἡ ἀπαρχὴ ὡστόσο τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν Ψαρῶν ὡς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας πρέπει νὰ ἀναχθεῖ λίγο πρὶν, ἀφοῦ στὸ ἔγγραφο τοῦ 1585 ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἐκχώρηση ἐγίνε ἐπὶ Ἱερεμίας Β', ἡ πρώτη πατριαρχία τοῦ ὁποίου ἄρχισε τὸ 1572 καὶ ἡ δευτέρα ἔληξε τὸ 1584².

Ὡστόσο, μετὰ τὸ 1584 καὶ στὴ διάρκεια τῆς παράνομης πατριαρχίας τοῦ Παχωμίου Β' τὰ Ψαρά, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα τρία νησιά ποῦ ἐκχωρήθηκαν στὸν πρωταποστολάριο Κωνσταντίνου, ἔχασαν γιὰ ἓνα μικρὸ διάστημα τὸ ἐξαρχικὸ τους καθεστῶς καὶ ἐντάχθηκαν στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Σάμου ποῦ τότε δημιουργήθηκε. Τὸν Μάρτιο ὅμως τοῦ 1585 καὶ τὰ τέσσερα νησιά ξανάγιναν πατριαρχικά καὶ ἔκτοτε θὰ ἔχουν τύχη κοινὴ ὡς τὴ στιγμή ποῦ ἡ Σάμος θὰ μετατραπεῖ ὀριστικὰ σὲ ἀρχιεπισκοπὴ —στὴν ὁποία θὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ Ἱκαρία³— ἐνῶ ἡ Ἀστυπάλαια θὰ ἐνταχθεῖ στὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης⁴. Τότε φαίνεται πῶς τὰ Ψαρά συνδέθηκαν μὲ τὴν ἐξαρχία Βολισσοῦ καὶ Πυργίου τῆς Χίου, χωρὶς ὡστόσο νὰ γνωρίζουμε τὴν ἀκριβῆ χρονολογία τῆς ἐνταξῆς τους. Ἡ ἀρχαιότερη, πάντως, ρητὴ κοινὴ ἀναφορὰ τους περιέχεται σὲ πιττάκιο τοῦ Καλλινίκου Β' τοῦ 1701, ὅταν ὁ πατριάρχης ὀροθέτησε τὴ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Χίου: ἐξαιροῦνταν ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητά του «τὰ τρία χωρία τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Βολισσοῦ, Πυργίου καὶ Ψυρῶν»⁵.

1. Τὴν ἐξαρχία ἀποτελοῦσαν τέσσερα νησιά, ἡ Σάμος, ἡ Ἱκαρία, ἡ Ἀστυπάλαια καὶ τὰ Ψαρά. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος τοῦ Θεολήπτου Β', ὅπου καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Ψαρῶν ὡς «πατριαρχικοῦ νησιδίου», σώζεται ἀντιγραμμένο στὸ χφ ΜΠΤ 2, φ. 215ν-216ν (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, λῆμμα 531). Περισσότερα βλ. στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια.

2. Τὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ Ἱερεμίας δὲν ἔχει σωθεῖ ὥστε νὰ γνωρίζουμε τὴ χρονολογία του· βλ. περισσότερα στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια.

3. Τίς σχετικὲς πληροφορίες βλ. στὰ λήμματα Ἱκαρία καὶ Σάμος.

4. Στὸ λῆμμα Ἀστυπάλαια παραθέτω τίς σχετικὲς πληροφορίες.

5. Γιὰ τὸ πιττάκιο αὐτὸ τοῦ Καλλινίκου βλ. στὴ σ. 146-147, ὅπου καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία ὅτι ἡ σύνδεση τῆς ἐξαρχίας τῶν Ψαρῶν μὲ τίς ἐξαρχίες τῆς Χίου ἀνατρέχει δέκα περίπου χρόνια πρὶν.

Τὰ Ψαρά θὰ ἔχουν ἕκτοτε τὴν ἴδια τύχη μὲ τοὺς ἄλλους πατριαρχικούς οἰκισμούς τῆς Χίου, τὴν ἱστορία τῶν ὁποίων περιγράφω στὸ λῆμμα Βολισσός¹.

1. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ΑΤΕΣΗΣ, Σκύρος, 22-23, σημειώνει ὅτι κατὰ τὴν περίοδο 1817-1821 τὰ Ψαρά «ὠπήθησαν ἐξαρχικῶς» ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπο Σκύρου Γρηγόριο, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια. Ἡ διατύπωση ὅμως ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος εἶναι πὼς ἔλαβε «τὴν τῶν Ψαρρῶν Ἐ ξ α ρ χ ί α ν», πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς ὀρίστηκε, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἐπίτροπος τοῦ ἐξάρχου Θεοδώρου Ρίζου, γιὰ τὸν ὁποῖο μὲ ἀσφάλεια γνωρίζουμε (πρβ. τὸ λῆμμα Βολισσός) πὼς ἦταν ἐξαρχος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

πού χρησιμοποιούνται στους πίνακες

a.	: ante	μγ.	: μέγας
ἀρχ.	: ἀρχαία ὀνομασία	μν.	: μονή
ἀρχπ.	: ἀρχιεπίσκοπος, -ή	μνδ.	: μονύδριο
ἐπ.	: ἐπίσκοπος, -ή	ν.	: ναός
ἐπίτρ.	: ἐπίτροπος	οἰκ.	: οἰκισμός
ἱρμν.	: ἱερομόναχος	πατρχ.	: πατριάρχης
μ.	: μητρόπολη, -ίτης	σημ.	: σημερινή ὀνομασία

Α' Γενικό εύρητήριο

- Ἀβδούλ Μετζήτ 74
 Ἀβώνου Τεῖχος· βλ. Οἰνούπολις
 Ἀγγελόπουλος Ἀθ. 12, 172
 Ἁγία Βαρβάρα, οἰκ. στή Μάνη 155
 Ἁγία Μαύρα· βλ. Λευκάς
 Ἁγία Μελιτηνή, οἰκ. στή Λῆμνο 40
 «ἀγίασμα» 124, 125
 Ἁγιο Ὄρος 54
 Ἁγιοι Σαράντα 157
 Ἁγιος Γεώργιος (ὁ Καρυγός)· βλ. Πε-
 λαδάριον
 Ἁγιος Γεώργιος, ν. στοῦ Ἀτσιπόπουλο
 142, 154
 Ἁγιος Γεώργιος, ν. στοῦ Καστελόριζο
 180
 Ἁγιος Εὐστράτιος 61, 74, 121-122,
 175, 190, 194, 215 (βλ. καὶ Μετα-
 μορφώσεως Σωτήρος μν.)
 Ἁγιος Ἰωάννης, οἰκ. στήν Τσακωνιά
 64, 65, 79, 85, 102, 122-123
 Ἁγιος Κωνσταντῖνος· βλ. Μέγας Κων-
 σταντῖνος
 Ἁγιος Στέφανος 69, 70, 82, 86, 88, 97,
 102, 106, 123-126, 204, 247
 Ἁγίου Γεωργίου μν. (Περιστερεώτα)
 13, 154
 Ἁγίου Ἐλευθερίου μν. στήν Κρήτη 14
 Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου μν. στήν
 Πάτμο 41, 247· μετόχι 40, 232 (βλ.
 καὶ βρέβιο)
 Ἁγίων Ἀποστόλων κανὼν λα' 80
 Ἁγίων Πατέρων μν. στήν Τρίγλεια 26
 Ἀγκύρας μ. 214
 Ἀγιά 100
 Ἀγχιαλός 214
 Ἀδραμυττηνός κόλπος 207
 Ἀδριανούπολη 192
 Ἀδριανούπολεως μ. 57, 105, 209, 210
 (βλ. καὶ Θεοφάνης, Μακάριος)
 Ἀετός, οἰκ. στήν Ἀκαρνανία 71, 82,
 86, 126-127
 Ἀετοῦ ἐπ.· βλ. Διονύσιος, Ἰωάσαφ
 Ἀζάκιον, οἰκ. στήν Κριμαία 230
 Ἀθανάσιος, μ. Ἐφέσου 159, 189, 198,
 216, 217
 Ἀθανάσιος, ἀρχπ. Σίφνου 136
 Αἰγαῖο πέλαγος 60, 61, 64, 67, 84, 98,
 121, 132, 136, 144, 166, 180, 198,
 212, 228
 Ἀκαρνανία 71, 82, 126
 Ἀκοβα (Ἰάκωβα) 10, 11, 64, 94, 97,
 100, 101, 106, 107, 108, 112, 127-
 131, 141, 163, 191
 Ἀκώβων καὶ Ζαρνάτας ἀρχπ. 129, 163,
 164
 Ἀκροπόταμος· βλ. Μπομπλίανη
 Ἀλάγια (ἀρχ. Κορακήσιον), οἰκ. στή
 Μ. Ἀσία 65, 84, 131-132, 144,
 180, 194
 Ἀλάγια (ἀρχ. Ροδόπολις), οἰκ. στὸν
 Πόντο 132
 Ἀλεξανδρεῖας πατριαρχεῖο 106
 Ἀλέξανδρος, γραμματικὸς τοῦ κοινοῦ
 108, 114, 203
 Ἀλέξανδρος, λογοθέτης 182
 Ἀλέξανδρος, ρήτωρ 108, 130, 131
 Ἀλέξιος Α' Κομνηνός 41
 Ἀλμυρός 100
 Ἀλτομυριά, οἰκ. στή Ζαρνάτα 164
 Ἀμαντος Κων. 11
 Ἀμασειάς μ. 64, 230 (βλ. καὶ Γρηγό-
 ριος Δ')
 Ἀμβρόσιος, μ. Ναυπλίου καὶ Ἄργους
 (πρώην Εὐρίπου) 123
 Ἀμβρόσιος, ἐπ. Δημητσάνης 130
 Ἀμοργός 61, 64, 67, 99, 105, 106,
 132-134, 141, 164, 178, 213, 227
 (βλ. καὶ βρέβιο)

Δὲν ἀποδελτιώθηκαν οἱ ὄροι ποὺ ἀπαντοῦν συχνά, ὅπως: Ἐκκλησία, ἔξαρχία, ἔξαρχος, Κωνσταντινούπολη, πατριαρχεῖο, πατριαρχικὸ μοναστήρι, — νησίον, — οἰκισμός, — χωρίο, κλπ.

- Ἐμυκλῶν ἐπ. 73, 241, 242
 Ἐμφίπολις (Μαρμάριον) 134-135, 153, 212, 213, 215, 231
 Ἐνανίας, ἐπ. Καρυοπόλεως 97, 128
 Ἐνανίας, ἐπ. Φαναρίου 242
 Ἐνάφη 61, 67, 87, 135-136, 165, 170, 171, 212, 228, 247
 Ἐνδρεάδης Ἰω. 11
 Ἐνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος 40, 184
 Ἐνδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος 41
 Ἐνδρόνικος, ρήτωρ 106, 168
 Ἐνδρούβιστα· βλ. Ἀρδούβιστα
 Ἐνεरिकούρου, οἰκ. στὴν Κρήτη 69, 95, 106, 136, 232
 Ἐνήλιον, οἰκ. στὸ Μέτσοβο 137, 200-204
 Ἐνθιμος Β΄ 146
 Ἐνθιμος Ζ΄ 152, 169
 Ἐνθιμος, μ. Τριπολιτσᾶς καὶ Ὠλένης 240, 241
 Ἐντάνασο (σημ. Παντάνασσα), οἰκ. στὴν Κρήτη 71, 137, 142, 161, 180, 191, 217
 Ἐντώνιος Δ΄ 182
 Ἐντώνιος, νομοδότης 98, 108, 187
 Ἐπάμεια 58, 208
 «ἀπογραφεὺς» 231
 ἀποκοπή· βλ. εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικά
 Ἐπολωνιάς 199, 204
 Ἐποστολόπουλος Δ. Γ. 95, 124, 219
 Ἐραβαντινὸς Π. 199, 200, 201
 Ἐράχοβα, οἰκ. στὴ Μάνη 155
 Ἐρβανιτοχώριον 65, 80, 85, 137-139
 Ἐργουὺς καὶ Ναυπλίου μ. 222 (βλ. καὶ Ἐμβρόσιος, Διονύσιος)
 Ἐρδούβιστα (Ἀνδρούβιστα) 155, 219
 Ἐριστάρχης Σταυράκης, μγ. λογοθέτης 11, 75, 102, 108, 151, 152, 153, 169, 175, 214
 Ἐρκαδία 127, 238
 Ἐρτης μ. 127, 206 (βλ. καὶ Ναυπάκτου καὶ Ἐρτης μ., Νεόφυτος)
 ἄρχεῖο
 μν. Βατοπεδίου 230
 Βενετίας κρατικὸ 123
 μν. Καραγάλλου 121
 Ἐνδρέα Μάμουκα 180
 Μετοχίου Παναγίου Τάφου 172, 173, 206, 246
 μν. Πάτμου 40
 Πύλης 57
 μν. Ταξιαρχῶν Σερίφου 227
 μ. Τραπεζούντος 183, 185, 186, 187
 Ἀγγλικῆς Χατζημιχάλη 201
 Ἐρχιστρατήγου Ἐνω Δυνάμεων, μν. στὸ Πιτέρι 40
 «ἄρχων» 106, 107, 108, 110, 111, 129, 136, 146, 207, 214
 ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν· βλ. Μάρκος, ὄφφικιο
 «ἄστεα» 80
 Ἐστέριος Ἀλέξανδρος 238
 Ἐστυπάλεια 61, 63, 64, 65, 67, 91, 105, 139-141, 166, 178, 223, 248
 Ἐσώματος, οἰκ. στὴ Μάνη 155
 Ἐτέσης Βασίλειος 122, 242, 249
 Ἐτζιχολος, οἰκ. στὴν Ἐρκαδία 64, 128, 141
 Ἐτσιπόπουλο(-ν) 69, 71, 137, 141-142, 154, 158, 194, 231 (βλ. καὶ Ἐγιος Γεώργιος, ν.)
 Ἐττάλεια 65, 84, 131, 142-144, 170, 184, 196, 242
 Ἐυλοποτάμου ἐπ. 194
 «αὐλίται» 41
 Ἐφιὸν Καραχισάρ 226
 ἄφορισμὸς 53, 89 (βλ. καὶ ἐπιτίμια)
 Ἐχίλλιος, μ. Μομεμβασιᾶς 218
 Ἐχμέτ Β΄ 107
 Ἐχμέτ Γ΄ 107, 124
 Ἐχριδῶν μ.· βλ. Γαβριήλ
 Βαζελῶν μν. 13
 Βαλσαμῶν Θεόδωρος 80
 «βάνουσου» 55
 Βάρνα 39
 Βάρνης μ. 42, 43, 68, 95, 106, 174
 Βαρούσι, οἰκ. στὴ Ζαρνάτα 164
 Βασιλάκι (-ον) 71, 144-145, 171, 173, 191, 207, 212, 216, 218, 220, 232
 Βασίλειος Λούπου, ἡγεμόνας Μολδαβίας 85, 138, 139
 «βασιλικὸς ὄρισμὸς» 149
 Βατοπεδίου μν· βλ. ἄρχεῖο
 βεζίρης μέγας 53
 Βενετία 228, 243, 244, 246· Ἐνετοκρατία 239· κατάκτηση 239· κυριαρχία 59, 60, 191 (βλ. καὶ ἄρχεῖο, Μοντσενίγος)
 βεράτι 52, 53, 54, 55, 103, 148
 Βησσαρίων, καρδινάλιος, πατρχ. λατίνος 69
 Βιθυνία 58
 βιλκέτι 54
 Βισσίνου χωριὰ (σημ. Φισίνη), στὴ Λήμνο 40
 Βίτυλον (Οὔτυλον) 155
 Βλάσταρης Μαθαῖος 80
 Βλαχία 54, 108, 149, 206
 Βογιατζίδης I. Κ. 133
 Βολισσὸς 11, 56, 57, 61, 63, 64, 72, 75, 87, 106, 107, 108, 110, 114, 145-153, 158, 169, 175, 203, 218, 221, 228, 231, 247, 248, 249

- Βοντίτζης επ. 127
 Βοσσορόμιον (-πι, σημ. Μεσσορόπη), οικ. στην Ἄν. Μακεδονία 71, 134, 144, 153, 171, 179, 220
 Βουθρωτοῦ λίμνη 157
 Βόσπορος, οικ. στην Κριμαία 230
 Βουτονόσι, οικ. στὸ Μέτσοβο 199
 Βράβια· βλ. Προϊλάβιο
 βρέβιο μν. Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου 200, 247· μν. Χοζοβιώτισσας Ἀμοργοῦ 133
 Βυζάντιος Ἀντώνιος 224
 Βυζίτσα· βλ. σχολεῖο
- Γαβριήλ Γ' 71, 137, 142, 154, 205
 Γαβριήλ Δ' 149
 Γαβριήλ, μ. Ἀχριδῶν 225
 Γαβριήλ Σεβήρος, μ. Φιλαδελφείας 243, 244
 Γαζής Ἀνθιμος 100
 Γαϊτάνου-Γιαννιῶ Ἀθηνᾶ 124, 126
 Γαῖτσα (Γαῖτσες, Γιατζιτζά), οικ. στὴ Μάνη 64, 155-156, 161, 164
 Γαλατάς, οικ. στὴν Κρήτη 69, 141, 142, 154, 158
 Γαλίαινα Πόντου 154-155
 Γαργάνα, οικ. στὸν Πόντο 155, 185
 Γεδεῶν Μ. 10, 12, 108, 122, 124, 125, 128, 129, 131, 139, 142, 146, 152, 154, 160, 164, 165, 167, 173, 176, 178, 179, 181, 208, 219, 222
 Γενικὴ Συνέλευση· βλ. Ἐθνικὴ Συνέλευση
 Γενικοὶ Κανονισμοί· βλ. Ἐθνικοὶ Κανονισμοὶ
 Γεννάδιος, μ. Δρύστρας 205
 Γεννάδιος, μ. Τραπεζούντος 155
 Γενοάτες στὴν Κριμαία 48· στὴ Χίο 145
 Γεράσιμος Β'· μ. Προϊλάβου 70, 233· πατρχ. 233
 Γεράσιμος, μ. Σουγδαίας, Καφᾶ καὶ Φούλου 230
 Γερμανός, μ. Σάρδεων 192, 193
 Γερμανός, μ. Φιλιππων καὶ Δράμας 95, 172, 216
 Γεωργεῖρηνος Ἰωσήφ, μ. Σάμου 223
 Γεώργιος, μγ. πρωτοπαπᾶς 101, 106, 112, 127, 128
 Γεώργιος (παπα-), ἐπίτροπος Βολισσοῦ 151
 Γεώργιος Σίφνιος, γραμματικὸς Ἀλεξ. Ὑψηλάντη 149
 Γηρομερίου ἐξαρχία 13
 Γιαλίτα (Γιαλίτα, Ἰαλίττα) 48
 Γιαννόπουλος Ν. Ι. 242
- Γιατζιτζά· βλ. Γαῖτσα
 Γιουρτουλίου, μεταλλοχώρια στὸν Πόντο 185, 189
 Γοθθίας μ. 48, 49, 61, 86, 230
 «γραικοὶ» 57
 γραμματεία πατριαρχείου 39, 85, 88, 93, 94, 140
 γραμματικὸς τοῦ κοινοῦ· βλ. Ἀλέξανδρος, ὀφφίκιο
 Γρηγόριος Δ' (πρώην μ. Ἀμασειας) 168
 Γρηγόριος Ε' 200, 201
 Γρηγόριος, μ. Μεσημβρίας 150
 Γρηγόριος Φατσεάς, μ. Φιλαδελφείας 243
 Γρηγόριος, επ. Σκύρου 249
 Γριτσόπουλος Τ. Ἀθ. 11, 122, 128, 129, 134, 163, 168, 171, 179, 219
- Δαδίκι (σημ. Δαδιά) 156, 196
 Δανιήλ, μ. Χίου 151
 Δανιήλ, μ. Χριστιανουπόλεως 240
 Δανιήλ, ἐπίτρ. στὴν Ἀκροβα 131
 Δέλβινο, κώδιξ ν. Παναγίας 157
 Δερβεντίστα (σημ. Ἀνθοχώρι), οικ. στὸ Μέτσοβο 156, 200
 Δέρκων καὶ Νεοχωρίου μ. 69, 70, 82, 86, 97, 123, 124, 125, 126 (βλ. καὶ Θεοφάνης, Νικόδημος)
 Δέσμενα, οικ. στὸν Πόντο 156, 185
 Δημήτριος, πρωτοκανόναρχος 106, 160, 237
 Δημητσάνης ἀρχπ. 127· Δημητσάνης επ.· βλ. Ἀμβρόσιος (βλ. καὶ Μανουὴλ οἰκονόμος, Σταμάτιος λογοθέτης)
 Διαμαντής, μγ. διερχνευτῆς 107, 175
 Διαμαντής, μγ. διοικητῆς 106, 229
 Διαυλείας καὶ Ταλαντίου επ. 243
 Δίβρη 66, 157-158, 199
 διδάσκαλος· βλ. Κριτίας, Φώτιος
 Διδυμοτείχου μ. 196 (βλ. καὶ Παφνούτιος)
 Διευχά, οικ. στὴ Χίο 148, 158
 δίκαιο: βυζαντινὸ ἐθιμικὸ 82· κανονικὸ 53, 79· ἐκκλησιαστικὸ 79
 δικαιοφύλαξ· βλ. Ράλλης, Σπαντωνῆς, ὀφφίκιο
 Διονύσιος Β' 159, 233, 234
 Διονύσιος Γ' 66, 70, 157
 Διονύσιος Δ' (Μουσελίμης) 125, 126, 141, 154, 168, 194
 Διονύσιος, τοποτηρητῆς πατρχ. θρόνου 183
 Διονύσιος, μ. Ναυπλίου καὶ Ἄργους 238
 Διονύσιος, μ. Τριπολιτσᾶς καὶ Ἀμυκλῶν 242

- Διονύσιος, μ. Χαλδίας 226, 227
 Διονύσιος Σαμουρκάτης, μ. Χίου 56, 57, 72
 Διονύσιος, ἐπ. Ἀετοῦ 127
 Δόκεια, οἰκ. στήν ἐπαρχία Σεβαστείας 41
 Δολοί, οἰκ. στή Ζαρνάτα 164
 Δοσίθεος, πατρχ. Ἱεροσολύμων 49, 138, 154, 168, 213
 Δουκάλο(-ν), οἰκ. στήν Ἀν. Μακεδονία 71, 144, 158, 171
 Δράκος Εὐστράτιος 207
 Δράμας μ.: βλ. Φιλίππων καὶ Δράμας μ. (βλ. καὶ Γερμανός)
 Δραπανιάδες, οἰκ. στήν Κρήτη 69, 141, 158
 Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου ἐπ.: κῶδιξ 157
 Δρύστρας μ.: βλ. Γεννάδιος
 Δωδεκάνησα 61
- Ἐθνική (Γενική) Συνέλευση 74, 75, 152, 153, 175, 214
 Ἐθνικοί (Γενικοί) Κανονισμοὶ 152, 175, 204, 214, 238
 εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικά 9, 60, 67, 70, 84, 89, 93, 94, 95, 111, 112, 123, 124, 131, 132, 162, 163, 165, 177, 196, 237, 244· ἀποκοπή 185· ἐξαρχικά 100, 102· ἐτήσιο, 70, 71, 72, 73, 96, 97, 98, 101, 102, 112, 113, 114, 115, 128, 129, 130, 131, 142, 154, 163, 174, 176, 180, 185, 187, 194, 205, 206, 207, 208, 216, 246· ζητία 94· κανονικὸ 94, 95, 148, 226· πανηγύρεις 94· πρόσοδοι 91, 93, 96, 99, 101· σιτηρέσιον 74· συνοικέσια 94, 103· τυχερά 74
 «Ἐκκλησίας κράτος» 51
 Ἐλεγμοὶ 61, 68, 106, 159-160, 161, 189, 210, 216, 234, 235, 236
 Ἐμμων, οἰκ. στή Βάρνα 42
 Ἐνετοκρατία: βλ. Βενετία
 Ἐξάρχουστος, λογοθέτης Κερασούντας 106, 182, 183
 «ἐξαρχικῶς» 45, 46, 47, 48, 49, 87, 185, 197, 206, 246, 249
 Ἐξαρχος καθολικὸς 91, 92, 203, 238
 Ἐξαρχος πατριαρχικὸς 92, 238
 Ἐξαρχος-ἀπεσταλμένος 91, 92, 238
 «ἐπίσκοψις» 188, 189
 Ἐπισκοπή, οἰκ. στήν Κρήτη 71, 137, 142, 161
 ἐπιτίμια 89 (βλ. καὶ ἀφορισμός, καθάρηση)
 ἐπίτροπος ἐξάρχου 92, 96, 97, 98, 101, 102, 105, 111, 112, 113, 114, 115, 128, 150, 151, 152, 162, 163, 164, 185, 202, 203, 206, 229, 249 (βλ. καὶ Δανιήλ)
 ἐτήσιον: βλ. εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικά
 Εὐβοίας σαντζάκι 200
 Εὐξείνος Πόντος 213
 Εὐρίπου ἐπ.: βλ. Ἀμβρόσιος
 Ἐφεσος 244, 247
 Ἐφέσου μ. 61, 69, 189, 198, 245, 246 (βλ. καὶ Ἀθανάσιος, Μελέτιος Παντόγαλος)
 «ἐφ' ἔρου ζωῆς» 9, 50, 72, 91, 176, 180, 187, 207, 208, 239
- Ζαρνάτα (Σταυροπήγι) 11, 64, 74, 106, 108, 111, 112, 129, 130, 155, 156, 161-164, 177, 198, 219, 220 (βλ. καὶ Νεόφυτος, Νικηφόρος, Ἀκώβων καὶ Ζαρνάτας μ.)
 Ζαχαριάδου Ἐλισάβετ 52
 Ζερλέντης Περικλῆς 10, 162, 166, 225
 Ζηβίνα, οἰκ. στή Μάνη 155
 Ζητία: βλ. εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικά
 Ζιγνῶν (Ζυγνῶν) μ. 134, 150, 232 (βλ. καὶ Θεοδόσιος)
 Ζυγομαλὰς Θεοδόσιος, νοτάριος 62, 105, 143, 198, 199, 238, 239
 Ζυγοστοῦ, οἰκ. στήν Ἀν. Μακεδονία 144
 «ζωάρχεια» 100, 105, 166, 172, 216
- Ἡπίρου Β. χωρὰ 157
 Ἡράκλεια (Ἡρακλείτζα) 61, 67, 164
 Ἡρακλείας μ. 45, 206
 Ἡρακλείας καὶ Ραιδεστοῦ μ. 172 (βλ. καὶ Καλλίνικος)
 Ἡσαίας, πατρχ. 44
- Θάσος 41, 42, 44, 61, 68, 99, 106, 165-166, 195, 222
 Θεοδόσιος, ἀρχπ. Λιτίτζης 192, 193
 Θεοδόσιος, «τιτουλάριος» Ζιγνῶν 151
 Θεοδωρίδης Ἀθανάσιος: βλ. Κομνηνός - Ὑψηλάντης
 Θεόδωρος ὁ Βαλαμῶν, πατρχ. Ἀντιοχείας: βλ. Βαλαμῶν Θεόδωρος
 Θεόληπτος Β' 63, 86, 91, 139, 140, 166, 222, 223, 225, 248
 Θεοφάνης, μ. Ἀδριανουπόλεως 210
 Θεοφάνης, μ. Δέρκων καὶ Νεοχωρίου 123
 Θεοφάνης, μ. Σερρών 127, 128
 Θεραπειὰ 124

- Θεσσαλία 65, 242
 Θεσσαλονίκη 100
 Θράκη 45· Ἀνατολική 86, 123
 «θυσιαστήρια ἱερὰ» 49
- Ἰάκωβα· βλ. Ἄκοβα
 Ἰάκωβος, πατρχ. 70, 125, 168
 Ἰαλίτα· βλ. Γιάλτα
 Ἰαννούπολις· βλ. Οἰνούπολις
 Ἰγνάτιος Β' 187
 Ἰγνάτιος, μ. Νεοκαισαρείας 226
 «ἱερὰ γῆ» 200
 Ἰεράπολις 45
 Ἰερεμίας Α' 52, 53, 54
 Ἰερεμίας Β' 54, 62, 81, 127, 135, 139, 140, 178, 182, 183, 198, 223, 224, 225, 232, 239, 243, 244, 248
 Ἰερεμίας Γ' 72, 110, 129, 144, 153, 162, 171, 175, 204, 206
 Ἰερόθεος, μ. Ἰωαννίνων 202
 Ἰερόθεος, ἀρχπ. Κάσου 179
 ἱερός κώδιξ 39, 43, 46, 47, 48, 88, 92, 95, 96, 121, 126, 129, 136, 138, 167, 189, 196
 Ἰεροσόλυμα 53
 Ἰεροσολύμων πατρχ., Μετόχι Παναγίου Τάφου· βλ. ἀρχεῖο (βλ. καὶ Δοσίθεος) ἱησουῖτες 145
 «ἴθυνται χωρίων» 49
 Ἰκαρία (Νικαρία) 61, 63, 91, 139, 140, 166-167, 223, 224, 225, 248 (βλ. καὶ Μεθόδιος)
 Ἰμβρος 42, 43, 44, 50
 Ἰμπραήμ πασάς 53
 Ἰνεον 64, 70, 71, 81, 88, 102, 107, 149, 150, 151, 152, 167-169, 175
 Ἰος (Νηός) 61, 67, 134, 170
 Ἰουλιανός Δημήτριος 172, 206
 Ἰουλιανός Κωνσταντῖνος, μγ. λογοθέτης 172, 215
 Ἰσίδωρος Α' 41
 Ἰωακείμ, μ. Ριζαίου 222
 Ἰωάννης ΙΓ' Γλυκὺς 44
 Ἰωάννης, μ. Μύρων 181, 194
 Ἰωάννης, λογοθέτης 214
 Ἰωάννης, σακελλάριος Καφᾶ 105, 229, 230
 Ἰωάννης Σέψης, ἱερέας 106
 Ἰωαννίκιος Α' 53
 Ἰωαννίκιος Β' 67, 68, 69, 84, 123, 124, 131, 141, 150, 151, 152, 165, 166, 192, 193, 218, 245, 246
 Ἰωαννίκιος μ. Φιλαδέλφειας 246
 Ἰωαννίνων μ. 92, 114, 203 (βλ. καὶ Ἰερόθεος)
 Ἰωάσαφ Β' 222, 230, 239
- Ἰωάσαφ, ἐπ. Ἄετοῦ καὶ Ἀγγελοκάστρου 127
 Ἰωάσαφ, ἱμν. 59, 64, 94, 105, 177
 Ἰώβ, πατρχ. Μόσχας 167, 225
 Ἰωνάς, ἐπ. Μαΐνης 64, 106, 162
 Ἰωνόπολις· βλ. Οἰνούπολις
 Ἰωσήφ, μ. Φιλαδέλφειας 247
 Ἰωσήφ, ἀρχπ. Σάμου· βλ. Γεωργερίνης Ἰωσήφ
- Καβάκος Μιχαήλ, ἀρχων 106, 110, 111, 146
 Καβάλα 10, 62, 65, 66, 71, 95, 106, 107, 144, 158, 170-173, 191, 206, 207, 212, 215, 216, 218, 220, 232
 Καβάρνα 43, 68, 75, 95, 106, 107, 108, 149, 150, 151, 152, 153, 169, 173-175, 206
 καδῆς 124
 καθάραιση 89 (βλ. καὶ ἐπιτίμια)
 καθολικοὶ 228
 Καινούριον (Νέον Χωρίον), οἰκ. στήν Κρήτη 71, 72, 73, 86, 107, 175-176
 Καλαμάτα 59, 63, 94, 105, 162, 176-177, 197, 204, 218 (βλ. καὶ Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας)
 Καλλίνικος Β' 70, 71, 125, 126, 127, 146, 184, 248
 Καλλίνικος Γ' 154
 Καλλίνικος Δ' 73, 76, 240, 241
 Καλλίνικος, μ. Ἡρακλείας καὶ Ραιδεστοῦ 172
 Καλλίνικος, μ. Μαρωνείας 196
 Καλλίνικος, μ. Νικαίας 205
 Καλλίνικος, ἐπίτρ. Ζαρνάτας 112, 162, 163
 Καλλιούπολις, οἰκ. στὸν Πόντο 62, 106, 177, 182, 188, 189
 «καλόγηρος» 47
 Καλύβια Ρωσοπούλου (Ρουσοπούλιον), οἰκ. στὴ Λῆμο 40
 Κάλυμνος 63, 65, 105, 132, 133, 141, 177-178, 227
 Καλωνάς Γαβριήλ 62, 106, 215, 232
 Κάμπος, οἰκ. στὴ Ζαρνάτα 164
 κανονικό· βλ. εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικά
 καντάρι 103
 «καπνός» (σπίτι, οἰκογενειακὴ μονάδα) 95
 καπουδὰν πασάς 149, 228
 Καποδίστριας Ἰωάννης 249
 Καρακάλλου μν· βλ. ἀρχεῖο
 Καρατζᾶς Γεώργιος (Σκαρλάτος), μγ. λογοθέτης 56, 57, 72, 107, 148, 169, 175

- Καρατζάς Νικόλαος 159, 168
 Καρίανη (Κέφριανη) 72, 134, 171, 178-179
 Κάρολος, δούκας Nevers 155, 162, 198
 Κάρπαθος 179
 Καρουπόλεως ἐπ.: βλ. Ἀνανίας
 Καρωτή, οἰκ. στὴν Κρήτη 71, 179-180
 Κάσος 179· (βλ. καὶ Ἱερόθεος)
 Καστανία Μάνης 155
 «καστέλιον», πατριαρχικὸ 9, 39, 40, 42, 43, 44
 Καστελ(λ)όριζον (Μεγίστη) 65, 84, 89, 97, 98, 100, 108, 109, 131, 144, 180-181, 194 (βλ. καὶ Ἅγιος Γεώργιος, ν.)
 «καταγωγή ἱερὰ» 80
 κατάστιχο ὀθωμανικὸ 56· πατριαρχείου 197, 235
 «κατ' ἐπίδοσιν» 46
 Καφᾶ μ. 61, 86, 105, 110 (βλ. καὶ Ἰωάννης, Σουγδαίας, Καφᾶ καὶ Φούλου μ.)
 Κέζα 228
 Κέφριανη· βλ. Καρίανη
 Κελεφά, οἰκ. στὴ Μάνη 155
 Κερασούντα (Κερασοῦς) 62, 65, 70, 71, 73, 97, 98, 99, 100, 106, 107, 108, 155, 156, 177, 181-189, 190, 231, 238
 Κέρκυρα 92
 «κιβώτιον ἐλεημοσύνης» 152
 Κιλικία 132
 Κίος 47
 Κίου μ.: κῶδιξ 205
 Κισσάμου ἐπαρχία 158
 Κίτζιβας, οἰκ. στὴ Βάρνα 42
 Κλήμης, μ. Προύσης 160, 234
 Κλήμης, μ. Φιλίππων 65, 153, 171, 172, 212, 215
 κοιλὸ 100, 102
 Κόληδα (Κόλιδα), οἰκ. στὴ Μ. Ἀσία 45, 46, 61, 189-190, 198, 213, 217, 234
 Κόμανα, οἰκ. στὴν ἐπαρχία Σεβαστείας 41
 Κομνηνός-Ἰψηλάντης Ἀθ. (Θεοδωρίδης Ἀθανάσιος), μγ. σκευοφύλαξ 10, 57, 88, 97, 100, 107, 113, 122, 125, 128, 138, 149, 161, 173, 174, 179, 180, 181, 190, 191, 194, 206, 207, 208, 213, 214, 236, 237, 239, 242
 Κοραῆς Ἀδαμάντιος 104
 Κορακήσιον· βλ. Ἀλάγια
 Κόραλα, οἰκ. στὸν Πόντο 62, 73, 98, 106, 182, 185, 187-189, 190
 Κορ(ο)μίστα (Χωρεμίστα), οἰκ. στὴν Ἀν. Μακεδονία 13
 Κορώνη 59
 Κοσίνιτσας μν. 13, 14
 Κοσμάς, μ. Λιτίτζης 192
 Κοσμάς, μ. Πισιδίας 185
 Κοτυάσιον 44, 45, 46, 190
 Κουγέας Σωκράτης 11, 161, 162
 Κουλά (-ς, Κούλα) 45, 46, 61, 89, 190
 Κουρὶ (Κουρουτζοῦ), οἰκ. στὴν Ἀν. Μακεδονία 72, 144, 171, 190
 Κουτσούφλιανη (σημ. Πλατάνιστος), οἰκ. στὸ Μέτσοβο 191, 200
 Κρανέα, οἰκ. στὴ Βάρνα 43
 Κρήτη 69, 72, 86, 95, 106, 107, 136, 137, 141, 154, 175, 191, 194, 231 (βλ. καὶ Νεόφυτος)
 Κριμαία 61, 62, 86, 230
 «Κριὸν Νερὸν», οἰκ. στὴ Μάνη 155
 Κριτίας Νικόλαος, μγ. ἐκκλησιάρχης, διδάσκαλος 97, 107, 112, 113, 128, 130, 185, 186, 187, 237
 Κριτόβουλος Ἰμβριος 51
 Κρούσιος Μαρτίνος 62, 127, 135, 215, 225, 238, 243
 Κύθνος 228
 Κυδωνία ἐπ. 154
 Κυκλάδες 61, 170
 Κυπριανός, πατρχ. 127, 184, 206
 Κυριακίδης Ἐπ. 187
 Κυριακός, ἱερεύς, εἰκονογράφος 133
 Κυριακός (παπα-), οἰκονόμος 180
 Κυριάνα, οἰκ. στὴν Κρήτη 71, 137, 142, 191
 Κύριλλος Α' Λούκαρης 61, 64, 85, 87, 122, 123, 124, 146, 177, 220, 227
 Κύριλλος Β' (αλυμεδών) 165
 Κύριλλος Γ' Σπανός 69, 235
 Κύριλλος Δ' 71, 137, 142, 175
 Κύριλλος Ε' 55, 56, 129, 148
 Κύριλλος Ζ' 150
 Κύριλλος, μ. Προύσης 211
 Κύριλλος, ἱμν. 182
 Κωνσταντινίτσι· βλ. Μέγας Κωνσταντίνος
 Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος 213
 Κωνσταντίνος, πρωταποστολάρχιος 91, 105, 139, 140, 167, 223, 224, 248
 Κωνσταντίος, πατρχ. 238
 Κωνσταντίος, μ. Χαλκηδόνος 172
 Λαγκαδάς, οἰκ. στὴν Ἀρκαδία 64, 128, 191
 Λαγκαδιά, οἰκ. στὴ Μάνη 155
 Λαζική 132, 221

- «λαϊκά πρόσωπα», «λαϊκοί» 90, 112, 147, 162
 Λακεδαιμονίας μ. 59, 128, 129, 164, 197, 241
 Λαμπρίδης Ἴω. 200
 Λαοδικείας μ. 45
 Λάρισσα 242
 Λασκαράκης, πρωτέκδικος 171, 173, 216
 Λασκαράκης Μουσελίμης· βλ. Μουσελίμης Λασκαράκης
 Λεβαδείας μεχκεμές 200
 Λεόντιος, ἱρμν. 64, 106, 133, 141
 Λέρνης ἐπ. 63, 65, 139, 140, 177, 178, 248
 Λέσβος 207· (βλ. καὶ Μυτιλήνη)
 Λευκάς (Ἁγία Μαύρα) 191-192
 Λεφτίνοι, οἰκ. στὴ Μάνη 164
 Λῆμνος 39, 40, 41, 44, 74, 121 (βλ. καὶ Μακάριος, Μακρεμβολίτης)
 Λήτιτζα (Λίτιτζα) 66, 68, 99, 192-193 (βλ. καὶ Θεοδόσιος, Κοσμάς)
 Λητίτζης ἀρχπ. 192
 Λιάτα Εὐτυγία 100
 Λιβίσι (Λυβίσιον) 65, 84, 89, 97, 98, 100, 108, 113, 131, 144, 180, 181, 193-194, 195
 λογοθέτης Μ. Ἐκκλησίας 122, 214 (βλ. καὶ Ἀλέξανδρος)
 λογοθέτης Δημητσάνας· βλ. Σταμάτιος
 λογοθέτης Κερασούντας· βλ. Ἐξάκουστος
 λογοθέτης τοῦ γενικοῦ· βλ. Σπαντωνῆς
 Λυδία 243, 244
 Λυκία 65, 92, 194
 «λυγκοκαίαν» 142, 154, 194
 Λῶτος Δημήτριος 104
- Μα(ρ)γαρίτες, οἰκ. στὴν Κρήτη 69, 141, 142, 158, 194
 Μαγνησία Θεσσαλίας 237
 Μαΐνη Μεγάλη 197
 Μαΐνη Μικρὰ (Μικρομάνη) 59, 94, 105, 177, 204
 Μαΐνης ἐπ.· βλ. Ἰωνάς
 Μακάριος, μ. Ἀδριανουπόλεως 210
 Μακάριος, μ. Λήμνου 121
 Μακεδονία 45, 62, 65
 Μακραῖος Σέργιος 55, 181
 Μακρεμβολίτης Μιχαήλ, δούκας Λήμνου 40
 Μάκρη, οἰκ. στὴν Μ. Ἀσία 64, 193, 194-195
 Μαλακάσιον, οἰκ. στὸ Μέτσοβο 195, 200
 Μαλευριάνικα, οἰκ. στὴ Ζαρνάτα 164
 μαλικιανέ· βλ. φόρος
 Μαλιτίτζα, οἰκ. στὴ Ζαρνάτα 164
 Μανασής, μ. Σερρών· βλ. Μάξιμος Δ΄
 Μάνη, -τες 11, 59, 106, 161, 162, 197, 218, 220 (βλ. καὶ Μαΐνη)
 Μάνος Ἀλέξανδρος, μγ. λογοθέτης 108, 149, 150, 169, 175
 Μάνος Μανουήλ, μγ. λογοθέτης 57, 107, 149, 169
 Μάνος Μιχαήλ, μγ. λογοθέτης 72, 147, 148
 Μανουήλ, πρεσβύτερος, οἰκονόμος Δημητσάνας 128
 Μανουσάκας Μανοῦσος 243
 Μαντίνια, οἰκ. στὴν ἐξαρχία Ζαρνάτας 164
 Μαντινείας μ.· βλ. Προκόπιος
 Μανωλάκης, μγ. ποστέλνικος 108, 207, 208
 Μανωλάκης Μουσελίμης· βλ. Μουσελίμης Μανωλάκης
 Μάξιμος Γ΄ (Μανουήλ Χριστόνυμος) 52, 55, 58, 59, 83, 94, 197, 209
 Μάξιμος Δ΄ (Μανασής, μ. Σερρών) 230
 Μαρίνος Εὐγένιος 191
 Μάρκος, ἄρχων ἐκκλησιῶν 108, 239
 Μάρκου, οἰκ. στὴ Χίο 146, 147, 148, 195
 Μαρμάριον· βλ. Ἀμφίπολις
 Μαρόνεια 41, 68, 99, 156, 165, 193, 195-196
 Μαρωνείας μ. 222 (βλ. καὶ Καλλίνικος, Παγκράτιος)
 Ματθαῖος Β΄ 62, 132, 133, 178, 227
 Ματθαῖος Βλάσταρης· βλ. Βλάσταρης Ματθαῖος
 Μαυριωτίσης μν. 14
 Μαυρογένης Νικόλαος, ἡγεμόνας Βλαχίας 149
 Μαυρογένης Στέφανος, μγ. λογοθέτης 107, 149, 150, 169
 Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος, μγ. λογοθέτης 107, 114, 115, 147, 219
 Μαυροκορδάτος Ἰωάννης 107, 114, 115, 174, 205, 206
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος, μγ. λογοθέτης 107, 147, 205
 Μεγάλη τοῦ Γένους σχολή (Πατριαρχική, Ἀκαδημία)· βλ. σχολή
 Μεγάλου Ρεύματος σχολεῖο· βλ. σχολεῖο
 Μέγας Ζυγός 59, 64, 177, 197-198, 218
 Μέγας Κωνσταντῖνος (Ἅγιος Κωνσταντῖνος, Κωνσταντινίτσι)· οἰκ. στὴ Μ. Ἀσία 61, 198-199
 μέγας (διερμηνευτής, διοικητής, ἐκκλησιάρχης, λογοθέτης, ποστέλνι-

- κος, πρωτοπαπάς, ρήτωρ, σκευοφύλαξ, χαρτοφύλαξ· βλ. όφφίκιο
- Μεγίστη· βλ. Καστελόριζον
- Μεθόδιος, άρχπ. Ίκαρίας 167
- Μελάνθιος ποταμός (Μελέτιος, Μελέτ) 73, 199, 226, 247
- Μελέτιος Παντόγαλος, μ. Έφέσου 245
- Μελέτιος Πηγάς, τοποτηρητής πατρχ. θρόνου 178
- Μελέτιος Τυπάλδος 244, 247
- Μελέτιος, μ. Προύσης και Τριγλείας 236· μ. Προύσης, Μουντανίων και Τριγλείας 210, 211
- Μελέτιος, έπ. Πέτρας 176
- Μελετίου χωριά 199
- Μελιτούπολις· βλ. Μιχαλίτζι
- Μενεμένη 208
- Μεραμπέλου έπαρχία 71, 175
- Μεσημβρίας και Άγγιάλου μ. 42, 43 (βλ. και Γρηγόριο)
- Μεσοπόταμον, οίκ. στή Β. Ήπειρο 66, 157, 158, 199
- Μεσορόπη· βλ. Βοσορόμο
- Μεσσηνία 176, 217
- μεταλλεία στυπτηρίας 226
- μεταλλοχώρια· βλ. Γκιουρτουνίου
- Μεταμορφώσεως Σωτήρος μν. (Φωτεινού) στον Άγιο Εύστράτιο 121
- Μέτραι 123
- Μέτσοβο 12, 73, 74, 108, 113, 114, 137, 156, 191, 195, 199-204, 221
- Μεχμέτ Β΄ 51, 126
- Μεχμέτ (Μωάμεθ) Δ΄ 107, 199, 200, 201
- Μηλαία, οίκ. στή Μάνη 155
- Μηλιαί (Μηλιές), οίκ. στο Μέτσοβο 200
- Μητροφάνης Γ΄ 54, 61, 81, 85, 86, 94, 143, 159, 183, 223, 229, 230, 233, 234
- Μικρά Άσία 11, 43, 44, 47, 61, 65, 131, 132, 159, 190, 198, 199, 204, 207, 208, 210, 213, 216, 226, 238, 247
- Μικρομάνη· βλ. Μαΐνη Μικρά
- Μικρόν Ζεύγμα (Ρήγιον, Kūzük Çekmece) 69, 124, 204
- μυρίον· βλ. φόρος
- μισθός δασκάλου· βλ. τιμές
- Μιχαήλ, μγ. ρήτωρ, 106, 229
- Μιχαήλ, πρωτοκανόναρχος 105, 132, 133, 178, 227
- Μι(η)χαλίτζι (-ον, Μελιτούπολις) 107, 174, 204-206
- Μοκοσόλου, οίκ. στήν Άν. Μακεδονία 72, 171, 207, 232
- Μολδαβία 54, 85, 138, 149, 205
- Μονεμβασίας και Καλαμάτας μ. 63, 68, 162, 177, 218 (βλ. και Άχίλιος, Σωφρόνιος)· κώδιξ 162, 177
- Μοντεσένγος Ίωάννης, δόγης Βενετίας 55
- Μοροζίνης Φραγκίσκος 191
- Μόσχα· βλ. Ίώβ
- Μοσχονήσια 72, 108, 207-8
- μουασελέ· βλ. φόρος
- Μουδανιά (Μουντανεία) 58, 59, 70, 83, 89, 93, 94, 105, 208-211 (βλ. και Μελέτιος)
- μουκατάς· βλ. φόρος
- μουλτεζιμ 101
- Μουρνιές, οίκ. στήν Κρήτη 14
- Μουσελίμης Λασκαράκης 96, 106, 136
- Μουσελίμης Μανωλάκης 106, 208, 219
- Μουσταφάς Β΄ 107
- Μπίλιοβα 155, 156, 164 (βλ. και Γαϊτσά)
- Μπομπλιάνη (σημ. Άκροπόταμος) 72, 134, 171, 211-212
- Μποσιανός· βλ. Ποσιανά
- Μπουγιούκντερε (Βαθυρρύαξ) 124
- Μπρίντα 155, 156, 164 (βλ. και Γαϊτσά)
- Μύκονος 61, 67, 134, 212-213
- Μύρων μ. 84, 92, 131, 132, 143, 144, 180, 181, 193, 194
- Μυτιλήνη 100 (βλ. και Λέσβος)
- Μυτιλήνης μ. 208
- Μωάμεθ Δ΄· βλ. Μεχμέτ Δ΄
- Νάξος 164, 166
- Ναυπάκτου και Άρτης μ. 172 (βλ. και Νεόφυτος Μαυρομιμάτης)
- Ναυπλίου και Άργους μ. 85, 122, 123, 239 (βλ. και Άμβρόσιος, Διονύσιος)
- Νέα Φώκαια 208
- Νεϊλος, πατρχ. 48
- Νεκτάριος, μ. Τραπεζοῦντος 189
- Νεοκαισαρείας μ. 70, 73, 168, 169, 199, 221, 222, 226, 227 (βλ. και Ίγνάτιος)
- Νέον Χωρίον Κρήτης· βλ. Καινούριον
- Νεόφυτος Β΄ 84, 94, 112, 140, 143, 178, 213, 214
- Νεόφυτος Γ΄ 92
- Νεόφυτος Σ΄ 186
- Νεόφυτος Ζ΄ 181
- Νεόφυτος, μ. Κρήτης 69, 154, 158, 194
- Νεόφυτος Μαυρομιμάτης, μ. Ναυπάκτου και Άρτης 172, 244
- Νεόφυτος, άρχπ. Σάμου 223
- Νεόφυτος, άρχπ. Άκώβων και Ζαρνάτας 129, 130

- Νεοχώριον, οικ. στήν Ἄν. Μακεδονία 213
 Νεοχώριον, οικ. στή Μάνη 155
 Νερίντα 155, 156, 164 (βλ. καί Γαϊτσά)
 Νευροκόπι 41
 Νηός· βλ. Ἴος
 Νηφάκης Νικήτας 198
 Νήφων Α' 44
 Νικαίας μ. 205
 Νικαρία· βλ. Ἰαρία
 Νικήτας, ἱμν.· βλ. Μεταμορφώσεως Σωτήρης μν.
 Νικηφόρος Παράσχης, τοποτηρητής πατρ. θρόνου 183
 Νικηφόρος, μ. Μονεμβασίας καί Καλαμάτας 177
 Νικηφόρος, ἐπ. Ζαρνάτας 162
 Νικηφόρος, ἐπ. Χιμάρας 157
 Νικίσαινη· βλ. Νύσσα
 Νικόδημος, μ. Δέρκων 126
 Νικολοπούλου Ἀγγελική 11, 150
 Νικόπολις 226
 νομικό πρόσωπο 13, 50, 51, 203· φυσικό 50, 51, 203
 νόμισμα: ἄσπρο 56, 57, 95, 102, 148· γρόσι 75, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 112, 114, 125, 130, 153, 181, 187, 189, 205, 214, 219, 235, 237, 246· ρεάλι 228, 247· ὑπέρτυρον 46· φλωρί (καί χρυσό) 54, 102, 143· χρύσινοι 52
 Νομιτζή, οικ. στή Μάνη 155
 νομοδότης (νομιμοδότης)· βλ. Ἀντώνιος, ὀφείλιο
 νοτάριος· βλ. Ζυγομαλάς, Σπαντωνής
 Νοτενῶν μν. στήν Ἀγαία 127
 Ντερβεντίστα· βλ. Δερβεντίστα
 Ντόσια, «χωρίδιον» στή μ. Ἀγκύρας 214
 Νύμφιος 61, 189, 213
 Νύσσα (Νικίσαινη), οικ. στήν Ἄν. Μακεδονία 13

 Ξάνθης μ. 71, 153, 158, 171, 172, 207, 212, 216, 218, 220, 232
 Ξάνθης καί Περιθεωρίου μ. 10
 Ξενοπούλου Σεραφεῖμ 126

 ὀθωμανική αὐτοκρατορία, διοίκηση (δημόσιο), ἐξουσία, κράτος: 12, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 61, 69, 74, 75, 87, 99, 101, 123, 132, 141, 145, 166· ἀρχή 199, 201· θησαυροφυλάκιο 54· κατάκτηση, κυριαρχία 9, 50, 51, 52, 53, 54, 87, 103, 170, 191, 222, 277
 ὀθωμανοί 87, 166, 170, 177, 179, 192, 194, 208, 209, 212, 228, 239
 οἰκονόμος Δημητσάνας· βλ. Μανουήλ
 οἰκονόμος Καστελορίζου· βλ. Κυριακός
 οἰκονόμος Τραπεζούντας· βλ. Πανάρετος
 Οἰνούπολις (Ἰωνόπολις, Ἀβώνου Τειχος, Ἰαννούπολις, Ἰουνόπολις) 75, 108, 152, 213-214
 ὀλωφικά 129
 Ὀρμάνκιϋ 214
 Ὀροβά 164 (βλ. καί Γαϊτσά)
 Ὀρφάνι (Χρυσούπολις) 62, 72, 95, 134, 135, 171, 172, 173, 206, 215-216
 Ὄσμάν Α' 208
 Οὐγγροβλαχία 107, 242
 ὀφεικιάλιοι (ἀξιοματοῦχοι) 10, 68, 105, 106, 161, 167, 168, 223
 ὀφείλιο 56, 106, 169, 172, 173, 175, 179, 187, 190, 191, 205, 206, 229, 246· ἀρχων τῶν ἐκκλησιῶν· βλ. Μάρκος· γραμματικός τοῦ κοινοῦ· βλ. Ἀλέξανδρος· δικαιοφύλαξ 173, 179 (βλ. καί Ράλης, Σπαντωνής)· λογοθέτης· βλ. Ἀλέξανδρος, Ἐξάκουστος· μγ. διερμηνευτής· βλ. Διαμαντής· μγ. διοικητής· βλ. Διαμαντής· μγ. ἐκκλησιάρχης 236 (βλ. καί Κοιτίας)· μγ. λογοθέτης 56, 72, 172, 206, 242, 214 (βλ. καί Ἀριστάρχης, Ἰουλιανός, Καρατζάς, Μάνος, Μαυρογένης, Μαυροκορδάτος, Ρίζος)· μγ. πρωτοπαπᾶς βλ. Γεώργιος· μγ. ρήτωρ βλ. Ἀλέξανδρος, Μιχαήλ, Σπαντωνής, Φώτιος· μγ. σκευοφύλαξ 180, 181, 206 (βλ. καί Κομνηνός-Ψηλάντης)· μγ. χαρτοφύλαξ 194 (βλ. καί Σπαντωνής)· νομοδότης· βλ. Ἀντώνιος· πρωταποστολᾶριος· βλ. Κωνσταντίνος· πρωτέδικος· βλ. Λασκαράκης, Σοφιανός, Σπαντωνής, Χρυσοσκουλαῖος· πρωτοβεστιᾶριος 106, 125, 190 (βλ. καί Χουρμούζης)· πρωτοκανόναρχος· βλ. Δημήτριος· ρήτωρ· βλ. Ἀλέξανδρος, Ἀνδρόνικος

 Παγγαῖο 211
 Παγκράτιος, μ. Μαρωνείας 196
 Παῖσιος Α' 68, 69, 160, 173, 174, 234, 235, 237, 245, 246
 Παῖσιος Β' 56, 57, 72, 86, 147, 176, 183, 186, 187, 208
 Παλαιὰ Διαθήκη 82
 Παλαιοκόμη (Προβίστα), οικ. στήν Ἄν. Μακεδονία 231
 Παλαιόκαστρον («Ἅγιος Γεώργιος» ἀρχ.

- Πιτάνη) οικ. στή Μ. Ἀσία 61, 189, 216, 217
 Παμφυλία 132, 142
 Παναγίας Βροντά μν. στή Σάμο 224
 Παναγίας Ἐπάνω Χρέπας μν. στήν Τριπολιτσά 239
 Πανχυῖας Μεγάλης μν. στήν Κρήτη 175
 Πανάρετος Θεόδωρος, οἰκονόμος Τραπεζούντας 182
 πανηγύρεις· βλ. εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικά
 Παντοβασίλισσα, μν. στήν Τρίγλεια 234
 Παπαγιαννόπουλος Ἀναγνώστης 130, 131
 Παπαδόπουλος-Κομνηνός Νικόλαος 244
 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Ἀθ. 170, 171, 172, 197, 229, 230
 παπική ἐξουσία 244
 «παρασχέδιον» 221
 Παρθένιος Α΄ 65, 80, 85, 131, 137, 180
 Παρθένιος Β΄, μ. Ἰωαννίνων 157, 158· πατρ. 66, 67, 68, 84, 134, 157, 207, 212, 227
 Παρθένιος Δ΄ (Μογιάλος ἢ Χουμχούμης) 70, 82, 83, 87, 95, 121, 124, 125, 168, 172, 200, 216, 231, 236
 Παρθένιος, μ. Προύσης καὶ Τριγλείας 210, 211, 235
 Παρθένιος, ἀρχπ. Ἀκόβων καὶ Ζαρνάτας 164
 Παρθένιος, ἀρχπ. Πλάτζας 218, 220
 Παροναξίας μ. 229, 230
 Πάτριος 12, 13 (βλ. καὶ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου μν., ἀρχεῖο, βρέβιο)
 πατριαρχικά δίκαια 39, 42, 43, 44, 45, 48, 81·
 Πατριαρχικὴ Σχολή (Ἀκαδημία) στήν Κωνσταντινούπολη· βλ. σχολή «πατριαρχικὸν κελλίον» 46
 Παφνούτιος, μ. Διδυμοτείχου 156
 Παγώμιος Β΄ 63, 91, 139, 140, 167, 183, 223, 248
 Πέδημα· βλ. Πήδημα
 Πεθελινός· βλ. Πισιλινιού
 Πελαδάριον, οικ. στή Μ. Ἀσία 61, 189, 216-217
 Πελοπόννησος 11, 59, 64, 129, 130, 131, 150, 239, 240, 241
 Περιβόλια, οικ. στήν Κρήτη 71, 137, 142, 217
 περιηγητὲς 228
 Περιθεωρίου μ. 14· βλ. καὶ Ἐάνθησ καὶ Περιθεωρίου μ.
 Περιθεωρίου καὶ Καβάλας μ. 212
 Περιστερεώτα μν.· βλ. Ἁγίου Γεωργίου μν.
 Περιφερίτζι, οικ. στήν Ἀγγιόλο 217
 πεσκέσιον· βλ. φόρος
 Πέτρας ἐπ. 71, 72, 73, 175, 176
 Πετρί (-ν), οικ. στή Βάρνα 42
 Πηγάδια, οικ. στή Ζαρνάτα 164
 Πηγᾶς Μελέτιος· βλ. Μελέτιος
 Πήδημα (Πέδημα), οικ. στή Μεσσηνία 59, 94, 105, 177, 204, 217-218
 Πισιδίας μ. 97, 113, 143, 180, 181, 194 (βλ. καὶ Κοσμάς)
 Πισιλινιού (σημ. Πεθελινός), οικ. στήν Ἄν. Μακεδονία 171, 218, 232
 Πισπιλοῦς, οικ. στή Χίο 147, 148, 218
 Πιτάνη· βλ. Παλαιόκαστρον
 Πλάτζα 68, 106, 155, 198, 218-219
 Ποδογορίανη (σημ. Ποδοχώρι), οικ. στήν Ἄν. Μακεδονία 72, 134, 144, 171, 220
 Πολέμης Δημήτριος 11, 150, 159, 198, 199
 Πολύκανδρος· βλ. Φολέγανδρος
 Πολύστυλον, οικ. στήν Ἄν. Μακεδονία 72, 154, 171, 220
 Πόντος 62, 64, 65, 70, 73, 154, 182, 183, 187, 221, 226, 247
 Ποσιανὰ (Μποσιανός), οικ. στήν Ἄν. Μακεδονία 13, 14
 Ποστάλη Ἐλέγκω, σύζ. Ἀλεξάνδρου ρήτορος 130, 131
 Πραστεῖον 66, 155, 219, 220-221
 Προβάτους, οικ. στή Βάρνα 42
 Προβίστα· βλ. Παλαιακώμη
 Προΐλαβο (Βράιλα) 233
 Προϊλάβου μ. 70 (βλ. καὶ Γεράσιμος)
 προϊόντα: ἄχυρα 102, 103· βούτυρο 97· κριθή 102, 103· λάδι 96 (βλ. καὶ τιμές)
 Προκόπιος, πατρ. 149, 181
 Προκόπιος, μ. Μαντινείας 130
 πρόκριτοι 237
 Προποντίς 159, 217, 233
 Προσήλιον, οικ. στὸ Μέτσοβο 200, 204, 221
 πρόσοδοι· βλ. εἰσοδήματα ἐκκλησιαστικά· προσόδων ἐκπλειστηριασμός βλ. φόρος
 Προύσης μ. 54, 70, 160, 209, 211, 235 (βλ. καὶ Κλήμης)
 Προύσης καὶ Τριγλείας μ.· βλ. Παρθένιος
 Προύσης, Μουντανίων καὶ Τριγλείας μ.· βλ. Μελέτιος
 Πρόχορος, πατρ. Ἀγρίδας 54
 πρωταποστολάριος 190 (βλ. καὶ Κωνσταντῖνος, ὀφφίκιο)
 πρωτέδικος 171, 213 (βλ. καὶ Λασκαράκης, Σοφιανός, Σπαντωνής, Χρυσοσκουλαῖος)

- πρωτοβεστιάριος· βλ. Χουρμούζης, όφ-
φίκιο
πρωτοκαπόνάρχος· βλ. Δημήτριος, Μι-
χαήλ, όφφίκιο
πρωτονοτάριος· βλ. Φίλιππος Κύπριος
πρωτοπαπός 101
Πτέρι, οικ. στή Λήμνο 40, 41 (βλ. και
μν. Ἀρχιστρατήγου Ἄνω Δυνάμεων)
Πύλη (Πόρτα) 52, 54, 55, 56, 57, 59,
103, 201 (βλ. και άρχεϊτο)
Πυραμά, οικ. στή Χίο 146, 147, 221
Πυργί 11, 56, 57, 61, 63, 64, 72, 75,
87, 106, 107, 108, 110, 114, 145-
153, 169, 175, 221, 248
- «ραγιαδες» 57
Ραγκαβής Ἀνδρόνικος 106
Ράλης, δικαιοφύλαξ 168
Ραφαήλ Α΄ 58, 83, 209, 210
Ραφαήλ Β΄ 143
Ρεθύμνης έπ. 137, 142, 161, 217
Ρέθυμνο 179
Ρήγιον· βλ. Μικρόν Ζευγμα
ρήτωρ· βλ. Ἀλέξανδρος, Ἀνδρόνικος
Ρίζαιον (Ροίζαιον) 62, 65, 73, 221-
222 (βλ. και Ἰωακείμ)
Ρίζος Θεόδωρος, μγ. λογοθέτης 108,
169, 249
Ρίλας μν. 14
Ροδοσίνοσ Ν. 192
Ροδόπολις· βλ. Ἀλάγια
Ρόδου μ. 65, 140, 177, 178
Ροίζαιον· βλ. Ρίζαιον
Ρουσοπούλιον· βλ. Καλύβια Ρωσοπού-
λου
«Ρωμαϊκόν πατριαρχεϊον» 74
- σακελλάριος Καφᾶ· βλ. Ἰωάννης
σακελλίου 47
Σαμοθράκη 68, 99, 165, 195, 222
Σαμοκοβίου έξαρχία 14
Σάμος 61, 62, 63, 81, 85, 91, 139, 140,
166, 167, 223-225 (βλ. και μν. Πα-
ναγίας, Βροντᾶ)
Σάμου άρχπ. 248 (βλ. και Ἰωσήφ, Νεό-
φυτοσ, Συμεών)
Σάμου και Ἰκαρίας μ.· βλ. άρχεϊτο
Σαμουήλ Χαντζερής, πατρχ. 73, 129,
164, 187, 240
Σαμουρκάσης· βλ. Διονύσιος Σαμουρ-
κάσης
Σαρακίνιστα 14
Σάρδεων μ.· βλ. Γερμανός
Σεβαστείας μ. 41
Σεβήρος· βλ. Γαβριήλ
- Σέλιτζα, οικ. στή Ζαρνάτα 164
Σεμπίν Καραγισάρ (Σεπίλ Καραίσαρι)
73, 199, 225-227, 247
Σεραφεϊμ Α΄ 55
Σεραφεϊμ Γ΄ 185
Σεραφεϊμ, έπ. Χιμάρας 157
Σέριφος (Σέρφος) 61, 67, 105, 132,
133, 134, 178, 227-228 (βλ. και
άρχεϊτο)
Σερρών μ.· βλ. Θεοφάνης· κώδιξ 159
Σέψης Ἰωάννης· βλ. Ἰωάννης Σέψης
Σίδη 143
Σιδηρούς, οικ. στή Χίο 146, 147, 148,
228
Σίκινοσ 61, 67, 134, 228, 247
σιμωνία 95
Σιμωνόπετρασ μν. 232
Σινᾶ έπ. 45, 46
σιτηρήσιον· βλ. είσοδήματα έκκλησια-
στικά
Σίφνιοσ Γεώργιοσ· βλ. Γεώργιοσ Σί-
φνιοσ
Σίφνοσ 61, 67, 228-229
Σίφνου άρχπ. 67, 84, 87, 98, 134, 135,
141, 164, 170, 212, 213, 228, 247
(βλ. και Ἀθανάσιοσ)
Σικανδᾶλη χωριά, στή Λήμνο 40
Σικαρλάτοσ· βλ. Καρατζᾶσ Γεώργιοσ
Σικουτάρεωσ καθής 54
Σκύρου έπ.· βλ. Γρηγόριοσ
Σμύρνη 104, 181, 207
Σμύρνης μ. 72, 208
Σουγδαίασ και Φούλλων χωριά 61, 81,
86, 94, 106, 110, 229-231
Σουγδαίασ μ. 48
Σουγδαίασ άρχπ. 61
Σουγδαιοφύλλων μ. 230
Σουγδαίασ, Καφᾶ και Φούλου μ.· βλ. Γε-
ράσιμοσ
Σουλειμᾶν Α΄ 52, 60
Σουλειμᾶν Β΄ 107
Σουμελᾶ μν. 13, 62, 154, 222
Σουμουτλή, οικ. στόν Πόντο 185, 231
Σουτζοσ Γρηγόριοσ 108, 164, 165
Σουτζοσ Δράκοσ 108, 110, 112, 162,
163, 164, 206
Σουτζοσ Μιχαήλ 108
Σοφιανός, πρωτέκδικιοσ 165
Σπαντωνής, νοτάριοσ, δικαιοφύλαξ, πρω-
τέκδικιοσ, μγ. ρήτωρ, μγ. χαρτοφύ-
λαξ 97, 106, 107, 173, 185, 216,
246
Σπαντωνής Γεώργιοσ, λογοθέτης τοῦ
γενικοῦ 246
Σπαρτοῦς, οικ. στή Χίο 148, 231
σπαχήδες 126
Σπηλαιωτίσσης μν. 14

- Στάθη Πηνελόπη 172
 Σταματιάδης Έπ. 223, 224, 225
 Σταμάτιος, λογοθέτης Δημητσάνας 128
 Σταυροπήγι· βλ. Ζαρνάτα
 Στρώμων, οικ. στήν Άν. Μακεδονία 134, 231
 Στύλος, οικ. στήν Κρήτη 69, 136, 141, 158, 231-232
 Σύλβεστρος, άρχπ. Άκώβου 130
 Συμεών Α΄ 52, 59, 94, 176, 197, 204
 Συμεών (Συμειών), μ. Σάμου 225
 Συμεών, μ. Χίου 145, 146
 Σύναδα, οικ. στή Μ. Άσία 45, 46
 σύνθρονο 241
 Σύνοδος πρωτοδευτέρα 53· Φλωρεντίας 197· τοῦ 1477 197· τοῦ 1524 53
 συνοικέσια· βλ. εισοδήματα εκκλησιαστικά
 συντεχνίες 55
 Σφαμένος, οικ. στήν Άν. Μακεδονία 72, 144, 171, 232
 σχολή Μεγάλη τοῦ Γένους (Πατριαρχική, Άκαδημία) 100, 106, 235
 σχολεῖο· Βυζίτσας 100· Μεγάλου Ρεύματος 100· Μετσόβου 108, 114, 203· Τρικέρων 237· Χίου 152
 Σωληνάριον, οικ. στή Αἴθνα 40
 Σωτηριάδικα, οικ. στή Ζαρνάτα 164
 Σωφρόνιος Β΄ 73, 180, 226, 227
 Σωφρόνιος, μ. Μονεμβασιάς 219
 Σωφρόνιος, μ. Σάμου 225
 Σωφρόνιος, μ. Χίου 152, 169
 Σωφρόνιος Κουτούβαλης, μ. Φιλαδέλφειας 244

 «τακτικόν» 44, 65, 88, 170, 177, 195, 196, 222, 230, 236
 ταμείο πατριαρχικό 95
 Ταξιμαρχῶν μν. στή Σέρφο· βλ. άρχεῖο
 Τάταροι 48
 Ταυρική 48
 Τζάνου, οικ. στήν Άν. Μακεδονία 72, 144, 171, 232
 Τζερεβενού έπ. 85, 138
 Τζίας και Θερμίων άρχπ. 227
 Τῆνος 241
 τιμάριον 200
 τιμές· άλογο 99· μισθός δασκάλου 99, 100 (βλ. και σχολή, σχολεῖο)· μισθός υπαλλήλου πατριαρχείου 108· πρόβατο 99· σιτάρι 100· σπίτι 100
 Τιμόθεος Β΄ 64, 81, 86, 87, 133, 135, 143, 153, 167, 170, 212, 215, 227, 229, 231
 τιτουλάριον 225

 Τολμισαρί, «χωρίδιον» στή μ. Άγκύρας 214
 Τομάροβο 70, 233
 Τόρνοβο 65, 138
 Τορνόβου μ. 221 (βλ. και Γεράσιμος) τουρκικά φύλα 43
 Τραπεζούντα 181, 182
 Τραπεζούντος μ. 70, 71, 73, 97, 98, 184, 185, 186, 187 (βλ. και άρχεῖο, Γεννάδιος, Νεκτάριος)
 Τραχανειώτης (Ταρχανειώτης), ποταμός Μ. Άσίας 198, 199
 Τριανταφυλλίδης Περικλῆς 187, 214
 Τρίγ(ε)ια 66, 68, 159, 160, 161, 211, 233-236 (βλ. και Προύσης και Τριγλείας μ.)
 Τρίκερα 108, 203, 237-238
 Τρικότσοβα, οικ. στή Ζαρνάτα 164
 Τρίπολις Πόντου 62, 73, 98, 106, 167, 182, 195, 187, 188, 189, 238
 Τριπολιτσ(ζ)ά (Ύδροπολιτζά) 10, 11, 62, 72, 73, 74, 108, 131, 238-242 (βλ. και Παναγίας Έπάνω Χρέπας μν.)
 Τριπολιτσάς μ. 10, 11, 62, 72, 73, 74 (βλ. και Άνθιμος)
 Τριπολιτσάς και Άμυκλών μ. 241, 242 (βλ. και Διονύσιος)
 Τριπολιτσάς και Όλένης μ. 240
 Τρίτος Μιχαήλης 12, 200
 Τσακωνιά· βλ. Άγιος Ίωάννης
 Τσιγαράς Ν. 202
 Τσουγκαράκης Δ. 142, 175, 176
 Τυβίγγη 225
 Τυπάλδος· βλ. Μελέτιος
 τυχερά· βλ. εισοδήματα εκκλησιαστικά
 Τωμαδάκης Ν. Β. 141, 247

 Ύδροπολιτζά· βλ. Τριπολιτσά
 ύπομνηματογράφος 55, 236, 237

 Φαναριώτες 55, 129
 Φάρσαλα (Φέρσαλα) 65, 71, 242 (βλ. και Φιλόθεος)· Φαρσάλων και Φαναρίου· βλ. Άνανίας
 «φατρία» 52
 Φατσέας Γρηγόριος· βλ. Γρηγόριος Φατσέας
 φήμη (πρωτεΐα τιμῆς) 92, 143, 148, 160, 211, 233, 236
 Φιλαδέλφεια 66, 69, 243-246, 247
 Φιλαδέλφειας μ. 45, 46 (βλ. και Γαβριήλ Σεβῆρος, Γρηγόριος Φατσέας, Ίωαννίκιος, Ίωσήφ, Μελέτιος Τυπάλδος, Σωφρόνιος Κουτούβαλης)

Φίλιπποι 215, 232
 Φιλίππων μ. 62, 81, 86, 134, 135, 153, 170, 220, 231 (βλ. και Κλήμης)
 Φιλίππων και Δράμας μ. βλ. Γερμανός
 Φίλιππος Κύπριος 65, 88, 89, 143, 170, 171, 172, 184, 193, 195, 196, 222, 242
 Φιλιπούπολη 99
 Φιλιππουπόλεως μ. κῶδιξ 99
 Φιλόθεος Κόκκινος 145
 Φιλόθεος, μ. Φαρσάλων 242
 φισμάνι 54, 56, 74, 124, 199, 201
 Φισίνη βλ. Βισίνου χωριά
 Φλωρεντίας σύνδος 197
 Φλώρι (-ον) 69, 70, 97, 106, 124, 125, 126, 247
 Φολέγανδρος (Πολύξανδρος) 61, 67, 134, 247
 Φορόπουλος Ἰωακείμ 145, 146
 φόρος (φορολογικὸ σύστημα, φορολογικὸς μηχανισμὸς) 52, 53, 55, 103· ἐκπλειστηριασμὸς φόρων 55, 70, 101· ἐτήσιος 52, 54· κυβερνητικὰ δικαιώματα 57· μαλικιανὸν 55, 70, 101, 102· μισθὸν 55· μουασελὲ 101· μουκατάς 54, 55, 57, 101· πεσκέσιον 52, 55· χαράτζι 52, 54, 55, 59, 93, 99
 Φούλων (Φούλου) μ. βλ. Σουγδαίας μ. φραγκικὴ κυριαρχία 132, 136, 166, 212
 Φτέρη βλ. Πτέρι
 Φυτά, οἰκ. στὴ Χίο 146, 147, 247
 Φώκαια Μαγνησίας 199
 Φωτεινοῦ μν. βλ. Μεταμορφώσεως Σωτήρος
 Φώτιος μγ. ρήτωρ (= Φώτιος Κύπριος;) 107
 Φώτιος Κύπριος, διδάσκαλος 202· σχολάρχης 108, 114
 Φωτοδότου Χριστοῦ μν. στὴ Νάξο 166

Χαλδίας μ. 205 (βλ. και Διονύσιος)

Crusius M. βλ. Κρούσιος Μαρτίνος
 Darrouzès J. 39, 40, 41, 47, 49, 106
 Du Cange 92
 Fonkiç B. 167
 Gacizza βλ. Γιατζιτζά
 Gémi kioi βλ. Ἀμφίπολις
 Gerlach St. 198, 243

Χαλδίας ἀρχπ. 186, 189
 Χαλκηδόνος μ. βλ. Κωνσταντῖος χαράτζι· βλ. φόρος
 χαριστικάριος, χαριστική (δωρεά) 50
 χαρτοφύλαξ 47 (βλ. και ὀφφίκιο)
 «χάσια» 70, 123, 126
 Χασλάρ καζάς 124
 Χατζηδάκης Γεώργιος 180
 Χαψάμανα 73, 226, 247
 Χιμάρας ἐπ. 66 (βλ. και Νικηφόρος, Σεραφείμ)
 Χίος 11, 61, 64, 87, 203, 218, 221, 248
 Χίου μ. 56, 57, 63, 64, 72, 248 (βλ. και Διονύσιος)
 Χοζοβιώτισσας μν. στὴν Ἄμοργό 64 (βλ. και βρέβιο)
 Χουρμούζης, πρωτοβεστιάριος 106
 Χριστιανοπούλεως μ. 72, 239, 240, 241 (βλ. και Δανιήλ)
 Χριστὸς Φιλανθρωπινός, μν. στὴν Τρίγλεια 234
 Χριστούπολις 170
 Χριστουπόλεως μ. 42
 Χρύσανθος Νοταράς, πατρχ. Ἱεροσολύμων 172, 173, 174, 187, 206, 211, 236, 244, 246
 Χρυσόγονος, «κυρίτζης» 106
 Χρυσοσκουλαῖος Δημητράσκος, πρωτεύδικος 246
 Χρυσούπολις βλ. Ὁρφάνι
 Χώρα, οἰκ. στὴ Μάνη 164
 «χώρα» 80, 83, 234, 237, 239
 Χώρεμιστα βλ. Κορομίστα
 Χῶναι 44, 45, 46

Ψαρά (Ψηρά, Ψιρά, Ψυρά) 56, 57, 61, 63, 72, 75, 91, 167, 169, 175, 223, 248-249

᾽Ωλένης ἀρχπ. 240 (βλ. και Ἄνθιμος, Τριπολιτσά)

Gölköy βλ. Χαψάμανα
 Inebolu βλ. Οἰνούπολις
 Küçük Çekmece βλ. Μικρὸν Ζεῦγμα
 Melet βλ. Μελάνθιος ποταμὸς
 Mesudiye βλ. Μελετίου χωριά
 Nevers δούκας 64, 155, 162, 198
 Saulger R. 228, 247

Β' Πηγές που χρησιμοποιούνται

Συνοδικές και πατριαρχικές πράξεις

1315	Ἰούλιος	Ἰωάννης ΙΓ'	«ἔγγραφος συνοδική πράξις»	44
1318	Ὀκτώβριος	Ἰωάννης ΙΓ'	«πρᾶξις συνοδική»	209
1347	Μάιος	Ἰσίδωρος Α'	συνοδική ἀπόφαση	40, 41, 192
1365	Ἰανουάριος	Θεόφιλος Κόκκινος	«παρενταλτηριῶδες γράμμα»	41, 145
1365	Ἰούλιος	Φιλόθεος Κόκκινος	«προτροπεπτήριον γράμμα»	41
[1369]	Ἀπρίλιος	Φιλόθεος Κόκκινος	«παρασημείωσις»	42
1370	Ἰούλιος	Φιλόθεος Κόκκινος	«ἐνταλτήριον γράμμα»	43
1370	Νοέμβριος	Φιλόθεος Κόκκινος	«πρᾶξις συνοδική»	45
1371	Μάρτιος	Φιλόθεος Κόκκινος	ἐνταλτήριο γράμμα	42
1371	Αὐγουστος	Φιλόθεος Κόκκινος	ἐνταλμα	48
1384	Αὐγουστος	Νεῖλος	σημείωμα	45
1384	Νοέμβριος	Νεῖλος	ἐνταλτήριο γράμμα	48

1385	Μάρτιος	Νεῖλος	ἔνταλμα	46
1386	Μάρτιος	Νεῖλος	ἔνταλμα	48
1386	Δεκέμβριος	Νεῖλος	σημείωμα	45
1391		Ἀντώνιος Δ΄	ἐνταλτήριο γράμμα	182
1394	Μάιος	Ἀντώνιος Δ΄	ἐξαρχικὸ ἔνταλμα	45, 46
1394	Ἰούνιος	Ἀντώνιος Δ΄	σημείωμα	47
1395	Αὐγούστος	Ἀντώνιος Δ΄	σημείωμα	49
1397	Ἰανουάριος	Ἀντώνιος Δ΄	συνοδικὴ πράξις	42, 43, 50
1400	Δεκέμβριος	Ματθαῖος Α΄	πιττάκιο	45
1474	Ὀκτώβριος	Συμεὼν Α΄	«ἀθώωσις»	52
1476		[μεσοπατριαρχία]	πιττάκιο	58, 83, 89, 109, 209
1476		[μεσοπατριαρχία]	πιττάκιο	221
1476		Μάξιμος Γ΄	πιττάκιο	58, 83, 94, 209
1480	Ἰανουάριος	Μάξιμος Γ΄	πιττάκιο	55
1497	Ἰούνιος	Νήφων Β΄	«συνοδικὸς τόμος»	95
1541	Μάιος	Ἰερεμίας Α΄	συνοδικὴ πράξις	222

1565	Μητροφάνης Γ'	καθαίρεση	222	
1565/1566	Μητροφάνης Γ'	πιττάκιο	61, 81, 86, 94, 110, 230	
1572	Ἰούνιος	Ἱερεμίας Β'	συνοδική πράξη	243
1577		Ἱερεμίας Β'	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	243
1578	Αὐγούστος	Ἱερεμίας Β'	γράμμα ἐλεημοσύνης	135
1580	Ἰανουάριος	Μητροφάνης Γ'	«γράμμα»	159, 233
1581	Μάιος	Ἱερεμίας Β'	σιγίλλιο	232
1581	Μάιος	Ἱερεμίας Β'	σιγίλλιο	239
1585	Μάρτιος	Θεόληπτος Β'	«συνοδικὸν ἔγγραφο»	63, 81, 86, 91, 139, 166, 167, 233, 248
1588		Θεόληπτος Β'*	σιγίλλιο	221
1590		Ἱερεμίας Β'	«συνοδικὸς τόμος»	167, 224
1590	Νοέμβριος	Ἱερεμίας Β'	πιττάκιο	244
1592/1593		Ἱερεμίας Β'	«πατριαρχικὸν σιγιλλῶδες γράμμα»	127
1593	Ἰοκτώβριος	Ἱερεμίας Β'	σιγίλλιο	224
1595		Ἱερεμίας Β'	«ἐπιβεβαιωτήριον γράμμα»	62

* Τὸ σιγίλλιο, πὺλ ἀφορᾷ τὴ μὸνὴ Σουμελᾶ, ἐξέδωσε ὁ Θεόληπτος Β' στὴ διάρ-
κεια περιοδείας του στὴν περιοχή τῆς Τραπεζούνας, ἀν καὶ ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ
1587 εἶχε ἐκλεγεί στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ὁ Ἱερεμίας Β'.

1602	Φεβρουάριος	Νεόφυτος Β΄	«συνοδικὸν καὶ εὐεργετικὸν γράμμα»	132, 178, 227
1610	Ἀπρίλιος	Νεόφυτος Β΄	«σιγγιλιῶδες γράμμα»	65, 140, 178
1610	Σεπτέμβριος	Νεόφυτος Β΄	«πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν ἐπικυρωτικὸν γράμμα»	214
1611	Μάρτιος	Νεόφυτος Β΄	πιττάκιο	64, 94, 112, 127
1613	Δεκέμβριος	Τιμόθεος Β΄	«πατριαρχικὸν σιγγιλιῶδες γράμμα»	133
1614	Ἰούνιος	Τιμόθεος Β΄	«συνοδικὸν σιγγιλιῶδες γράμμα»	144, 212
1614	Αὐγούστος	Τιμόθεος Β΄	πιττάκιο	229
1616	Φεβρουάριος	Τιμόθεος Β΄	πιττάκιο	227
1616	Ἰούνιος	Τιμόθεος Β΄	«συνοδικὸν σημείωμα»	64, 81, 102, 167, 170
1616	Δεκέμβριος	Τιμόθεος Β΄	«πατριαρχικὸν γράμμα»	170
1618	Μάρτιος	Τιμόθεος Β΄	«σιγγιλιῶδες γράμμα»	81, 86, 134, 153, 212, 215, 220, 231
1621	Ἀπρίλιος	Κύριλλος Α΄	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	155, 161, 218, 220
1622	Φεβρουάριος	Κύριλλος Α΄	«συνοδικὸν σιγγιλιῶδες γράμμα»	61, 66, 87, 110, 146
1622	Ἀπρίλιος	Κύριλλος Α΄	«συνοδικὸν γράμμα»	220
1622	Αὐγούστος	Κύριλλος Α΄	«πατριαρχικὸν συνοδικὸν εὐεργετικὸν γράμμα»	146

1623	Ἄνθιμος Β΄	«πατριαρχικὸν συνοδικὸν ἐπιβεβαιωτήριον γράμμα»	146	
1624	Ἀπρίλιος	Κύριλλος Α΄	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	123
1632		Κύριλλος Α΄	«συνοδικὸν σιγίλλιδες βεβαιωτήριον γράμμα»	177
1632	Φεβρουάριος	Κύριλλος Α΄	πιττάκιο	227
1636		Νεόφυτος Γ΄	«εὐεργετικὸν γράμμα»	157, 158
1638	Ἰανουάριος	Κύριλλος Α΄	«ἐπιβεβαιωτήριον καὶ σιγίλλιδες γράμμα»	64, 79, 85, 102, 122
1640		Παρθένιος Α΄	γράμμα	180
1642	Φεβρουάριος	Παρθένιος Α΄	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	245
1642	Ἀπρίλιος	Παρθένιος Α΄	«πατριαρχικὸν σιγίλλιδες γράμμα»	65, 80, 85, 137
1645	Μάιος	Παρθένιος Β΄	σημείωμα	234
1646	Αὐγούστος	Παρθένιος Β΄	«συνοδικὸς τόμος»	67, 84, 87, 98, 134, 135, 141, 165, 170, 212, 227, 228, 247
1646	Δεκέμβριος	Ἰωαννίκιος Β΄	«συνοδικὸς τόμος»	67, 84, 165, 195
1646	Δεκέμβριος	Ἰωαννίκιος Β΄	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	84, 131, 193, 194
1647	Ἰανουάριος	Ἰωαννίκιος Β΄	«σιγίλλιδες γράμμα»	131, 193, 194
1647	Ἰούνιος	Ἰωαννίκιος Β΄	«συνοδικὸν ἐπικυρωτικὸν σιγίλλιδες γράμμα»	68, 218

1648	Δεκέμβριος	Παρθένιος Β΄	«συνοδική καθαίρεσις»	165
1651		Ἰωαννίκιος Β΄	«βεβαιωτήριον γράμμα καὶ συγγλιῶδες»	165, 196
1651		Ἰωαννίκιος Β΄	«συνοδικὸς τόμος»	124, 193
1651	Αὐγούστος	Ἰωαννίκιος Β΄	«πατριαρχικὸν συνοδικὸν βεβαιωτήριον γράμμα»	143
1652	Ἰανουάριος	Ἰωαννίκιος Β΄	συνοδικὸς τόμος	68, 99, 192
1652		Παΐσιος Α΄	«ἐπικυρώσεως γράμμα»	68, 90, 95, 173
1652	Σεπτέμβριος	Παΐσιος Α΄	«σιγγλιῶδες γράμμα»	68, 160
1653		Ἰωαννίκιος Β΄	«συνοδικὸν ἐπιβεβαιωτήριον γράμμα»	156
1654		Παΐσιος Α΄	σημείωμα	95, 136
1655		Παΐσιος Α΄	«ἐπικυρωτικὸν γράμμα»	69, 245
1655		Παΐσιος Α΄	πιττάκιο	235
1655	Ἰανουάριος	Παΐσιος Α΄	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	235
1655	Ἰούνιος	Ἰωαννίκιος Β΄	«συνοδικὸς τόμος»	69, 123
1655	Αὐγούστος	[Παΐσιος Α΄]	«παραίτησις»	235
1655	Ἰοκτώβριος	Ἰωαννίκιος Β΄	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	233
1657	Μάιος	[Παρθένιος Δ΄]	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	70, 210, 235, 236

1657	Ἰούνιος	Παρθένιος Δ'	«ἐπικυρωτικὸν ἐπιβεβαιωτήριον γράμμα σιγιλλιῶδες»	236
1658		Παρθένιος Δ'	«καθαίρεςις»	210, 236
1658	Νοέμβριος	Παρθένιος Δ'	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	233
1659	Ἰανουάριος	Παρθένιος Δ'	«σιγιλλιῶδες γράμμα»	69, 82, 83, 86, 88, 124
1660	Μάιος	Παρθένιος Δ'	«σιγιλλιῶδες γράμμα»	125
1664		Διονύσιος Γ'	«σιγιλλιῶδες γράμμα»	66, 157, 158
1664	Σεπτέμβριος	Διονύσιος Γ'	«ἔνωσις καὶ συνοδικὴ ἀπόφασις»	70, 233
1667	Μάιος	Παρθένιος Δ'	σιγίλλιο	121
1672	Ἰοκτώβριος	Διονύσιος Δ'	«πατριαρχικὸν ἀφιερωτικὸν συνοδικὸν γράμμα»	142, 154, 194
1675		Παρθένιος Δ'	σιγιλλιῶδες γράμμα	95, 172, 215
1684	Ἰούλιος	Παρθένιος Δ'	«πατριαρχικὸν συνοδικὸν ἐπιβε- βαιωτήριον γράμμα»	70, 106, 125, 168
1698	Ἰοκτώβριος	Καλλίνικος Β'	«πατριαρχικὸν συνοδικὸν σιγιλ- λιῶδες γράμμα»	70, 71, 97, 184, 188
1699		Καλλίνικος Β'	σιγίλλιο	71, 82, 86, 126
1699	Ἰούνιος	Καλλίνικος Β'	συνοδικὴ ἀπόφασις	97, 125
1701		Καλλίνικος Β'	πιττάκιο	146, 248
1705		Γαβριὴλ Γ'	«πατριαρχικὸν συνοδικὸν ἐπιβεβαιωτήριον γράμμα»	147

1706				
Ἰούλιος	Γαβριήλ Γ'	σιγίλλιο		154
1708				
	Κυπριανός	«συνοδικὸν γράμμα»		184
1712				
	Κύριλλος Δ'	καθαίρεση		244
1717				
Ἰούνιος	Ἰερεμίας Γ'	«εὐεργετήριον γράμμα»		204
1720				
Φεβρουάριος	Ἰερεμίας Γ'	«εὐεργετήριον γράμμα	110, 162	
1721				
Φεβρουάριος	Ἰερεμίας Γ'	«σιγίλλιον»	71, 144, 153, 158, 212, 216, 218, 220, 232	
1730				
	Παῖσιος Β'	«πατριαρχικὸν συνοδικὸν γράμμα»	72, 85, 176	
1731				
	Παῖσιος Β'	πιττάκιο		183
1732/1733				
	[Ἰερεμίας Γ']	πιττάκιο		163
1735				
	Σεραφεῖμ Α'*	πιττάκιο		185
1743				
	[Παῖσιος Β';]	ὑπόμνημα ἐκλογῆς		233
1744				
Ἰούνιος	Παῖσιος Β'	πιττάκιο	183, 186, 187	
1746				
	Παῖσιος Β'	σιγίλλιο		72, 147
1749				
	Κύριλλος Ε'	σιγίλλιο		72, 239
1754				
	Κύριλλος Ε'	σημείωμα		129, 163

* Ἐκ τῶν Σεπτέμβριον τοῦ 1734 πατριαρχικῶν ἦταν ὁ Νεόφυτος Σ'. Τὴν ἀνακολούθια ὅμως ποὺ παρουσιάζεται μεταξὺ τῆς χρονολογίας καὶ τοῦ Σεραφεῖμ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐλέγξουμε, καθὼς τὸ πιττάκιο σώζεται ἀπὸ ἀντίγραφο.

1755	Μάρτιος	Κύριλλος Ε'	ἐξαρχικό ἔνταγμα	56, 148, 175
1763		[Σαμουήλ]	σιγίλλιο	72, 207
1763	Ἰούλιος	[Σαμουήλ]	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	72, 240
1764	Σεπτέμβριος	Σαμουήλ	πιττάκιο	129, 164
1769	Ἰούλιος	Θεοδόσιος Β'	σιγιλλιῶδες γράμμα	240
1771	Ἀπρίλιος	Θεοδόσιος Β'	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	241
1772	Μάρτιος	Θεοδόσιος Β'	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	130
1774	Ἰούλιος	Σαμουήλ	σιγίλλιο	73, 100, 187
1775	Ἀπρίλιος	Σωφρόνιος Β'	ἐπιβεβαιωτήριο γράμμα	73, 226
1778		Σωφρόνιος Β'	σιγίλλιο	89, 97, 100, 180
1781	Νοέμβριος	Γαβριήλ Δ'	«πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν γράμμα»	149
1788	Μάιος	Προκόπιος	γράμμα	149
1790		Νεόφυτος Ζ'	«γράμμα...ἐνώσεως»	181, 194
1790	Μάιος	Νεόφυτος Ζ'	«πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν γράμμα»	150
1804	Ἀπρίλιος	Καλλίνικος Δ'	«πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν σιγιλλιῶδες γράμμα»	73, 240
1808	Ἰούνιος	Γρηγόριος Ε'	«πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν ἐπικυρωτικὸν γράμμα»	74, 113, 114

1810	Αύγουστος	Ίερεμίας Δ'	πιττάκιο	156, 164
1811	Φεβρουάριος	Ίερεμίας Δ'	«πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν σιγιλλιωδὲς γράμμα»	74, 164
1814	Φεβρουάριος	Κύριλλος Σ'	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	121
1817		Κύριλλος Σ'	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	242
1817	Ἀπρίλιος	Κύριλλος Σ'	πιττάκιο	150
1817	Μάιος	Κύριλλος Σ'	συνοδικὸς τόμος	74, 242
1818	Φεβρουάριος	Κύριλλος Σ'	«πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν σιγιλλιωδὲς γράμμα»	114, 200, 202
1821	Μάρτιος	Γρηγόριος Ε'	ὑπόμνημα ἐκλογῆς	151
1826	Ἰανουάριος	Χρῦσανθος	πιττάκιο	151
1831	Μάιος	Κωνστάντιος Α'	πιττάκιο	237
1846	Δεκέμβριος	Ἀνθιμος Σ'	γράμμα	152
1847	Μάρτιος	Ἀνθιμος Σ'	«ἐκκλησιαστικὴ ἐπιστολή»	152, 169
1924	Ὀκτώβριος	Γρηγόριος Ζ'	«πατριαρχικὸς καὶ συνοδικὸς τόμος»	204

Ἄλλες πηγές

[Ἀθανάσιος Ἐφέσου;] Ἀναγραφή πατριαρχικῶν δικαίων (1577)	61, 159, 189, 198, 210, 213, 216, 234
Ἀνανίας Καρυουπόλεως, «συμφωνητικὸν γράμμα» (1741)	97, 112, 128
Ἀναφορὰ κατοίκων Ἀγίου Ἰωάννη Τσακωνιάς πρὸς τὸν Κύριλλο Α' (1638)	122

Ἐναφορὰ κατοίκων Τριπολιτσᾶς πρὸς τὸν Σαμουήλ Χαντζερή (1763)	240
Ἐναφορὰ Μανιατῶν πρὸς τὸν δούκα τοῦ Nevers (1618)	64, 162, 197
Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, «Ὁρισμὸς» [1321]	40
Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, «Χρυσόβουλλον σιγίλλιον» [1323]	40
«Ἀπογραφή... εἴτουν κατάστιχον... τοῦ πατριαρχικοῦ σχολείου» (1759)	235
Ἀπόδειξι ἐξοφλητικὴ ἐξάρχου τῆς Ἄκοβας [c. 1816]	108, 130
Ἀπόδειξι ἐξοφλητικὴ γιὰ τὴν ἐξαρχία Μετσόβου (1809)	114, 202
Ἀριστάρχης Νικόλαος, Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς δημογέροντες Χίου (1839)	151
Βαλαμίων, Σχόλιο στὸν λα΄ κανόνα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων	80
Βασίλειος βοεβόδας Μολδαβίας, «Ἀύθεντικὸν χρυσόβουλλον» (1641)	138
«Βιβλίον ἱστορικὸν» [Χρονογράφος τοῦ Δωροθέου]	52
Βλάσταρης Ματθαῖος, «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον»	80
Βρέβιο μονῆς Χοζοβιώτισσας	64, 133
Βρέβιο μονῆς Πάτμου	247
Βυζάντιος Ἀντώνιος, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρωταποστολάριο Κωνσταντῖνο (χ.χ.)	224
Γαβριήλ Καλιωνάς, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μαρτῖνο Κρούσιο (a. 1577)	62, 135, 153, 215, 232
Γαβριήλ Σεβήρος, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἱερεμία Β΄ (1591)	244
Γρηγόριος Σκύρου, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια	249
Διαμαντής, μγ. διερμηνευτής, Σημείωμα	107
Διονύσιος Χάλδιας, «Ἐμμάρτυρον ἐπιβεβαιωτήριον» γράμμα (1767)	226
Διονύσιος Ναυπλίου καὶ Ἄργους, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά [a. 1575]	62, 238
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, Ἐπιστολὴ (3 Μαΐου 1681)	168
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, «Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων»	154, 213
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, «Νομικὴ Συναγωγὴ»	passim
Δωρόθεος Τραπεζοῦντος, Ἐνθύμησι στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως (1767)	188
Ἐγγραφα ὀθωμανικῆς ἀρχῆς	
— Σουλεϊμάν Α΄, Βεράτι ὑπὲρ τοῦ Ἱερεμία Α΄ (1525)	52
— Σουλεϊμάν Α΄, Φιρμάνι πρὸς τοὺς βοεβόδες Βλαχίας, Μολδαβίας (1544)	54
— Σουλεϊμάν Α΄, Διαταγὴ πρὸς τὸν καθὴ τοῦ Σκουτάρεως (1574)	54
— Μεχμέτ Δ΄, Φιρμάνι ὑπὲρ τοῦ Μετσόβου (1659)	201
— Ἀχμέτ Γ΄, Τρία φιρμάνια πρὸς τὸν καθὴ τοῦ Μικροῦ Ζεύγματος [1703-1730]	124
— Ὁσμάν Γ΄, Βεράτι ὑπὲρ τοῦ Διονυσίου, μ. Χίου (1755)	56, 57, 148
— Ὁσμάν Γ΄, Δύο φιρμάνια πρὸς τὸν καθὴ τῆς Χίου (1755)	56, 57, 148
— Ὁσμάν Γ΄, Φιρμάνι ὑπὲρ τοῦ Γεωργίου Καρατζᾶ (1755)	56, 57, 148

—'Αβδούλ Χαμήτ Α', «Βασιλικὸς ὄρισμὸς» ὑπὲρ τοῦ Στεφάνου Μαυρογένη (1788)	149
— Σελήμ Γ', «Βασιλικὴ διάταξις» ὑπὲρ τοῦ 'Αλεξάνδρου Μάνου (1790)	150
— Σελήμ Γ', Φιρμάνι ὑπὲρ τοῦ Μετσόβου (1794)	201
—'Αβδούλ Μετζήτ, Χάττ ι χουμαγιούν (1856)	74
«'Εκθεσις Χρονικὴ»	52
'Επιγραφή σὲ ναὸ τοῦ 'Αγίου Εὐστρατίου	121
Ζυγομαλὰς Θεοδόσιος, Συναγωγὴ ὑπογραφῶν ἀρχιερέων (1576)	143, 198
'Ιερόθεος Καρπάθου, 'Ιδιόγραφη παραίτηση (1622)	179
«'Ιστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως»	52
Καλλίνικος 'Ηρακλείας καὶ Ραιδεστοῦ, Κωνστάντιος Χαλκηδόνος, Νεόφυτος Ναυπάκτου καὶ 'Αρτης, 'Επιστολὲς πρὸς Χρῦσανθο 'Ιεροσολύμων (1717)	172, 206
Καλλίνικος Νικαίας, 'Ενθύμησις στὸν κώδικα τῆς μ. Κίου	205
Μακρεμβολίτης Μιχαήλ, δούκας καὶ ἀπογραφεὺς Λήμνου, «Σιγίλλιδες γράμματα» (1285)	40
Καρατζὰς Γεώργιος, 'Ιδιόγραφη παραίτηση (1770)	107, 169, 175
Κατάστιχο τῶν has τῆς περιοχῆς Κωνσταντινουπόλεως (1498)	126
Κομνηνὸς-Ύψηλάντης 'Αθ., «Αἱ πατριαρχικαὶ ἐξαρχίαι» (1729)	88, 122, 125, 128, 138, 139, 161, 171, 173, 174, 179, 180, 190, 191, 194, 206, 207, 213, 214, 236, 239, 242
Κομνηνὸς-Ύψηλάντης 'Αθ., «'Εκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν ... Τὰ μετὰ τὴν 'Αλωσιν»	57, 98, 149, 181, 213
Κομνηνὸς-Ύψηλάντης 'Αθ., Παραίτηση (1786)	98, 181
Κοραῆς 'Αδαμάντιος, 'Επιστολὴ πρὸς τὸν Δημήτριον Λῶτο (1790)	104
Κριτόβουλος 'Ιμβριος, «'Ιστορίαι»	51
Κρούσιος Μαρτίνος, 'Επιστολὴ (1599)	127
Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, «Περὶ θεμάτων»	213
Μακραιῶς Σέργιος, «Ύπομνήματα 'Εκκλησιαστικῆς 'Ιστορίας» (1750-1800)	55, 181
Μάνος Μανουήλ, 'Ιδιόγραφη παραίτηση (1781)	149
Μαυροκορδάτος 'Αλέξανδρος, 'Επιστολὴ «Μανουήλῳ Μουσελίμῳ» (χ.χ.)	219
Μελέτιος 'Εφέσου, 'Επιστολὲς (1636, 1644)	245
Νεόφυτος Κρήτης, «Γράμμα-ὁμολογία» πρὸς τὸν 'Ιωαννίκιον Β' (1654)	69, 141, 154, 158, 194
Νεόφυτος Μαυρομαμάτης, Σημείωμα περὶ τοῦ Μελετίου Τυπάλδου	244
Παπαδόπουλος-Κομνηνὸς Νικόλαος, 'Επιστολὴ πρὸς τὸν Χρῦσανθο Νοταρὰ	244
«Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως 'Ιστορία»	52
Σπαντωνῆς, 'Επιστολὴ πρὸς τὸν Χρῦσανθο 'Ιεροσολύμων (24 'Ιαν. 1717)	173, 216, 246

Σπαντωνής Γεώργιος, Ἐπιστολή πρὸς τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων (21 Ἰαν. 1717)	246
Σφραγίδα Σουλβέστρου Ἀκοβας (1772)	130
Σωφρόνιος Χίου, Γράμμα πρὸς τὸν Ἀνθιμο Ε' (1841)	152
Σωφρόνιος πρώην Μονεμβασίας, Δήλωση παραιτήσεως (1652)	219
Τακτικὰ	
— «Ἐκθεσις... Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος» [Notitia 18]	47
— «Ἐκθεσις τοῦ... Ἀνδρονίκου τρίτου τῶν Παλαιολόγων...» [Notitia 19]	45
— «Περὶ τῆς τάξεως τῶν θρόνων τῶν μητροπολιτῶν...» [Notitia 20]	221, 230
— «Τάξις προκαθεδρίας τῶν ὀσιωτάτων πατριαρχῶν...» [Notitia 21]	177
— Φιλίππου Κυπρίου «Βιβλιαρίδιον...» [1639-1644]	63, 65, 88, 89, 143, 170 184, 195, 196, 222, 242
— «Κατάλογος τῶν ἀρχιερέων τοῦ οἴκουμενικοῦ θρόνου» [c. 1700]	242
— «Οἱ νῦν κατὰ ἄψιν [1710] ἔτος εὐρισκόμενοι ἀρχιερεῖς ὑπὸ τὸ κλίμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως»	236
— Τακτικὸ c. 1725 (χφ Paris. Suppl. gr. 1119)	236, 246
Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων, «Συνταγμάτιον»	108, 211, 236, 246
Crusius M., «Annales Suevici...»	225
Gerlach St., «Tagebuch»	243
Saulger R., «Mémoire» (1681)	228, 247

Γ' Χειρόγραφα πού χρησιμοποιούνται
ἢ ἀναφέρονται

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Μν. Ἐσφιγμένου 131	159, 189, 198, 216
Μν. Ἰβήρων 731	84, 158

ΑΓΚΥΡΑ

Türk Tarih Kurumu, <i>ΕΦΣΚ 11</i>	81, 229, 243
---	--------------

ΑΘΗΝΑ

Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, 1474	145, 169
2392 (Κώδιξ μ. Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας)	162, 163
<i>ΜΠΤ 2</i>	passim
<i>ΜΠΤ 4</i>	81
<i>ΜΠΤ 411</i>	80, 138
<i>ΜΠΤ 441</i>	159
<i>ΜΠΤ 510</i>	122

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου, 287	137, 142, 176
315	97, 107, 110, 112, 115, 128, 129, 147, 163, 204, 235

ΑΜΟΡΓΟΣ

Μν. Χοζοβιώτισσας, <i>Βρέβιον</i>	133
---	-----

ΑΧΑΪΑ

Μν. Νοτενῶν, 1	127
----------------------	-----

ΒΙΕΝΝΗ

Nationalbibliothek, <i>Hist. gr. 47</i>	39, 41, 42, 45, 92
<i>Hist. gr. 48</i>	42, 46, 49, 83, 182, 209, 221

ΒΟΛΟΣ

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, <i>Φιλαρχαίου Ἐταιρείας (᾿Οθρυς) Ἀλμυροῦ, 99</i> . . .	237
--	-----

ΓΕΝΕΥΗ

Bibliothèque publique et universitaire, *Gr. 37-38* 245

ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ

Ὁρθόδοξον Πατριαρχεῖον, *124* 185
276 176, 236

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ἀρχιεπισκοπικὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον,

Κώδιξ Α' 65, 103, 106, 123, 124, 125, 138, 140, 144, 146, 168, 169, 171, 234
Γ' 97, 98, 125, 126, 146, 186
Δ' 142
Ε' 148, 239, 240
Ζ' 240
Ζ' 107, 149, 150, 169, 181, 220, 240, 241
Η' 181
Θ' 121, 151
ΙΑ' 164
ΙΓ' 150, 202
ΙΕ' 151
ΚΕ' 152
Τ' 200
ΤΕ' 74, 75, 214, 245
Α' κώδιξ Κριτίου (Φωτίου Κυπρίου) 142, 168, 172
Β' κώδιξ Κριτίου 146, 176, 207

ΝΕΑΠΟΛΙΣ

Biblioteca Nazionale, *II C 35* 229
9547 156

ΝΙΟΥ ΧΕΒΕΝ

Yale University, *Ziskind 22* 107

ΠΑΡΙΣΙ

Bibliothèque Nationale, *Suppl. gr. 704* 127, 154, 236
Suppl. gr. 1119 236, 247

ΠΑΤΜΟΣ

Μν. Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, *Βρέβιον* 247

ΣΑΜΟΣ

Βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως, *12* 95

ΤΥΒΙΓΓΗ

Universitätsbibliothek, *Mb 37* 135, 198

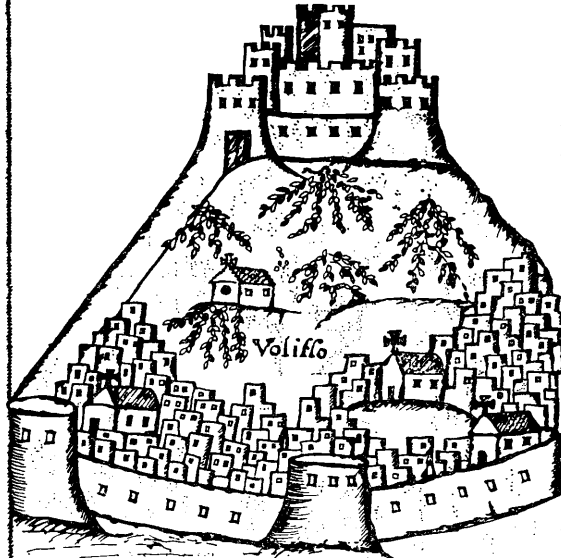
Δ' Χάρτης τῶν πατριαρχικῶν ἐξουχιῶν



ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

σ.	ἀντί	διάβαζε
62 σημ. 4	Μαρτίνο Κρούσιο, ὁ ὁποῖος καὶ τὴ δημοσίευσε στὴν <i>Turcograecia</i> , 95	Μαρτίνο Κρούσιο.
124 σημ.	(Μέγα Ρεῦμα)	(Βαθυρρύαξ)
130, 131	Ἐλέγκω	Ἐλέγκω
133	Κυριάκος	Κυριακὸς
135 σημ. 1	καὶ ἐκδόθηκε στὴν <i>Turcograecia</i> , 95· τὴν ἐπανεξέδωσε	καὶ τὴν ἐξέδωσε
137	δυτικῆς Κρήτης	κεντρικῆς Κρήτης (ἢ σημερινὴ Παντάνασσα)
169	Βολισσός, σ. 138	Βολισσός, σ. 152

Castello di Velisario Capitano



Questo è il principale villaggio della parte
 Sopra del Isola et dal medesimo Capitano
 molti denari dalla Cappari etc. raccolgono
 facendole Secca

Ἡ Βολισσός τῆς Χίου, μία ἀπὸ τῆς σημαντικότερες καὶ μακροβιό-
 τερες πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, ὅπως τὴν ἀπεικόνισε τὸ 1638 ὁ
 Francesco Lupazzolo στὸ ἀνέκδοτο ἔργο του *Breve Discorso
 e Iprografia dell'Isule del Arcipelago*. Τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου
 ἐτοιμάζει ὁ Στέρ. Φασουλᾶκης, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ
 ἀπὸ τῆ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ σχεδίου τῆς Βολισσοῦ.

29 Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ
ΕΞΑΡΧΙΑΣ 14^{ου}-19^{ου} ΑΙΩΝΑΣ ❧ ΤΗΣ
ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΗ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ
1995 ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ ΤΥΠΟ
ΓΡΑΦΕΙΟ ΣΠΥΡΟΥ ΛΕΝΗ ΣΕ ΧΑΡΤΙ
MAGNOMATΤ 115 GRAMM. ΑΥΣΤΡΙΑΣ •
Ο ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΩΝ ΕΞΑΡ
ΧΙΩΝ ΤΥΠΩΘΗΚΕ OFFSET • ΣΤΟ ΕΞΩ
ΦΥΛΛΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΒΟΛΙΣΣΟΥ ΤΟΥ
1638 • Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΣΤΟ ΒΙ
ΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΑΘΑΝ. ΣΑΛΤΟΡΙΑΔΗ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥ
ΜΑ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΟΣ «ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟ
ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ Ε
ΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ



ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομική
Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγή και ἕνα τεκμήριο,*
τ. 1, Ἀθήνα 1987.
(ISBN 960-7094-34-4)

ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ Πα-
τριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρ-
τυρίες τοῦ 1476,* Ἀθήνα 1988.
(ISBN 960-7094-00-X)

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ἽΟ «Ἱερὸς Κῶδιξ» τοῦ Πατρι-
αρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ ΙΕ'
αἰῶνα: Τὰ μόνα γνωστὰ σπαράγματα,* Ἀθήνα 1992.
(ISBN 960-7094-06-9)

ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ἽΟ θεσμὸς τῆς πατρι-
αρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰῶνας,* Ἀθήνα 1995.
(ISBN 960-7094-32-8)

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἀφορισμὸς. ἽΗ προσαρμογὴ μιᾶς ποι-
νῆς στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας,* Ἀθήνα 1996.
(ISBN 960-7094-33-6)

